

JANET KERESKES

Álarcosbál a Fehér Keresztben

A zsidó asszimiláció

L'Harmattan

1836

ÁLARCOSBÁL A FEHÉR KERESZTBEN

JANET KERÉKES

ÁLARCOSBÁL A FEHÉR KERESZTBEN

A ZSIDÓ ASSZIMILÁCIÓ

L'Harmattan Kiadó – Kossuth Klub
Budapest, 2018

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap és a Debreceni Református Hittudományi Egyetem támogatta.

© Janet Kerekes, 2018
© L'Harmattan Kiadó, 2018
© Kossuth Klub, 2018

TARTALOM

Előszó	7
Bevezetés	11

1. RÉSZ. A TÜRELEMTŐL A LIBERALIZMUSIG

1. fejezet. A türelmi korszak.	29
2. fejezet. A felvilágosodás.	51
3. fejezet. Az eszményektől a gyakorlatig	81

2. RÉSZ. MAGYARORSZÁG 1867 ÉS 1920 KÖZÖTT

Bevezetés	101
4. fejezet. Az emancipációs folyamat	113
5. fejezet. Az asszimiláció értékelése 1867 után	129
6. fejezet. A rituális gyilkosság esete	137
7. fejezet. A Tiszaeszlár utáni asszimilációs politika	151
8. fejezet. Az asszimiláció kérdései	167
9. fejezet. 1914–1920	203
Zárszó	231

3. RÉSZ. AZ ÖSSZEHAISONLÍTÁS ALAPJA: NAGY-BRITANNIA 1830 ÉS 1920 KÖZÖTT

Bevezetés	241
10. fejezet. Az emancipáció folyamata 1830 és 1858 között	247
11. fejezet. Idegenség az emancipáció után	253
12. fejezet. Zsidók az üzleti életben	275
13. fejezet. A háborút megelőző évek	283
14. fejezet. Az első világháború	291
15. fejezet. Idegenellenesség Nagy-Britanniában a háború után	301
Zárszó	311

4. RÉSZ. MAGYARORSZÁG ÉS NAGY-BRITANNIA: ÖSSZEHAISONLÍTÁS

Elemzés	317
Zárszó	323
Epilógus	327
Irodalom	329
Név- és tárgymutató	359

ELŐSZÓ

Régi vágyam teljesül azzal, hogy magyar fordításban vehetem kézbe ezt a könyvet, elvégre ez a munka a magyar történelem egy fontos fejezetét tárgyalja. A magyarok számára minden bizonnyal jelentős tanulsággal bír majd a tény, miszerint meg-egyező időszakban ugyanazon kérdések kerülnek terítékre Nagy-Britanniában, mint Magyarországon.

A fentiekén túl egy Magyarországon napjainkban megmutatkozó tendencia is rendkívül időszerűvé tette, hogy ez a könyv magyar fordítást kapjon. Arról a tendenciáról van szó, amely Magyarország a holokauszttal összefüggésben elfoglalt történelmi pozíciójának értékelését vagy újraértékelését illeti: különösképpen a keresztény magyarok reakcióját, amelyet a náci Németország azon utasítására adtak, hogy gyűjtsék össze a zsidókat a haláltáborokba való deportáláshoz. Erre lehet azt mondani, hogy már most is elegendő számú magyar történeti munka tárgyalja érintőlegesen vagy teszi meg központi témájának a holokausztot és bizonyosan birtokában vagyunk minden ezzel kapcsolatos ténynek. Én azonban vitatkoznék a fenti állítással. Jelenleg nem áll rendelkezésünkre az a hosszú – igen hosszú – előzménytörténet, amely a holokauszt hátterét adja. Olyan könyvet sem találunk továbbá, amely a keresztény magyarok zsidókhoz való viszonyát úgy tárgyalná, hogy ehhez ne tenné meg az antiszemitizmust szükségszerű hivatkozási pontjának. Mindössze olyan, egyoldalú történetírások elérhetők, amelyeket egytől egyig az antiszemitizmus keretei közé helyeztek – csakhogy ez valójában nem történeti megközelítés: az antiszemitizmus egy egyszerű megnevezés, amelyet arra használnak, hogy leírják vele egyes nem zsidóknak a zsidókkal kapcsolatos érzéseit. Jelen munka arra tesz kísérletet, hogy a történeti megközelítésről gondoskodjék. Csakis ezzel a tudással felvértezve foghatunk hozzá ahhoz, hogy kiértékeljük Magyarország történetének a holokauszt idejére eső részét.

Ez a könyv minden magyar számára íródott: a laikusokat és a kutatókat egyaránt meg kívánja szólítani. Fájlalom, hogy a laikust esetleg eltántoríthatja a könyv hossza és az elméleti háttér taglalása; de csak azt tudom mondani: hiszek benne, hogy megéri a fáradságot, és felkérem a magyar olvasót, hogy fogadja el ezt a kihívást.

Amint az alcím is jelzi, ez a könyv a zsidó asszimilációról szól. A magyar (és a brit) társadalomnak a zsidókra adott reakcióját vizsgálja meg az 1867 és 1920 közötti időszakban, a zsidó emancipációt követően. A felmerült kérdések elsődlegesen a zsidók beolvadását érintették. A keresztény magyar társadalom jelentős, hacsak

nem a legnagyobb része arra a következtetésre jutott, hogy a zsidók asszimilációja nem kielégítően ment végbe. Erre a sikertelenségre röviden a „zsidókérdés” megnevezéssel utaltak. Csakhogy az asszimiláció története ennél jóval korábbra nyúlik vissza. A keresztény tanok kitartottak amellett, hogy az áttérés a kizárólagos módja annak, hogy a zsidók befogadást nyerjenek a társadalomba. A felvilágosodáskori gondolkodók (akiknek a nézetei utóbb a liberálisoknál leltek támogatásra) egy nem kevésbé szigorú stratégiát fejlesztettek ki, amely által a zsidók befogadást nyerhettek azokba a társadalmakba, amelyekben éltek: ez a reformok sorozatán keresztül véghezvihető teljes beolvadás stratégiája volt. Azzal, hogy rámutatok ezekre a tényekre, sem implicit, sem explicit módon nem kívánom a keresztény egyházat vagy a felvilágosodáskori gondolkodókat célkeresztbe venni és kárhoztatni. Továbbá nem is arra törekedtem, hogy csorbát ejtsek a zsidók e korszakbeli megbecsülésén, amit néhányan e munka mellékes eredményének láthatnak. Ez a könyv azzal a célkitűzéssel íródott, hogy *megértse* a befogadó társadalom álláspontját, úgy, hogy mindeközben nem bírálja azt és nem tulajdonít neki felelősséget.

A megértéshez nagy erőfeszítéseket kellett tennem annak érdekében, hogy megszabaduljak mindazoktól a zsidókkal kapcsolatos gondolkodási módoktól, amelyek a nyugati társadalomban megszokottak – ideértve mind a zsidóbarát, mind a zsidóellenes gondolkodási módokat –, és át kellett itatnom magam azokkal a gondolkodási módokkal, amelyek a tizenkilencedik században és a huszadik század elején voltak elterjedtek. Éppennyire próbára tett a feladat, hogy egy talányos elképzelést történeti dokumentummá alakítsak át: ehhez sok-sok hónapnyi kutatás szükségeltetett. További viszontagságokhoz és megpróbáltatásokhoz vezetett az, hogy e cél elérésében fordítókra voltam utalva.

Mindezzel együtt óriási hálával tartozom fordítóimnak: különösképpen férjemnek, Kerekes Sándornak, aki a kutatás magyar részének legjavát lefolytatta és mindezt angolra is fordította számomra. További hálával vagyok adós Kozma Györgynek, aki szintén segített a kutatásban és az elsődleges forrásanyag lefordításában, valamint Pap Józsefnek, aki fáradságos munkával kereste vissza az angolra fordított magyar idézetek eredeti forrásait. Öszinte köszönettel tartozom Farkas Nórának, aki vállalkozott a könyv magyarra fordítására. Felbecsülhetetlennek bizonyult a részletekre kiterjedő figyelme, valamint türelme, amellyel ismétlődő kérdéseimet és változtatásaimat fogadta. A szerkesztési fázisban számos kézen ment keresztül a könyvem. Legelsőként Kerekes Sándor, rajta kívül pedig Kozma György, Aczél Gábor és Róna Judit segített abban, hogy megszülethessen a könyv használható magyar kiadása.

Kanyargós út vezetett el az első gondolattól e könyv létrejöttéig. Mindössze annyit állapíthatok meg, hogy a zsidósággal kapcsolatos tanulmányaim adta háttér, nyugat-európai történeti státusom, továbbá az európai zsidóság iránt későn és váratlanul feltámadt érdeklődésem segített erjedésnek indítani azt, amiből azután idővel kibontakozott az ebben a könyvben olvasható megközelitésem és értelmezésem, ami a magyarországi és a nagy-britanniai – továbbá, tágabb értelemben: az európai emancipáció utáni korszakot illeti. Az antiszemitizmus kifejezett formája:

az „előítélet” és a „gonosz banalitására” való mérséklése pusztán egy spektrum két szélét jelenti, ami egyfelől arra volt jó, hogy a holokauszt paramétereit „Auschwitz tanulságára” szorítsa, másrészt pedig csaknem átjárhatatlan akadállyal torlaszolta el a múltba vezető utat – és ez kevésbé segített abban, hogy magyarázatot lelhesünk a történetekre. Azt remélem, hogy jelen munkával sikerült behatolni erre az elzárt területre.

Budapest, 2018. január

Janet Kerekes

BEVEZETÉS

Amint George Orwell 1945-ben megjegyezte: „A németországi zsidóüldözések egyik hatásaként az antiszemitizmus sosem vált alapos vizsgálat tárgyává.”^{1*} Noha az azóta eltelt időben több száz könyvet írtak az antiszemitizmusról, Orwell észrevétele néhány tekintetben a mai napig megállja a helyét. Ugyanakkor nemcsak a „németországi zsidóüldözések”, hanem más tényezők is gátolták az antiszemitizmus – és legszélsőséesebb megnyilvánulási formája, a holokauszt – tanulmányozását.^{**}

Visszatekintve a holokauszt előtti irodalomra, végtelen számú hivatkozást találunk a zsidó asszimiláció problémájára – jóllehet nem mindig az „asszimiláció” elnevezéssel illeték. A felvilágosodástól kezdődően (jobban mondva a holokauszt-

* Magyarul is megjelent: George Orwell: A brit antiszemitizmus, in George Orwell: *Esszék*, Független Kiadó, Budapest, 1988, 86. Fordító megnevezése nélkül; de itt a megjelent fordítás pontatlanságai miatt saját fordítást használtam fel (*A ford.*).

** Az antiszemitizmust tárgyaló historiográfiai szakirodalom terjedelmessége miatt előzetes megjegyzéseimet azon irányzatok megemlítésére korlátoztam, amelyek jelen vizsgálódás szempontjából különös jelentőséggel bírnak. Az áttekintés paramétereit tovább szűkítette, hogy úgy döntöttem: a magyar történészek munkáit kizárom vizsgálódásom köréből, mert jelenleg nem létezik olyan átfogó historiográfiai anyag, amely a tizenkilencedik és huszadik századi magyarországi antiszemitizmust vizsgálná, jóllehet egyre több ilyen munka születik. Általánosságban azt lehet mondani, hogy az antiszemitizmus évtizedeken át nem volt „beszédtéma” Magyarországon. A második világháborút követően a magyarok villámgyorsan arra az álláspontra helyezkedtek, hogy zsidóságuk deportálásáért egyedül a náciakat terheli felelősség. Továbbá azért irányult erre a témára egyre kisebb figyelem, mert a kommunista korszakban a zsidók láthatatlanok voltak, ezt a fajta nyilvános identifikációt ugyanis a kommunisták a kommunista szolidaritás jegyében elítélték. A szolidaritás e gondolatával összhangban a Szovjetunió valamennyi csatlós államára vonatkozóan előírta a háborúval kapcsolatos nézete követését. A pártvonal szerint ezt a háborút a fasizmus ellen vívták, és a háború valamennyi halottja az e gonosz ellen vívott harc mártírjának minősült. A fenti monolitikus interpretáció ellenében hatott volna, ha szóba hozzuk a zsidók tervezett kiirtását és ezzel rájuk irányítjuk a figyelmet. Az 1946 után az antiszemitizmus témájában íródott néhány könyv vagy jól láthatóan magán viselte a szovjet éra jegyeit, vagy pedig történetileg annyira távol esett a tárgyalt időszaktól, hogy nem jelentett kihívást (mint például Kubinszky Judit 1976-ban megjelent, *Politikai antiszemitizmus Magyarországon [1875–1890]* című könyve). Az 1990-es „változások” megteremtették a magyar történészeknek a lehetőséget arra, hogy immár szabadon írhasanak az antiszemitizmusról. Ők pedig így is tettek: a legszembevetőbb tendencia a holokauszt-szakirodalom megszáporodásában érhető tetten. Személy szerint ugyanakkor azt gondolom, még nem telt el elegendő idő ahhoz, hogy ezek a történészek sikerrel tudjanak megbirkózni a magyarországi antiszemitizmussal kapcsolatos kérdéskörrel – bevezető megjegyzéseimben ezért nem teszek említést róluk. Azonban az évek során számos olyan könyv is megjelent a témában, amelyeket Magyarországon születtek, de évtizedek óta Amerikában vagy másutt élő történészek írtak. Jóllehet e kutatók értékes munkát végeztek, vizsgálataikat nem tekinthetjük az antiszemitizmus reprezentatív magyar elemzéseinek. Ezek a könyvek nem magyar környezetben születtek, szerzőik egy másik ország állampolgáraiként írták őket, és ezért az észrevételeik inkább a nem magyar történészek meglátásai közé sorolandók.

tal bezárólag) folyamatosan foglalkoztak a témával. Nem állítom, hogy az utóbbi hetven évben mellőzték a kérdés megvitatását. Inkább azt mondanám, hogy tabutéma lett. Miért? Azért, mert senki nem volt hajlandó belefoglalni a történelmi feljegyzésekbe a meglehetősen elterjedt vélekedést, hogy az európai zsidók asszimilációja megbukott. Ez ugyanis azt a vádat fogalmazta volna meg a zsidókkal szemben, hogy közreműködtek saját elpusztításukban; márpedig ez az állítás a holokauszt borzalmait után elképzelhetetlennek tűnt. Ugyanekkor az európaiakról kialakult kép, miszerint megtagadták volna az együttélést az asszimilálatlan zsidókkal, az európaiakat vádolta volna meg mint bűnösöket a holokausztban. Ez az elképzelés szintúgy elfogadhatatlan volt. Azt pedig a legkevésbé sem kívánta senki belefoglalni a történelmi feljegyzésekbe, hogy az asszimilációnak ez a kudarca – valószínűsíthető végzetes következményeivel együtt – sokaknak már 1900-at megelőzően nyilvánvaló volt. „[Ú]jabb feszültség érzékelhető mindenütt a civilizált világban a zsidókérdés tárgyával kapcsolatban” – írta az angol Arnold White 1899-ben. – „Ezért kézenfekvőnek tűnik a következtetés, miszerint vagy foglalkozni kell a helyzettel – mármint Európa egészét tekintve –, vagy pedig aggasztó kitérő fog bekövetkezni [e] faj ellen..., és ez száz évvel fogja visszaforgatni a civilizáció kerekét.”² A legjobb, amit tenni lehetett, eltemetni az egész asszimiláció ügyet, minthogy mindenkire rossz fényt vetett. Csak a közelmúltban került ismét napvilágra – úgyszólván – az ügy, de teljesen megváltoztatva és immár csupán csekély hasonlatosságot mutatva azzal, amiről a korabeli feljegyzések tanúskodnak.

Miután a holokauszt háttérében ennyire jelentős hézagot találunk, koránt sem meglepő, hogy a történelemben elfoglalt helyét illetően a holokauszt több torzításnak esett áldozatul.

Az egyik torzítás abból fakadt, hogy Izrael állam megalapítása 1948-ban úgy, ahogy volt, egybefonódott a holokauszt után megmaradt európai zsidóság otthontalanságával és nyomorúságával. Miközben a „soha többé” frázisa még a fülünkben cseng, Izraelt a zsidók oltalmazójaként látjuk, mint azt a helyet, amely biztos menedéket nyújthat a zsidóknak. Valójában ez egy igen kései változata a zsidó álláspontnak ebben az ügyben; legalábbis 1798 óta találunk olyan feljegyzéseket, amelyek azt mutatják, hogy a zsidók meglehetősen kétségbeesetten igyekeztek helyreállítani a hazájukat.³ Ezen túl itt van ez ügyben a nem zsidó álláspont is. Egyszerűen: a zsidó haza helyreállítását Winston Churchill az első világháború vége felé kiváló módszernek gondolta, hogy megszabaduljanak Európa zsidóitól.⁴ Ez szintén a nagyon kései változat. Az elképzelést, miszerint Európa úgy szabadulhat meg a zsidóitól, ha államot alapít nekik, már Johann Gottlieb Fichte német filozófus hangoztatta 1793-ban.⁵ Hasonlóképpen, a tizenhetedik századtól kezdve egyes keresztény csoportok is azt hirdették, hogy vissza kell adni a zsidóknak az akkori Szentföldet. Ezeknek vallási okai voltak. Politikai okok is közrejátszottak

Már a tizenhetedik század óta hirdették egyes keresztény csoportosulások azt, hogy a zsidókat vissza kell juttatni a Szentföldre. A német filozófus, Johann Gottlieb Fichte 1793-ban alakította ki az elképzelést, hogy Európa könnyen megszabadul-

hatna a zsidóitól, ha államot alapítana számukra. Az első világháború vége felé, Fichte javaslatát visszhangozva, Winston Churchill szintén fontolgatta a zsidó állam újraalapítását, mint kiváló eszközt Európát megszabadítani a zsidóitól. Ezek voltak a vallási okok. De voltak politikai okok is.

Hogy csak egy példát említsünk: az utóbbi évtizedekben az Egyesült Államok megingathatatlan érdeklődést tanúsít az iránt, hogy védőbástyát tartson fenn a Közel-Keleten. Akkor hát pontosan *kinek* is tette a legnagyobb szolgálatot Izrael állam létrehozása? Ha tágabb összefüggéseikben szemléljük az eseményeket, a holokauszt szerény szerepet kap nemcsak az államalapításban, hanem Izrael létezésének folytatásában is.

A második torzítás az az immár általánosan elterjedt vélekedés, hogy a holokauszt egy tanulság erejéig hasznunkra válhat: az emberiség számára hordoz tanulságot azáltal, hogy figyelmeztet az előítélet és a kirekesztés halálos veszélyeire. Például 2005-ben, a holokauszt ötvenedik évfordulóján Auschwitz volt a tanulság hírnöke, mi pedig telítődünk a leckékkel, amelyeket meg kell tanulnunk. Ha ténylegesen az előítélet és a kirekesztés okozta a holokausztot, értelme lehet arról beszélni, hogy az embereket meg kell tanítani arra, miként győzzék le ezeket az veszedelmes elfogultságokat. De ezeket nem lehet az alapvető okoknak tekinteni, ezért tehát nincs lecke, melyet meg lehetne tanulni. Az ezekre való összpontosítás azonban oda vezetett, hogy eltüntette a holokauszt egyedülállóságát, ezáltal fokozva a kényelem érzetét zsidókban és nem zsidókban egyaránt. Márpedig, ha pusztán az előítéletek és a rasszizmus következményeinek általános példájával állunk szemben (habár a legfőbbel), a nem zsidók megszabadulnak történelmi felelősségüktől. Sok zsidó támogatta ezt a váltást abban a téves hiszemben, hogy a munkálkodás az előítéletek és káros megkülönböztetések ellen valahogy majd véget vet a sok száz éves zsidóellenes indulatoknak.

A harmadik tényező, amely az antiszemitizmus tanulmányozásának akadályaként hatott, amivel minden történésznek szembe kell néznie: a kihívás, hogy tartózkodjunk attól, hogy jelenidejű elvárásainkat és elveinket érvényesítsük a korabeli források értékelésekor. A jelen elvei szerint nézve Werner Sombart *Die Juden und das Wirtschaftsleben* (1911) című művét tipikus antiszemita pamfletnek nevezhetnénk. Ehhez képest M. Epstein, aki angolra fordította a könyvet, úgy jellemezte Sombart munkáját, mint amely „éleselméjűségéért általános elismertségre tett szert”, „jóllehet a befogadása olykor kihívást jelent”.⁶ E mögött az rejtőzik, hogy akaratlanul is hajlamosak vagyunk újabb fajta gátat emelni az antiszemitizmus tanulmányozása elé azzal, hogy kiforgatjuk vagy egészében feláldozzuk a tényeket. Sokakhoz hasonlóan Robert Wistrich is átvette a népszerű nézetet, mely szerint a társadalom világiassá vált a tizenkilencedik században, és ezért a vallást leki-csinyelték vagy figyelmen kívül hagyták mint meghatározó tényezőt a zsidókhoz való hozzáállásban. Ezért a következőket írja: „Az antiszemitizmust egyebek közt ez a társadalmi funkcionálitása – sokarcúságával és azzal a képességével együtt, hogy más nézetek egész sorával tudott összeolvadni – különböztette meg a hagyományos zsidógyűlölettől és ruházta fel kifejezetten modern minőséggel.”⁷

Az a feltételezés, miszerint a zsidókkal szembeni, vallási alapú ellenséges érzület, a „modern anti-Semitizm” előbb múlt volna ki, mint a politikai (etnikai vagy nemzeti alapú) antiszemitizmus, téves álláspont. R. W. Southern szerint az egyház azonosítása „a szervezett társadalom egészével”^{*} nemcsak nem vált divatjamúlttá, hanem az egész tizenkilencedik században fennmaradt és még a huszadik században is megfigyelhető volt.⁸ Magyarországon a római katolikus egyház támogatásával 1895-ben katolikus politikai párt jött létre, és az első világháborút követő megalkulásakor mindenféle felekezetbe tartozó keresztények dolgoztak azon, hogy sikerre vigyék a Keresztényszociális Néppártot. A tizenkilencedik századi Angliában minden állami eseményt, így a királyi esküvőket és temetéseket is az anglikán egyház (a Church of England) keretein belül vezényelték le. Ugyanakkor tévedés lenne magától értetődőnek tekinteni ezek formáját és tartalmát: tulajdonképpen a hatalom színházának szerves alkotóelemei voltak, amelyek kitartottak a politikai és társadalmi szerveződés keresztény elgondolása mellett.

A történész Gershom Scholem a zsidók egyenjogúsításánál húzta meg a határvonalat. Scholem azt mondja, az emancipáció súlyosbította a zsidókérdést: a zsidók és a keresztények kapcsolatán ténylegesen rontott az, hogy kulturális, intellektuális, politikai és gazdasági területen megnőtt azon alkalmak száma, amikor kapcsolatba léptek egymással.⁹ Jóllehet Scholemnek ez az emancipációval kapcsolatos észrevétele helytálló, utalása arra, hogy mindig is létezett a zsidókérdés, már nem állja meg a helyét. A zsidók szociális kirekesztődése a történelem folyamán, amint azt Scholem leírta, nem valamiféle probléma vagy vitás kérdés eredményként következett be, hanem a keresztény teológia kézzelfogható megnyilvánulásaként lépett színre, amely elkülönített és alsóbbrendű szerepet rendelt el a zsidóknak. A zsidókérdés csak akkor került felszínre, amikor már számolni lehetett a zsidók egyenjogúsításával. A fenti kifejezés használata akkor helyénvaló, ha az adott időszakra vonatkoztatva használjuk, vagyis, ha az emancipációról szóló vitákban és a kelet-európai zsidóság Nyugat-Európába vándorlásával kapcsolatban (ami önmagában az egyenjogúsításról szóló vita részét képezte) vagy az azt követő eseményeket illetően merül fel.

Michael Marrus történész a történelmi esetlegességek elemei iránti érdeklődésétől vezetve azt vizsgálta meg, mi váltja ki és mi készteti visszahúzódsra az antiszemitizmust. Ezt a megközelítést részesítette előnyben az úgynevezett ideológiai megközelítéssel szemben, amely szerint „a zsidóellenes érzelmek vírusként hatolnak keresztül a történelmen, mindvégig szinte teljesen megőrizvén eredeti formájukat, és mindig készen arra, hogy megfertőzzék a fenyegetésüknek kitett társadalmakat”.¹⁰ Hannah Arendtet az esetlegesség tényezője annyiban érdekli, amennyiben összefüggésbe hozható a politikai antiszemitizmus kitörésével: „...a zsidóellenes érzés csak akkor tesz szert politikai jelentőségre, ha összefüggésbe hozható egy jelentős politikai üggyel vagy ha a zsidó csoportérdekek nyílt ellentétbe

* Az idézet magyarul *A nyugati társadalom és az egyház a középkorban* címmel megjelent kötetből származik: fordította Jászay Gabriella, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1987, 15.

kerülnek a társadalom egy jelentős osztályának érdekeivel.”¹¹ Némi családi hasonlatosságot mutat az esetlegességek elméletéhez Michael Bernstein „*sideshadowing*” – vagy „oldalravetítés” – elmélete, amely a történelmi determinizmus elutasításából nőtt ki. Bernstein az „előrevetítés” („*foreshadowing*”) kifejezéssel olyan „zárt univerzum” fogalmát írja le, „ahol már minden döntést meghoztak”, és ezzel szemben az „oldalravetítést” („*sideshadowing*”) hirdeti, amellyel „a meg nem valósult eszmék és a meg nem történt események” vizsgálhatók. Ezzel elővigyázatosságra inti a történészeket, arra ösztönözve őket, hogy nyitottak maradjanak, nehogy azt a következtetést vonják le, hogy „a jövő bekövetkezte egyszerűen azért volt elkerülhetetlen, mert végül megtörtént”.¹² Mindhárom fenti példánk osztozik ugyanabban az alapvető gyengeségben: a hangsúlyt az olyan eszmék és események felbukkanásának, illetőleg megtörténtének esetlegességére helyezték, amelyek jó eséllyel az antiszemitizmus kirobbanásában tetőzhetnek. Magam határozottan amellett érvelek, hogy ha az esetlegességet kimondottan a zsidóellenes érzelmek feltételeként szabjuk, az messzire vezet minket a „történelemtől”. Vagyis az emancipáció utáni korszak egyre növekvő zsidóellenességében az esetlegesség nem játszott szerepet. A zsidóellenes érzelmeket erősen megalapozták bizonyos okok, amelyeket ebben az írásban fel fogok tárni. Ahol az esetlegességi tényező *valóban* megmutatkozott, az a zsidóellenes érzelmek megnyilvánulásának módja volt.

A józan történelmi kutatásokat vakvágányra terelő marxizmus hatása nyilvánvalóan megmutatkozik egyes történészeknél, akik kísérletet tettek a következő kérdés megválaszolására: „A múlt alakjai vajon zsidókként vagy más közösségek tagjaiként cselekedtek?” A marxista ideológusok természetesen az utóbbi lehetőség mellett foglaltak állást, mondván: „az osztály és az osztálytudat határozta meg a [zsidó] gazdasági és társadalmi életet”.¹³ Azonban e kijelentés kedvéért feláldozták a zsidók általános identifikációját, vagyis azt, hogy a zsidókat pusztán *zsidókként* azonosítják anélkül, hogy mellette más megnevezést is alkalmaznának rájuk. Márpedig emiatt a zsidók aligha cselekedhettek „más közösségek” tagjaiként.

Újabb példát jelent az elméletnek a tények fölötti eluralkodására az interakció elmélete, amelyet David Feldman terjesztett elő: „Át kell fogalmaznunk a történészek kiinduló kérdését – mely azt firtatja, hogy a férfiak és a nők miért tiltakoztak a zsidók ellen –, és arra kell rákérdeznünk, mi volt a szándékuk akkor, amikor így tettek.” Feldman példáját idézem: „Mivel az angol történelem angolsága a jog nyelvéhez kötődött, a zsidó emancipáció melletti érvelés mind az egyénre, mind a nemzetre vonatkozó érvelésnek számított.”¹⁴ A zsidók egyenjogúsítását fontolgató törvényhozók fejében nemzeti jelentőségű látomások kavaroghattak, és a „törvény által védett egyéni szabadságjogok gondolata” minden bizonnyal aggodalommal töltötte el őket, de ott voltak a zsidókkal kapcsolatos látomásaik is, és ezek többsége nem volt valami kellemes.

* Az idézetet fordította: Braun Róbert. Magyarul megjelent: Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*, Budapest, Európa Kiadó, 1992, 33.

Az interakció elmélete ugródeszkának bizonyult azon szép számú történész számára, akik a kontextualizációra kezdték helyezni a hangsúlyt.¹⁵ Pierre Birnbaum és Ira Katznelson azt hangoztatja, hogy „a[z emancipációs] folyamatról lehetlenség hasznavehető összehasonlító történeti kutatást végezni akkor, ha a zsidó történelmet annak a számos, különböző társadalomnak a történetétől leválasztva kezeljük, amelyekhez a zsidók tartoztak, mivel azonosságtudatukat és szokásaikat az adott társadalmi környezet minden esetben sajátosan befolyásolta”.¹⁶ Ezzel magyarázható a lázadás az úgynevezett gettó történelem („ghetto” histories)¹⁷ ellen, melynek szerzői feltételezték, hogy a „zsidók történelme” külön létezik, továbbá hogy keresztények és zsidók kapcsolatában a történelemben egy általános mintázatot figyelhetünk meg. A „realista” történészek úgy próbálják kiigazítani a fenti tévedéseket, hogy *kontextusba* helyezik a zsidókat, vagyis a befogadó társadalom történetébe illesztik be őket. Ezért van az, hogy George Mosse történész *Toward the Final Solution* (A végső megoldás felé) című könyvébe beleolvassa az alábbi sorokat találjuk: „Amikor 1880 táján Lengyelországban felütötte fejét az antiszemitizmus, ez nagyrészt a tudományos pozitivizmusra adott katolikus reakciónak, valamint egy, a lakosság körében megjelenő általánosabb, a kapitalista fejlődéshez köthető félelemnek volt tulajdonítható... A katolicizmus és a protestantizmus antiszemitizmusa vidéki gyökereikből táplálkozott, a »változatlan vidékből« – amely a valóságban nagyon is gyorsan változott... A tizenkilencedik század végének mezőgazdasági válsága Európa-szerte a gyűlölt város szimbólumaként használta fel a zsidókat, ők voltak a gyökértelenség és a modernitás megtestesítői... Németországban a legfőbb zsidóellenes zavargások (1819, 1830, 1844, 1848) részben olyan gazdasági okokkal magyarázhatóak, mint az éhezés vagy a kézműipar hanyatlása.”¹⁸

Teljes mértékben egyetértek azzal a megállapítással, amely szerint a „gettósított” történelem hibázott, mivel nem szemlélte a zsidókat a befogadó társadalom történelmének keretein belül, ugyanakkor azonban a regionális történelmekből kirajzolódó kép is problematikus. Az alapvető probléma, hogy a kontextualizáció, jóllehet alkalmat adott az antiszemitizmus történetének regionális szintű tanulmányozására, elfedte annak az általános okait, hogy zsidók és keresztények kapcsolata a történelem folyamán miért úgy alakult, ahogy – ez pedig mindenféle antiszemitizmus-kutatásnak kárára vált. Nem a nemzeti kontextus volt az, ami érdemben befolyásolta az egyes országok zsidókra adott reakcióját. Ellenkezőleg: az egyes nemzeti kontextusok összehasonlító vizsgálata azt mutatja meg, hogy minden egyes befogadó társadalom ugyanazon indítékok tárházából merített ahhoz, hogy megindokolja a zsidók szociális kirekesztését. Az adott befogadó társadalomban uralkodó viszonyok csupán azt határozták meg, hogy ezen indítékok közül éppen melyik vált hangsúlyossá. Így az angolok a bűnözést hangsúlyozták (a zsidó erkölcsstelenség példjaként), a franciák az uzsorát (a zsidók kapzsiságának, pénz iránti megszállottságának és kereszténygyűlöletének példjaként), a magyarok pedig azt, hogy a zsidók nem voltak hajlandók alávetni magukat a magyarosításnak (ami pedig annak a példájául szolgált, milyen erővel hat a judaizmus a követőire).

Az elmúlt néhány évtizedben a történelem kontextualizálására irányuló igyekezet következtében a „történelem” maga szenvedett el néhány csapást. Magyarországon például az olyan, napjainkban elhangzó megjegyzéseket, mint például „a zsidók uralják a gazdaságot”, a történészek helytelennek és igazolhatatlannak ítélik, és emiatt nem kerülhetnek a magyar történelembe, hiszen nem „igazak”. Nem igazak olyan értelemben, hogy – amint azt Patai Rafael történész jellemző módon kifejti – Magyarország modern kori ipari fejlesztésére azért a zsidók vállalkoztak, mert az ezzel kapcsolatos feladatokat a keresztény magyarok nem tudták vagy inkább nem voltak hajlandók magukra vállalni”.¹⁹ (Más történészek a fentitől eltérő magyarázatokkal szolgálnak.) Ez a történelem. A kortárs magyarok neheztlenségének oka – amelyre az antiszemitizmus épül – ily módon történelmileg megalapozatlan. Meglehet, hogy az efféle ítéletalkotás olyan, önkényes cselekedetnek minősül, amely kívül esik a történész hatáskörén. Az adott nemzet történelmi igazsága nem csupán olyan történeti elemzésekből áll össze, mint amilyen Pataié, hanem azoknak az embereknek a nézőpontjaiból és megfigyeléseiből is, akik jelen voltak és tevékenyen részt vettek e történelem alakításában. Az, hogy e nézőpontokat és megfigyeléseket esetleg kellemetlennek találjuk, nem vonhatja maga után, hogy kizárjuk őket a történeti elemzésből.

Talán magát az „antiszemitizmus” elnevezést nevezhetjük meg az antiszemitizmus-kutatás elsődleges kerékkötőjeként. Itt az olyan kijelentésekre utalok, mint amelyet például Asher Cohen történésznél olvashatunk: „Ez az antiszemita [Szabó Dezső] egyik napról a másikra az ellenforradalom irodalmár hőségévé lett, tömegek bálványozták, a fiatal értelmiség pedig szellemi vezetőként tekintett rá.”²⁰ A vélelmezett antiszemitizmus hangoztatása ahhoz hasonlítható, mint amikor a filmekben fekete kalappal jelzik, ki lesz a negatív hős. Wistrich az alábbiakban olvasható, jellemző módon festi le az antiszemita gazembert és az ő antiszemita meggyőződéseit:

„A tizenkilencedik században a köznép körében tapasztalható antiszemitizmusban erősen jelen volt a »képzelet« eleme – és ennek mitikus jellegét (amely túllépett a hit-tudományi alapú zsidógyűlöleten, minthogy az középkorinak és reakciónak hatott) tovább erősítette a »faj« újonnan megjelenő hangsúlyozása: olyan elgondolása, amely modern, »tudományos« csengése dacára kényelmesen alapul szolgált mindenféle porhintésnek. Az antiszemita »ideológia« nagymértékű elvontságá – mely ideológia önmagában nagyrészt a félig-meddig szélsőségekbe csúszó, csalódott, beilleszkedés-re képtelen értelmiségiek és pár szenzációhajhász újságíró kreálmánya – végül sikeresen megteremtette a társadalmi atomizáción, az osztályellentéteken és a jelenkori kapitalista társadalom hanyatlásán túl létező ideális világ képzetét. E kusza mitológia zagyva szélsőségessége egyfajta támaszt kínált a lelkükben megzavartoknak, a gazdaságilag ingatagoknak, a beilleszkedés-re képteleneknek, a munka nélküli értelmiségnek és a csödbe jutott arisztokratáknak, és ugyanakkor annak a »tekintélyes«, tanult középosztálynak az anyagi érdekeit szolgálta, amely váratlan és nem szívesen látott konkurenciát kapott a zsidók személyében.”²¹

Annak a félreértésnek is kárát láttuk, hogy a kifejezetten politikai hitvallásként felbukkanó antiszemitizmus olyan katekizmussal rendelkezett, amely újonnan született meg a tizenkilencedik századi nacionalista irányzatokból. A „politikai antiszemitizmus” lényegi vonásai – a zsidó idegen, egyedi rasszjegyekkel ellátott, külön faj, erős ellenség, amely kárt akar okozni a keresztényeknek vagy egyenesen a megsemmisítésükre tör – valójában olyan aggodalmak, amelyek mindig is léteztek.

Jelen munka élesen megkérdőjelezi azt az elképzelést, amely szerint az antiszemita voltának a „fekete ruhás” gonoszok – nem azért, mert üdvözlendőnek tartanám vagy netán támogatnám a zsidógyűlöletet, hanem azért –, mert amit a történészek „antiszemitizmusnak” kiáltanak ki, valójában nem más, mint széles körben osztott meggyőződés összessége, amelyekkel kapcsolatban a keresztény Európa nagy részében közmegegyezés uralkodott. Még az antiszemitizmust következősen elítélő J. W. Parkes is elismerte, hogy „a hétköznapi szóhasználat tág értelmében véve az antiszemitizmus, bármi legyen is az aktuális oka és bárhol bukkanjon is fel, »ösztönös«, és mint ilyen, egy közös múlt közös öröksége”.²² Az általános, szívósan kitaró meggyőződés szerint az antiszemitizmus nem más, mint előítélet, kirekesztés, rasszizmus, hamis vád és irracionális gyűlölet, hívei pedig beilleszkedésre képtelen emberek. És ez így volt a tizenkilencedik század utolsó harmada óta. Egyidejűleg ezzel a meggyőződéssel a liberalizmus egyik legfőbb jegye is kialakult, a hangsúlyozott „filoszemitaizmus” is a felszínre került: „annak érzése, hogy az antiszemitizmus valami bűnös és szégyenteljes dolog, olyasmi, amitől a civilizált ember nem szenvedhet”.²³

A valóság az, hogy az, amit az emancipáció és a holokauszt közötti időszakban antiszemitizmusnak neveznek, nem volt más mint nyilvános eszmecsere a zsidó asszimiláció kudarcáról és arról a káros hatásról, amelyet ez gyakorolt a társadalomra. Prohászka Ottokár három pontban foglalta össze a maga és mások kívánságait: a keresztény társadalom végének megelőzése; Magyarország elzsidósításának megakadályozása; segítségnyújtás a jó szándékú és hazafias érzelmű zsidóknak abban, hogy egyesülhessenek a keresztény többségi társadalommal. A nevezetes magyar püspök erre feltette a kérdést: „Miért leszünk ettől antiszemita?”²⁴ (Érdekes, hogy Wistrich és Prohászka, akit Wistrich rosszindulatú antiszemitaaként könyvelve el, ugyanazt látja az antiszemitizmus alapvető jellemzőjének: az irracionális gyűlöletet.) Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az antiszemitizmus megnevezés kitaró használata az egyik legnagyobb gátja annak, hogy feltárhassuk és megérthessük ezt a korszakot.

Van egy másik fajta gát is, amely jóval nagyobb érzelmi feszültségeket vált ki. Ha szeretnénk felidézni magunk előtt a zsidók őseit – vagy, ha magunk is zsidók vagyunk, a saját őseinket –, ebben jobbára Hollywood, a jiddis színház és változatos szerzők segítenek bennünket azzal, hogy sztereotípiákkal látnak el bennünket. Ezek alapján a zsidó atyák a háztetőn hegedültek, az anyák pedig *jiddise mámek* voltak. Itt az ideje, hogy szembenézzünk néhány kellemetlen igazsággal: nem várhatjuk, hogy ezek a zsidók, akiket évszázadokon át a premre szorítottak, akiknek ismétlődő kiűzetésekben volt részük, akiket arra kényszerítettek, hogy gettóban

éljenek és akik időközönként a túlélésért törvénybe ütköző cselekedeteket követtek el, valóban megfélemlenek azoknak a képeknek, amelyeket nosztalgikus hangulatban gyártottak róluk. Kevésbé hízog tulajdonságaik valószínűsíthetően az évszázadokon át elszennvedett peremre szorítottságuknak és elszigetelődésüknek köszönhetőek – a felvilágosodástól voltak olyan európaiak, akik ebben hittek –, ezzel együtt továbbra is tény, hogy ugyanezek az európaiak nem akarták, hogy az említett hatások beszivárognak a társadalmukba. Ráadásul az emancipációt követően új problémák merültek fel, amelyek kikezdték a negatív zsidó jellemvonásoknak ezt a jóindulatú magyarázatát. A zsidók egy része továbbra is erősen tradicionális maradt, mi több, egyenesen ellenezte az asszimilációt, míg mások „modern” zsidók lettek: merészek és nonkonformisták voltak, sőt forradalmi megmozdulások élén találkozhattunk velük. De akár hagyománytisztelő, akár modern zsidókról beszélünk, továbbra is jellemző volt rájuk a szociális kohézió, valamint az, hogy kimaradtak a társadalom főáramából.

Végezetül az antiszemitizmus leghangsúlyosabb megnyilvánulásának, a holokausztnak a vizsgálatában két további tényező jutott meghatározó szerephez, minősült az antiszemitizmus legkirívóbb esetének. Az egyik a történészek jogos elővigyázatossága: bizonyos távolság szükséges a történektől ahhoz, hogy mélységükben érthessük meg azokat. A másik pedig az az elgondolás, amely szerint a holokauszt a történelem egyedi és megfeythetetlen eseménye. Elie Wiesel például szélsőséges módon ezt az utóbbi nézetet vallja, és emiatt fenntartásai vannak azzal kapcsolatban, hogy a holokausztot a történettudomány eszközeivel tanulmányozzuk.²⁵ Annak ellenére, hogy mindkét fenti gondolat létjogosultságát elismerem, jelen munkát más parancsoló erő hívta életre: Julian Barnes azon kijelentéséből merít, miszerint „a történelem természeténél fogva az utólagos élelítás aktusa annak a megértéséé vagy jobban megértéséé, amit annak idején kevésbé értettünk, vagy az újramegértéséé valaminek, amit időlegesen elfelettünk”.²⁶ A zsidókat illető problémák a maguk idejében mindenkor nagyon is közismertek voltak. Ezért aztán jelen munka arra helyezi a hangsúlyt, hogy segítségével újra megérthessük azt, „amit időlegesen elfelettünk.”

* * *

A keresztény teológiában gyökerező türelem révén (1. rész) a keresztény társadalom egyensúlyi állapotot tartott fenn a zsidókkal való kapcsolatában. Belső kétértelműsége mutat, hogy maga a „türelem” (*toleration*) szó az angol nyelvben olykor pozitív, míg máskor negatív töltetű. Magam a szó negatív vagy „korlátozó” értelmű használatához ragaszkodom, amely esetében elfogadás helyett inkább a másik elviseléséről beszélhetünk. A keresztény országokban élő zsidók korlátok közé szorított és bizonytalan létezése a fenti értelmezést támasztja alá. Mert elérhető volt ugyan számukra az elfogadás, de csakis egyetlen módon: ha áttértek a keresztény hitre. A felvilágosodás olyan új korszak elérkeztét hirdette, amely eszmeiségében a humanista univerzalizmust hangsúlyozta. Vagyis azt az elképzelést, mely szerint

minden emberi lény egyenrangú – a zsidókat is beleértve. A történészek általában kevés figyelmet fordítottak arra, hogy a felvilágosodás eszméje a zsidókra is vonatkozik: Arthur Hertzberg, Isaac Barzilay és Adam Sutcliffe kivétel ez alól.²⁷

A felvilágosodással foglalkozó tudományos kutatás kibontakozása idején (amely egybevágott Theodor Adorno és Max Horkheimer *Dialektik der Aufklärung* [A felvilágosodás dialektikája]* című művének [1944]) leporolásával) nemritkán negatívként értékelte a felvilágosodás eszméjét, ezért bizonyos mértékig elutasította azt az egykor népszerű elképzelést, hogy az egyetemes humanizmus eszményképe pozitív érzelmeket váltott ki a zsidók iránt és elősegítette emancipációjukat. Ellenben éppen ezek a kutatások tettek sokat ama gondolat elterjedéséért, miszerint a felvilágosodás gondolkodói antiszemiták voltak. Ha viszont eltekintünk attól az előre eldöntött tényről, hogy a zsidókról csakis antiszemita felhanggal lehet beszélni, továbbá átvesszük a felvilágosodás gondolkodóinak nézőpontját, miközben a kijelentéseiket vizsgáljuk, akkor *igenis* megláthatjuk: ők komolyan, őszintén és realisztikusan álltak hozzá ahhoz, hogy az egyetemes humanista ideálokat a zsidókra alkalmazzák. Az egyöntetű vélekedés az volt, hogy a zsidók elfajzott állapotban vannak, ezért a felvilágosodás gondolkodói – „*philosophe*”-ok, hittudósok, politikusok és az irodalmi élet alakjai – befogták, hogy egyenként áttanulmányozzanak minden, a zsidóság emancipációjának megvalósíthatóságával kapcsolatos aggodalmat. Ebből számos reform megfogalmazása következett, amelyeket a „felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek” nevezek. Az, hogy ezek a reformok lettek és maradtak az a szempontrendszer, amely szerint a zsidók asszimilációs erőfeszítéseit megítélték, sokat elárul e törekvés őszinteségéről és alaposságáról.

Amikor a felvilágosodást felváltotta a liberalizmus korszaka, megjelentek törekvések arra vonatkozóan, hogy megvalósítsanak bizonyos általános felvilágosodáskori eszményeket. Ily módon a liberalizmus kezdeti, puhatolózó szakaszát II. József (1781–1783) türelmi rendeletének, a *Toleranzpatent*nek a megjelenése jelzi – amely a zsidókat a reform útjára terelni hivatott intézkedést is magában foglalt. Tíz éven belül ennek merevebb változata hirdette ki Franciaországban a liberalizmus uralmát és vonta maga után a zsidók egyenjogúsítását. A testvériesség e francia gesztusának eredményei azonban alig-alig találtak elfogadásra; a zsidókat folyamatos bírálatok érték, amiért nem vetették alá magukat az átalakulásnak és nem változtak franciákká. Napóleon bukását követően a politikai egyenlőség más országokban élő zsidókra való kiterjesztését eltörölték, így máshol a zsidók körülményei továbbra is bizonytalanok maradtak. Emiatt számos zsidó már a reményét is elvesztette annak, hogy esetleg ők is részesedhetnek a felvilágosodás eszméiből származó előnyökből. Nem meglepő, hogy egy ennyire kevésbé befogadó légkörben akadtak olyan zsidók, akik más lehetőségek után néztek. Két fő irányzat bontakozott ki: az egyik a cionizmus volt, a másik a kivándorlás – és mindkét út Európából kifelé vezetett.

* Magyarul megjelent: Budapest, Gondolat/Atlantisz, 1990.

A sok zsidó indokolt borúlátása ellenére az egyetemes humanizmus eszményképe egyre inkább kiváltotta a zsidók emancipációjának megfontolását. Az emancipációt megelőző időszak korai szakaszában a viták középpontjába az a kérdés került, *javítandó-e* a zsidók helyzete, és *ha igen, milyen mértékben*. A vita résztvevői a reformot (a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeit) hangsúlyozták a „siker” emancipáció kulcsaként, nagyjából ugyanúgy, ahogyan felvilágosodáskori elődeik tették. Míg azonban a felvilágosodás gondolkodóinak viselniük kellett egy terhet – miként egyeztethetnék a humanitárius indíttatásukat a zsidók aktuális helyzetével –, a liberálisok mindeközben egy másik terhet cipeltek magukkal: a liberális ethoszt. Ebből következően a liberálisok csakhamar úgy döntöttek: itt az ideje a közép- és kelet-európai zsidók egyenjogúsításának. Ám anélkül döntöttek így, hogy kívárták volna, mire a reform teljességében végbemegy. Egyesek úgy látták, már sínen van, mások szerint viszont még távol volt a kiteljesedéstől. Közép- és Kelet-Európát tekintve az 1867-es évet tarthatjuk az emancipáció viszonyítási pontjának.

Bármiféle erőfeszítéseket tettek is a zsidók az emancipációjukat követően a reformra, Közép- és Kelet-Európa keresztényei ezeket az erőfeszítéseket sikerteleneknek tekintették. A zsidók nem váltak „pont olyanokká, mint mi”. Reformjuk azért valott kudarcot, mert a legtöbb zsidó nem értette meg az emancipáció lényegi feltételét: annak szükségességét, hogy eleget tegyenek a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek, amelyek értelmében be kellett volna olvadniuk abba a nemzetbe, amelynek lakosai voltak. A zsidókra úgy tekintettek, mint akik nagyon elmaradtak a céltól, amit az is mutatott, hogy magukévá tették a cionizmust.

Erre mutatott nemzetek felettségük, a ragaszkodásuk a világpolgári eszméikhez, az, hogy világpolgári életszemléletük és cionizmusuk lelkes nacionalizmussal párosult (egy lehetetlen és idegesítő kombináció a legtöbb, ha ugyan nem valamenyi európai szemében), az, hogy egyes szakmákat betelítettek, hogy a színháztól kezdve a sajtón keresztül a kapitalista vállalkozásokig számos területet kisajátítottak, aszimmetrikus gazdasági részvételük, kiemelkedő közreműködésük például a társadalomtudományokban, az, hogy „elzsidósították” a társadalmat (Ausztriában és Magyarországon), aránytalan részvételük a szélsőséges politikai irányzatokban, különösen a szocialista és a kommunista mozgalomban, meglepő pénzügyi sikereik az olyan időszakokban, amelyek mások számára csak ínséget hoztak, és végül „zsidóságuk”, amelyet még sokan magától értetődőként kezeltek, és amit tovább hangsúlyozott az Európán belüli, nyugati irányú migráció. A fentiek együtt elvezettek ahhoz a következtetéshez, hogy a zsidók valójában nem olvadtak be és nem váltak „pont olyanokká, mint mi”. A „zsidókérdés” áthatóvá vált, mert a magyar társadalom nagy része eldöntötte, hogy a zsidók nem az előírt módokon asszimilálódtak. A váratlan támadások, az államilag szentesített razziák sora mellett maga a törvényhozás is azt jelzi, hogy a zsidók emancipációja Magyarországon szétesett.

Jelen munka élesen hangsúlyozza egyfajta folytonosság létezését (azt illetően, hogy a zsidókat csak *nem*-zsidókként fogadják el); a történelemben előbb a kikeresztelkedéseken keresztül valószínűsítették meg, majd a felvilágosodás gondolkodóinál

reformok sorozatává alakult át, amely az asszimilációban tetőzött. Megtörése – vagyis a zsidók emancipációja, amely a zsidóság túlnyomó részénél nem azt váltotta ki, hogy megfeleljen ezeknek az elvárásoknak – hozta létre végső soron a holokauszthoz vezető körülményeket. Ezzel a kijelentéssel bizonyos tekintetben a történelmi esetlegességek szerepére támaszkodom. Magyarországon 1920-ra oly mértékűre fokozódtak a zsidók elleni panaszok hangjai, hogy az ellenük elkövetett erőszakos cselekmények hétköznapiakká váltak, jogaikat pedig jogi intézkedések bevezetésével korlátozták.

Ám más országokban is hasonlóan viszonyultak a zsidókhoz, amiből az következik, hogy ha nincs Hitler, az említett általános zsidóellenes érzület talán a következő forgatókönyveket hozta volna létre: Lengyelországban pogromokat és tömeges kitoloncolásokat; Oroszországban a zsidó értelmiség folytatódó megsemmisítését a kisebbség marginalizálásának politikáját, tömeges kitelepítéseket, amelyek a vallásfeladás és a pária lét közötti választásra kényszeríti a zsidókat; Romániában a zsidók harmadrangú státusának fenntartását, kiutasításokkal és pogromokkal; Magyarországon a kvóták folytatódó alkalmazását az oktatásban, majd a későbbiekben minden területen, miközben a zsidókkal szembeni erőszak sem hagy alább; Németországban és Ausztriában az ellenségeség légkörét, s ez fokozatosan kiszorítja a zsidókat a kultúra és az üzlet befolyásos pozícióból; Nagy-Britanniában pedig egyre inkább célkeresztbe kerülnek a zsidók mint idegenek az anticionizmus, az antibolsevizmus és a hatalomellenesség közös köpönyegébe bújtatva.

Mindegyik lehetséges forgatókönyv egyfelől a kikeresztelkedések elszaporodásához és a sztoikus hozzáállás terjedéséhez vezetett volna el, másrészt pedig a cionista mozgalom megerősödését vonta volna maga után, és folyamatos kíváncsiorlást idézett volna elő. Természetesen nem tudhatjuk, milyen messzire mentek volna el a zsidó jelenlét elleni tiltakozások. Túlléptek volna helyi hatókörükön? Újabb zúgolódásoknak adott volna táptalajt a zsidók elvándorlása? Azt azonban nehezen képzelhetjük, hogy az első világháború utáni Európában a zsidók helyzete Hitler nélkül ne lett volna szörnyű. A történelmi esetlegességekben foglalt megjósolhatatlanság az, ami végül kiszabta a zsidókra egyedi végzetüket.

Magyarország különösen jó választásnak bizonyul, ha a zsidók asszimilációs erőfeszítéseit kívánjuk megvizsgálni (2. rész). Hiszen a zsidók itt hangoztatták leginkább sikereiket, ami a „történelmi nemzetbe” való beolvadásukat illeti – abba a nemzetbe, amely az ő szemükben Szent Istvánból és Bródy Sándorból adódott össze. Az 1867 és 1914 közötti időszakra különösen jellemző volt az a zsidók körében elterjedt vélekedés, miszerint éppen „a magyar zsidóság aranykorát” élvezik.²⁸ Csakhogy ez valójában az emancipáció utáni Magyarország zsidó életének „bródyi” interpretációja volt. Szent István Magyarországon zajlott le a tiszaszlári rituális gyilkosság pere (1882–1883), amely láthatóvá tette az emancipált, ám nem asszimilálódott zsidókkal szembeni, mélyen gyökerező gyűlöletet. Országos Antiszemita Párt alakult 1883-ban. Hangos kirohanások zajlottak az 1895-ös *recepció* ellen, amely a judaizmust a „bevett” vallások közé helyezte, továbbá 1896-ban létrejött a Néppárt, s programpontjai között szerepelt a zsidó monopóliumok megkerülése és

megsemmisítése. Mindezekon kívül újságcikkek és röpiratok ezrei hangoztatták a zsidóknak a magyar társadalomra gyakorolt ártalmas befolyását.

A zsidókkal szembeni, ennyire kiterjedt ellenséges megnyilvánulások dacára továbbra is tartja magát a meggyőződés, hogy ez a korszak volt „a magyar zsidóság aranykora”. Továbbra is ellenállásba ütközünk annak elfogadásában, hogy mi következik a fenti eseményekből, ami azt jelzi, hogy még mindig előnyben részesül a mitologizált változat. Ha valaki kétségbevonja ennek a helyénvalóságát, arra rásütik az *a posteriori* érvelés vádját, és azt, hogy az utólagos bölcsességre hagyatkozik. Azonban efféle aranykor sohasem létezett – a nem zsidó magyarok elméjében pedig a legkevésbé sem lelhetjük fel a nyomait.²⁹

Jelen vizsgálódás elsőként az 1867 és 1920 közötti Magyarországra irányul, majd ezt (a 3. részben) Nagy-Britannia hasonló vizsgálata erősíti. „E felséges sziget”³⁰ olyan ország reputációjával, amely ismert az itt uralkodó jó modornak és haladó szellemű kormányzatának köszönhetően. Jacob Katz csupán egyike azoknak a történészeknek, akik amellet érvelnek, hogy Angliában a zsidók helyzete és a velük való bánásmód különbözött a kontinentális Európában tapasztalhatótól. Másokkal együtt Katz szerint is az állampolgárság megszerzésének megakadályozásán kívül az összes többi korlátozás, amelyet a zsidóknak el kellett szenvedniük, nemcsak őket érintette, hanem mindenki mást is, aki nem az anglikán egyházhoz tartozott. Tehát „ezek a korlátozások nem a zsidók ellen irányultak, hanem a nem anglikán keresztények ellen, következésképpen a zsidóknak nem volt okuk arra, hogy úgy érezzék, hátrányos megkülönböztetés éri őket”.³⁰

Magam azonban ettől eltérő következtetésre jutottam. Ha összevetjük az Anglia és Magyarország adta reakciókat az emancipálódó zsidóságra (4. rész), azt látjuk, hogy a hasonlóságok mellett eltörpülnek az eltérések, csupán fokozatbeli különbségekről beszélhetünk. A zsidóknak a reformra és ezáltal a befogadó társadalomba való beolvadásra irányuló erőfeszítése hasonló módon vallott kudarcot az említett két országban. A keresztény Európa egységes választ adott a benne élő reformálatlan zsidóság jelenlétére.

Jelen munka, jöllehet a zsidóság számára is jelentőséggel bír, alkalmasint az európai történelem egy fejezete. Csaknem kizárólag nem zsidó forrásokat használtam fel. Zsidó megnyilatkozások csak igen erős szűrés után kerültek be, és csupán azért szerepeltetem őket, hogy a velük szembeni negatív hozzáállás erősségét alátámaszszam velük, mivel az emancipációt követően a zsidók mind Nagy-Britanniában, mind Magyarországon azon fáradoztak, hogy elhallgassák vagy lekicsinyeljék a velük szembeni ellenségességet, és csakis akkor emelték fel szavukat, amikor már fenyegetőnek ítélték a helyzetet. A mai napig hiányzik ez a nézőpont: ahogyan a befogadó társadalom szemlélte, amint a „megtűrt” zsidó „emancipált” zsidóvá lett. A történészek vonakodnak attól, hogy figyelembe vegyék ezt a megközelítést, feltételezésem szerint a zsidóüldözés hosszú múltra visszatekintő története és a holokauszt, továbbá saját liberális érzékenységük miatt.

* Somlyó György fordítása. William Shakespeare: *II. Richárd*, Magyar Helikon, 1975, 34.

A zsidók számára ez felveti annak a lehetőségét, hogy sohasem fogadták el őket a társadalom egyenrangú és azonos értékű tagjaiként, amíg megmaradtak zsidóknak. Annak a számos zsidónak, akik vitatkoznának ezzel az állítással és saját sikeres asszimilációjukat hoznák fel érvként, azt válaszolnám: „Szegeden már nincsenek is zsidók” – írta 1879-ben Mikszáth Kálmán. Ezen azt értette, hogy a zsidók letettek arról, hogy a zsidóságra népként gondoljanak. „Még tán a Jehovát is úgy képzelem már az ifjabb szegedi nemzedék, hogy aranyzsinóros mente lóg a vállán...”³¹ Szegeden ma már *nincsenek zsidók*. Megsemmisült az a lakosság, amely részben a beolvadás ellen küzdő hagyománytisztelő zsidókból állt, részben pedig azokból a szekuláris zsidókból, akik sziszifuszi küzdelmet folytattak annak az asszimilációnak az eléréseért, amely talán meghaladta képességeiket és amit ugyanakkor legtöbbjük felfogni sem bírt. Mostanra nagyon kevés, reformra szoruló zsidó maradt. Ez a tény – azzal a másikkal együtt, hogy a nyugati társadalmakat még mindig némileg kínozza a zsidók megkísérelt kiirtása miatti bűntudat – lehetővé tette a kijelentést, miszerint a zsidók sikeresen beolvadtak azokba a nemzetekbe, amelyek országai-ban laktak. A fenti két tényezőt mindenképp figyelembe kell vennünk, amikor az asszimiláció ezen, holokauszt utáni szakaszát vizsgáljuk.

Jelen munka továbbá lelkiismeret-furdalást kelthet azokban a zsidókban (márpedig azt gyanítom, sokan vannak), akik úgy vélték, hogy az elfogadás olyanfajta asszimilációt „enged meg”, amely nem feltétele az elfogadásnak, inkább ennek fordítottja: vagyis az asszimiláció engedélyezése önmagában az elfogadás jele. Egy ilyen rendszerben az asszimiláció csakis pozitív reakciót tud kiváltani. Ez teljességgel felfüggeszt bármely képességet az asszimiláció következményeinek értékelésére, és ezek után hiába tűnhet úgy, hogy az egyén zsidóságát nem éri komoly vagy lényegi fenyegetés, holott éppen ez történik valójában.

A nem zsidóknak pedig továbbra is fel kell tenniük a kérdést: milyen alapokon jöhet létre a zsidók *zsidókkénti* elfogadása?

JEGYZETEK

- 1 Orwell, George: Antisemitism in Britain, in Orwell, Sonia és Angus, Ian (szerk.): *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell*, London, Martin Secker & Warburg Ltd., 1968, 336.
- 2 White, Arnold: *The Modern Jew*, New York, Frederick A. Stokes Company, 1899, 273–275.
- 3 Kobler, Franz: *Napoleon and the Jews*, New York, Schocken Books Inc., 1976, 30–32.
- 4 Kadish, Sharmin: *Bolsheviks and British Jews: The Anglo-Jewish Community, Britain, and the Russian Revolution*, London, Frank Cass & Co. Ltd., 1992, 137–146.
- 5 Mendes-Flohr, Paul és Reinharz Jehuda (szerk.): *The Jew in the Modern World: A Documentary History*, 2. kiad., New York és Oxford, Oxford University Press, 1995, 309.
- 6 Sombart, Werner: *The Jews and Modern Capitalism* (Die Juden und das Wirtschaftsleben), fordította M. Epstein, 1911; angol nyelvű utánnyomás, New York, E. P. Dutton & Company, 1913, Translator's Introductory Note, xv.
- 7 Wistrich, Robert S.: *Between Redemption and Perdition*, London és New York, Routledge, 1990, 38.
- 8 Southern, R. W.: *Western Society and Church in the Middle Ages*, Harmondsworth, UK, Penguin Books, 1970, 16. E téma teljesebb tárgyalásához lásd David Kertzer könyvét: *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, New York, Alfred A. Knopf, 2001.
- 9 Scholem, Gershom: *Jews and Germans, Commentary* 42 (1966. november): 33.

- 10 Marrus, Michael R.: *The Theory and Practice of Anti-Semitism*, in Marrus, Michael R. (szerk.): *The Nazi Holocaust: The Origins of the Holocaust*, Westport, Conn., Meckler Corporation, 1989, 2: 174–176.
- 11 Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace, 1951, 28.
- 12 Bernstein, Michael André: *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*, Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1994, 23., 7., 27. Német történészek a „történészvitaként” (*Historikerstreit*, 1986–1987) emlegetett vitában járták körül ugyanezt a kérdést. Ez a vita az *Annales*-iskola hatását is tükrözte, amennyiben résztvevői amellett foglaltak állást, hogy hosszú távú folyamatok együttesében kell vizsgálni a náci korszakot. Baldwin, L. Peter (szerk.): *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*, Boston, Beacon Press, 1990.
- 13 Feldman, David: *Englishmen and Jews: Social Relations and Political Culture, 1840–1914*, New Haven, Conn., Yale University Press, 1994, 36–40.
- 14 Feldman, *Englishmen and Jews*, 36–40. A gondolat magyar kifejtéséért lásd Bárány György: Magyar Jew or Jewish Magyar? (To the Question of Jewish Assimilation in Hungary), *Canadian-American Slavic Studies* 8, 1. szám (1974. tavasz), 5–6.
- 15 Lásd még Feldman, *Englishmen and Jews*, 14.; Steinweis, Alan E.: The Holocaust and Jewish Studies, in Hayes, Peter (szerk.): *Lessons and Legacies*, Evanston, Ill., Northwestern University Press, 1999, 3:31.; Patai, Raphael: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*, Detroit, Wayne State University Press, 1996, 512–513.; Nathaniel Katzburg: Hungarian Antisemitism: Ideology and Reality (1920–1943), in Almog, Shmuel (szerk.): *Antisemitism Through the Ages*, fordította Nathan H. Reisner, Oxford, Pergamon Press, 1988, 342.
- 16 Birnbaum, Pierre és Katznelson, Ira: Emancipation and the Liberal Offer, in Birnbaum, Pierre és Katznelson, Ira (szerk.): *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*, Princeton, Princeton University Press, 1995, 11.
- 17 A „gettósított” történelem legelső példája Heinrich Graetz tizenegy kötetes *Geschichte der Juden* (A zsidók története) című, 1853 és 1876 között írott munkája.
- 18 Mosse, George L.: *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, New York, H. Fertig, 1978, 133–136.; Liberles, Robert: From Toleration to Verbesserung: German and English Debates on the Jews in the Eighteenth Century, *Central European History* 22 (1989), 26–32. Ehhez hasonlóan, de egy korábbi korszakot, a felvilágosodását vizsgálva Liberles Németország és Anglia eltérő történelmi kontextusát veszi szemügyre, hogy magyarázatot találjon eltérő megközelítésmódjukra, ami a zsidók helyzetének javítását illeti. Németország esetében két kérdés szivárgott be a zsidókkal kapcsolatos vitákba, és módosította azok pályagörbáját: az egyik a paraszti réteg tömegoktatásának ügye volt, a másik pedig Lengyelország 1770-es években történt felosztásáé, ami jelentősen megnövelte a Poroszországban élő zsidók számát. Ugyanekkor Angliában a polgárjog elnyerésére vonatkozó megállapodás csupán kisszámú zsidót érintő, pusztán technikai kérdése vezetett el a zsidók polgárjogának 1753-as megszavazásához, ami aztán a vitákat kirobantotta.
- 19 Patai: *Jews of Hungary*, 360.
- 20 Cohen, Asher: The Attitude of the Intelligentsia in Hungary Toward Jewish Assimilation Between the Two World Wars, in Vago, Bela (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*, Boulder, Colo., Westview Press, Inc., 1981, 58. Említést érdemel, hogy Szabó népszerűsége semmilyen tekintetben sem volt „antiszemita” nézeteihez köthető. Továbbá Szabó csupán az első az e munkában a későbbiekben még megemlíthető személyek sorában, akik magas rangúak és egyúttal „antiszemiták” is voltak.
- 21 Wistrich: *Between Redemption and Perdition*, 38.
- 22 Parkes, J. W.: *The Jew and His Neighbour*, London, International Student Service, 1930, 47., 49. Hasonló gondolatot fejtett ki Leo Pinsker az 1882-ben, *Auto-Emancipation* címmel megjelent munkájában. Hertzberg, Arthur: *The Zionist Idea* (New York, Atheneum, 1973), 186. Ha megvizsgáljuk, honnan ered az „antiszemitizmus” kifejezés, azt láthatjuk, hogy a terminus megalkotójaként számon tartott Wilhelm Marrnak sem a zsidóellenes érzelmek új leszármazottjának létrehozása nem állt szándékában, sem pedig a zsidókhoz való alapvetően új hozzáállást (azaz a politikai antiszemitizmust) nem szándékozott megteremteni. Marr 1879-ben írott különböző munkáit vizsgálva Moshe Zimmermann azt találta, hogy amikor Marr esetenként a „szemitizmus” szót használta, olyankor egyszerűen az „orientalizmus” szót helyettesítette vele, ugyanúgy, mint ahogyan a „germanizmus” helyett olykor az „árjaizmus” kifejezést használta. Marr jó hasznát vette az antiszemitizmus terminusnak, amikor nyomás nehezedett rá, mert a segítségével el tudta különíteni az ateistákat (vagyis a keresztényességelleneseket) – akik közé ő maga is tartozott – Stoecker keresztényszocialista mozgalmától, amely 1879 szeptemberében kifejezetten (vallási értelemben vett) zsidóellenesnek nyilvánította magát. Nem csupán *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum* (A zsidóság győzelme a németiség fölött) című könyvében nem használta ezt a kifejezést, de *Deutsche Wacht* címmel megjelent

- folyóiratában sem találjuk nyomát az „antiszemitizmus” szó használatának. Az említett folyóirat 1879 novemberétől kezdve öt hónapon át jelent meg. Továbbá Marr nem egyedül döntötte el, hogy az antiszemita szó szerepeljen az Antiszemita Liga nevében – ami végül is közhasználatúvá tette a terminust –, hanem a Ligát megalapító Hector de Groussillier-vel együtt határoztak így, aki Marrrt meghívta a Ligába. Zimmermann, Moshe: *Wilhelm Marr: The Patriarch of Anti-Semitism*, New York és Oxford, Oxford University Press, 1986, 89–92.
- 23 Orwell: Antisemitism in Britain, 336–337. A filoszemitizmust a gyakorlatba áttültető történészek összegyűltek, hogy felássák a levéltárakat és egyéb forrásokat, vagy azt próbálván bebizonyítani, hogy Werner Sombart *Die Juden und das Wirtschaftslebenje* és a hasonló munkák valótlanságokat állítanak, vagy pedig abból az indíttatásból, hogy más megvilágításba helyezzék az ilyen munkákba foglalt információkat. Bryan Cheyette történész a következőket írta a tárggyal kapcsolatos szakirodalom kezelését illetően: „Az 1990-es években az irodalomban megjelenő rasszizmus és antiszemitizmus tanulmányozásában – helytelenül – tág értelemben vett »politikailag korrekt« és »liberális humanista« álláspontokat határoztak el. Ez az állítólagos szembeállítás azért különös, mert ezek az álláspontok tulajdonképpen egymás tükörképei. Egyfelől a »liberális humanizmus« úgy tartja, hogy a fejlődő nyugati kánonnak természeténél fogva semmi köze nem lehet a rasszizmushoz és az antiszemitizmushoz. A »politikai korrektség« másfelől arra törekszik, hogy mindenfajta irodalmi szöveget kizárjon a tudományos tanulmányozásból, amelyet úgy lehet megítélni, mint ami megerősíti az igazságtalan sztereotípiákat. Más szóval mindkét oldal egyfajta sajátos gonoszként moralizálja a rasszizmust, vagyis olyasmiként kezeli, mint amiről nem lehet észérvekkel vitatkozni.” *Előszó Between "Race" and Culture: Representations of "the Jew" in English and American Literature*, Stanford, Stanford University Press, 1996, vii.
 - 24 Bosnyák Zoltán: *Prohászka és a zsidókérdés*, Budapest, A Magyar Kultúrliga kiadása, 1938, 12–13.
 - 25 Wiesel, Elie: Looking Back, in Hayes, Peter (szerk.): *Lessons and Legacies*, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1999, 3:18.
 - 26 Barnes, Julian: Always True to France, *New York Review of Books*, 1999. augusztus 12.
 - 27 Lekötelezettje vagyok Arthur Hertzbergnek és I. E. Barzilay-nak: ők azon kevés történészek közé tartoznak, akik a zsidókérdéssel kapcsolatban hangsúlyozták a felvilágosodás szerepét. Noha az érvelésükkel nem értek egyet, az ő munkáik nélkülözhetetlen forrásokként szolgáltak a felvilágosodás irodalmának zsidókra vonatkozó részével kapcsolatban, és ezzel megkönnyítették a munkámat.
 - 28 Kramer, T. D.: *From Emancipation to Catastrophe: The Rise and Holocaust of Hungarian Jewry*, Lanham, Md., University Press of America, 2000, 7. Ez az elképzelés olyannyira elterjedt a magyar zsidók körében, hogy a budapesti gettó felszabadításának 50. évfordulójára rendezett megemlékezésen Frölich Róbert főrabbi az 1867 és 1914 közötti időszakról mint a „zsidók aranykoráról” beszélt.
 - 29 Gyurgyák János a zsidók akkori és mostani tömeges asszimilációját „sokak által osztott illúzióknak” nevezi. *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 18.
 - 30 Katz, Jacob: *Out of the Ghetto*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1973, 12. Hasonló álláspontot képvisel – többek között – V. D. Lipman is: *A History of the Jews in Britain since 1858*, Leicester, Leicester University Press, 1990, 3–4.
 - 31 Mikszáth Kálmánt idézi Zsoldos Jenő (szerk.): *Magyar irodalom és zsidóság. Költői és prózai szemelvények*, Budapest, 1943, 84–85.

1. rész

A TÜRELEMTŐL A LIBERALIZMUSIG

1. FEJEZET

A TÜRELMI KORSZAK

A ZSIDÓK ÁLLAPOTA

Egészen az emancipációig a – szó szűkebb értelmében – türelem határozta meg a történelemben a keresztények és a zsidók kapcsolatát, és ennek működésén keresztül tartották fenn az egyensúlyi állapotot a két vallási csoport között. Ez az állapot a második század elejétől kezdve bontakozott ki, majd i. sz. 400-ig szilárdan tartotta magát. Mindenekelőtt „[a] zsidók Jézus meggyilkolásával kiradírozták magukat az emberiségből; szellemileg és fizikailag is az örök idegenség jele került rájuk”.¹ Számos korabeli forrás alapján Sarah Pearce a következő összegzést adja:

„...az, hogy a zsidók megszűntek Isten kiválasztott népe lenni, amiért nem ismerték fel Jézusban a Messiást, a Krisztust; ez a mulasztásuk, és különösképp az, hogy állítólag ők feleltek Krisztus haláláért, az utolsó felvonásként jelenik meg a zsidók Isten-ellenes zendüléseinek és Istent elutasító cselekedeteinek hosszú sorozatában. A zsidók nem értették meg saját Szentírásuk valódi, spirituális jelentését, amely, ha helyesen olvassák, elvezetné őket Krisztushoz, és az ekkoriban – i. sz. 70-ben [a Szentély lerombolása] és i. sz. 135-ben [a zsidók kiűzetése Jeruzsálemből és környékéről] – történt katasztrófák a zsidók isteni büntetését jelentették, amiért meggyilkolták Krisztust.”²

Ugyanakkor általánosan elismert tény volt, hogy a két hit szorosan összefügg egymással. Ez kifejeződött ebben az ágostoni szemléletben: „A zsidók a múltban az isteni kinyilatkoztatások tárháza voltak; a jelenben az atyáik által prédikált hitről tanúskodnak... hitünkről éppen a saját ellenségeink tesznek tanúbizonyságot.”³ Sőt, mi több, Isten azzal a szándékkal rendelte el további létezésüket, hogy tanúskodhassanak a kereszténység igazáról, amelyet az Ótestamentum megjövendölt. Vagyis miközben a pápai bullák a zsidók alsóbbrendűségét szentesítették, helyzetüket pedig „örökké tartó szolgaságként” határozták meg⁴ és megszorításokat vezettek be, hogy határt szabjanak az olyan alkalmaknak, amikor a zsidók befolyást vagy hatalmat gyakorolhatnak a keresztények felett – „mint az istengyilkosokhoz illik” –, egyidejűleg védelmezték is őket: a zsidók meggyilkolása, akárcsak szertelen zaklatásuk, kifejezett tiltás alá esett.⁵ A kánonjog ezenkívül nemcsak figyelembe vette, hanem garantálta is a zsidók vallásgyakorlásra vonatkozó jogait: „Az isteni felhatalmazásnak megfelelően kötelesek [vagyunk] lehetővé tenni nekik, hogy megtartsák saját törvényeiket.”⁶ Az egyház soha nem

állított elő olyan irodalmat, amely a zsidók fennmaradása vagy vallásgyakorlási joguk folytatása ellen szólt.

Mégis azt látjuk, hogy az egyház hivatalos álláspontját olykor semmibe vették. A keresztes hadjáratok idején a pápa hiába rendelte el a keresztes lovagokhoz és az egyszerű emberekhez intézett nyilatkozataiban, hogy tartózkodjanak a zsidókkal szembeni erőszaktól, parancsa mindkét részről süket fülekre talált. A vallási buzgalom a keresztény tanítások szélsőséges értelmezésére adott ösztönzést a zsidók vonatkozásában, és 1231 táján arra készítette a dominikánusokat (majd nyomukban a ferenceseket is), hogy eretnekeknek bélyegezzék azokat a kikeresztelkedett zsidókat, akik titokban tovább gyakorolták a judaizmust. Ezután ezek a zsidók az inkvizíció alanyaivá váltak.⁷ Később a zsidókat hibáztatták az 1348-ban kitört pestisjárványért, aminek következtében tömegesen lemészárolták, bíróság elé vitték, kínvallatásnak vetették alá és kivégezték őket, lakóhelyeiket pedig folyamatosan fosztogatták. Teljes közösségeket pusztítottak el így. Mindez annak ellenére történt meg, hogy VI. Kelemen pápa 1348 júliusában, majd októberében ismételtén kibocsátott egy bullát, amely a zsidók ártatlanságát hirdette. A rituális gyilkosság vádját – amely szintén széles körű támadásokhoz vezetett – hasonlóképp sorozatosan cáfolták az egyházi hatóságok.⁸ Az is megesett, hogy Talmudot égettek vagy koboztak el a zsidóktól; miközben IV. Ince pápa elismerte, hogy a Talmud az a könyv, amely nélkül „nem képesek megérteni a Bibliát és törvényük további, hi-tüknek megfelelő előírásait”.⁹ A zsidókkal kapcsolatos hivatalos egyházi politika említett megsértéseinek az lett a következménye, hogy a türelem egész, teológiai-lag megalapozott építménye megingott, ami, azt kell mondanunk, rontott a zsidók körülményein.

Az egyház e hitelvi álláspontjához a századok során egész panaszáradat járult, és ez is hangsúlyozta a zsidó közösség elkülönítésének szükségességét. E panaszok szerint a zsidók gonosz könyveikben kigúnyolták a keresztény vallást és annak istenét káromolták, továbbá sértegették a vallást azzal, hogy leköpték és meggyalázták szent szobraikat és tiszteleti tárgyait, a szent ostyát pedig megszent-ségtelenítették.¹⁰ Eretnekséget terjesztettek, betértek a templomokba, ahol vallási kérdésekről vitatkoztak, megakadályozták, hogy társaik áttérjenek az igaz hitre, megbotránkoztatták a keresztényeket azzal, hogy nagybőjt idején húst ettek, és megfertőzték „a keresztények fülét túl harsány zsolozsmázásukkal”.¹¹ Keresztény dajkákat és szolgálókat alkalmaztak, akik azzal, hogy ilyen szoros közelségben éltek a zsidókkal, óhatatlanul a káros befolyásuk alá kerültek.¹² A zsidók gonoszak voltak, és mindenféle bűncselekményeket követtek el. A keresztény ügy és a keresztény nemzetek iránti ártó szándéktól vezérelve emberi és sátáni ellenségekkel egyaránt szövetkező zsidók az Antikrisztus eljövételére vártak. Mindenekelőtt a keresztények (elsősorban a gyerekek) vérének rituális vagy mágikus célokra való állítólagos felhasználásával kapcsolatban érték őket becsmérő megjegyzések. A rituális gyilkosság vádja az egész zsidó közösségre óriási hatással volt, és nemritkán abba torkollott, hogy kiűzték vagy tömeges máglyahalálra ítélték őket. Nehéz olyan zsidó közösséget találni, amelyiket soha ne érte volna ez a vád.

Az olyan pápai rendeletek, dekrétumok, törvények és előírások, amelyeket például a katolikus egyház harmadik és negyedik lateráni zsinatán elfogadtak, további korlátokat szabtak a zsidók életének. Ezek az intézkedések – amelyeket jogi és társadalmi célkitűzések vezéreltek – gondoskodtak arról, hogy a zsidókat kizárhassák a bírói hivatalokból, továbbá bármilyen közhivatal betöltéséből, megtilthassák nekik, hogy bármi olyat mondjanak vagy tegyenek, amivel becsmérelnék a kereszténységet, hogy meggyalázhassák a keresztény szombatot, hogy keresztény szolgálókat szerződtethessenek, keresztényellenes irodalmat jelentethessenek meg, a judaizmusra térítsék át a keresztényeket, akadályozhassák a keresztény térítők tevékenységét vagy hogy nem zsidókkal társadalmi érintkezést folytathassanak.¹³ Különösképpen ennek a legutóbbi tiltásnak a betartatását mozdította elő a kötelező zsidó jelvény bevezetése.

A zsidók kirekesztése a gettók létrehozásával érte el tetőpontját. Az egyház a következőkkel indokolta a római gettó létrejöttét:

„Miután megtudtuk, hogy Rómában és más, az egyház irányítása alá eső helyeken a zsidók arcátlansága olyan méreteket öltött, hogy már nemcsak arra merészkednek, hogy a keresztények között éljenek, de megkülönböztető öltözet nélkül tűnnek fel templomok környékén, továbbá a főutcaikon és a főtereken bérelnek házakat, valamint vásárolnak és tartanak fent ingatlanokat..., szükségesnek tartjuk megtenni a következő intézkedéseket.”¹⁴

A római gettó elrendezése jellegzetes volt: egyetlen kijáratú utcába gyűjtötték össze a zsidókat, rajta kapuval, amelyet éjszakára bezártak. Nemcsak az összes római zsidót gyűjtötték össze ide, hanem a Róma tágabb körzetében élő zsidókat is. A gettókban kivétel nélkül rettenetes zsúfoltság uralkodott, lakóiknak nem sok lehetősége volt, hogy rendben tartsák környezetüket vagy javítsanak körülményeiken, ráadásul az e falak között élő zsidók életét szigorúan szabályozták.¹⁵

A jogi intézkedések mellett a „ritualizált megszegyenítés” is teret kapott: például arra kényszerítették a zsidókat, hogy kiemelkedő szerepet játsszanak a (római) Agone és Testaccio karneváli játékaiban, ahol kigúnyolták őket és erőszakoskodtak velük. A tizenhatodik és a tizenhetedik században meztelenül kellett szerepelniük a sienai palión, az umbriai zsidókat pedig a nagyhét ideje alatt minden évben rituálisan megkövezték.¹⁶ Ezeknek a megszegyenítéseknek más országokban is megvolt a megfelelőjük, és azt lehet mondani rájuk, hogy egyszerre szolgáltak válasszal az „álnok” zsidó jelenlétére, ugyanakkor közvetett módon a kikeresztelkedésre próbálták rábírni a zsidókat.

A zsidók csak egyféleképpen szabadulhattak ki ebből a megtűrt helyzetből: egyedül a kikeresztelkedés által nyerhettek befogadást a társadalomba. A keresztények buzgón imádkoztak azért, hogy a zsidók megtegyék ezt a lépést. Ugyanakkor a zsidók jelenléte és különösen az, hogy húzódoztak a kikeresztelkedéstől, bizonyos fokú feszültséget okozott magán a keresztény egyházon belül, amely igyekezett

egyensúlyba hozni a zsidókkal kapcsolatos negatív nézeteit az irányukban táplált tiszteletével, mivel ők voltak egykor Isten igéjének az edényei.

Annak ellenére, hogy továbbra is hatályban maradt és kétségbevonhatatlannak bizonyult a korai keresztény egyház értékelése a zsidókról, a kilencedik és a tizedik században a nemzeti monarchiák megerősödésével a zsidók sorsa átrendeződött, így a türelmet mind a vallási, mind a világi szinteken gyakorolták irányukban. Minden egyes közösségben külön világi törvénykezés állapította meg, hogy jogos-e a jelenlétük. A letelepedési jog kiadása mostanra már királyi felhatalmazáshoz kötődött, vagyis azt a király vagy a helyi hatalmasság által kiadott okirat révén lehetett megszerezni. Ezeknek az okiratoknak három fő jellemzőjét említhetjük: ideiglenes jellegüket; azt, hogy a zsidókat *servi nostrae camerae*ként (a királyi kamara szolgálíkáiként) határozták meg, és ingó vagy ingatlanulajdont adtak nekik; valamint, hogy bizonyos, anyagi természetű ellenszolgáltatást követeltek meg tőlük némi oltalomért cserébe. Az oltalom tartalmazta a vallásgyakorlás jogát – noha szűk keretek között – és jogi önrendelkezésüket (a talmudi törvényekhez folyamodhattak).¹⁷

A türelem szekuláris alapja az a feltételezés volt, hogy a zsidók gazdasági hasznát hajtának majd a befogadó országnak. Valahányszor felismerték, hogy a zsidók teherré váltak a gazdaság számára – akár az alulteljesítés miatt (képtelenek voltak eleget tenni a rájuk kirótt pénzügyi kötelezettségeknek, nem kielégítően szerepeltek pénzkölcsönzőkként vagy nem serkentették a gazdaságot olyan időkben, amikor erre lett volna szükség), akár a túlteljesítés következtében (túlzottan versengtek a keresztény kereskedőkkel vagy túl magas kamatokat számítottak fel) –, csökkent az irányukban tanúsított türelem. Miközben az összes többi területen mindenki, az uralkodóktól egészen a tömegekig az egyházi álláspontot képviselve tartózkodni igyekezett az érintkezéstől a zsidókkal, a gazdasági szférában nem szívesen mondtak le a velük való kapcsolattartásról. A zsidók gazdasági haszna a világi tartományon belül maradt, és olyan juss volt, amely fölött árgus szemekkel őrködtek, különösen az uralkodók. Ez a kivételező hozzáállás a zsidók marginalizációjához folyamatos feszültség forrása lett a keresztény társadalom valamennyi rétege és az egyház között, amely nemcsak megtiltotta az érintkezést a zsidókkal, de azt is kikötötte, hogy nem szabad lehetőségeket adni nekik, „akiket saját bűnük örökös leigázottságra ítélt”.¹⁸

Az uralkodók (és egyes esetekben nemesek) zsidók feletti tulajdonjogának feltételezése a helyzetük alakulásának egyik kulcsmozzanata volt. Az okirat, amely körvonalazza, milyen feltételekkel tartózkodhatnak a zsidók Angliában, jellemző arra a több ezer másik okira, amelyeket az elmúlt századok során bocsátottak ki, és amelyek a zsidókat a király tulajdonaiként határozták meg, akiknek az uralkodó bizonyos előjogokat nyújtott. Védelmet adott nekik a „rossz bánásmóddal” szemben (egyedül a királynak voltak alárendeltjei, szabadon folyamodhattak a királyi igazságszolgáltatáshoz, és senki másnak nem tartoztak felelősséggel), szabadon mozoghattak, felmentést kaptak a szokásos vámok alól, engedélyt kaptak arra, hogy megtartsák a biztosítékként elzálogosított ingatlanokat, és egy különleges rendelkezés garantálta számukra a tisztességes bírósági eljárást. Mindez pedig

„a királynak kedvezett”.¹⁹ A királyi tulajdonjoggal az is együtt járt, hogy a zsidók tulajdona felett a király mindenkor rendelkezett. Ez a fajta felfogás beférkőzött a zsidóknak való tartozás kérdéskörébe is, ezeknek az adósságoknak ugyanis bármekkora részét eltörölhatték. Hozzá tartozott továbbá maguk a zsidók eladásának, elzálogosításának, elajándékozásának és elcserélésének joga. III. Henrik például egy ízben zálogba adta a zsidóit Cornwalli Richárdnak. Egy másik alkalommal pedig a fiának, Eduárdnak, aki ezek után riválisaiknak, az itáliai bankároknak zálogosította el őket.²⁰ Ezek, a zsidókat vagyontárgyakként nyilvánító törvények a zsidók életének legintimebb vonatkozásaiba is beférkőztek. II. Frigyes porosz király 1750-es törvénye szerint Kleve városában minden zsidó családnak csak a legidősebb férfitagja házasodhatott meg és tarthatott fenn állandó lakhelyet a városban. Hasonló törvények voltak hatályban a tizenhetedik század legnagyobb részében Elzászban, jóval később pedig Morvaországban is.²¹

A konverzionizmust mind az egyházi, mind a világi hatóságok gyakorolták. Eszközeik a pénz- és tárgyjutalmakban vagy akár a megtértek üzleti beindításának segítségével²² megnyilvánuló ösztönzőktől egészen a nyilvános szentbeszédekig terjedtek, mely utóbbiakon a zsidókat rendszeresen megjelenésre kényszerítették. (1584-ben a katolikus egyház intézményesítette a megtérésnek ezt a megközelítését.) Nyilvános vitákat is rendeztek, ahol egy keresztény és egy zsidó vitatkozott egymással, ki-kí a saját vallása szakértőjeként. Mindezt a zsidó közösség jelenlétében, hogy tanúi legyenek „a zsidó hittudomány vereségének”.²³ A frissen megkeresztelt zsidók (a keresztes hadjáratok és az inkvizíció által felduzzasztott) száma igazolta az egyház térítési sikereit. Akár saját akaratukból cselekedtek, akár nyomás alatt, ezek a megtért zsidók az egyházi szervezet lármás küldötteiként és a judaizmus nyilvános besúgóiként váltak híressé. Kevéssé meglepő tehát, hogy a rituális gyilkosságok első vádját (a norwichi Williamét, 1144-ben) egy kikeresztelkedett zsidó emelte, aki ma Theobald of Cambridge szerzetesként ismert.²⁴

Megfigyelhetjük, hogy amikor a keresztényeknek a zsidók megtérésére vonatkozó reményei magasan szárnyaltak, a türelem is nagyobb teret kapott. Erre a reformáció időszaka szolgáltatja az egyik legjobb példát. A protestánsok szentül hitték, hogy az ő újfajta, tiszta kereszténységük majd legyőzi a zsidók minden korábbi tartózkodását és tömeges megtérésüket fogja előidézni.²⁵ Ennek köszönhetően a filozemitizmus jelensége söpört végig a tizenhetedik századi Anglián, és túlnyomórészt ebből következett, hogy elkezdtek fontolgatni a zsidók ismételt beengedését Nagy-Britanniába. És fordítva: a türelem olyankor érte el a mélypontját, amikor elenyésző volt a remény a zsidók megtérésére. I. (Nagy) Lajos magyar király 1360-ban ezért űzte ki a zsidókat, miután nem járt sikerrel megtérítésüket célzó kampánya. Luther Márton, aki kezdetben nagy reményeket ébresztett az emberekben azzal kapcsolatban, hogy a keresztény egyház reformja természetes ösztönzést jelent majd a zsidóknak a megtérésre, keserűen csalódott, amikor mégsem így történt. Luther kihirdette, hogy a keresztények

„dobjanak rájuk kénkövet és szurkot. Ha a pokol tűzét is rájuk tudják szabadítani, annál jobb...”, és ezt a mi Urunk és a kereszténység becsületéért kell megtenni, hogy Isten láthassa: csakugyan keresztények vagyunk. Be kell törni a házaikba, és le kell rombolni azokat..., el kell venni tőlük az imakönyveiket és Talmudjaikat, meg az egész Bibliájukat. Halálbüntetés terhe mellett tiltassék meg rabbijaiknak, hogy folytassák a tanítást. Zárják le előttük az utcákat és az országutakat. Legyen megtiltva nekik az uzsora gyakorlata, és vétessék el tőlük minden pénzük, valamint ezüst- és aranykincseik, és helyeztessék biztonságba. És ha ez mind nem lenne elég, mint vezett kutyákat kergessék ki őket az országból.”²⁶

Amikor pedig kétségek merültek fel megtérésük őszinteségét illetően, a türelem szintje is azonos mértékben zuhanni kezdett. Spanyolország jellemző példával szolgál erre. A tizenharmadik századtól a korlátozó törvények, a társadalom pere-mére szorítás politikája, a pogromok és a kényszeráttérítések több ezer zsidót készítettek önkéntes áttérésre: csak Aragóniában 1412 és 1419 között 15–20 ezer zsidó talált utat a keresztelőkútig. Egy idő elteltével kétségek merültek fel, hogy valóban őszinte indíték vezérelte-e ezeket a megkeresztelkedéseket. Az „újkeresztényeket” azzal gyanúsították, hogy „judaizálnak” (ezt a kifejezést abban az időben azokra a zsidókra használták, akik titokban továbbra is gyakorolták a judaizmust) avagy megkísérelnek visszatérni a judaizmushoz, és ebben gyakran a zsidó közösség is segít nekik. Megfigyelhető volt az is, hogy ezek a zsidók továbbra is fenntartottak bizonyos kapcsolatokat a zsidó közösséggel: megőrizték rokoni kötelekeiket és egyéb, hagyományos alapokon szerveződő kapcsolataik hálózatát, barátságaikat, ezenkívül továbbra is használták a héber nyelvet. A spanyol inkvizíciót kifejezetten azért vezették be 1478-ban Kasztíliában, hogy azonosíthassák ezeket a kétszínű áttérteket és bíróság elé állíthassák őket.²⁷

A türelmi korszakban lépten-nyomon előfordultak kényszeráttérítések. Időnként magánszemélyeket vettek célba: a legnagyobb nyilvánosságot a Mortara-ügy kapta, amelyben egy zsidó gyerek volt érintett, Bolognában, 1858-ban.²⁸ Esetenként pedig tömeges áttérítéseket rendeltek el, mint 1497-ben, Portugáliában, ahol a teljes zsidó népességet megkeresztelték.²⁹ Az erőszakos térítések Magyarországon a tizennyolcadik század végéig jellemzők voltak, olyannyira, hogy Mária Terézia császárnő 1763-ban betiltotta ezt a gyakorlatot. A tilalom csekély hatással bírt, s a helyi hatóságok avatkoztak közbe büntetéssel fenyegetve mindenkit, aki a szülők beleegyezése nélkül keresztel meg egy gyereket.³⁰

Időről időre a zsidóknak az áttérés ügyében mutatott ellenszegülése következtében is toloncoltak ki zsidókat, de ennél gyakrabban fordult elő, hogy gazdasági túl- vagy alulteljesítésük miatt utasították ki őket. Elsőként Anglia üzte ki a zsidóit (1290-ben), és döntése – évszázadokra kizárta őket az országból – korántsem volt egyedülálló. Ugyanezt a mintát követte Spanyolország, ahová 1492-től egészen a tizenkilencedik század közepéig nem léphettek be zsidók. Franciaországból 1394-ben utasították ki a zsidókat (Provence csak később, 1486-ben csatlakozott Franciaországhoz, ezért onnan csak késéssel, a tizenhatodik század végén üzték ki őket).

„Azok a zsidók, akiket a portugálok, másképp újkeresztények néven ismertek”, nem sokkal 1492 után kezdtek szállingózni, de csak 1638-ban, Elzász meghódításával fogadott be ismét Franciaország magukat nyíltan zsidóknak valló lakosokat.³¹ Oroszországban hasonló volt a helyzet. Miután IV. Iván (1533–1584) alatt kiűldözték őket, az őt követő cárok sorozatos intézkedéseket hoztak, hogy továbbra is kívül tartsák a zsidókat. Ők voltak az a sajnálatos málha, amelyre Oroszország szert tett Lengyelország (1772-es, 1793-as és 1795-ös) felosztása idején.

A zsidók kiutasításának gyakorlata még a tizennyolcadik századba nyúlóan is sokáig folytatódott. Néhány esetben, Svédországban vagy Norvégiában, a kiutasítás problémáját megkerülték azzal, hogy 1774-ig, illetőleg 1851-ig nem engedték be őket. A legtöbb esetben a kiutasítások csak néhány évig tartottak. Amint a szükség úgy hozta, visszahívták őket, így nemritkán megesett, hogy a zsidók több alkalommal is beköltöztek ugyanabba a városba. Ez a jelenség a zsidók gazdasági egységként való jelenlétét emeli ki, vagyis egyetlen értékük abban a képességükben rejlett, hogy fokozni tudták a lakosság változatos csoportjainak gazdasági jólétét. Valahányszor két fél vitába keveredett, amint az olykor megtörtént az uralkodó és a kereskedők között, mindaddig megengedték a zsidóknak, hogy maradjanak, amíg a király kezére játszottak.

Az egyháznak az uzsorával szembeni, szélsőségesen elutasító hozzáállása – azzal a ténnyel párosulva, hogy a zsidókat eltiltották a legtöbb foglalkozás gyakorlásától – azt jelentette, hogy a zsidók közül igen sokan választották ezt a megélhetést. Olyannyira, hogy az uzsorásságot végül már a zsidók foglalkozásának kiáltották ki.³² A zsidókra kivetett adók csaknem akkora becsnek örvendtek, mint a pénzkölcsönzés. A zsidókat minden országban az állami bevételek automatikus forrásának tekintették, és gyakran az vezetett el a kiűzetésükhöz, hogy nem tudták kifizetni az említett adókat – amint az Angliában is történt.

A „zsidóhelyzet” körvonalait a keresztény egyház teológiai megalapozottságú marginalizációs törekvése alapozta meg. Ezeket a körvonalakat aztán alkalmazták, de lazították is a nemzeti uralkodók által bevezetett tulajdonosság. Átalakította, mert az uralkodók megismerkedtek a tulajdonjog fogalmával, és lazította is, amennyiben akadályozta az egyház erőfeszítéseit, hogy saját gyarapodásuk érdekében kiközösítsék a zsidókat. Mindazonáltal elismert tény volt, hogy hivatalosan a keresztények és a zsidók kapcsolata csak az utóbbiak kikeresztelkedésével valósulhat meg. Ameddig ez nem történik meg, addig a zsidókat továbbra is le fogják alacsonyítani, és folytatódik a konverzionizmus programja. A zsidókat az egyházi és a világi hatóságok akkor is kiutasították, amikor a konverzionizmus vagy a gazdasági alul- vagy túlteljesítés komoly problémát kezdett okozni. A felvilágosodás idején aztán vizsgálatnak vetették alá a türelem keretrendszerét.

MAGYARORSZÁG

A legtöbb európai országtól eltérően Magyarországon időben többé-kevésbé egybeesett a lakosok keresztény hitre térítése és a nemzeti monarchia megjelenése. Ez pedig azt jelentette, hogy itt valójában nem volt olyan elkülönült időszak, amikor az egyház teljesen ellenőrzése alá vonhatta volna a zsidókat. A keresztséget felvevő I. István király (uralkodott: 997–1038) rendkívül lelkes volt a kereszténység megerősítését illetően, és elrendelte, hogy minden magyart kereszteljenek meg, akár erőszakkal is. Annak ellenére, hogy Magyarország most már keresztény nemzet volt, az egyháznak a zsidók irányában kialakított türelmi keretrendszerét nem alkalmazták István uralkodása idején, és még a Szabolcsi Zsinat (1092) által kibocsátott törvények is csak a következők esetén rendeltek el büntetést: keresztény nő feleségül vétele, keresztény szolgák tartása és a vasárnapi munka. Az egyházi doktrína alkalmazásának elmaradását azzal indokolhatjuk, hogy a kilencedik század vége óta, amikor a magyarok letelepedtek a Kárpát-medencében, zsidók és pogányok békében éltek egymás mellett. Ennek a kapcsolatnak a paramétereit nem lehetett csak úgy, hirtelen felülírni.

A keresztes lovagok 1096-ban megérkeztek Magyarországra, és akárcsak máshol, itt is megtámadták és fosztogatni kezdték nemcsak a zsidó, hanem a keresztény lakosságot is. Magyarország határozott és sikeres hadjáratba kezdett a keresztesek ellen – keresztény lakossága védelmében, azonban ezzel mintegy mellékesen megvédvén a zsidókat is. Ezután Magyarország (tévesen) olyan hírbe keveredett, hogy menedéket nyújt a zsidóknak, és ez sok zsidót vonzott oda, akik a keresztes hadjáratok elől menekültek. E beáramlás következtében gyorsan további rendeleteket hoztak, hogy körülhatárolják a zsidók helyét a keresztény társadalomban. Az eljárás kezdetben még aránylag bátortalan volt (dacára a jószándéknak Könyves Kálmán zsidótárgyú törvénykezésében és kivéve talán a megkülönböztető jelzés viselését), a zsidók státusát csak IV. Béla király uralkodása (1235–1270) idején, 1251-ben iktatták törvénybe. II. (Harcias) Frigyes zsidótörvényeinek (1244) átvételével együtt ez azt is jelentette, hogy Magyarország, Ausztria és Németország zsidói megközelítőleg ugyanazt a státust élvezték.³³

Azzal, hogy átvette ezeket a törvényeket, Béla világosan olyan pénzügyi politika mellett döntött, amelyben a zsidók magas szinten teljesíthettek a gazdaságban. Ezzel szemben nem támogatta mindazok kétszínűségét, akik csak azért tértek át a keresztény hitre, hogy közhivatalokat tölthessenek be, ám lényegileg megmaradtak zsidóknak. 1235-ben fogadalmat tett, hogy „minden erejével pusztít[ani fogja] a hamis keresztényeket”.³⁴ I. Nagy Lajos király (uralkodott: 1343–1382) is szembesült azzal, hogy a zsidók mennyire ragaszkodnak a judaizmushoz. Lajos a keresztény egyház elképzeléseivel összhangban közelítette meg a zsidók áttérítésének ügyét, így legelőször a rábeszélés eszközét alkalmazta, olyan ösztönzőkkel és jutalmakkal együtt, mint a teljes adómentesség.³⁵ Amikor ez a módszer nem járt sikerrel, arra kényszerítette a zsidókat, hogy keresztény prédikációkat hallgassanak, amelyeken a papok megtérésre buzdították őket. Amikor ez a taktika sem hozta meg a várt

sikert, 1360-ban „Ludovicus [Lajos] vallási buzgalmában... miután le kellett mondania erről a törekvéséről [»hogy megnyerje őket Krisztusnak«] a zsidók nyakas konoksága miatt, az egész Magyar Királyság területén felszabadította a zsidókat, és elrendelte kiűzetésüket”.³⁶ Arra a kérdésre, hogy Lajos mindössze négyéves távollétüket követően miért engedte be ismét a zsidókat, vélhetően magyarázattal szolgál riasztó anyagi helyzete, valamint a kényszer, hogy pénzt teremtsen elő, mert szembe kellett szállnia a törökök jelentette fenyegetéssel.³⁷

Nem minden zsidó fogadta el a meghívást és tért vissza; a visszatérés mellett és ellen is szóltak érvek. Egyrészt a Pozsony városa által megállapított pénzkölcsönzési kamat nagyobb kölcsönök esetén évente 43,33 százalék volt, kisebb, egy font alatti kölcsönöknél pedig 86,75 százalék. Hetven évvel később Zsigmond király (1385–1395 [házastársként], uralkodott 1395–1436) kiváltságlevele megállapította, hogy ha egy keresztény kölcsönt vesz fel, általában – egyedi feltételek hiányában – a keresztény adósnak heti két dénárt kell fizetnie minden, kölcsön kapott száz dénár után, éves szinten százszázalékos kamatot.³⁸ Másfelől, amikor a szükség úgy hozta, a király úgy módosította a törvényeit, hogy megnövelje a zsidók hozzájárulását az állami bevételekhez.³⁹

Az utána következő uralkodók: V. László (uralkodott: 1453–58), I. Mátyás (uralkodott: 1458–90) és II. Lajos király (uralkodott: 1516–26) egytől egyig I. Zsigmondéhoz hasonló politikát folytattak. Ugyanúgy, mint máshol, ha tehát egy zsidó kész volt eldobni formális ragaszkodását a zsidó közösséghez, hatalmas vagyonra, hatalomra és tekintélyes pozícióra tehetett szert, és ezzel kiszabadulhatott a mindenfelé terjedő rossz, a zsidókat sújtó körülmények közül. Magyarországon ilyen zsidó volt Snéor ben Efraim (1460?–1525), akit megkeresztelkedése után Szerencsés (Fortunatus) néven ismertek. Szerencsés nagy kölcsönöket nyújtott az államkincstárnak – ami rendkívül jövedelmezőnek bizonyult –, és idővel jelentős befolyásra tett szert a királyi udvarnál, elnyerve a király és a királyné jóindulatát. Ezután kinevezték Magyarország alkincstartójának, miközben egyidejűleg szolgált a királyt képviselő Szalkay László és a korabeli nádor tanácsadójaként. Végül a közhivatalban betöltött szerepe olyannyira hangsúlyossá vált, hogy kinevezték az országtanács tagjának.

Szerencsés halála csak kevéssel előzte meg a legnagyobb csapásnak tekintett eseményt, amely Magyarországot történelme során érte, az 1526-os mohácsi csata- és országvesztést. A mohácsi vészként ismert esemény után az oszmánok előbb elfoglalták Budát (és megtették legújabb tartományuk fővárosának), 1541-re pedig irányításuk alá vonták Magyarország középső részét, és ez a megszállás a régió bizonyos területein egészen 1715-ig tartott. A hódítás három részre osztotta Magyarországot: a királyi (Habsburg) Magyarországra nyugaton és északon, a török Magyarországra a középső részekben, keleten pedig az Erdélyi Fejedelemségre (amelyet a szultán hozott létre 1541-ben).

Ennek a felosztásnak számos következménye lett a zsidókra nézve. Az oszmán hódoltság alá eső területeken a milletrendszert vezették be. A milletek olyan autonóm, nem muszlim közösségek voltak, amelyek tagjainak megengedték a szabad vallásgyakorlást, és korlátozások nélkül űzhettek gazdasági tevékenységet, ugyan-

akkor azonban szigorú adózási követelményeknek kellett eleget tenniük. Ez a békés alávetettség meglehetősen kedvező körülményeket teremtett a zsidóknak, olyankor, amelyek a magyar uralom alatt ismeretlenek voltak számukra. Ennek az lett a következménye, hogy ezek a zsidók átruházták lojalitásukat a magyarokról a török uralkodókra. Számos zsidónak ez volt a motiváció arra, hogy Erdélyből és a királyi Magyarországról az oszmánok megszállta területre költözzék – ám ez a költözködés nem kerülte el az osztrák hatóságok figyelmét.⁴⁰

A minden más helyről kirekesztett, most az Erdélyi Fejedelemségben, közelebb-ről Gyulafehérvárott élő zsidók olyannyira kegyetlen bánásmódot tapasztaltak meg, hogy nemritkán az erdélyi fejedelem közbenjárásáért kellett folyamodniuk. Mindazonáltal – szokás szerint – egyes zsidók most is a legmagasabb udvari pozíciókba jutottak. A királyi Magyarország velük szembeni hozzáállását bizonyíthatja az országgyűlés azon kívánsága, hogy kiutasítsa mindazokat a zsidókat, akik az ő fennhatóságuk alatt maradtak. Az erről szóló határozatot érvénytelenítették, mégis sor került kitoloncolásokra, így többek közt a királyi Magyarország két legfontosabb városában, Sopronban és Pozsonyban is mint a vérvádesetek helyszíneiben. Látván a kitoloncolások tendenciáját, a magyar zsidóság vezetői III. Pál pápához folyamodtak oltalomért. Válaszképpen a pápa enciklikát bocsátott ki, amelyben elítélte a vérvádat, megerősítette az egyház zsidóknak adott kiváltságait, és elrendelte, hogy a papságnak oltalmaznia kell a zsidókat.⁴¹

Buda 1686-os visszahódítása idején megbüntették a zsidókat, amiért átpártoltak a törökökhöz: a városban élő ezer zsidónak körülbelül a felét lemészárolták, a másik felét pedig foglyul ejtették, és váltságdíjat követeltek értük. Mindeközben a zsidók otthonait kifosztották, vagyonukat megsemmisítették. A reformátusok, akik jelentős számban éltek Magyarországon, most a zsidó népesség teljes kiköltöztetését pártolták, a Helytartótanács pedig legalábbis korlátozni kívánta bevándorlásukat. Jövőbeli sorsukat azonban a pragmatizmus határozta meg. A Habsburgok érezték némi hasznát a jelenlétüknek, mivel a zsidók pénzzel látták el őket és gondoskodtak arról, hogy az oszmánok veresége teljes és csúfos legyen. Továbbá elősegíthették Magyarország újrabeépítését, miután a lakosság létszáma a megszállás előtthöz, azaz a tizenötödik század második felének körülbelül négymilliójához képest 1729-re három és fél millióra esett vissza (miközben Európa egészében ugyanezen időszakban 80 millióról 130 millióra növekedett a népesség). Különösen az államkincstár látta a bevétel forrásának a zsidókat az általuk fizetett adóknak és szolgálataiknak köszönhetően. Az egyház – mint szállásadójuk – a földbirtok-tulajdonosokkal együtt a zsidók letelepedését támogatta, mivel mind az egyház, mind a földbirtokosok ismerték az egyenletet: több zsidó = több pénz.⁴²

A következő kép rajzolódik ki a tizennyolcadik század zsidóságáról az újraegyesített Magyarországon. A kiűzetések gyakorlati következménye – összekapcsolódva a Közép-Magyarországon a török uralom idején végbement általános pusztítással – az lett, hogy növekvő számban települtek zsidók a főrendek birtokaira, de e tendencia megerősödésében szerepet játszottak a letelepedési törvények is. A szabad királyi városokból rendszerint kitiltották őket – és hangsúlyozottan ez volt a helyzet

a bányászvárosok és környékük esetében is. 1749-től a harminchét szabad királyi városból mindössze kilencben telepedtek le zsidók. A legtöbb zsidó úgynevezett személynöki városokban élt; ezek a valóságban a főrendek birtokain létesült kistelepülések voltak.

Sok, itt élő zsidó abból szerezte a bevételét, hogy közvetítőként működött a főrendek és a parasztok között. Jellemzően malmokat üzemeltettek, a mezőgazdasági termények eladását irányították és vámszedéssel foglalkoztak. Ezenkívül terményeket vásároltak fel a parasztoktól, cserébe pedig különféle árucikkeket (többek között gyapjút, bort, gyertyát, szappant) adtak el nekik a birtokok területén belül és szerte az országban. Jelentős szerepük volt a borkereskedelemben és a szeszfőzdebérlésben is annak ellenére, hogy e tevékenységektől törvény tiltotta el őket. A zsidók több mint huszonöt százaléka vendéglősként vagy vámszedőként kereste a kenyerét. Jóllehet ez a leírás a zsidók többségét lefedi, jelen volt egy felsőbb réteg is, amelyik import- és exportkereskedéssel foglalkozott, bizonyos részüknek pedig megengedték, hogy kézművesmesterként vagy iparosként a zsidó közösség szükségleteit szolgálja.⁴³

A jellemző „adózási profil” nagyjából a következőképpen festhetett. Egy Boldogasszony kistelepülésen élő zsidó családnak 1735-ben 40 forintot kellett fizetnie a településnek, 12 forintot a legelőhasználatért, 150 forintot a magyaróvári uradalomnak, 40 forintot a ciszterci rendnek és 12 forintot a győri székeskáptalannak.⁴⁴ Ezen túl a zsidók imár türelmi adót is kötelesek voltak fizetni. Ezt az évente fizetendő, kétforintos fejadót Mária Terézia császárnő és királynő (uralkodott: 1740–1780) vezette be.*

Ha a Magyarország újraegyesítése és a Mária Terézia uralkodásának végét jelentő 1780 közötti időszakra vonatkozóan kívánjuk mérlegelni a zsidók helyzetét – és tekintetbe vesszük, hogy az oszmánokat követő időszakra a nagyfokú igazodás volt jellemző – azt mondhatjuk, hogy a zsidók élete ebben az időszakban valamivel könnyebb és kiszámíthatóbb volt a következő okokból. Azokba az országokba, ahol élénken elleneztek a zsidók jelenlétét, eleve be sem engedték őket. A tizennyolcadik században Európát mindenfelé kiűzetések tarkították: 1729-ben Dalmáciából, Horvátországból és Szlavóniából is kiűzték a zsidókat. A Budán élő zsidók ügye továbbra is érzékeny kérdésnek bizonyult, és 1746-ban Mária Terézia utasítására átmenetileg ismét kiutasították őket.⁴⁵ Akik hasznot remélhettek a zsidóktól, elég jól bántak velük ahhoz, hogy biztosítsák őket arról: értékesek számukra. Maga a zsidó közösség látott el bennünket olyan leírással, amely lefesti, milyen helyzetben voltak a jelzett időszakban.

* A türelmi adó alkalmazásának első évében húszezer forintot gyűjtöttek be a zsidó közösségtől; 1812-re ez az összeg már százhatvanezer forintra rúgott. 1813-ban megduplázták az adót. Ezek az összegek nemcsak azt mutatják, hogy a zsidók alaposan megtömték Bécs pénzesládait, hanem azt is jelzik, hogy a tizennyolcadik század folyamán a zsidó népesség folyamatosan növekedett, és az 1749-es tízezer fő helyett 1810 körül immár csaknem nyolcvanezer főt számlált. Patai: *Jews of Hungary*, 201–202.

„Legnagyobb fájdalmunkra mostanáig megvetettek bennünket, és nem a saját hibánkból. Itt-ott nem is úgy viselkedtek velünk, mint emberi lényekkel és ugyanazon ország lakosaival szokás, hanem rabszolgákként, hogy azt ne mondjuk, igavonó ökrökként kezeltek. Városról városra, faluról falura űztek minket, és eközben gyakran gúnyolással, kicsúfolással, sértegetéssel, a csöcselék bántásaival szembesültünk, még az országutakon és a keresztutakon is. Jóllehet szükséges volna, hogy minden utazó biztonságban tehesse meg az útját, a csintalan fiatalok nemritkán még kövekkel is megdobálták bennünket, és ezért nem kaptak büntetést.”⁴⁶

NAGY-BRITANNIA

A zsidó közösség egy ideig még többnyire virágzó életet élt azután, hogy a tagjai 1066 körül megérkeztek Angliába. A királyi pápens nyújtotta előjogok biztosították ezt, dacára annak a mintázatnak, amely a zsidók bármilyen ürrüggyel történő megbírságolásából, a rituális gyilkosság alkalmankénti vádjából és a keresztes hadjáratokon velük szemben elkövetett erőszakos cselekedetekből rajzolódott ki. Ez egészen Földnélküli János uralkodásáig (1199–1216) tartott; az őt követő III. Henrik (uralkodott 1216–1272) idején még az addiginál is nagyobb eréllyel és módszeresen bírságolták, valamint adóztatták meg a zsidókat. Ez idővel már a zsarolás szintjéig jutott, és ezzel csaknem romba döntötte a zsidó közösség gazdasági stabilitását. A végső csapást a nemesség mérte rájuk, amely rendkívüli mértékben eladósodott a zsidóknál. Megsemmisítették az adósnylvántartásokat, s részt vettek a zsidók kifosztásában, az ellenük irányuló zavargásokban, valamint kivégzéseikben.⁴⁷ I. Eduárd király (uralkodott: 1272–1307), megkísérelvén helyrehozni a zsidóknak okozott kollektív kárt, mélyreható reformokon keresztül próbálta meg új életre kelteni a zsidó közösséget, egészen addig a pontig, hogy az ismét a királyi „fejőstehénként” szolgálhatott volna. Törekvése nem járt sikerrel. A türelem eltörlésével összhangban – „Egy zsidó sem maradhat Angliában, ha nem a királyt szolgálja”, jelentette ki III. Henrik, és amint azt az 1274-es pápenslisták (*rotuli litterarum patentium*) is mutatják, számos zsidó hátralékban volt adói befizetésével⁴⁸ – és az egyház irányából érkező nyomással együtt a zsidóknak nem maradt jogcímük arra, hogy továbbra is jelen legyenek Angliában. I. Eduárd ezért 1290-ben elrendelte a zsidók kiűzését, akik ezután egészen a tizenhetedik század közepéig ismét nem lehettek Anglia törvényes lakosai.

II. Károly király 1660-as politikai restaurációja a lehetőségek kapuját nyitotta meg a zsidók számára, akik „ugyanannak a megkülönböztetett bánásmódnak a megvalósulására számítottak, mint amelyben már korábban is részük volt, egészen addig, ameddig békében és csöndben meghúzzák magukat, illő módon engedelmeskedve őfelsége törvényeinek anélkül, hogy szapulnák a kormányát... őfelsége Londonjában és az akörüli területeken” (1664. augusztus 22.).⁴⁹ Egy maroknyi spanyol és portugál „kripto zsidó” Angliába telepedésüket követően előállt azzal, hogy ők zsidókként azonosítják magukat, és ezzel hivatalosan kezdetét vette a zsidók betelepülése. Bár

a szefárd zsidó betelepülők bizonytalannak érezték angliai jelenlétüket,⁵⁰ ottlétük nem járt olyan kockázatokkal, mint a kontinensen, így akárhányszor csak Európában üldözni kezdték a zsidókat, ez azzal járt, hogy néhány kelet-európai zsidó áttelepült a Brit-szigetekre. Úgyhogy a zsidó népesség – amely a szigeteken 1664 és 1768 között (a hivatalos) nulláról hozzávetőleg hétezeresre nőtt – több mint a kétharmada askenázi zsidó volt. A következő harminc évben a szefárd közösség tovább hígult, miközben a teljes zsidó népesség huszonegyezresre duzzadt.⁵¹ A többi európai országhoz hasonlóan most Nagy-Britannia is bizonyosságot tett a zsidó közösség jellegzetesen kettős rétegzettségéről: volt egy szűk réteg, amely nagy vagyonokat birtokolt, mellettük pedig az elszegényedett többség.*

Az újrabengedésüket közvetlenül követő időszakban a zsidókat a tizenhetedik század végi drámaírók kezdték megjeleníteni, akik rendszeresen középkori ábrázolásokat használtak fel⁵² és a néhány Londonban élő szefárd nagykereskedőt tekintették mintának, továbbá külföldi beszámolókból merítettek, amelyek negatív színben tüntették fel a zsidókat (például úgy, hogy egy potenciális megtérőt a hittestvérei elraboltak)⁵³.

„Ami a zsidókat illeti, nagy valószínűséggel van bennük valami rendkívüli. Mivel ritkán esznek és isznak együtt a keresztényekkel, nem áttallanak egyszerűen, sőt mocsokban élni egymás közt, és csakis így képesek olcsóbban árusítani bármely másik kereskedőnél és elkerülni a fogyasztási adót, amelyet csak eszközeik költségei miatt fizetnének, valamint egyéb vámjaikat is azáltal, hogy annyit kereskednek váltókkal, ékszerekkel és pénzzel. És azzal, hogy szabadabban követhetnek el különféle szélhámosságokat, mint mások, mivel mindenhol otthon vannak és mégis sincsenek sehol sem otthon, így aztán szinte semmiért sem viselnek felelősséget.”⁵⁴

Az előjogok, nem pedig a törvényes jogok adtak helyt a zsidó közösség jelenlétének. Ez magyarázza az arra vonatkozó ismételt javaslatokat, hogy különítsék el őket, akár csak a kiűzetésük előtt, és 1667-ben egy bíró azért utasította vissza, hogy egy zsidó panaszos pert indítson adósság behajtása miatt, mert, a bíró szavaival, a zsidók „örökös ellenségek”.⁵⁵ Vallási státusuk is törekeny volt: a nyilvános istentisztelethez való jogukat rendszeresen tagadták, és 1685-ben (egy újraélesztett Erzsébet-kori rendelet alapján) London zsidóinak közel felét őrizetbe vették, mert nem jártak templomba. Zsidókat választottak meg a lelkesz világi ügyeket intéző segítőjének posztjára – e pozíció ellen nem tiltakozhattak, de ugyanakkor nem is tudtak megmaradni benne –, ami alól csak súlyos bírság megfizetésével kaphattak mentességet. Fennmaradt a sablon, hogy a megtérésre buzdítsák a zsidókat, amint azt rendszeresen megjelent röpiratok és könyvek mutatják.⁵⁶ A kereszténységet kritizáló zsidókat élesen bírálták. Amikor „kijavítani” merészkedtek a Szentírás

* Noha ez a felépítés látszólag emlékeztet a nem zsidó társadalmakéra, van egy kritikus különbség. Míg a nemesség vagyonát éppen a társadalom felépítéséből származtathatjuk, és az nagyban a változatos fajtájú, a parasztoktól elfogadott juttatásokból halmozódott fel adók, termények és munka formájában, addig a zsidók vagyonát a zsidó közösségen kívül lebonyolított pénzügyi tranzakciók eredményezték.

keresztény félremagyarázásait, hát még amikor arra az arcátlanságra vetemedtek, hogy ki is gúnyolták hitbéli meggyőződéseiket, és ezeket a kínos véleménykülönbségeiket maguknak a keresztényeknek a körében is felidézték, ezzel átlépték a jó modor és az illő zsidó viselkedés határait”.⁵⁷

A tizennyolcadik században még sokáig feltűnő probléma volt a közelmúltban Angliába érkezett kelet-európai (askenázi) zsidók körében aránytalanul elterjedt bűnözés.⁵⁸ Erre a deviáns viselkedésre dolgozott ki lehetséges magyarázatot Patrick Colquhoun londoni rendőrbíró az *A Treatise on the Police of the Metropolis* (Értekezés a fővárosi rendőrségről) című munkájában.

„Ha a szokások babonás betartása a nem zsidók által megölt állatok húsát és a zsidó szombatot illetően szükségszerűen kirekeszti ezeket a fiatalokat abból, hogy hasznos foglalkozásokhoz kötődjenek és a tömegekkel keveredjenek azzal, hogy szolgálónak vagy inasnak szegődnek, akkor minden bizonyos, hogy helyes, ha valamennyire ügyelünk arra, hogy ne váljanak a közösség terhére, a gonosz, amely elkerülhetetlenül kijön a rendszerből, amely most fennmaradni ragaszkodik az oktatásában és szokásaiban az emberek számos osztályának, amely egyenesen ellensége az Állam érdekének és a tisztas erkölcsök megőrzésének.”⁵⁹

A zsidó szokások teljes felülvizsgálata, a „hasznos és gyümölcsöző munkával” együtt, „az e hitbéli meggyőződéssel élő számos fiatal [számára], akik jelenleg tétlenségben, feslettségben és bűnözésben nevelkednek”, megjavítaná ezt a „romlott fajt”.⁶⁰

Ezekkel a nyomorgó bevándorlókkal összevetve az eredeti szefárd letelepedők (akiknek csoportja nem több mint ezer zsidóból állt) el tudták viselni a fejadó behajtását egy másik, százezer fontos adón kívül, ráadásként egy kényszerkölcsönt, továbbá ezeken kívül III. Vilmos angol király idegenadóit, amelyeket azért vetett ki, hogy az 1680-as évek végére végrehajthassa dicsőséges forradalmát.⁶¹ A restauráció időszakára (1660–1685) Velence kereskedelme túlnyomórészt szefárd zsidók kezére került. Számos hadi megbízatást gyűjtöttek be. Solomon de Medinára úgy hivatkoztak, mint „a király nagy zsidó hadiszállítójára”. 1712-re ők lettek a Bank of England elsődleges aranybeszállítói.

A hatvanötödik féleveníkenkénti osztalék kifizetésekor, 1726-ban, a banktőke legnagyobb részét a szefárd zsidó Francis Pereira birtokolta.⁶² Joseph Salvador nekrológja úgy írta le őt, mint aki „korábban igen kiváló nagykereskedő volt Angliában, azok egyike, akik két órán belül egymillióval látták el a kormányt az 1745-ös felkelés idején”.⁶³ Az 1700-as évek közepére a Bank of England tizenkét keze közül kettő zsidó volt. Az államkölcsönök huszonöt százalékát zsidók jegyezték, és finomítatlan nemesfém behozatalával továbbra is elősegítették a kormány stabilitását. Valójában ezt is „zsidó specialitásnak” tekintették,⁶⁴ akárcsak a korall exportját Livornóból Indiába. A zsidók jókora részt hasítottak ki maguknak a gyémántüzletből, és nagyrészt az ő kezükben volt a nyugat-indiai selyem- és gyapotkereskedelem.⁶⁵ Werner Sombart szerint „a zsidók, ha nem is a legdöntőbb, mindenesetre a legfeltűnőbb szerepet” játszották a gyarmati terjeszkedésben.⁶⁶

A portugáliai brit nagykövet 1732-ben a következőket írta: „gyapjúáruink legnagyobb portugáliai forgalmazói a londoni zsidók”.⁶⁷ Harold Pollins történész megállapítja, hogy ezt az állítást nehéz pontosan igazolni, mert egyfelől a portugáliai inkvizíció miatt az angol zsidó kereskedők arra kényszerültek, hogy elrejtsek zsidó hovatartozásukat, nehogy lefoglalják áruikat. Másfelől védeni próbálták azokat a családtagjaikat, akik még mindig *conversókként* éltek Portugáliában és szintén érintettek voltak ebben az üzletben. A megoldás kézenfekvő volt, bár trükközés kellett hozzá: a zsidók neveiket Lisszabonban keresztény, többnyire angol megfelelőikre hamisították. Pollins említ egy nemrégiben megjelent tanulmányt, amely azon az alapon vitatja az angol nagykövet állítását, hogy alig találunk zsidó neveket az üzleti jegyzékeken szereplő aláírók között. Úgyesen kívül hagyván ennek jó okait, Pollins alátámasztja a szóban forgó tanulmány állításait, és a nagykövet kijelentését megkísérli hitelteleníteni. Ugyanezt teszi a zsidók dohányüzletbeli érintettségével kapcsolatban, amely olyan mértékűre fokozódott, hogy 1774-ben a londoni Joshua és Jacob de Fonseca Brandonról azt jelentette: ők „Anglia legnagyobb dohányügynökei”. Pollins ezt az állítást is kétségbe vonja, szerinte nem megalapozott.

Úgy vélem, hogy az efféle javított változatai a valóságnak, amelyek kicsinyítik a zsidók részvételét a gazdaságban, kevésbé az „öntsünk tiszta vizet a pohárba” vágyából erednek, hanem sokkal inkább abból a meggondolásból, hogy el kell egyengetni a zsidók történelmi múltját. Ha be lehet bizonyítani, hogy a londoni zsidók nem voltak „Portugália legnagyobb kereskedői” – miután számba vettük, összesen hány zsidó kereskedő volt, az üzletnek mekkora részét tartották kézben és a gyapjúáru-kereskedőknek összesen hány százaléka volt zsidó –, kicsinyíthetjük a zsidók gazdasági befolyását. E munícióval alááshatjuk az „antiszemiták” egyik fő érvét, miszerint a zsidóknak az arányaikhoz képest mindig is sokkal nagyobb gazdasági hatalmuk volt. Más történészek esetleg nem azon az alapon vonhatják kétségbe a zsidó monopólium e példáit, hogy azok hamisak, hanem hogy nem reprezentatívak a zsidó közösség egészére. Leszögezem azonban, hogy a reprezentativitást a korabeli társadalom nem tartotta fontosnak. Aggodalmuk forrása az volt, hogy egyes zsidók monopóliummal bírtak vagy mások úgy vélték róluk, hogy monopóliumuk van a kereskedelem egy vagy több területe felett. Ez bizonyítékkul szolgált arra, hogy a zsidók jelentős szerepet játszanak a belföldi és a nemzetközi piacokon egyaránt. A zsidótörvény-tervezetnek is nevezett honosítási törvénytervezet (Naturalization Bill) – amelyet 1753 májusában fogadtak el, majd ugyanazon év decemberében el is töröltek – kiváltotta felzúdulás bőséges bizonyítékot szolgáltat a zsidóknak a korban észlelt gazdasági befolyására.⁶⁸

Ezek után, nem meglepő módon, számos tizennyolcadik századi színdarabban, költeményben, regényben és satirikus esszében a szefárd zsidó ábrázolásakor a pénze játszotta a központi szerepet.⁶⁹ Kezdetben felhalmozták a pénzt. Később ezek a zsugori alakok elkezdtek sokféle célra felhasználni a pénzüket. Hogy eladósítsák a népeiséget, hogy kielégítsék a keresztény nőkre irányuló étvágyukat, pénzüikkel próbálták megvásárolni belépőjüket a társadalomba, és a pénz segítségével előkelő

megjelenésű férfiakká változtak.⁷⁰ Miközben azonban e törekvéseiket igyekeztek keresztülvinni, továbbra is törték az angolt és koszosak maradtak.⁷¹

Arthur Murphy *The Temple of Laverna* (A lavernai templom) (1752) című színműve csupán egyike a számos darabnak, amely a tizennyolcadik század közepe és vége között született, és azt domborítják ki, hogy a zsidók jelentős gazdasági hatalmat birtokoltak. Az angolok sokaságának elméjében ez a hatalom értelem-szerűen vezetett el odáig, hogy a zsidók elkezdik majd fontolgatni a belépést a politika küzdőterére: „Azt hallottuk, uram, hogy képviselőjelöltként készül indulni Middlesexben... mindenkit meglepett, hogy olyan úriember, aki az ön vagyonával rendelkezik, nem kerül be a parlamentbe”. Noha ez a zsidó úriember éppen nem kíván magának politikai karriert (talán csak a fiának), az ilyen zsidók „az állam Atlaszai! Minisztereink minden szorultságukban hozzá folyamodnak, de soha nem tudják érvényesíteni vele szemben az akaratukat, úgy érte, anyagi értelemben, hanem csak úgy, hogy együttműködik velük.”⁷² Ezek, a „vagyon iránti olthatatlan szomjuktól vezetett” zsidók kedvezőtlen fényben tűntek fel összehasonlítva az „angolok túlnyomó többség[ével, akik] tudják, hol kell megállniuk és megnyugodva hajtani le fejüket a bőség kebelére, ahol nem nyomasztják őket az üzlet gondjai, [miközben] a zsidó szakadatlanul a végtelenek aritmetikáját tanulmányozza, és egy másodpercet sem akar veszíteni előmeneteléből.”⁷³

Amikor a tizennyolcadik század a végéhez érkezett, a zsidók továbbra is inkább az előjogok, mintsem a jogok mentén fogták fel saját politikai státusukat. 1787-ben Anglia zsidói a következő választ írták a római zsidóknak, akik angliai hittestvéreik körülményei felől érdeklődtek.

„Azok az előjogok, amelyekben a zsidók ebben az országban részesülnek, nem szolgálhatnak szabályként arra, hogy más országokban milyen előjogokhoz jussanak, mivel a kormányzatok nagyon különbözők. Ahol az uralkodó hatalma korlátlan, a zsidók kisebb vagy nagyobb mértékben előnyöket élvezhetnek, de ebben a királyságban, még ha őfelsége előnyöket kívánna is nyújtani nekik, ezt nem tehetné meg a parlament beleegyezése nélkül, amely öt-hatszáz nemesből és közemberből áll. Ez nagyon megnehezíti, hogy hozzájussunk a nekünk szükséges előjogokhoz, amelyek igen hasznosak lennének számunkra. Népünk itt csupán olyan előjogokat élvez, mint amelyeket külföldön élveztünk, ezek pedig a szabad vallásgyakorlás és vagyonunk biztonsága.”⁷⁴

Az 1818–1819-es bedfordi jótékonyság ügye megmutatja, hogy egyes állami hatóságok továbbra is alkalmazhatónak tartották azt az álláspontot, hogy teológiai alapokon viszonyuljanak a zsidókhoz. A bíróságnak kellett eldönteni, jogosultak-e a zsidók arra, hogy kedvezményezettjei legyenek egy VI. Eduárd király uralma alatt létrehozott forrásnak, amely a bedfordi lakosoknak nyújtott egy sor juttatást. A főállamügyész-helyettes, magyarázván, hogy miért szavazta le, hogy a zsidók is részesüljenek ebből a forrásból, elismerte: ez idő szerint megengedett nekik, hogy Angliában éljenek. Ám „noha ebbe az országba születtek, mégis a judaizmust kö-

vetik, ezért a törvény ellenséges idegenekként különböztette meg őket”. És „azt sem feltételezhetjük, hogy VI. Eduárd, aki igen vallásos uralkodó, a hitetlenek támogatását szándékozta volna megalapozni a szóban forgó pátensével”.⁷⁵

A jogi szakmába igyekvő zsidók most azzal szembesültek, hogy felmentésüket a királyi egyházfőiségre való felesküvés alól (ami kötelező volt az ügyvéddé avatásuk előtt) 1828-ban hatálytalanították.⁷⁶ Ugyanaddig volt érvényben kvóta a zsidó tőzsdeügynökökre. Az eskütörvény és a helyi kormányzatokra vonatkozó törvény (Test Act és Corporation Act) szintén 1828-as eltörlése lehetővé tette az állam-egyházról elszakadtaknak (a „disszentereknek”), hogy részt vegyenek a nemzet politikai életében. Ugyanakkor az új törvénytervezet hatályos megfogalmazása – „a keresztények igaz hitéről” – ugyaninnen kizárta a zsidókat.* A zsidókat kizárták a városi polgári jogokból (Freedom of the City) is – vagyis abból a jogból, hogy kiskereskedelemmel foglalkozhassanak London határain belül – egészen 1828-ig, amikor az említett jogot kiterjesztették a keresztény hitre áttért, majd 1830-ban a vallásukat gyakorló zsidókra is. Még 1829-ből is találunk kísérleteket arra, hogy csorbítsák a zsidók vallásgyakorlási jogát.⁷⁷ Isaac D’Israeli 1797-es panasza (szövegét lásd lejjebb) helytálló volt a földbirtoklás tilalmával kapcsolatban (jóllehet ennek nem szereztek vasszigorral érvényt). Végül 1830-ban a főállam-ügyész-helyettes megállapította: új törvényt kell hozni, hogy tisztázni lehessen a zsidók jogainak ezt a vonatkozását, a tiltó törvényt pedig 1846-ig nem helyezték hivatalosan hatályon kívül.⁷⁸ Magának a zsidó betelepülésnek a jogszerűségét is csak 1830-ban oldották meg.

A zsidóknak kötelességük volt támogatni saját kórházaikat és maguknak gondoskodni a szegényeiről, ugyanakkor „a szegényadókat és a változatos egyéb községi adókat különbségtétel nélkül vetik ki a zsidókra és a nem zsidókra, szolgákra és szabadokra, a dologház lakói mégis kizárólag az egyik osztályból kerülnek ki”.⁷⁹

„Megfosztatnak azoktól az előnyöktől és jogoktól, amelyeket mások élveznek. Ezért, miközben arra kényszerülnek, hogy részt vegyenek az esküdszék munkájában, továbbá közrendőrökként és falusi bírókként szolgáljanak, a tiszteletre méltó jogi hivatás felé tett legkisebb lépés szigorúan tiltott számukra. Nem foglalhatnak helyet az ügyvédi kamarában; a bírói pulpitusról nem is ábrándozhatnak. Ezekből is és minden más magas tisztségből vagy fontos hivatalból eredményesen kizárattak vagy az elmondandó eskü természeténél fogva, vagy pedig az eskümondás megkívánt módja miatt. De ezek egyike sem segít nekik abban, hogy elkerülhessék a kisebb hivatali tisztségeket, a kulimunkát, amelytől mindannyian örömmel távol maradnának. Azokban az esetekben, amikor kívánatosak a szolgálataik, az eskükön annyi módo-

* Katz: *Jews in the History of England*, 384. David Katz mellett érvelt, hogy emiatt a státusuk rosszabbnak tűnt az azt megelőzőnél, minthogy egészen 1828-ig a nonkonformistákkal osztottak a politikai jogok említett hiányán. Azonban, mint Melvin Scult rámutatott, még a hivatalos eltörlést megelőzően is helytelen lett volna a zsidókat az egyháztól elszakadtakkal összevetni, mivel a mentességi törvényeket (Indemnity Acts) minden évben rövid időre elfogadták, és ez az egyháztól elszakadtaknak lehetővé tette, hogy megtartsák hivatalukat. „Conversion of the Jews”, 241.

sítás történik – lényegileg és az elmondás módját illetően is –, hogy azok összhangba kerüljenek vallási elveikkel.”⁸⁰

A zsidó közösségnek csaknem lehetetlenné tették, hogy tagjai oktatást kaphassanak, mivel egyfelől szigorú tiltás alá esett, hogy a zsidó közösség anyagilag támogassa a saját iskoláit, ugyanakkor a nyilvános iskolákból vagy rendelkezések zárták ki őket, vagy pedig ezekben az iskolákban a kereszténység kötelező alkotóelemként volt jelen. (Itt olyan iskolákról van szó, amelyeket nyilvánosnak neveztek, valójában azonban magániskolák voltak, a szülők pénzén működtek.) A legtöbb hivatás betöltésétől elzárták őket; a jogi és az orvosi foglalkozás kivételt képezett ez alól, már amennyiben a reménybeli orvostanhallgató talált magának utat az egyetemen kívül, mivelhogy oda nem tehetette be a lábát.⁸¹ Az a kevés zsidó, aki kiemelkedő pályát futott be a keresztényeknek fenntartott területeken, kikeresztelkedőként tehetette meg ezt. Közéjük tartozott Isaac D’Israeli is.

„[A zsidók] nyögtek az üldöztetés korszakaiban, a türelmi korszakokban pedig lealacsonyítják őket. Angliában kétséges, hogy állampolgároknak számítanak-e a zsidók. Pusztán megtűrt lakosok ők, és még ez is enyhe kifejezés... Ez a brit föld, amelyet a rabszolgának elég megérintenie, máris szabaddá lesz, Jákob gyermekét alávaló lealacsonyítotttságban tartja. A zsidó nem vásárolhatja meg a házat, amelyben él, és nem szabad kiemelkednie a sokaságból olyan hivatások által, amelyek megneemesbíthetnék tehetségét, a népét pedig méltósággal ruháznák fel.” [Vaurien (1797)]⁸²

JEGYZETEK

- 1 Endelman, Todd M.: *The Jews of Georgian England 1714–1830*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1979, 87.
- 2 Pearce, Sarah: Attitudes of Contempt: Christian Anti-Judaism and the Bible, in Jones, Sian, Kushner, Tony és Pearce, Sarah (szerk.): *Cultures of Ambivalence and Contempt: Studies in Jewish-non-Jewish Relations*, London, Vallentine Mitchell, 1998, 59–60. Lásd még Falk, Gerhard: *The Jew in Christian Theology: Martin Luther’s anti-Jewish Von Schem Hamphoras...*, Jefferson, N. C., McFarland & Company, Inc., Publishers, 1992, 5.
- 3 Szent Ágostont idézi Scult, Melvin Meyer: *The Conversion of the Jews and the Origins of Jewish Emancipation in England* (PhD-disszertáció), Brandeis University, 1968, 1–5., 7., 15.
- 4 III. Ince pápa 1205-ben kibocsátott bulláját idézi Foa, Anna: *The Jews of Europe after the Black Death*, angolra fordította Andrea Grover, 1992; Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 2000, 27.
- 5 W. Parkes, James: *The Jew in the Medieval Community: A Study of his Political and Economic Situation*, London, Soncino Press, 1938, 101–104.
- 6 III. Ince pápa írta 1247-ben, idézi Foa: *Jews of Europe*, 32.
- 7 Foa: *Jews of Europe*, 29–30.
- 8 Foa: *Jews of Europe*, 13–21.
- 9 IV. Ince pápát idézi Foa: *Jews of Europe*, 32.
- 10 Parkes: *Jew in the Medieval Community*, 86., 124.; Patai: *Jews of Hungary*, 75.
- 11 Roth, Cecil: *A History of the Jews in England*, Oxford, Oxford University Press, 1941, 59. A „harsány zsol-táréneklésre” hivatkozva a pozsonyi (ma: Bratislava, Szlovákia) zsinagóga közelsége egy ciszterci

- kolostorhoz a zsidókkal szembeni panasz benyújtásához vezetett, és 1335-ben XII. Benedek pápa elrendelte a zsinagóga lerombolását. Scheiber Sándor: *Magyarországi zsidó feliratok. A III. századtól 1686-ig*, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiadása, 1960, 67.
- 12 Roth: *History of the Jews*, 59.
 - 13 Roth: *History of the Jews*, 163.
 - 14 IV. Pál pápa 1555-ben kibocsátott bulláját idézi Foa: *Jews of Europe*, 138–39.
 - 15 Foa: *Jews of Europe*, 140–141.
 - 16 Foa: *Jews of Europe*, 46.
 - 17 Katz, Jacob: *Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, New York, Schocken Books, 1962, 5–7.; Kisch, Guido: *The Jews in Medieval Germany: A Study of Their Legal and Social Status*, New York, Ktav Publishing House, 1970, 135. A zsidó élet részletes leírásáért a kiváltság-levelek rendszerében lásd Parkes: *Jew in the Medieval Community* 4–6. fejezeit.
 - 18 IV. Orbán pápát idézi Patai: *Jews of Hungary*, 57. „A püspököknek nincs dolguk a zsidóinkkal”, jelentették ki az angol polgári hatóságok támadólag az egyháznak. Idézi Roth: *History of the Jews*, 40–41.
 - 19 Idézi Roth: *History of the Jews*, 6.
 - 20 Parkes: *Jew in the Medieval Community*, 116–22.
 - 21 Hertzberg, Arthur: *The French Enlightenment and the Jews: The Origins of Modern Anti-Semitism*, New York, Columbia University Press, 1968, 1990, 113.; Miller, Michael Laurence: *Rabbis and Revolution: A Study in Nineteenth-Century Moravian Jewry* (PhD-disszertáció), Columbia University, 2004, 160–63.
 - 22 Scult: *Conversion of the Jews*, 10–11. Az efféle segítség indokoltnak bizonyul annak a ténynek a fényében, hogy a keresztény hitre térés aktusában a neofiták kitörölték egész addigi életüket, ennél fogva ezek a zsidók elvesztették jogosultságukat mindarra, amit addig birtokoltak, de azt is meg kell említeni, hogy a tartozásaik visszafizetésének kötelezettsége is megszűnt. Patai: *Jews of Hungary*, 82.
 - 23 Idézi Foa: *Jews of Europe*, 45., 88–89.
 - 24 *Thomas of Monmouth, in The Life and Miracles of St. William of Norwich...*, fordította és szerkesztette Jessop, A. és James, M. R., Cambridge, Cambridge University Press, 1896, 93.
 - 25 Scult: *Conversion of the Jews*, 45–51.; Roth: *History of the Jews*, 149.; Parkes, James W.: *Jewish-Christian Relations in England*, in Lipman, V. D. (szerk.): *Three Centuries of Anglo-Jewish History: A Volume of Essays*, Cambridge, Jewish Historical Society of England, 1961, 154–155.
 - 26 Martin Luther, idézi Falk: *Jew in Christian Theology*, 67–68. Ebben a könyvben Falk bemutatja Luther legelső zsidókról szóló értekezésének, az 1543-ban íródott *Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christinek* (Sém Hamphorasról és Krisztus családfájáról) az első angol fordítását. Lutherről lásd még Maxwell, Elisabeth: *Silence or Speaking Out*, in Jones, Sian – Kushner, Tony – Pearce, Sarah (szerk.): *Cultures of Ambivalence and Contempt: Studies in Jewish-non-Jewish Relations*, London, Vallentine Mitchell, 1998, 86.
 - 27 Foa: *Jews of Europe*, 83–89.
 - 28 Foa: *Jews of Europe*, 210.
 - 29 Grayzel, Solomon: *A History of the Jews from the Babylonian Exile to the Present*, 1947; utánnomás, Canada, Meridian / Penguin Books Canada Ltd., 1984, 365–367.
 - 30 Patai: *Jews of Hungary*, 189., 203.
 - 31 Idézi Foa: *Jews of Europe*, 177–180.
 - 32 A tizenharmadik század elejére a keresztények körében már bűnnek számított, ha akár csak a legkisebb kamattal is beszálltak a pénzkölcsönzésbe. Ugyanekkor a zsidókat csupán a túlzott uszorakamat kivetésétől tiltották el a negyedik lateráni zsinaton, 1215-ben. Foa: *Jews of Europe*, 17–18., 35., 39–40., 110–118., 124–125.; Patai: *Jews of Hungary*, 63., 69., 73–74., 76., 81., 88., 93–94. Lásd Parkes: *Jew in the Medieval Community*, 3. rész, *The Royal Usurer*, 267–382., az uszorakamat, továbbá a zsidók az uszorakamat kivetésében betöltött szerepének átfogó tárgyalásáért.
 - 33 Patai: *Jews of Hungary*, 40–41., 47–51.
 - 34 IV. Béla királyt idézi Patai: *Jews of Hungary*, 46.
 - 35 Patai: *Jews of Hungary*, 82.
 - 36 Thuróczi János krónikást idézi Patai: *Jews of Hungary*, 56. A király tulajdonaiként a zsidók nem hagyhatták el az országot, amíg „fel nem szabadították” őket.
 - 37 Patai: *Jews of Hungary*, 60.
 - 38 Itt két megállapítást kell tennünk az uszorával kapcsolatban. Egyrészt az uszora legális volt; a *Budai Jogkönyv* csupán azt jegyzi meg, hogy az uszorás „az Ítéletnapon felel majd érte”. Másrészt, noha hivatalosan Pozsony városa állapította meg a kamatlábat, a zsidó pénzkölcsönzők tulajdonképpen elébe mentek ennek

- azzal, hogy megtagadták, hogy egy bizonyos kamatláb alatt kölcsönözzenek pénzt. Idézi Patai: *Jews of Hungary*, 65., 72–73.
- 39 Zsigmond király a városok jóakarátának fenntartására kezdeményezte a „levélölés” gyakorlatát, amely mentesítette a keresztényeket az alól, hogy kamatot fizessenek a zsidóknak megfizetendő tartozásaik után. Ugyanezzel a céllal kiadott egy dekrétumot, amely a királyság báróit azzal a joggal ruházta fel, hogy „tartsanak és birtokoljanak zsidókat”. Ahhoz, hogy a zsidók továbbra is magas szinten teljesítsenek, beleegyezett, hogy újra megerősítse IV. Béla király 1251-es zsidótörvényét, amelyet a városok és községek mindaddig semmibe vettek, később pedig – miután a zsidók nagy összeget fizettek neki cserébe – új előjogokat adományozott nekik. Idézi Patai: *Jews of Hungary*, 69.
- 40 Egy időben az osztrákok egyik arra irányuló kísérletével, hogy visszafoglalják Budát, 1684-ben az a híresztelés keringett Padovában, hogy a budai zsidók megvesztegették a pasákat, hogy ne menjenek bele a béketárgyalásokba Ausztriával. Patai: *Jews of Hungary*, 177., 164–166., 186.
- 41 Patai: *Jews of Hungary*, 113–114., 202.
- 42 Patai: *Jews of Hungary*, 187–189., 201–203.
- 43 Mahler, Raphael: *A History of Modern Jewry*, London, Vallentine, Mitchell & Co. Ltd., 1971, 277.; Patai: *Jews of Hungary*, 154–157.
- 44 István, Végházi: The Role of Jewry in the Economic Life of Hungary, in Braham, Randolph L. (szerk.): *Hungarian-Jewish Studies*, 2. kötet, World Federation of Hungarian Jews, 1966, 52–54.
- 45 Patai: *Jews of Hungary*, 201–202.
- 46 Idézi Patai: *Jews of Hungary*, 219. Ez a szemelvény egy kérelem része, amelyet a magyarországi országgyűléshez nyújtottak be 1790-ben, a „Magyarországon élő zsidók közössége” nevében, és amely a zsidók körülményeinek javítását szorgalmazta.
- 47 Roth: *History of the Jews*, 32–37., 43–73.; Parkes: *Jewish-Christian Relations*, 149–150.; Glassman, Bernard: *Anti-Semitic Stereotypes Without Jews: Images of the Jews in England, 1290–1700*, Detroit, Wayne State University Press, 1975, 1. fejezet.
- 48 III. Henrik királyt idézi Parkes: *Jew in the Medieval Community*, 108.; Roth: *History of the Jews*, 68.
- 49 Sir Henry Bennett, idézi Katz, David S.: *The Jews in the History of England 1485–1850*, Oxford, Oxford University Press, 1994, 140–142.
- 50 Számos indítvány született az újonnan visszaengedett zsidók kiutasítására vonatkozóan. Bernard Glassman, *Protean Prejudice: Anti-Semitism in England in the Age of Reason*, Atlanta, Scholars Press, 1998, 148–149.; Glassman: *Anti-Semitic Stereotypes*, 136–137.
- 51 Roth: *History of the Jews*, 223., 233.
- 52 Lásd Panitz, Esther L.: *The Alien in Their Midst: Images of Jews in English Literature*, East Brunswick, N. J., Associated University Presses, Inc., 1981.
- 53 Glassman: *Protean Prejudice*, 167–170., 175.
- 54 Petty, Sir William: A Treatise on Taxes and Contributions, in *The Economic Writings of Sir William Petty*, 2 volumes in 1, 1662; utánnomás, Fairfield, N. J.: Augustus M. Kelley Publishers, 1986, 84.
- 55 Idézi Roth: *History of the Jews*, 180–181.
- 56 Parkes: *Jewish-Christian Relations*, 164.; Glassman: *Anti-Semitic Stereotypes*, 6. fejezet.
- 57 Anselm Bayly anglikán lelkész idézi Ruderman, David B.: *Jewish Enlightenment in an English Key*, Princeton, Princeton University Press, 2000, 182–183.
- 58 Egy Londonról szóló szatirikus beszámolójában John Corry azt írja: lehet, hogy akad néhány „tiszteletre méltó” zsidó is, ugyanakkor azonban „a többségük megrögzött csaló. Ragaszkodásuk a mózesi törvényekhez megakadályozza őket abban, hogy a többi polgártársukkal keveredjenek; ennél fogva teljes mértékben a mások iparából tartják fenn magukat, magukra idézvé ezzel a köz felháborodását”. Idézi Katz: *Jews in the History of England*, 292–293.
- 59 Patrick Colquhoun idézi Katz: *Jews in the History of England*, 317.
- 60 Patrick Colquhoun idézi Katz: *Jews in the History of England*, 317.
- 61 Glassman: *Protean Prejudice*, 147.
- 62 Clapham, J. H.: *The Bank of England: A History*, New York, Macmillan Company, 1945, 1:134. Pereira 104 625 fontos vagyonát csak a néhai Marlborough hercegnek, Sarah hercegnének, továbbá Sarah-nak és Godolphinnek az összesített vagyona múlta felül. húszezer fontnál nagyobb vagyona csupán harminc-negyen magánszemélynek volt.
- 63 *Charleston Morning Post*, idézi Hyamson, Albert M.: *The Sephardim of England: The History of the Spanish and Portuguese Jewish Community, 1492–1951*, London, Methuen & Co. Ltd., 1951, 118.

- 64 Clapham: *Bank of England*, 1:279., 282.
- 65 Pollins, Harold: *Economic History of the Jews in England*, East Brunswick, N. J.: Associated University Presses, Inc., 1982, 50.; Hyamson: *Sephardim of England*, 97.
- 66 Sombart: *Jews and Modern Capitalism*, 28. Sombart állítását a *The Foundation of Modern Colonies* című negyedik fejezet támasztja alá.
- 67 Pollins: *Economic History of the Jews*, 50–51.
- 68 A zsidótörvény-tervezet részletes tárgyalásáért lásd Perry, Thomas W.: *Public Opinion, Propaganda, and Politics in Eighteenth Century England: A Study of the Jew Bill of 1753*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962.
- 69 Rosenberg, Edgar: *From Shylock to Svengali: Jewish Stereotypes in English Fiction*, Stanford, Stanford University Press, 1960; Landa, M. J.: *The Jew in Drama*, 1926; utánnymás, Port Washington, N. Y.: Kennikat Press, 1968; Modder, M. F.: *The Jew in the Literature of England*, 1939; utánnymás, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1944; Philipson, David: *The Jew in English Fiction*, 1889; utánnymás, New York: Robert Clarke & Co., 1918; Van der Veen, H. R. S.: *Jewish Characters in Eighteenth Century English Fiction and Drama*, 1935; utánnymás, New York: Ktav Publishing House, Inc., 1973; Panitz, Esther L.: *The Alien in Their Midst*, East Brunswick N. J., Associated University Presses, Inc., 1981.
- 70 Rosenberg, Edgar: *Tabloid Jews and Fungoid Scribblers*, in Van der Veen: *Jewish Characters*, 45.
- 71 Panitz: *Alien in Their Midst*, 79., 85., 89., 162–170. Panitznek az angol irodalom olvasására – Chaucertől a huszadik századig – alapozott tétele szerint a zsidókat következetesen idegenekként ábrázolták. Lásd még Rosenberg: *Tabloid News*, 33., 45.
- 72 *The Temple of Laverna*, idézi Rosenberg: *Tabloid Jews*, 17–18.
- 73 *Gentleman's Magazine* (1810), idézi Endelman, *Jews of Georgian England*, 97.
- 74 Idézi Picciotto, James: *Sketches of Anglo-Jewish History*, London, Trubner & Co., 1875, 197.
- 75 Eldon lordkancellár, aki szintén hozzászólt az esethez, „megért[ette], hogy minden, bármely angol bíróság hatalmat gyakoroló bírónak, amikor azt mondják neki, nincs különbség aközött, hogy a Legfőbb Lényhez imaházban, templomban vagy zsinagógában imádkozunk, kötelessége felidézni magában: a kereszténység az angol jog részét képezi”. Eldon főállamügyész-helyettest és lordkancellárt idézi Picciotto: *Sketches*, 363–365. Ezt a rendeletet 1842-ben vonták vissza.
- 76 Gilam, Abraham: *The Emancipation of the Jews in England, 1830–1860*, New York és London, Garland Publishing, Inc., 1982, 11–12.
- 77 Gilam: *Emancipation of the Jews*, 10.; Katz: *Jews in the History of England*, 325.
- 78 Lipman, V. D.: *The Age of Emancipation, 1815–1880*, in Lipman, V. D. (szerk.): *Three Centuries of Anglo-Jewish History: A Volume of Essays*, Cambridge: Heffer, 1961, 78.; Parkes, James: *The History of the Anglo-Jewish Community*, in Freedman, Maurice (szerk.): *A Minority in Britain: Social Studies of the Anglo-Jewish Community*, London, Valentine, Mitchell & Co., Ltd., 1955, 38.; Rubinstein, W. D.: *A History of the Jews in the English-Speaking World: Great Britain*, London, Macmillan Press Ltd., 1996, 48.; Gilam: *Emancipation of the Jews*, 10–11.
- 79 Egy névtelen röpiratíró (1834) idéz Gilam: *Emancipation of the Jews*, 12.
- 80 Bernard van Ovent idézi Gilam: *Emancipation of the Jews*, 13.
- 81 Henriques, Ursula R. Q.: *Religious Toleration in England, 1787–1833*, Toronto, University of Toronto Press, 1961, 180.
- 82 Isaac D'Israelit idézi Picciotto: *Sketches*, 197.

2. FEJEZET

A FELVILÁGOSODÁS

A FELVILÁGOSODÁS FOGALMAI*

Valamennyi keresztény felekezet életbe léptette a zsidók számára a megtúrt státust, amely egészen addig tartotta is magát, amíg a felvilágosodás bizonyos sarkalatos elképzelései ki nem kényszerítették, hogy felülvizsgálják ezt a felfogást. A felvilágosodás idealizmusának középpontjában a haladás tana állt: a hit abban, hogy az ember történeti fejlődése a primitív, barbár múlttól egy tudományos és tökéletes jövőbe vezet.¹ Az emberi haladás bizonyítéka Johann Gottfried Herder, Condorcet és mások (például Adam Ferguson és John Millar skót filozófusok) szerint abban az előmenetelben rejlik, amelyet az emberiség nagy része már elért a „barbarizmustól” a „civilizációig”, valamint a „durvaságtól” a „kifinomultságig” vezető úton.² E fejlődéstörténet mércéje Herder szerint annak foka, hogy az emberségesség egyetemes eszméjét az adott kor emberei milyen mértékben tették magukévá.³ Erről a nagy becsben tartott eszméről írta egy londoni nagykereskedő a következőket.

„Az emberről alkotott fogalmunk szerint örökké ahhoz kellene szoktatnunk magunkat, hogy az emberi fajra, bármennyire szétszóródott legyen is, egyetlen nagy köztársaságként tekintsünk, amelynek Isten a közös atyja, és ahol örökkön jogoságnak, nagylelkűségnek és emberiességnek kellene uralkodni. Egyik országot sem szabadna függetlennek tekinteni a többitől. Az emberi faj[ként], egy láthatatlan fajként nem szabadna arra korlátozva lennünk, hogy csak a saját országunkat szeressük vagy csak a protestánsokat – ez korlátolt, önző és szűkkeblű elv. Az angoloknak fel kellene tárniuk szívüket az egyetemes barátság és bizalom előtt, amelynek ember és ember, nemzet és nemzet között kellene létrejönni.”⁴

Condorcet három gondolatban kivonatolta a humanisták alapvető reményeit: „a különböző nemzetek közötti egyenlőtlenség lerombolása, az egyenlőség növelése egyazon nemzeten belül és végül az ember valódi fejlődése”.⁵

* Ez a rész rövid áttekintést nyújt bizonyos eszményképekről, amelyekre a „felvilágosodás” eszményképeiként hivatkozunk, tekintet nélkül származási helyükre és megfogalmazódásuk idejére. Nemcsak bonyolult lenne szigorúan kronologikusan nyomon követni a felvilágosodás gondolatának fejlődését, de ilyen feladatnak további gátló tényezője lenne az a tény is, hogy az említett elgondolások sohasem korlátozódtak egyetlen országra vagy egyetlen nemzetre. Ezért a diakronikus (történeti) elemzéssel szemben előnyben részesítettem a téma szerinti vizsgálatot.

A deizmusnak (a vallási felfogás, amely mellett számos, bár semmi esetre sem az összes *philosophe* kitartott) szintén befolyása volt: támogatta az elmélkedést a fenti elgondolásokon.

„[A deisták] egyszerű örökségükről és lehetőségeikről beszéltek az embereknek: egységüket hangsúlyozták és folyamatos fejlődésüket a tökéletesség felé. Határozottan buzdították őket arra, hogy előmozdítsák a fejlődést egy boldogabb, szabadabb és egyenlőbb társadalom irányába. Enélkül az elgondolás nélkül »a tudomány előrehaladása« csupán az ismeretek kevésbé érdekes fajtáinak értelmetlen felhalmozását jelenthette.”⁶

Immanuel Kant munkássága a felvilágosodás gondolatának egy másik alappillére volt, és ez a munkásság különösképpen támogatta a hozzáállást, mely szerint türelemmel kell viseltetnünk a „másik” iránt. A magánszféra gondolatának felvetésével, amely különbséget tett a „nyilvános” és a „magánjellegű” között, Kant amellett érvelt, hogy miközben a nyilvános szférában a józan észnek korlátlanul kell uralkodnia, magánszféránkban (a vallásos hit is ide tartozik) megengedettek a józan ész uralmának korlátozásai, ezektől még nem sérül az általános alapelv.⁷

Rajta kívül John Locke hatása, eszméi hatottak. Locke a haszonelvűséget a politikai gondolkodásra alkalmazta, és azzal érvelt, hogy a nemzetközösség nem más, mint „emberek olyan társasága, amely saját polgári érdekeik megszerzésére, megőrzésére és továbbfejlesztésére jött létre”, ezért „olyasmi, mint keresztény nemzetközösség egyáltalán nem létezik”. „Sem a pogányokat, sem a mohamedánokat, sem a zsidókat nem volna szabad kizárni a nemzetközösség polgárjogaiból a vallásuk miatt” mivel „mindenkire saját magára tartozik az, hogyan gondoskodik lelkéről, és ennek így is kell maradnia”.⁸

Az említett eszmények körüli vita nem csupán azokra a kiemelkedő alakokra korlátozódott, mint Voltaire vagy Diderot, akiket általában a felvilágosodással azonosítunk. A *philosophe*-ok mellett részt vettek benne teológusok, tudósok, irodalmi személyiségek, ügyvédek és egyéb szakértők: politikusok, az államigazgatás dolgozói, továbbá magánszemélyek, akiknek nem volt különleges megnevezésük (például a névtelen kereskedő Londonból). Ők pedig – egy évszázad alatt – az értelmezések sokféleségének adtak hangot. Egy névtelen író jegyezte fel 1790-ben, hogy a „felvilágosodás” szónak nincsenek közös definíciói; mindenki a saját eszményeit továbbította rajta keresztül. Így bármiféle vita alakult is ki, az nem lehetett több, mint „mindenki háborúja mindenki ellen”.⁹ Ugyanakkor, amint arra Roy Porter rámutatott, a felvilágosodás változatos minőségei nem ásták alá a legalább egy döntő közös tan létezését. Peter Gay szavait átfogalmazva Porter a következőket írja.

„Osztottak abban az általános elkötelezettségben, hogy kritizálják a régi rendszer igazságtalanságait és fényt vessenek működési zavaraira. Hogy felszabadítsák az emberiséget a tudáson, az oktatáson és a tudományon keresztül a tudatlanság és a rettegés, a babonák, a teológiai dogmák láncai alól, és kiszabadítsák a papság halot-

ti kezéből. Hogy jobb jövőért a remény új lelkiállapotát csepegtessék beléjük... Valamint azért, hogy a gyakorlatban is tegyenek a jólét növeléséért, az igazságosabb törvényekért, a mérsékeltabb kormányzásért, a vallási toleranciáért, a szellemi szabadságért, a szakértőkből álló kormányzatért és nem utolsósorban az egyéni öntudat fokozásáért.”¹⁰

A FELVILÁGOSODÁS, AHOGYAN A ZSIDÓKRA ALKALMAZTÁK

Louis Lacratelle francia ügyvéd (egy jogi esetben, amelyben a zsidók kizárását kérdőjelezte meg a céhek újonnan létrehozott tagságából), 1775-ben azt a véleményt képviselte, hogy a zsidókat valamiféleképpen fel kellene jogosítani, „különben az emberi fajból zárjuk ki őket”. „Fogadjuk be őket, ha nem is honfitársainkként, de legalább emberekként”, mivel „századunkban a józan ész ütötte fel tündöklő fejét”.¹¹ Ez a kijelentés – a zsidókat el kellene fogadni az emberi faj tagjaiként – a felvilágosodás következő eszményképeiben gyökerezik: józan ész, haladás és egyetemes humanizmus. Ebben a kontextusban merült fel minden, a zsidókkal kapcsolatos vita, és ez a légkör elősegítette, hogy státusukat ismételten elbírálják.

Mindazonáltal túlhangsúlyozott az a kapcsolat, amelyet gyakran felfedeznek a felvilágosodás eszményképei és a zsidók emancipációja között. A *philosophe*-ok a fent tárgyalt általános elgondolásokból merítettek, hogy a zsidókat beemeljék az emberek családjába. De az efféle kijelentések, mint „a zsidó mindenekelőtt ember – ember volta megelőzi még azt is, hogy zsidó”,¹² még nem mutattak arra, hogy a zsidókat automatikusan belefoglalnák a népközösségbe. A zsidók a legjobb esetben is fejlesztésre szorultak, rosszabb esetben „humanizálni” kellett őket.¹³ Ez azt jelentette, hogy alapjaiban kell átformálni a zsidót azért, hogy a társadalom részévé válhasson. Ebben a kérdésben teljes volt az egyetértés a felvilágosodáskori gondolkodók között. Az optimisták a zsidók megváltozásának kilátásaival kapcsolatban – például Jean Baptiste Nicolas de Lisle de Sales – úgy vélték, hogy az elfajzott körülményeik okai az évszázadok alatt a keresztényektől elszenvedett durva bánásmódban keresendők. Mivel a „zsidó mindenekelőtt ember – ember volta megelőzi azt, hogy egy felekezet tagja, hogy uzsorás, de még azt is, hogy zsidó”, a megoldás egyszerű volt. „Ha azt akarjuk, hogy hagyja abba a becstelen kereskedést és szűnjék meg egy nevetséges kultusz híve lenni, csak viselkedjünk vele emberként.”¹⁴ Akik pesszimisták voltak a változás kilátásaival kapcsolatban, a zsidók vétségeit a vallásukhoz való ragaszkodásuk elkerülhetetlen következményének látták, és amellet érveltek, hogy amíg a zsidók alapjaiban meg nem reformálják vagy fel nem adják a vallásukat, meg kell tagadni tőlük a politikai jogokat. Ugyanakkor ez a véleménykülönbség, ami a zsidóság elfajzásának okát illeti, aránylag csekélynek számított ahhoz a közmegegyezéshez képest, amelyre – saját maguk megreformálásához – a zsidóknak lett volna szükségük.

Így a zsidók társadalombeli elfogadásáról átdolgozott, szekuláris képlet alakult ki az áttérés teológiai megalapozottságú formuláját helyettesítendő. Minden

egyes, az emancipáció megvalósíthatóságával kapcsolatos kétely azonosítása újabb területre vetett fényt, amelyen szükséges lett volna a zsidók reformja – ezeket a „felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek” neveztem el. Ha sikeresen vállalkoznak ezekre a reformokra, a zsidók megújulnak, rehabilitálódnak és egybeolvadnak majd a többségi társadalommal – vagy mint később elkezdték emlegetni: asszimilálódnak. Képzeljünk el egy piramist, amelynek tetején az asszimilációt találjuk, a reformok pedig a piramis alkotóelemei. A felvilágosodáskori gondolkodók gondolatai az asszimilációhoz vezető reform körül forogtak. Fel sem merült bennük, hogy az egyenlőséget velük született jogként, a minden emberre vonatkozó közös emberi mivolt alapjain terjesszék ki a zsidókra (anélkül, hogy az utóbbiak megtennék a kívánt változtatásokat).

Zajos vitákat robbantott ki, hogy a zsidók meg tudnak-e felelni a követelményeknek. Akadtak, akik – mint például Johann David Michaelis orientalista tudós – úgy vélték, hogy elméletileg lehetséges a zsidók számára a polgári egyenlőség, azonban az erkölcsi reform folyamata olyan sokáig tartana nekik, hogy ez értelmetlenné tenné az egész vállalkozást, és mindeközben a zsidóság nemkívánatos része feldúlná az országot.¹⁵

Egy másik csoport akadályozó tényezőnek tartotta a következő együttthatók valamelyikét vagy mindegyikét abból a szempontból, hogy a zsidók állampolgárságra alkalmas jelöltek lehessenek: a zsidó személyiségjegyek túl mélyen ágyazódtak a zsidó személyiségbe vagy egyenesen megváltoztathatatlanoknak bizonyultak; nemzet létük kizárta a politikai beilleszkedés lehetőségét; nem sok sikerrel kecsegtetett sem átfogó vallási reformjuk, sem áttérítésük.

Egy harmadik csoport a polgári egyenlőség mellett foglalt állást, de úgy vélte, hogy a reformnak meg kellene előznie a jogi aktust. E sorrend indoklása azt az elképzelést foglalta magában, hogy az egyenlőség egyfelől jutalom, másrészt annak bizonyítéka, hogy a zsidók nemcsak hajlandók, hanem képesek is önmaguk megreformálására, és ezzel kiérdemlik az egyenlő státust.

A negyedik tábor tagjai ugyanígy támogatták a polgári egyenlőséget, csak azon hitük különböztette meg őket a harmadik csoporttól, hogy minél hamarabb megkapják a zsidók a jogokat, annál előbb véghezviszik a reformot és asszimilálódnak. Sőt, mi több, a negyedik csoport az egyenlőséget a sikeres asszimiláció feltételének tekintette.

Az ötödik csoportba azok tartoztak, akik – mint Johann Gottlieb Fichte német filozófus és az etikai idealizmus megalapítója – úgy gondolták, a zsidók sohasem tudnának eleget tenni az állampolgárság követelményeinek. Ugyanakkor „[a]z emberi jogokban részesülniük kell még akkor is, ha ők nem részesítenek bennünket ugyanezekben [mivel a zsidók gyűlölik a keresztényeket, és erkölcstelenül, továbbá becstelenül viselkednek velük]. Mivelhogy ők is emberi lények...”¹⁶

A fenti álláspontok egy, a metzi Királyi Művészeti és Tudományos Társaság támogatásával megrendezett esszéíró versenyen jelentek meg 1785-ben, ahol aztán 1787-ben díjazták őket. A társaság a következő témában várta az esszék benyújtását: „Léteznek-e olyan eszközök, amelyek által a zsidók boldogabb és hasznosabb

életet élhetnek Franciaországban?” A kilenc benyújtott esszé közül hétnek a szerzője ezt lehetségesnek tartotta, és mind a kilenc egyetértett abban, hogy „les juifs sont hommes comme nous, et, à ce titre, susceptible d’être Français”.¹⁷ (A zsidók ugyanúgy emberek, mint mi, tehát lehetnek franciák.)

A három győztes esszé egyikét Adolphe Thiéry ügyvéd jegyezte,¹⁸ a másikat egy lengyel zsidó, Zalkind Hourwitz, aki már régóta hangoztatta a zsidók emancipációjának szükségességét.¹⁹ A verseny legkiemelkedőbb esszéjét pedig Henri Grégoire janzenista abbé írta *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs* (Tanulmány a zsidók fizikai, morális és politikai megújulásáról) címmel. Az abbé a hagyományos emberbaráti, felvilágosodáskori eszményképek iránti elkötelezettségét egyesítette az iránti reményével, hogy „ha megadjuk a vallásszabadságot a zsidóknak, hatalmas lépést teszünk a reformjuk irányába”. Még azt is megkockáztatnám, hogy az áttérítésük irányába – mivel az igazság akkor a legmeggyőzőbb, ha „szelíd” – hogy támogassa a zsidók helyzetének javítását. (Grégoire abbé utóbb a zsidóemancipáció egyik legelső szószólója lett a forradalmi nemzetgyűlésben.)* Esszéjének páratlan népszerűsége mutatja, nézetei mennyire megérintették a nagyközönséget.

Grégoire abbé és a többi, felvilágosodáskori gondolkodó bizonyos fokú szorongással láttak neki a maguk elé kitűzött feladatnak. Ez annak, a tizennyolcadik század egészében uralkodó jelenségnek volt tulajdonítható, hogy túlbecsülték az Európában élő zsidóság létszámát. Jacques Basnage francia protestáns teológus és történész határozottan állította, hogy a tizenhetedik század végén „saját bevallásuk szerint még mindig több mint hárommillióan gyakorolják ezt a vallást”, és ez többé-kevésbé arányban áll Grégoire abbé nyolcvan évvel későbbi, túlzó számításával, amely szerint pedig négy és félmillióan voltak. Diderot szerint Amszterdam zsidó lakossága a tizennyolcadik század második felére meghaladta a százezret. Az Alsace-i *Cahiers* sorozatosan használta a következő kifejezést: „Nous sommes environnés des Juifs” (Zsidókkal vagyunk körülvéve), és akadtak, akik több mint 50 ezerre becsülték az itt élő zsidó családok számát.²⁰ A jól ismert ír deista, John Toland írta 1714-ben, hogy a zsidók nagyobb számban vannak jelen, mint például a spanyolok vagy a franciák. (Valójában a tizennyolcadik század végére hozzávetőleg két és fél millió zsidó élt világszerte.²¹) Ez az állítólagos „demográfiai tény”

* Barzilai: Jew in the Literature, 102. Grégoire abbé a zsidók áttérítésére vonatkozó reményeit a *Histoire des sectes religieuses* című könyvében is hangoztatta: „A katolikus egyház fenntartja az édes reményt, hogy a zsidók meg fognak térni a kebelére.” Grégoire abbé, idézi Hertzberg: *French Enlightenment*, 264–265. Ezen a ponton időszzerű rámutatni arra, hogy a papság Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban is kiemelkedő szerepet játszott a felvilágosodás mozgalmában. Tény, hogy Voltaire (és számos további *philosophe*) vallással kapcsolatos nézetei nem az irányadó felvilágosodáskori nézetek voltak, ellentétben az elterjedt vélekedéssel. Ezt az is bizonyítja, hogy a gyakorló keresztények sem kerülhették meg a felvilágosodáskori eszményképeket – a római katolikusok és a protestánsok sem. George Mosse például a következőket írta: „A felvilágosodás számára a judaizmus – az összes többi valláshoz hasonlóan – immár nem bírt jelentőséggel.” *Germans and Jews: The Right, the Left, and the Search for a Third Force*, London, Orbach & Chambers Ltd., 1970, 39.

még inkább kiemelte annak szükségességét, hogy a zsidókat összhangra kell bírni az őket körbevevő polgári társadalommal.

A REFORM ALKOTÓELEMEI

A zsidók személyiségjegyei

A polgárjogi korlátozások eltávolításának akadályaként újra meg újra a zsidók erkölcsstelen jellemére hivatkoztak. 1803-ban Kosmann német professzor jellemző és meglehetősen átfogó listát állított össze a megreformálandó személyiségjegyekből: „mohóság, csoportos előítélet, haragtartás, túlzott faji büszkeség, fondorlatossággal és szervilizmussal keveredő gyávaság, semmittevés, gyanakvás”.²² Az említett személyiségjegyek legtöbbször a zsidók elsődleges indítékából vezették le, mely – Goethe szerint – a nem zsidók „tárcájának elorzása” volt.²³ A felvilágosodás korszaka bővelkedik az olyan irodalomban – a filozófiai traktátusoktól kezdve egészen a drámai művekig, a röpiratoktól az elbeszélő prózáig²⁴ –, amelyek elbeszélik, hogy az üzletben a zsidók miképpen csaltak, raboltak, loptak és húztak hatalmas hasznot az uzsorakamatból, és a kapzsiságuk vezette őket. Michaelis azt állította, hogy a zsidó koldusok, csavargók és megrögzött bűnözők 25:1 arányban múlták fölül létszámban német „kollégáikat”.²⁵

Adolf von Knigge báró, aki Jacob Katz szerint „a német felvilágosodás egyik nagyszerű alakja” volt, *Über den Umgang mit Menschen* (Az emberekkel való érintkezésről) című kézikönyvében az iskolázott embereknek tett javaslatot arra, hogyan viselkedjenek mindenfajta emberrel, akikkel kapcsolatba kerülhetnek. A Zsidókról és arról, hogyan bánjunk velük című fejezetében számos, általa a zsidóknak tulajdonított személyiségjegyet fed fel. Feltételezvé, hogy keresztény és zsidó között kizárólag üzleti kapcsolat jöhet létre, von Knigge mindenütt jelen lévő üzletemberként írta le a zsidót, aki mindenkor hatékonyan helyezi előtérbe saját magát, fáradhatatlan erőfeszítéssel, amelyet nemcsak a körülmények hívtak elő belőle, hanem amely vele született. A keresztény annak a nagy veszélynek tétetik ki, hogy áldozatul esik a mindenfajta erkölcsöt nélkülöző, csak a nyereséget hajszoló zsidó fortélyainak, amelyek nemcsak a vándorárusok körében mutatkoztak meg nyilvánvalóan, hanem a módosabb zsidóknál is. A zsidónak, legyen bár gazdag vagy szegény, jelentette ki von Knigge az olvasóinak, mindig borzasztóan nehezebbre esik megválnia a pénzétől.²⁶

Az Ázsiai Testvériség Rendje (szabadkőműves-csoport), legalábbis 1783-tól, felvett a soraiba zsidókat.²⁷ Egy alkalommal egyik tagjuk szükségét érezte, hogy megvédje a rend döntését a német zsidók felvételéről. Miközben azonban megvédte ezt a döntést, egyúttal elismerte, hogy a zsidók „számos babonás nézethez, sok haszontalan és nevetséges szokáshoz” ragaszkodnak. Még a felvilágosult zsidók is kerültek a társaságot. A sikeresebb zsidók megvetették szegényebb hittestvéreiket, noha a különbség közöttük csupán külsőségekben nyilvánult meg. Csakis az üzlet

– a váltók, a biztosítékok, a jelzálogok és az ezekből származó kamatok – kötötte le őket. Hanglejtésüktől (*sington*) „az izreliták német dialektusa miatt [vagy] az abbéli hajlamukban (*hang*), hogy sajátos, különálló társaságot alkossanak”, sohasem szabadultak meg. „Lehetséges”, elmélkedett a rend tagja, „hogy a német izraeliták nemzetsége maga is nem kevésbé hozzájárult ahhoz a fennálló helyzethez, hogy sokan továbbra sem képesek teljesen megszabadulni a velük szemben érzett előítéleteiktől.”²⁸

A zsidókról azt mondták, hogy gyűlölik a keresztényeket, mégis szenvedélyesen vágyakoztak a keresztény nők után: „Szeretik a szép nőket, kereszténységük ellenére is [...] Éppen annyira kedvelik a pénzt, mint a szépséget.”²⁹ Azt mondták róluk, hogy gyávák,³⁰ ugyanakkor „szenvedélyes természetűek” voltak, ami csak egyike volt a zsidók azon „szokásainak és viselkedéseinek”, amelyekben „olyannyira különböznek a mieinktől, hogy nehéz elképzelni: képesek olyan mértékben megváltozni, hogy beilleszkedjenek a társadalmunkba”.³¹ Egy kereskedelmi államba talán be tudnak illeszkedni a zsidók, de egy agrárállamba semmiképpen. A zsidók szociális kohézióját egykor közömbösen szemlélétek, most azonban már úgy fogták fel, hogy az minden ismertetőjelét hordozza egy olyan személyiségjegyeknek, amely – a zsidóknak a többségi társadalomba való integrációját, továbbá a *Spectator* ennél jóval távlatibb, a zsidók áttérítésére vonatkozó célját tekintve – jókora akadályt jelent.

„Mivel mindannyian egy tömbben élnek és rendszerint ugyanazon az elkerített területen, az, hogy egymás közt házasodnak és hogy és nem fogyasztanak olyan húst, amely nem a maguk módján leölt állatból származik, vagy amelyet nem a maguk módján készítettek el, kizárja őket az élet legkellemesebb érintkezéseiből, és ennek következtében áttérésük legvalószínűbb eszközétől zárja el őket.”³²

A pesszimistább felvilágosodáskori gondolkodók meg voltak győződve arról, hogy a történelem bebizonyította: a változás, a fejlődés sugallata – minden más néptől eltérően – elkerüli a zsidókat. Jóllehet Fichte elvben támogatta a polgári fejlődést, ugyanakkor biztos volt abban, hogy ha a zsidók megvalósítanák ezt a célt, a beolvasásra képtelen jellemük és természetük elzülleszténé a társadalmat.³³ Az optimisták, mint Christian Wilhelm von Dohm, hittek abban, hogy az „erkölcsi nevelés” (ez az egyik kifejezés, amellyel a személyiségjegyek reformját körülírták) és a zsidók „felvilágosodása” lehetséges, hogy így fognak reagálni azokra az államilag támogatott programokra, amelyek arra szándékoztak megtanítani őket, hogy „fejlesszék a józan eszüket a tudás tiszta fénye, a természettudomány és annak hatalmas alkotója által”.³⁴

Erkölcsei reform a foglalkozási reformhoz kapcsolódva

A zsidók évszázadok óta változatlanul ragaszkodtak jellegzetes foglalkozásaikhoz. A felvilágosultak közössége a közvéleménnyel együtt megvetette ezeket a tevékenységeket, és úgy vélte, hogy a zsidók üzleti gyakorlata erkölcstelen, nemritkán törvénytelen is és a keresztények kihasználását célozza. Az ezzel kapcsolatos eszmecseréikben az számított újdonságnak, hogy sokan összefüggésre mutattak rá a zsidók lealacsonyított státusza és a számukra elérhető foglalkozások tárházának szűkösége között. Ez pedig arra a következtetésre vezette őket, hogy „elsősorban a zsidók kereskedelmi pályákra korlátozása gyakorolt káros befolyást az erkölcsi és politikai karakterükre”.³⁵ Innen már csak egy egyszerű lépés vezetett el odáig, hogy azt kezdjék el vizsgálni: hogyan lehetne az erkölcsi reformot a foglalkozási reformon keresztül megvalósítani. Ezt másképp „gazdasági integrációnak” is nevezték. Úgy szólván mindenki, aki fontolóra vette az ügyet, immár a mezőgazdasággal vagy kézművességgel foglalkozó zsidókban látta a megoldást. Amint arra Dohm rámutatott, a negatív személyiségjegyek egészen addig nem jelentek meg a zsidókban, „amíg kizárólag csak mezőgazdasággal foglalkoztak”. Dohm különösképpen lelkesen nyilatkozott meg a kézművesség erényeivel kapcsolatban:

„Az az egyhelyben ülő életmód és az a csendes szorgalom, amelyet ezek [a kézművességhez kötődő tevékenységek] megkövetelnek, ellentétben állnak a zsidó kereskedő nyughatatlan vándorlásával. A jelen békés élvezete, a megelégedettség a kis nyereséggel – mindezek szembemennek a kereskedő haszonéhségével és a pénzpiaci hullámheggyekkel és -völgyekkel kapcsolatos spekulációjával.”³⁶

A foglalkozásokat illető megszorítások felszámolásától azt várta, hogy a zsidók majd spontán módon elkezdene a létszámuknak megfelelő arányban vonzódni a különféle területek iránt: „Amikor majd egyetlen foglalkozás sem lesz elzárva a zsidók elől, mindent egybevetve úgy lesz igazságos, ha nem gyakorolhatnak monopóliumot egyetlen foglalkozásban sem a többi állampolgár hátrányára.”³⁷

Azonban, hogy a zsidók képesek lesznek-e erre az átváltozásra, rengeteg nézeteltérés forrása volt. Mivel sokan meggyőződéssel vallották, hogy a zsidók erkölcstelenek, a kapzsiságuk hajtja őket és a haszonszerzés az egyetlen céljuk, számukra valószínűtlennek tűnt, hogy a zsidók elfordulnának ezektől a foglalkozásoktól, amelyek kielégítik említett jellemvonásaikat. Herder továbbra is kételkedő maradt, mivel „[a] mióta csak feltűntek a történelem színpadán, a zsidók élősködő kinövés voltak más nemzetek testén, és azóta ők alkotják szerte a földön a ravasz tőzsdeügynökök fajtáját. Számos, rosszul szervezett államnak nagy bajt okoztak azzal, hogy gátolták az őshonos lakosságuk szabad és természetes gazdasági fejlődését.”³⁸ A kiemelkedő berlini jogtudós, Karl Wilhelm Friedrich Grattenauer hozta fel annak problémáját, hogy a zsidók gazdasági uralmat gyakorolnak a keresztények felett; ez megtörtént Berlinben, Bécsben és Prágában is.³⁹ Schwager lekipásztor két okból is úgy találta, hogy a zsidókból silány gazdák lennének: egyfelől a kereskedelemre való hajlamuk,

másfelől a szombat megtartása miatt. Mivel szombaton tartották a pihenőnapjukat, vasárnap értelemszerűen dolgoznának, de mivel a „keresztény szombaton” tiltott volt a munka, a zsidók egynapos hátrányba kerülnének a munkával, ez pedig a mezőgazdasági tevékenységeket kevésbé vonzóvá és kivitelezhetetlenné teszi számukra. Schwager azt is feltételezte, hogy a mezőgazdasági közösségeket jellemző egymásrautaltság sem jelenhetne meg a keresztény gazdáknak a zsidókkal szembeni idegenkedése miatt.⁴⁰

Tekintet nélkül arra, hogy a felvilágosodáskori gondolkodók optimistán vagy pesszimistán viszonyultak a zsidók foglalkozásbeli váltásának kilátásaihoz, a felvilágosultak közösségének jelentős rétege lelkesedett a zsidók városi, pénzügyi és kereskedelmi tevékenységekben tapasztalható koncentrációjának köszönhető eredményekért. „A bayonne-i és bordeaux-i bankok létrehozataláért ismétcsak a zsidóknak tartozunk hálával”⁴¹ – áradozott Grégoire abbé. Habár a bordeaux-i kereskedők kitartóan ellenezték a zsidók jelenlétét és fáradhatatlanul kérvényezték újra meg újra az eltávolításukat, Fleury bíboros határozottan visszautasította ezt a kérelmüket: „Inkább azt kívánjuk, hogy egyre több és nagyobb előjoggal járjanak a kedvükben, és így nagyobb számban lehetne meghívni a más országokban élő zsidókat, hogy Franciaországban telepedjenek le családjukkal és ingóságaiikkal együtt.”⁴²

Diderot megemlítette a „hollandiai zsidó menekültek[ről, akik] – saját példájukra – megtanították a hollandokat arra, hogyan hozzanak létre vállalatokat Berbery [sic., utalás a Barbary partvidékre] és Levante partjai mentén”.⁴³ „A kereskedelmi kikötőkön keresztül szétszóródtak a világban, így ők lettek az eszközök, amelyek az emberiség tagjait egy nagy kapcsolatrendszer részeivé fűzik össze. Ők azok az apró szegek és cövekek egy nagy épületben, amelyek – jóllehet önmagukban csak igen kevésbé értékelik őket – feltétlenül kellene az egész szerkezet egyben tartásához” – így hangzott a *Spectator* értékelése.⁴⁴

Toland a zsidók gazdasági erényeit méltatta: „Ez az egyetlen szabály – a több, a jobb és az olcsóbb szabálya – minden fortély és fogás ellenében mindig beveszi majd a piacot.”⁴⁵ „Szerte a világon – írta Montesquieu elragadtatva – ahol csak pénz van, ott zsidókat is találunk.”⁴⁶ Valójában Toland és Montesquieu is egyértéktelt azzal a gondolattal, hogy „a tapasztalat megmutatta: hiba volt kiűzni a zsidókat Spanyolországból”.⁴⁷ A fenti ajánlólevelekkel együtt érkeztek az azzal kapcsolatos javaslatok, hogy lazítsanak meg minden olyan korlátozást, amely gátolja, hogy a zsidók teljeskörűen részt vehessenek a gazdaságban.⁴⁸

A felvilágosodáskori gondolkodók, miközben magasztalták, hogy a zsidók a kereskedelem és a pénzhez kötődő szakmák területein koncentrálódnak és ezzel gazdaggá teszik a nemzetet, amelyben letelepedtek, ugyanakkor kárhoztatták is ezt mint megvetendő jelenséget, amely szervesen hozzá tartozik erkölcstelen jellemükhöz. Ha ma úgy is érezzük, hogy nincs összhangban a két hozzáállás, nem látszik semmilyen bizonyosság arról, hogy ezt abban az időben is hasonlóképpen tekintették. Emlékeznünk kell arra, hogy ez a kettősség szilárdan beágyazódott a korba: az egyháznak a zsidók szakmai tevékenységeivel kapcsolatos rosszallása

és a szekuláris világ lelkesedése azon előnyök iránt, amelyek ezekből a tevékenységekből felhalmozódtak, századokon át léteztek együtt, egymás mellett, még ha alkalmanként összeütközésbe kerültek is egymással.

Vallás

Maga a zsidó vallás állta útját minden, a zsidókat a polgári társadalom részévé tevő kísérletnek.⁴⁹ A „mózesi törvény – jelentette ki Michaelis – gyakorlatilag ellehetetleníti, hogy a zsidók teljesen meghonosodjanak és beolvadjanak más népekbe”.⁵⁰

„Ezért mindaddig, amíg a hétköznapi zsidó nem készül fel arra, hogy odafigyeljen azokra az indokokra és el is fogadja őket, amelyek világossá teszik előtte, hogy ez vagy az a törvény, vagy ez vagy az a szertartás egyáltalán nem lényegi részei a vallásnak, mindaddig, ameddig nem képes belátni, hogy a vallás lényege semmilyen tekintetben nem szenved csorbát attól, ha megszabadulunk számos törvényeitől és szokásától, ameddig nem képes megérteni, hogy megannyi vallási intézménye nem illik napjainkhoz, mivel egy másik éghajlathoz és más időkhöz tartozik, általában nem lehet reményünk a javulásra.”⁵¹

Diderot hasonlóképpen irtózással szemlélte a zsidók makacs ragaszkodását a mózesi törvényekhez. Úgy vélte, hogy megsérti a felvilágosult korszellemet és szentesíti, hogy „ellopják a keresztények javait, ádáz fenevadakként tekintsenek rájuk és a mélységbe taszítsák őket...”, hogy a büntetés kockázata nélkül megöljék és minden reggel a legszörnyűbb átkokkal illessék őket”.⁵²

Fichte általában a türelem mellett foglalt állást abban az értelemben, hogy senkit sem szabadna a hite miatt üldözni: „Az intolerancia dögletes levegőjét tartsuk oly távol ezektől a lapoktól, amennyire azok az én szívemtől távol állnak.”⁵³ Az azonban fel sem merült, hogy toleráns legyen a Mózes-hittel mint olyan vallással, amelynek alapjai a nacionalizmus és a gyűlölet, és eszményeiből hiányoznak az olyan fogalmak, mint szabadság vagy egyenlőség.⁵⁴ Még a zsidókat az isteni terv részeként számításba vevő teológia sem merészkedett el odáig, hogy elnézze a zsidóknak a keresztény vallás iránt tanúsított rosszindulatát és Krisztussal szembeni gyűlölködésüket.⁵⁵

A deisták – jeles képviselőjük Voltaire – egy angol fundamentalista csoport, a keresztény hebraisták által megfogalmazott judaizmuselméletre és -eredetre támaszkodtak, s támogatták őket a zsidó vallás elítélésében.⁵⁶ Ezért Voltaire azt a kritikát fogalmazta meg a zsidó Bibliával szemben, hogy az nem több holmi törzsi mondánál, tele a zsidók elzárkózását elősegítő, irracionális és primitív szokásokkal. Ugyanakkor a hebraistákkal szemben elfogadta ugyan a zsidók isteni kinyilatkoztatásra vonatkozó állítását, de ezt csak a kritika újabb forrásául használta fel: szerinte bármely olyan vallás, amely kinyilatkoztatáson, rituálékon, szokásokon és formaságokon alapul, nem lehet több babonaságnál.

Voltaire ugyanennyire kritikusan viszonyult a talmudi judaizmushoz is. Úgy gondolta, hogy tele van babonássággal és erkölcstelenséggel, ami örökre beleírta magát a zsidók karakterébe. És ameddig a talmudi judaizmus a legkisebb befolyást is gyakorolta rájuk, veszélyeztette esélyeiket az intellektuális, vallási és társadalmi reformra.⁵⁷ Voltaire a nézeteit illetően olyan klasszikusokban lelt megerősítésre, mint Cicero vagy Tacitus,⁵⁸ ennek ellenére is készen állt „egy asztalhoz ülni és közösen elkölteni étkezését egy törökkel egy kínaival, egy hinduval és... még akár egy zsidóval is, feltéve, hogy a zsidó először is szabaddá teszi magát gyűlöletes zsidó babonáitól és előítéleteitől”.⁵⁹ A fenti bírálatot fogalmazta meg Montesquieu is annak ellenére, hogy ő maga ellenezte a vallási alapú üldözést, kedvező véleménnyel volt a bibliai judaizmusról, és úgy vélte, hogy a vallásra elengedhetetlen szerep hárul a társadalom értékrendjének megerősítésében. Montesquieu, figyelmét a Talmud továbbadásáért felelős rabbikra irányítva kijelentette: „[n]ehéz akár csak két olyat találni közöttük, akibe a legkisebb józan ész is szorult volna”.⁶⁰ Hasonlóképpen Grégoire abbé sem fukarkodott a bírálattal: „Ahelyett, hogy az emberi szellem látókörét szélesítenék, ők az eltévelyedéseit szentesítették, és egy hagymázás képzelet hamis szüleményeit tették meg dogmáiknak.”⁶¹ Wilhelm Meister rabbiábrázolása a felismerés húrját pendítette meg Goethében.

„Senki nem akadt, aki nála jobban festette volna meg egy rabbi karikatúráját. Fanatikus buzgalma, visszataszító lelkesedése, vad gesztikulálása, zavarodott mormolása, fülsértő méltatlankodása, elpuhult mozdulatai, a túlfűtöttség hirtelen megjelenése, majd eltűnése és az ősi ostobaság bizarrsága – mindezeket olyannyira pontosan sikerült megragadnia, hogy a visszataszító jelenet bemutatása minden jó ízlésű embert boldoggá tehetett, ameddig csak tartott.”⁶²

A zsidó vallás kárhoztatásának igen gyakorlatias oka az volt, hogy törvényei – jelenlegi formájukban – eleve lehetetlenné tették az asszimilációt. „Ameddig a zsidók megtartják a mózesi törvényeket – írta Michaelis – és például nem étkeznek együtt velünk... vagy az egyszerű emberrel egy pohár sör mellett nem képesek barátságot kötni, mindaddig soha nem fognak beolvadni közénk úgy, mint a katolikusok, a lutheránusok vagy a németek... és a franciák, akik ugyanebben az államban élnek.”⁶³ Ugyanakkor Dohm optimistán arra számított, hogy a zsidók majd „reformálják vallási törvényeiket és előírásait a megváltozott időknek és körülményeknek megfelelően, és erre magában a Talmudjukban talál[ná]nak felhatalmazást”, mihelyt a „normális, polgári boldogság életét” élveznék. Mivel történelmi kirekesztésük volt az oka „szertartásaik gyáva és alantas szellemének” és a zsidó vallás „csűrő-csavaró elmélkedéseinek”, és a zsidók ennek köszönhetően „feledkeztek meg arról, hogy a törvényük kapcsolatban áll az állammal”, amint egyszer a népközösség részévé válnak, „klikkszerű vallási meggyőződéseik” hátterbe szorulnának, és ez az előrehaladás a legnagyszerűbb patrióta érzést hozná elő belőlük – merő hálából.⁶⁴ Azonban nagy optimizmusában Dohm még magasabbra tört: amint a zsidóknak sikerült javítani a helyzetükön, természetsszerűleg

egy másik hitvallást helyeznek majd előtérbe – itt a deizmusra, vagyis az általa gyakorolt vallásra gondolt –, és arra fognak áttérni.⁶⁵

Más felvilágosodáskori gondolkodók – nemcsak hívő keresztények, hanem szekulárisak is – fellelték a saját magyarázatukat arra, miért támogassák az áttérést mint a legjobb vagy egyenesen az egyetlen módszert, amely szerintük lehetővé tette volna a zsidók reformját. Friedrich Traugott Hartmann szerint az áttérés lehet az egyetlen módja annak, hogy sikerüljön legyőzni a gyűlöletet, amelyet minden egyes nemzet érzett a zsidók iránt, és amelynek oka maga a zsidó vallás volt meg a rabbinikus bíróságok hatósága, amely megkövetelte a zsidóktól, hogy egy sor különálló törvénynek engedelmeskedjenek, megdöntvén ezzel az egységes szellemet és hozzáállást, amely pedig hozzájárult az állam jólétéhez.⁶⁶ Charles Malesherbes szerint (ő állt annak a rendeletnek a hátterében, amelyik egy sor jogot kiterjesztett a nem katolikus francia lakosságra) az áttérés szolgálhatna ellenszerül a zsidó közösségi szervezetekre. Ugyanis ezek „nagyhatalmú intézményt alkotnak, amely a hatalmát gyakran használja a társadalomra káros módon”.⁶⁷

A janzenisták szigorúan teológiai alapokon sürgették a zsidók áttérését, és jelentős befolyást gyakoroltak a franciaországi zsidókkal való további bánásmóddal kapcsolatos vitákra. Szenvedélyes millenaristákként nélkülözhetetlennek vélték, hogy a zsidók kikeresztelkedjenek. A zsidókkal rosszul bánók azonban visszafogták ezt a folyamatot: azok a „perzekutorok [akik] félelmet keltenek, továbbá kegyetlenségükkel és fortélyaikkal akadályozzák az evangélium terjedését”.⁶⁸ Johann Caspar Lavater jó példáját nyújtja azoknak a millenaristáknak, akikre a felvilágosodás egyre nagyobb befolyással volt, míg végül millenarista hite helyébe is lépett – bár konverzionista meggyőződése megmaradt. Kétszer próbálkozott Moses Mendelssohn zsidó filozófus áttérítésével, először 1770-ben, majd 1782-ben ismét. Az első alkalommal még millenarista hite keretei között fogalmazta meg felhívását. 1782-re már áttért a racionalista érvelésre: a zsidó vallás primitív, a külső megnyilvánulások helyettesítik benne az igazi vallásos hitet, és hogy egy önkényeskedő papság által irányított teokráciáról van szó. Ugyanekkor a kereszténység Lavater szerint „Isten észszerűbb keretek közötti tiszteletének liberális rendszere” volt. Ezért meg lehetett tartani a judaizmusból azt, ami kiegészítette a kereszténységet: „az egy Isten tisztelete, a Mózesen keresztül átadott isteni parancsolatok megtartása és a nemzetek összegyűjtése egyetlen nyájba, egyetlen messiás közös kormánypálcája alá, akinek eljövételét a próféták szavai bejelentették”.⁶⁹

A felvilágosodáskori gondolkodók további megközelítéseket is számba vettek, amelyek az áttérésre buzdíthatnák a zsidókat. A felvilágosult *religieux* (vallásos,) Antoine Guenée abbé egy, az egyházi emberek által gyakran alkalmazott stratégiát vetett be. *Lettres de quelques Juifs portugais et allemands à M. de Voltaire* (Portugál és német zsidók levelei M. De Voltairehez, 1769) című művében ott találjuk Isaac de Pinto *Apologie pour la nation juive*-jének (Mentegetőzés a zsidó nemzetért, 1762)⁷⁰ újbóli kiadását, de Pinto érveinek átfogó cáfolatával együtt. Ahol de Pinto a judaizmus megbecsülése mellett érvelt, Guenée abbé a saját tiszteletét a bibliai judaizmusra korlátozta, és a kikeresztelkedést sürgette. Ahol de Pinto a zsidók el-

kötelezettségét dicsőítette hitük iránt gazdasági előmenetelük kárára, ezt Guenée abbé a következőképpen cáfolta: „Senki sem kéri őket arra, hogy vallásukat megtartsa üzleteljenek, hanem arra kérjük őket, hogy nyissák fel szemüket a világoosságra. Érezhetünk szánalmat irántuk, és megbocsáthatunk nekik, de ne magasztaljuk őket.”⁷¹ Wilhelm Friedrich Hezel teológus, a biblikus és a keleti irodalom egyetemi tanára alternatív olvasmánylistát javasolt a zsidóknak, amellyel sikerrel átnevelhetők lennének, hogy immár helyesen ítéljék meg a kereszténységet és ennél fogva áttérjenek.⁷² Friedrich Schleiermacher német lutheránus teológus is tett egy javaslatot a célból, hogy segítse a zsidókat a politikai egyenlőség könnyebb elérésében. Az ő ötlete az volt, hogy egy új zsidó felekezetet hozzanak létre. Ez csakis azokat a szokásokat és tanokat foglalná magában, amelyek – legalábbis az ő meglátása szerint – elősegítenék, hogy a hívek eleget tehessenek állampolgári kötelességeiknek egy keresztény államon belül. A hitükön módosítani hajlandó zsidók teljes politikai egyenlőségre tennének szert, a többiek viszont nem emancipálnák.⁷³

Goethe az áttérítés ügyében a „tapintatos rábeszélés” megközelítését alkalmazta. A lengyel zsidó Issachar Falkensohn Behr 1772-ben németül írt versgyűjteményéről elmélkedve írta, milyen „rendkívül dicséretes tett [volt] egy lengyel zsidótól, hogy visszavonult az üzlettől azért, hogy németül tanuljon, versszakokat csiszoljon és a műsáknak szentelje magát. Ám ha nem tud magasabb szintet megütni, mint egy keresztény *étudiant en belles lettres* [irodalomtanuló], úgy gondoljuk, rosszul teszi, ha ekkora hűhót csap a saját zsidósága körül.”⁷⁴

Noha Kant visszariadt az áttérés hirdetésétől, meggyőződése volt, hogy a judaizmusnak megtisztuláson kell keresztülmennie; ezen azt értette, hogy annak immár Jézus tanításain kellene alapulnia, amelyeket a zsidó szövegértelmezésnek vetnének alá.⁷⁵ A felvilágosodáskori gondolkodók között azonban olyanok is akadtak néhányan, akik úgy érezték, még a kikeresztelkedés sem segítene. Grattenauer megvetette azokat a keresztényeket, akik dicsőítették létszámuk bármiféle bővülését, mert szerinte a zsidók erkölcstelen személyiségjegyei olyannyira beléjük ágyazódtak, hogy azokon még a kikeresztelkedés sem lehetett úrrá. Egy Grattenauer szkepticizmusát osztó névtelen író azt javasolta, hogy minden potenciális áttérőt vessenek alá hatéves próbaidőnek, mert csak így lehetne megítélni, mennyire cselekednek őszintén.⁷⁶

Mivel a felvilágosodáskori gondolkodók nagy része gyakorló keresztény volt, nem meglepő, hogy az áttérésre építettek mint olyan módszerre, amellyel felülkerekedhetnek a zsidók elfajzottságán. De azok, akik a kereszténységet csak akadálnak – ha ugyan nem egyenesen a felvilágosodás ellenségének – látták a felvilágosodáskori eszmények előmenetelében, miért javasolták az áttérést hatékony módszerként a zsidók reformjának előidézésére? A válasz valószínűleg abban a tényben rejlik, hogy a szekularisták számára az áttérés kevésbé szólt arról, hogy az áttérő zsidók szándékuk szerint keresztényekké legyenek, hanem sokkal inkább arról, hogy olyan utat találjanak számukra, amely a lehető leggyorsabban elvezet az asszimilációjukhoz. Az áttéréssel a zsidók megkerülhették, hogy meg kelljen tenniük minden kívánt reformot, mivel az áttérés kulturálisan és politikailag is azonnal asszimi-

lálta őket – legalábbis elméletben – a körülöttük élő többségbe. Más szekularisták nagyobb távlatokban előretételezve vették számba az áttérésből fakadó előnyöket: ez az eljárás bármely másiknál jobban magában hordozta a várakozást, hogy le fogja bontani a zsidók társadalmi elzárkózását, legyőzi a zsidó vallás kedvezőtlen mellékhatásait, megváltoztatja negatív személyiségjegyeiket és megszünteti tagságukat a zsidó politikai testületben. Továbbá, jóllehet a szekularisták a kereszténység számos formális velejáróját (vagy egészében véve a kereszténységet) visszautasították, azt elismerték vele kapcsolatban, hogy az az európai civilizáció és politikai kultúra sarokköve: „Nem a keresztség számít, hanem az, hogy amikor a zsidó azt mondja: »Keresztelj meg!«, azzal a következőt is közli: betartom az ország törvényeit, alávetem magam az általatok létrehozott intézményrendszernek, és mindenkor teljesítem a rám háruló kötelezettségeket.”⁷⁷

Akkulturáció

Az akkultúráció problémája csak az emancipációt követően kerül előtérbe, Grattenauer alábbi megjegyzései viszont a zsidók akkultúrációs kísérleteivel kapcsolatos általános nézetet tükrözik. Ezek azon érvelésének részét képezték, amikor az ellen szólalt fel, hogy a zsidóknak politikai jogokat adjanak.

„Azok a zsidók, akik alkalmazkodtak, csak látszólag tettek így. Öltözetük bármily pompás legyen is, továbbra is hordoz bizonyos zsidó jegyeket, akár csak külső megjelenésük. Nyelvük továbbra is az a nyomorúságos, zagyva hebegés, amelyet, noha a keresztényekkel történő társalgásukban megpróbálják modernizálni, egymás között még mindig használnak. Piszok és tisztátalanság uralkodik közöttük, amelyet képtelenek elfedni nagy pompájukkal. Hogy Bécsben és Berlinben szolgálatkészen viselkednek a keresztényekkel és még némi lovagiassággal is próbálkoznak, a haszon miatt történik.”⁷⁸

Szükséges volt, hogy a zsidók „egyenrangú partnerek[ké váljanak]... az emberiség közös kultúrájában”, amint azt Herder megfogalmazta,⁷⁹ azonban ez lehetetlen törekvésnek bizonyult mindaddig, ameddig „olyan makacsul lojálisak” maradtak partikularista és nacionalista törvényeikhez.⁸⁰

A vallásos kelet-európai zsidók szerény, de állandó számú beáramlása Nyugat-Európába tovább fokozta azt a benyomást, hogy a zsidók nem alkalmazkodnak a helyi kultúrához. Az állami törvényhozás és az e tárgyról írt vitairódalom (amelynek kiemelkedő példáiként említhetjük Goethe műveit) ezeket a kelet-európai zsidókat minden esetben civilizálatlanokként és kulturálatlanokként írta le.⁸¹

A zsidók politikai státusa

A zsidókra irányuló bírálatok többsége az államhoz való kapcsolatukra irányult. Vagyis a zsidóságra mint politikai, nem pedig mint vallási entitásra, erős állam voltukra, arra, hogy államot képeznek az államon belül, hogy olyan nemzetet alkotnak, amelynek máshol található a hazája, és az egyház és az állam szétválasztását illető alapelv alkalmazására, valamint az állam keresztény jellegére történő hivatkozásokban jelentek meg. Jean Sieflein Maury abbé a zsidóság nacionalista vetületét olyan szintre emelte, hogy egyenesen kinyilvánította: „nem felekezett, hanem külön nemzet, törvényekkel, amelyeket mindig is követett és követni is óhajtott... A zsidók tizenhét évszázadon vágtak át úgy, hogy közben nem keveredtek más nemzetekkel.”⁸² Kant hasonlóképpen nem vallásnak tekintette a judaizmust, hanem a zsidóságot egész egyszerűen politikai közösségnek – *staatlich-politische Gemeinschaft* – tartotta.⁸³ Fichte egy lépéssel továbbment, és azt az elképzelést népszerűsítette, hogy a zsidóság „[e]gy nagyhatalmú, ellenséges szándékkal bíró nemzet [, amely] beszivárog Európa csaknem összes országába”.⁸⁴

A nézetet, miszerint a zsidóság nemzet volna, csak tovább erősítette állhatatosságuk, amellyel kitartottak a jiddis nyelv használata mellett. Grégoire abbé úgy hivatkozott erre, mint „ez a fajta dialektus, a német-héber-rabbinikus zsargon, amely általánosan használatos a német zsidóság körében, és csak ők értenek meg... [és] kizárólag arra használják, hogy a tudatlanságot terjesszék vagy hogy elfedjék vele gazemberségeiket”. Goethe több ízben is megjegyzéseket tett a jiddis nyelvvel kapcsolatban: „Van valami szánalomra méltó a *Judensprache*-ben – ebben a „*naseweises Nestquackelchen*”-ben* –, és egyetértett Grégoire abbéval abban, hogy ez volt az az eszköz, amellyel a rabbik a keresztényellenes üzenetüket terjesztették.”⁸⁵ Az, hogy lemondtak a jiddis használatáról és megtanulták az őket befogadó ország nyelvét, a helyieket az abbéli hitre készítette, hogy a zsidók ezzel egyidejűleg meg fogják lazítani az őket a más országokban élő zsidó társaikhoz fűző kötelékeket, és ez közelebb hozza majd őket a helyi lakossághoz. Így került egy cikkely II. József türelmi rendeletébe (*Toleranzpatent*, 1781–1783), amely „kifejezetten megtilt[otta] [a héber és a jiddis] használatát minden nyilvános ügyletben, a királyi udvaron belül és kívül”.⁸⁶ A francia XVI. Lajos az ő nyomán hasonló cikkelyt iktatott be saját *Lettres Patentes*-jeibe (1784).

A *status in statu*, azaz az elképzelés, miszerint a zsidók államot alkottak az államon belül, Fichte munkáiban is újra meg újra felbukkant,⁸⁷ és alapelemévé lett a zsidók polgárjogi korlátozásainak megszüntetése körül zajló vitáknak.⁸⁸ Traugott von Kortum, miközben látszólag árnyalta az egy államon belüli államhoz szükséges paramétereket – „szerény véleményem szerint állam az államban akkor jön létre, amikor egy államon belül élő kisebb vagy nagyobb közösség, ha saját törvényei és

* Goethe azzal, hogy a jiddis nyelvre alkalmazta ezt a szófordulatot, a nyelv és egy elkényeztetett gyerek között vont párhuzamot, aki utolsóként marad a szülői házbán: hetyke és pimasz, mindeközben mégis arra vágyik, hogy függő helyzetben maradjon.

az állam törvényei szembekerülnek egymással, elutasítja az állam törvényeit, és csak a sajátjait tartja be” –, mégis a következőt jelentette ki.

„A zsidók összetartása teokratikus törvényeik szellemével párosulva képessé teszi őket arra, hogy minden olyan országban, ahol érzékelhető létszámban vannak jelen, államot hozzanak létre az államban, és ezt ezek az államok el is tűrik, jóllehet az ugyanilyen megnyilvánulások más esetekben buzgó ellenállásba ütköznek. Ami a veszélyes jezsuitákat illeti, azt a tényt, hogy rendjük államot hozott létre az államon belül, bűncselekménynek tekintették. Elpusztították őket. Mégsem vállalkozott még senki elfogulatlan kutatásra a célból, hogy megállapítsa, a zsidó állam az államban nem épp ilyen káros vagy még károsabb-e.”⁸⁹

Stanislas de Clermont-Tonnerre gróf csak akkor kezdhett el foglalkozni a gondolattal, hogy polgári egyenlőséget adjon a zsidóknak, amikor feldarabolták a zsidó nemzetet, majd az egyének szintjén alakították újjá. Ezt az 1789. december 25-én, a francia nemzetgyűlés előtt elmondott beszédében tette világossá:

„A zsidóktól nemzetként meg kellene tagadni mindent, azonban magánszemélyekként minden jár nekik. Tagadják meg saját bíráikat, maradjanak nekik csak a mieink; vissza kell utasítani a jogi védelmüket a zsidó testületük állítólagos törvényeinek fenntartásában. Nem alkothatnak sem államot, sem politikai testületet, sem pedig rendet. Egyénként kell állampolgárokká válniuk, és ha ezt nem akarják, értesítsenek minket erről, mi pedig kénytelenek leszünk kiutasítani őket. Országunk számára elfogadhatatlan az, hogy egy másik állam létezzen az államon belül.”⁹⁰

H. E. G. Paulus liberális protestáns teológus Clermont-Tonnerre-rel egyetértésben ellenezte a csoportos jogok megadását, ugyanakkor kikötötte, hogy még az egyéni jogok kiterjesztésének is személyes érdemekeken kell alapulnia.⁹¹ Schrötter báró álláspontja hasonló volt ebben a kérdésben, de a porosz kabinet tagjaként 1804-ben jobban aggasztotta őt a zsidók gazdasági egyeduralma, és ezen az alapon vonakodott jóváhagyni a státusuk javítására irányuló reformokat, minthogy „a legnagyobb tőkeösszegek a zsidók kezében összpontosulnak, mivel a zsidók nem válogatnak az eszközökben céljuk eléréséhez”. Négy évvel később, miközben még mindig azt állította, hogy „lelki alkatuk a kereskedésre hajlamosítja őket, valamint arra, hogy céljuk a pénzszerzés legyen... [ez] a leggazdagabbaktól a legszegényebbekig mindenki számára nemzeti üggyé vált”, és államként az államban még nagyobb fenyegetést jelentettek. Ezért az energiáit inkább új alkotmány megszövegezésére fordította, amely „meggyengítené a nemzetiségüket, majd lerombolná, és ezzel fokozatosan rábírná őket arra: tegyenek le arról a céljukról, hogy államot alapítsanak meg az államban”.⁹²

Tovább tódította a véleményét, miszerint a zsidók államot képeztek az államban, a Cionra való szöveges utalások dolga. Ebben az ügyben a felvilágosodáskori gondolkodók közt gyakorlatilag teljes egyetértést találunk.⁹³ Hazájuk nem az a föld volt,

amelyen laktak és „amelyet reményeik szerint egy nap nagy boldogságukra elhagynak majd és visszatérnek Palesztinába”. „Egy ilyen nép, amely az övékhez hasonló reményekkel bír – érvelt Michaelis – sohasem fogja teljesen otthon érezni magát, és nem fog hazafias szeretetet táplálni atyái otthona iránt.”⁹⁴ David Hartley angol filozófus, orvos és pszichológus számos tényezőt sorolt fel, amelyek ezt a meggyőződést támogatták. Tizenöt évszázadnyi elnyomatás és üldöztetés sem számolta fel a zsidó azonosságtudatot és életmódot. A zsidóknak volt saját nemzeti nyelvük. Közösségi szervezetük is volt, ez pedig előmozdíthatta az átköltözést saját államukba. Mozgékonyaságukra azzal tettek szert, hogy a zsidók vagyona inkább „pénzben és ékszerekben” összpontosult, nem pedig „földörökségben”.⁹⁵ Hartmann leküzdhetetlennek vélte ezt a problémát, mert „a zsidók nagyobb része... soha nem lesz képes polgárokként megállapodni, és nem lesz annyira lojális a hazájához, mint mások, akiknek nincs olyan hitvallásuk, hogy amiatt azonnal menekülniük kelljen, amint egy szélhámós leadja nekik a vészjelzést”.⁹⁶ Hartmann itt a messianizmusra hivatkozott (és különösképpen a hamis messiásokra): a hitre egy olyan messiásban, aki kihirdetné, hogy a zsidókat össze kell gyűjteni Cion földjén.⁹⁷

A felvilágosodáskori gondolkodók, akik a politikai egyenlőséget támogatták, hajlottak arra, hogy finomítsanak Izrael szó szerinti értelmezésén és megengedjék neki a képletesség felhangjait. Dohm azt írta, hogy ez a remény spirituális-misztikus természetű volt, hasonló ahhoz, ahogyan a keresztények Krisztus második eljövételében hittek.⁹⁸ Grégoire abbé Mendelssohn alapján a következőképpen értelmezte a cionista törekvést.

„A szenvedés időszakaiban, amikor a balszerencse súlyosan nehezedik a zsidóra, amikor reszketve eszi a szenvedés kenyerét, olyankor talán a messiásért sóhajtozik... Ugyanakkor izraelitánk kevésbé várná az eljövételt akkor, ha az emberek emberségessége megengedné neki, hogy nyugodtan levegőhöz jusson és boldogan éljen otthonában... A pillanatnyi élet előnyei nagyon gyakran elfeledtetik az emberrel a jövő ígéreteit. Ebben az értelemben a zsidó semmilyen tekintetben nem különbözik tőlünk. Reményei semmiképpen nem tudnák rávenni arra, hogy feladja a tőle karnyújtásnyira lévő vigaszokat.”⁹⁹

A szekularizáció céljának eléréséhez számos felvilágosodáskori gondolkodó szükségesnek tartotta az egyház és az állam szétválasztását – bár nem mindenki. Wilhelm von Humboldt fáradhatatlan indítványozója volt ennek az alapelvnek (annak ellenére, hogy a vallási ügyek osztályát vezette a porosz kormányzatban). Szétválasztott szíami ikerként az állam új, passzív szerepet vesz fel. Csupán annyit kell tennie, hogy „megfordítsa azt az embertelen és előítéletes gondolkodásmódot, amely nem a származásuk és vallásuk alapján ítéli meg az embereket, és – szembeállítva az emberi méltóság mindenfajta elképzelésével – nem egyénekként képzei el őket, hanem olyasvalakikként, akik egy bizonyos fajhoz tartoznak és szükségképpen osztoznak bizonyos jellemvonásokban”.¹⁰⁰ Hogy az állam miképp tudná legjobban elérni ezt a fordulatot? „Ha világosan kijelenti, hogy a továbbiak-

ban nem ismer el semmilyen különbséget a zsidók és a keresztények között.”¹⁰¹ Ismar Freund elsősegélyként jellemzi Humboldt megoldását: a kormány eszerint teljes érdektelenséget tanúsít a lakosai vallási hovatartozásával szemben, ami azt jelentené, hogy a zsidóknak automatikusan megadják a politikai egyenlőséget. Humboldt arra számított, hogy e lépés után a zsidók teljesen beilleszkednek majd a társadalomba: foglalkozásukat tekintve, erkölcsileg és kulturálisan is. Csak a vallási megkülönböztetés marad meg, ami pedig nem tartozik az állam hatáskörébe.* Nem úgy van az, jelentette ki Grattenauer. Ezzel megkongatta a vészharangot második könyvében, amely a következő alcímmel jelent meg: „Figyelmeztetés minden keresztény polgártársunk számára” (1803).

„Biztosítsunk teljes jogú állampolgárságot a zsidóknak..., és királyi jutalomban részesítenek majd minket, mivel meghagyjuk és még el is látjuk a zsidók tömegeit. Fiaink és lányaink a zsidók rabszolgái és szolgálólányai lesznek. Mi vérünk verítékével fogunk dolgozni, de Isten választott népe csak a munkánk gyümölcseit élvezi majd, és előkelően fog élni!!! Ez a prófécia meg van írva a Talmudban. Hagyjuk, hadd történjen meg, hogy a rabbik jövődölései valóra váljanak.”¹⁰²

Grattenauer szerint az államra fontos szerep hárult abban, hogy megvédje és elősegítse a saját és polgárai jóllétét, és ennek az volt a módja, ha nem adja meg a zsidóknak az állampolgárságot. A felvilágosodáskori gondolkodók közül természetesen sokan voltak, akik ellenálltak minden, az egyház és az állam szétválasztását célzó javaslatnak, noha a szétválasztást pártfogolókkal együtt ők is támogatták ennek az elvnek az alkalmazását, amikor a zsidókról volt szó. Az egyház és az állam szétválasztása a zsidók vonatkozásában a zsidóság népi (vagy közösségi, vagy nemzeti, vagy állami) aspektusának kizárását jelentette a vallási alkotóelem egyedüli érintetlenül hagyásával.

Az egyház és az állam szétválasztásának támogatása nem jelentette szükségszerűen azt is, hogy visszautasítják az állam keresztény karakterének elképzelését. Ellenkezőleg, Hartmann szerint ez a keresztény jelleg olyannyira az állam szövetének része volt, hogy még a politikai szerepvállalás legsőbb szintje – a civil szint – is elérhetetlen maradt a zsidók számára. „Egyik felosztás, amely a tehetős városi polgár, a paraszt és a nemes, a városlakó és a vidéki lakos vagy a harcosok és a fegyvertelen tudósok között tehető, sem hasonlítható össze a keresztények és a zsidók közt húzódó szakadékkal.” Ezért a kereskedők (akik közé a zsidókat számították) és a mezőgazdasággal foglalkozók között a nélkülözhetetlen kölcsönösséget egyáltalán nem sikerült megteremteni.¹⁰³ A kereszténység megbecsültsége is ösztönzéssel szolgált az állam keresztény jellegének megőrzéséhez. A felvilágosodáskori gon-

* Humboldt hivatalosan hangoztatott álláspontja valójában nem fért össze a személyes véleményével. A Freund-féle Humboldt-magyarázat szerint az intézménygyengülést a törvények személyes megtartásában járulékosan bekövetkezett mulasztás követné, de ezzel egyidejűleg a zsidó „az emelkedettebb hit iránti velünk született emberi szükség által hajtva” kétségkívül magáévá tenné a kereszténységet. I. Freund, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 78.

dolkodók között olyanokat is találhattunk, akiket sosem csábított el Voltaire és a deizmus, hanem hűségesek maradtak a hagyományos egyházakhoz.¹⁰⁴ Porternek a jellegzetes angol felvilágosodáskori gondolkodóról alkotott képe az „anglikán egyház tudományos lelkészenek” képe volt.¹⁰⁵ B. W. Young szerint jó példa erre Warburton, „a lobbanékony angol püspök”.¹⁰⁶

Egy teljes nemzedék magába szívta a felvilágosodás tanait, és a józan ésszt használták fel keresztény hitük igazolására. Mint azt Grattenauer kijelentette: „Keresztény vagyok, nemcsak névleg, hanem igaz meggyőződésből. Értelmem azt mondja nekem, hogy a keresztény erkölcsiség tökéletes összhangban van emberi elhivatással, és hogy a gyakorlása boldoggá és elégedetté tesz engem.”¹⁰⁷ Az észszerű megközelítés arra ösztönözte a mozgalmat, hogy a kereszténységet „mint a kulturális beolvadás félszekuláris közbenjáróját” hasznosítsa: a hangsúly a keresztény vallás pozitív hatásain volt, mint például a képességén arra, hogy meghatározza a társadalom kulturális és erkölcsi hangvételét.¹⁰⁸ Az állam továbbra is támogatta azokat a vonatkoztatási pontokat, amelyeket csakis az egyház nyújthatott: az etika és a morál rendjét, az ünnepeket, amelyekhez a naptárt szabni lehet, a szertartásokat, mint amik szabályozni tudják az emberek életét és az élet fő állomásaihoz (a születéshez, a házassághoz és a halálhoz) kapcsolódó szokások megtartását. Ők legalább a hitetlen törökökkel vagy a pogány afrikaiakkal szemben azt mondhatták magukra, hogy „keresztények”, és ez nemcsak vallási megjelölés volt, hanem a civilizáltságot is kifejezte.

A zsidók államhoz való viszonyának elméleti vetületeitől eltekintve jelen volt két gyakorlatias megfontolás is. Az első a zsidók alkalmazásáé a közigazgatásban. Dohm kétségbe vonta azok igazát, akik szembehelyezkedtek ezzel, jóllehet valójában kétértelműen nyilatkozott meg ezzel kapcsolatban. Úgy vélte, az arra alkalmas zsidóknak biztosítani kellene ezt a jogot, de, tette hozzá: „ugyanakkor azt gondolom, hogy a következő nemzedékekben még nem fog gyakran megjelenni ez, és az államnak nem is kellene különleges erőfeszítéseket tennie a kifejlesztésére”. A zsidók akkori helyzete számos vonatkozásban eleve kizárta, hogy ez a foglalkozás a közeli jövőben jó választásnak bizonyulhasson számukra: a zsidók megfelelő oktatásának hiánya miatt. A bürokrata foglalkozás ugyanis alkalmatlan volt arra, hogy javítson a „legtöbb zsidó túlságosan kereskedői szellemén”, és az azzal kapcsolatos követelményekből adódóan, hogy a köztisztviselőkre ne vetülhessen a mohóságból adódó vétség gyanújának leghalványabb árnyéka sem. „De még ha egy zsidó alkalmasnak bizonyult volna is, amennyiben volt egy szintén alkalmas keresztény jelölt, „a nyilvánvaló nemzeti többség joga” azt jelentette, hogy a keresztényt kell előnyben részesíteni.”¹⁰⁹

A másik probléma a zsidók hadseregbeli szolgálatát illető rátermettségével volt kapcsolatos. A polgári fejlődés útjában álló általános okok ugyanazok voltak, mint amiért a zsidók nem voltak képesek eleget tenni hadi kötelezettségeiknek. Michaelist különösen foglalkoztatta, hogy a zsidók mennyire ragaszkodnak a tradicionális judaizmushoz: „Az állam hatalma nem kizárólag az aranyon és az ezüstön nyugszik, hanem sokkal nagyobb mértékben a karokon és a lábakon, a

katonákon. És semmit nem fogunk nyerni a zsidókból addig, ameddig nem változtatnak jelenlegi, vallásos gondolkodásmódjukon.”¹¹⁰ Dohm mégis más meggyőződést képviselt: biztos volt abban, hogy a zsidók „teljesíteni fogják a kötelességüket és megvédelmezik azt a társadalmat, amely egyenlő jogokban részesítette őket”. Azonban Dohm a továbbiakban a saját érvelését cáfolva hozzáteszi: „állóképességük” hiánya, a katonai szolgálat két követelményének egyike, leküzdhető lenne „fegyelemmel és kiképzéssel”; a másik követelmény – a „személyes bátorság” – pedig „a mai típusú hadviselésben már nem annyira nélkülözhetetlen”.¹¹¹

A „SEMLEGES” TÁRSADALOM: MOSES MENDELSSOHN ÉS A SZALONOK

Jacob Katz a „semleges társadalom” kifejezést – „az emberi társadalom: amelyhez mindkét vallás követői tartozhatnak” – használja arra, hogy leírja egyes zsidók és keresztények kapcsolatát, amely a felvilágosodás idején bimbózásnak indult.¹¹² Moses Mendelssohn sikere – szakmai és személyes szempontból is –, továbbá a számos európai városban fellelhető élénk szalonélet, amelyet a zsidó háziasszonyok tettek lehetővé, kétségbe vonni látszik a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek széles körű alkalmazását. Ehelyett arra szolgál bizonyítékkal, hogy a zsidók az általános felvilágosodáskori eszmények ernyője alá tartoztak. Mindkét jelenség további, alapos vizsgálatot indokol.

Lehetséges amellett érvelni, hogy Mendelssohn elfogadottságában a filozófiához való hozzájárulásán és derűs személyiségén túl azok a filozófiai traktátusai is szerepet játszottak, amelyek zsidó teológiai kérdéseket járnak körül. Ezek alapján a keresztény *philosophe*-ok számára világos volt, hogy sikerült megszerezniük őt maguknak. Két példa is jelzi, hogy Mendelssohn teljesen elfordult a tradicionális judaizmustól és átállt a felvilágosult kereszténység hívei közé. Elsőként a türelem hagyományos zsidó alapijától tért el. A zsidó nézőpont (amint azt Jacob Emden rabbi [1697–1776] kifejezésre juttatta) szerint a nem zsidók osztoznak a zsidókkal a kinyilatkoztatásban és a Bibliában való hitben, így aztán nem zárhatók ki az üdvösségből. Mendelssohn viszont a felvilágosodáskori változatot követte, amely a türelmet (a szó felcserélhető az elfogadással) „mindazok általános emberi jóérzésére” alapozta, „akiket a józan ész arra vezetett, hogy a természet törvényével összhangban éljenek, amely, [amint azt] a racionalizmus filozófiája tanította, alapjaiban jó volt és minden emberi lénnel vele született”.¹¹³ Átállásának második példája a judaizmus átalakítása kinyilatkoztatáson alapuló vallásból kinyilatkoztatáson alapuló törvényekké. E változtatás során a zsidó jog megőrizte hatalmát erkölcsi műszerként, de olyanként, amelyet most már inkább az emberekbe helyeztek, mint Istenbe.*

* Katz: *Exclusiveness and Tolerance*, 180. Noha Mendelssohn rendíthetetlenül fenntartotta, hogy átállásai egyike sem eredményezheti a judaizmus eltörlését, számos zsidó vélekedése szerint éppen ez lenne az eredményük.

Ezek után logikus volt, hogy a *philosophe*-ok már Mendelssohn felvilágosodásának következő lépésére vártak: az áttérésére. Ez nem következett be, bár Lavater, Balthasar Kolbele és egy ismeretlen szerző, bizonyos „S” ismételten felszólították arra, hogy magyarázza meg, miért ragaszkodik továbbra is a judaizmushoz.¹¹⁴ A Mendelssohn áttérésének útjában (számos más mellett) álló gátló tényező – és a „felvilágosult” judaizmus kiötlőjeként aligha választhatta le magát róla – már nem bizonyult akadállynak a következő nemzedékek számára. A következő nemzedék már folytathatta logikus haladását a felvilágosodásban, amely során zsidókból előbb felvilágosult, majd megkeresztelt zsidókká lettek. Salomon Bartholdy teljes komolysággal jelenthette ki Mendelssohn fiának, Abrahamnak, hogy noha „te azt mondod, hogy tartozol vele apád emlékének [, hogy zsidó maradj]”, az áttérés „inkább egyfajta tiszteletadás, amellyel te és mi mindannyian az apád igaz felvilágosodásba fektetett erőfeszítéseit illetjük”.¹¹⁵

A maguk idejében a salonok többé-kevésbé ugyanazt a célt szolgálták, mint azok a tudományos cserék, amelyekben Mendelssohn egész élete folyamán részt vett. Ezeken a helyeken, mint azt Hannah Arendt állítja, a zsidók többé-kevésbé egyenrangúakként találkozhattak keresztényekkel, minthogy az a vágyuk kötötte őket össze, hogy magánszemélyekként – nem pedig politikailag – vívjanak ki szabadságot, továbbá az igényük, hogy kimenekülhessenek a családi kötöttségek közül, és közös állapotuk: a „társadalmi hontalanság”.¹¹⁶ Ugyanakkor Arendt egy-szersmind eltúlozza a közös vonások elemét a „társadalmi hontalanság” állapotát tekintve, mivel a zsidók nemcsak intellektuális és kulturális elidegenedést szenvedtek el, hanem megtagadták tőlük az osztálytagságot és a politikai státust abban az országban, ahol éltek, és a vallásuk is eltért attól a vallástól, amit mindenki más gyakorolt. Továbbá aggályos az az elgondolás, miszerint ezek a kulturális társulások, amelyeket a salonélet mozdított elő, egy „semleges” társadalmat hoztak volna létre. A salonoknak kizárólag zsidók otthonai adtak helyet, és nincs jele annak, hogy a kölcsönösség elvén működtek volna.¹¹⁷ Még azok is, akik a legaktívabban hirdették a zsidók státusának javítását, általában igen kritikusan tekintettek a zsidó emberekre. Ezért aztán a salonok, amint azt Katz állítja, mindössze érdekességet jelentettek, a kikapcsolódás célját szolgálták vagy átmeneti érdeklődést elégítettek ki egyes felvilágosult németek számára.¹¹⁸

Ugyanakkor azon zsidók számára, akiket érdekelt a saját státusuk fejlesztése, a salonok kulcsszerepet játszottak. Ennek kettős oka volt. Amióta kizárólag az államnak volt meg a hatalma arra, hogy változtasson a zsidók körülményein – és semmi nem mutatott arra, hogy bármi ilyesmit tervezne –, nemcsak, hogy mérsékelni kellett az egyenlőség célját, hanem az egyenlőséget egyéni erőfeszítéssel kellett elérhetővé tenni. Egy intellektuális és kulturális felhangokkal bíró szociális társulást értelmeztek az egyetlen olyan találkozóhelyként, amelyen keresztül ezek a zsidók saját erejükből magasabb státushoz juthattak. De ismeretes volt, hogy amennyiben egy nyilvános vita álláspontja megváltoztatására sarkallná a kormányt, az a mindenkire kiterjedő emancipációt alkalmazná. Attól kezdve, hogy elkezdtek ezt a kilátást tárgyalni, a „zsidó értelmiség” sok tagja és számos, másféleképpen feltö-

rekvő zsidó is úgy vélte: egy kalap alá vételük a becsmérelt kelet-európai zsidókkal csökkentené az esélyeiket arra, hogy a helyi többségi társadalom elfogadja őket. Ezért az emancipáció helyett szándékosan a szalonokat támogatták.

Amint az emancipáció a megvalósulás határára jutott – amikor Napóleon győzelmet aratott Poroszország felett 1807-ben, és megkezdődtek a zsidókra vonatkozó törvények reformjai –, a szalonélet összeomlott. Mivel az a kilátás fenyegette őket, hogy a zsidók hamarosan egyenrangúvá válnak velük, a berlini értelmiség számos fő erőssége hátat fordított a zsidó szalonoknak. Csak találgathatunk, ez vajon azért történt-e így, mert az emancipáció minden zsidót felölelt (Arendt¹¹⁹), vagy azért, mert a szalonok meglegházi környezete művi közeg volt, amely soha nem adott és nem is adhatott egyenrangúságot a zsidók és a keresztények között (Katz); esetleg a fenti tényezők együttes hatásáról van szó.

Akadnak zsidók, akik úgy próbáltak meg kiutat találni ebből a helyzetből, hogy kikeresztelkedtek,¹²⁰ mások, mint például Adam Müller, továbbra is szembehe-lyezkedtek a zsidó emancipációval. A berlini zsidó értelmiség egy tagja, Müller szükségesnek érezte, hogy levélben beszélje le erről Metternichet 1815-ben, amikor a bécsi szerződést kovácsolták és a német zsidók emancipációjának újraindításáról tárgyaltak. „Minden egyes jogi vagy politikai intézkedés, amely a zsidók emancipációját célozza – figyelmeztette Metternichet – szükségképpen a polgári és társadalmi helyzetük rosszabbodásához vezet.”¹²¹

* * *

Amikor a felvilágosodás gondolatát a zsidókra vonatkoztatva értékeljük, az olvasónak – aki már huszadik századi érzékenységekkel felszerelve érkezik, hogy ezeket a felvilágosodáskori gondolkodókat ne antiszemitákként írja le – jókora erőfeszítéseket kell tenni. Mind a vallásos, mind a szekuláris felvilágosodáskori gondolkodóknak a zsidókról alkotott képe meglehetősen töredezett volt. Itt nincs mód arra, hogy ezt részletekbe menően tárgyaljuk. Röviden: olyan emberek, akiket évszázadok óta peremre szorítottak, sorozatosan kiűztek, gettókba zártak, akiket befogadó társadalmuk a lehető legalacsonyabb megbecsülésben tartott, akiket ki-bírhatatlan mértékben megadóztattak és akiket féllegális vagy egyenesen illegális cselekedetekre kényszerítettek pusztán a túlélésük érdekében, összességében aligha bizonyultak kíváncsi alakoknak a társadalom számára. Ugyanez igaz még azokra a zsidókra is, akik helyzetükből fakadóan valamilyen mértékben bekerülhettek a többségi társadalomba (például a *Schutzjuden* [védett zsidók] vagy azok, akiket az Ázsiai Testvériség befogadott maguk közé).

Évszázados szegregációjukat és peremre szorultságukat tekintve erősen valószínű, hogy első kirándulásaik a társadalomba meglehetősen félresikerültek. Elég itt arra emlékeztetni, hogy a zsidók polgári fejlődését támogató felvilágosodáskori gondolkodók elfajzottaknak tartották őket, és úgy gondolták róluk, hogy reformra van szükségük. Jóllehet Jean Baptiste Nicolas de Lisle de Sales és az Ázsiai Testvériség tagjai némileg eltérő véleményt képviselhettek e helyzet okáról, ugyanaz

a rossz benyomás élt bennük a zsidókról. Az egyetemes humanizmus szellemében cselekedvén Wilhelm von Humboldt részt vett az 1812-es porosz *Judenedikt* létrehozásában (amely állampolgárságot adott a zsidóknak, azt azonban nem engedte meg nekik, hogy tisztségviselők legyenek), és rendíthetetlen pártolójuk volt a bécsi kongresszuson.¹²² Nem sokkal ezután, 1816-ban mégis a következőt írta: „Valójában csak *en masse* (összességükben) szeretem a zsidókat; *en détail* (egyenként) szigorúan kitérek előlük.”¹²³

A zsidó vallást a szekuláris felvilágosodáskori gondolkodók a racionális gondolkodás mellé helyezve babonásnak és bomlasztónak ítélték. Igaz, a kereszténységgel kapcsolatban is ugyanerre a következtetésre jutottak, de nem szabad összekevernünk a keresztény vallás ledorongolását a judaizmussal szembeni kifogásaikkal. Az utóbbiak ugyanis nem ugyanabból a fajtából valók voltak. A szekuláris *philosophes* igen negatív színben tüntették fel a keresztény egyházat, azonban eközben a keresztényeknek nem tulajdonítottak negatív személyiségjegyeket pusztán azért, mert a kereszténységhez voltak hűek. Ugyanakkor a judaizmusról azt állították, hogy mélyrehatóan káros hatással van követői jellemére.

Ami az államot illeti, az átfogó probléma a lojalitás volt. Bár ismeretes, hogy a lojalitás képességét nem lehet annál feltételezni, aki a népközösségen kívül áll, és akinek maga a lakóhelye is bizonytalan, a felvilágosodáskori gondolkodók problémák egész listájával álltak elő, amelyekről észszerűnek látszott azt feltételezni, hogy a hazafiatlanságot táplálják. A zsidók mindenki (tehát a zsidók és a befogadó társadalom) megítélése szerint elkülönült nép voltak, nem csupán egy vallás követői.* Számos *philosophe* szemében ennél is többek: politikai entitás. Ez alkalmat szolgáltatott arra, hogy a zsidóságot államon belüli államként írják le – márpedig, ha így áll a helyzet, magától értetődik, hogy a zsidók inkább a saját törvényeikhez ragaszkodnak, mint az állam törvényeihez, különösen akkor, ha a kettő ellentmondásba kerül egymással. Az Cionra való szövegszintű utalásoknál nagymértékű volt az egyetértés abban, hogy a zsidók várakozása, miszerint egy nap visszatérhetnek Palesztinába, korlátokat szab hazafiasságuknak. Újabb nehézségnek bizonyult az állam keresztény jellegének megőrzése. A hívő keresztények számára ez nyilvánvalóan továbbra is fontos volt, de még azok közül is, akik már nem tekintették magukat vallásosoknak, sokan csak nehezen tudták elképzelni, miképp lehet fel fogni vagy helyesen megítélni az európai civilizációt e lenyomat nélkül.

Nem sok alapunk lehet arra, hogy ezeket, a felvilágosodáskori gondolkodók által felhozott problémákat az „antiszemita” nézetek megnyilvánulásainak minősítsük. A zsidókkal kapcsolatban – akik sohasem voltak a keresztény Európa részei, sem politikai, sem kulturális, sem társadalmi értelemben, és sohasem kerültek „bizalmas” viszonyba ezzel a társadalommal, vagyis nem étkeztek együtt és

* Amikor a tizenkilencedik században fellángoltak az emancipáció körüli viták, a reformra hajló zsidók aprólékosan kiirtottak minden olyan hivatkozást, amely a zsidókat népként említette, és hangosan tiltakoztak az efféle megnevezés ellen. Amellett érveltek, hogy a zsidóság nem alkot népet, csupán egy vallás követőiből áll össze. (Nyitott kérdés, milyen mértékben fogtak bele a reformba abból a megfontolásból, mert ezzel elősegíthették az emancipációt ahelyett, hogy maguktól indítványozták volna a reformot.)

nem is házasodtak velük, és akiknek a mindennapi életritmusa olyannyira eltért a keresztényekétől – számukra az alapvető kérdést az jelentette, a zsidók egyáltalán képesek-e megváltozni, és ha igen, milyen mértékben. Miközben a zsidók számos-féleképpen megnyilvánuló különbözőségükkel küszködtek, az foglalkoztatta őket, mi kellene a társadalomba való többé-kevésbé sikeres beilleszkedésükhöz. Noha bírálataik nagy részét nyersség jellemezte, ezek az „igazságosság, nemeslelkűség és emberiség” szellemében születtek.

Az erre a „közös emberi mivolta” vonatkozó érv azonban csupán egyik oldala volt a felvilágosodás zsidókkal kapcsolatos érmének. Az érem másik oldalán azt a követelményt lehetjük fel, hogy a zsidóknak a gyakorlatban kellene megvalósítaniuk a felvilágosodáskori eszmények egy sajátos készletét, amely csakis rájuk vonatkozik. Emellett világosan látszik, mennyire központi kérdés volt az áttérés a vitákban és hogy elsődlegesen a gazdasági hasznuk által tulajdonítottak értéket a zsidók létezésének. Ezek az észrevételek nem ássák alá, hogy továbbra is a reformhoz ragaszkodtak a zsidók elfogadásának feltételeként, sem azt, hogy ennek a státus szolgált elsődleges eszközeül. A zsidók megújulását illető „felvilágosodási alapelemek” szempontjából sem az áttérés, sem a gazdasági haszon nem számított az asszimilációhoz vezető reformok közé. A gazdasági hasznot övező nagy megbecsülés, továbbá az áttérés azon különleges érdeme, hogy meggyorsította a beolvadás folyamatát, mindemellett megkérdőjelezi a reform hatékonyságát abban az értelemben, hogy vajon a társadalomba való beilleszkedésük érdekében valóban elegendő erőfeszítésre készítette-e a zsidókat. A reform határfokát hasonlóképpen meggyengítette az állam identitásharca is, azaz, hogy keresztény legyen vagy szekuláris. Ez a hosszúra nyúló küzdelem minden kétséget kizáróan csak tovább növelte a reformmegbízgatás teljesítésével járó alapvető nehézségeket.

Milyen következményekkel járna, ha a zsidók állampolgárokként élnének egy olyan államban, amelynek a jelképei, kultúrája és ideológiája is krisztológiai? Milyen utóhatásai lennének annak, ha a (ráadásul származásilag keresztény) szekularisták pártjára elkerülhetetlenül odaálló zsidók miatt valóságos családi perpatvar törne ki? És – figyelembe véve a gyakran hangoztatott reményt, amely szerint a zsidó vallás reformja lenne az első lépés az áttérésükhöz vezető úton – ha a szekularizmust támogatják, ez nem sorolná-e őket továbbra is a kereszténység ellenségei közé?

A fenti ellentmondások ellenére innentől a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményei keretoztek minden zsidókkal kapcsolatos diskurzust. Végso soron az említett eszmények váltak azokká a kritériumokká, amelyek alapján az emancipációt követő időszakban megítélték a zsidók asszimilációs erőfeszítéseit.

JEGYZETEK

- 1 Martin, Kingsley: *French Liberal Thought in the Eighteenth Century: A Study of Political Ideas from Bayle to Condorcet*, London, Phoenix House, 1962, 286–287.
- 2 Porter, Roy és Teich, Mikulas (szerk.): *The Enlightenment in National Context*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, UK és New York, Palgrave, St. Martins Press, 2001, 16.
- 3 Barzilay, Isaac Eisenstein: The Jew in the Literature of the Enlightenment, in Duker, Abraham G. és Ben-Horin, M. (szerk.): *Emancipation and Counter-Emancipation: Selected Essays from Jewish Social Studies*, New York, Ktav Publishing House, Inc., 1974, 93. Johann Gottfried Herder német költő, műtész és lelkész volt, aki tekintélyes hatást gyakorolt a német romantikára.
- 4 Nem sokkal az 1753-as zsidótörvény körüli felzúdulást követően jelent meg: *A Letter to the Right Honourable Sir Thomas Chitty, Lord Mayor of London* (London, 1760), 80.
- 5 Condorcet-t idézi Barzilay: Jew in the Literature, 93. Erről a témáról még számosan írtak, többek közt Bacon, Pascal, Bossuet, Fontenelle, Voltaire, Turgot és Volney.
- 6 Martin: *French Liberal Thought*, 305.
- 7 Kant, Immanuel: What is Enlightenment, idézi Rowe, William V.: Difficult Liberty: The Basis of Community in Emmanuel Levinas, in Myers, David N. és Rowe, William V. (szerk.): *From Ghetto to Emancipation: Historical and Contemporary Reconsiderations of the Jewish Community*, Scranton, Ill., Scranton University Press, 1997, 65.
- 8 Locke, John: A Letter Concerning Toleration, in *The Works of John Locke*, London, 1823, 6:9., 23., 38., 52.
- 9 Idézi Schmidt, James (szerk.): *What is Enlightenment?* Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1996, 2–11.
- 10 Porter, Roy: *The Enlightenment*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire és New York, Palgrave, 2001, 4–5., 7. Az idézet eredeti forrása: Gay, Peter: *The Enlightenment: An Interpretation*, 2. kötet, New York, Knopf, 1966–1969.
- 11 Louis Lacratelle-t idézi Hertzberg: *French Enlightenment*, 55–58.
- 12 Dohm, Christian Wilhelm von (1751–1820): *Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews* [*Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*], angolra fordította Helen Lederer, 1781; angol utánnyomás, Cincinnati, Hebrew Union College-Institute of Religion, 1957, 14. 1783-ban Dohm könyvét újra megjelentették egy második kötettel együtt, amelyben világosabbá tette nézeteit és válaszolt bírálóinak.
- 13 J. G. Herdert idézi Barzilay: Jew in the Literature, 91.
- 14 De Lisle de Sales, Jean Baptiste Nicolas: *De la philosophie de la nature-jéből*, idézi Hertzberg: *French Enlightenment*, 307.
- 15 Katz: *Out of the Ghetto*, 92–93.
- 16 J. G. Fichte, idézi Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 309. H. F. Diez filozófus és jogtudós szintén a teljes egyenrangúság szószólója volt, jóllehet meggyőződésével vallotta, hogy vallási gyakorlataik miatt a zsidók sohasem lesznek annyira jó állampolgárok, mint a keresztények. Liberles, Robert: *From Toleration to Verbesserung*, 13.
- 17 Henri Grégoire abbé, *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs* (oldalszám nélkül, 1789).
- 18 Adolphe Thiery az érveit Montesquieu abbéli meggyőződésére alapozta, miszerint a szabadság és az egyenlőség minden embernek kijár, beleértve a zsidókat is; továbbá saját hitére „az emberi természet alapvető jóságában”, amely végül véghez viszi majd a zsidók megjavítását. Idézi Hertzberg: *French Enlightenment*, 298.
- 19 Zalkind Hourwitz, aki bírálta „Voltaire és az összes többi ünnepelt író megtévesztő ékesszólását, akik esküdt ellenségei minden olyan embertársuknak, akik a Legfőbb Lényhez héberül imádkoznak”, és a keresztényeket, akik az eltelt évszázadokban rosszul bántak a zsidókkal, kiszólásaiban nem kevésbé maró kritikával illette a zsidókat is: különösen a rabbikat és a világi vezetőket, akikre véleménye szerint ugyancsak erősen ráért a reform. Idézi Barzilay: Jew in the Literature, 298., 102.; Molino, Frances: The Right to be Equal: Zalkind Hourwitz and the Revolution of 1789, in Molino, Frances és Sorkin, David (szerk.): *From East to West: Jews in a Changing Europe, 1750–1870*, Oxford, Basil Blackwell, 1990, 93.
- 20 Jacques Basnage, idézi Barzilay: Jew in the Literature, 109–110.; John Toland: *Reasons for Naturalizing the Jews in Great Britain and Ireland on the same foot with all other Nations*. Containing also, *A Defence of the Jews Against All Vulgar Prejudices in all countries*, London, Printed for J. Roberts in Warwick-lane, 1714, 40.

- 21 Katz, Jacob: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, Philadelphia, New York és Jeruzsálem, Jewish Publication Society, 1986, 4.
- 22 Kosmann, professzor és tanácsi ülnök, *Für die Juden* (1803), idézi Schmidt, H. D.: *The Terms of Emancipation*, *Leo Baeck Institute Year Book* 1, 1956:34. (a továbbiakban: LBIYB).
- 23 Goethe, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 103.
- 24 A témában megjelent irodalom itt következő listáját Barzilay állította össze: Lessing: *Juden*, Eisenmenger: *Entdecktes Judentum*, Defoe: *Roxanna*, Smollett korai regényei, Richardson: *Sir Charles Grandison*, Dejob idézetei a *Les Juifs dans la Comédie au XVIII. Siècle*-ben, Herbert De Witt Carrington: *Die Figur des Juden in der dramatischen Literatur des XVIII. Jahrhunderts* és Fanny Burney: *Cecilia*. *Jew in the Literature*, 104., 113.
- 25 Katz: *Out of the Ghetto*, 92–93.
- 26 Katz: *Out of the Ghetto*, 81–83.
- 27 Katz, Jacob: *Jews and Freemasons in Europe 1723–1939*, angolra fordította Leonard Orschoy, Cambridge, Harvard University Press, 1970, 38.
- 28 Idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 84–85.
- 29 Diderot és Jacques Basnage, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 104., 114.
- 30 Barzilay: *Jew in the Literature*, 104.
- 31 Schwager lelkipásztort idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 103.
- 32 *Spectator*, 495., 1753. szeptember 27., szombat, 84.
- 33 Barzilay: *Jew in the Literature*, 108.
- 34 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 66. Dohm a külügyminisztérium tanácsosa és „a felvilágosodás berlini színterének közepesen kiemelkedő alakja” volt. A zsidók státusáról szóló vitába azért szállt be, mert kapcsolatban állt Moses Mendelssohn zsidó filozófussal, akit az alsace-i zsidók megkértek, írjon egy röpiratot, amelyik nemcsak megcáfolja François Hell elterjedt zsidókritikáját, hanem jogi státusuk javítása mellett is szót emel. Mendelssohn részben Dohmnak adta át a feladatot, aki ettől fogva élénk érdeklődést mutatott a zsidók helyzete iránt. Röpiratában leírja, milyen körülmények között éltek a zsidók, ennek törvényi okait, továbbá, hogy ezek a körülmények miért nem voltak biztosítottak és hogyan láthatunk hozzá a megjavításukhoz. A családi élet széthullásáról, a súlyos adóterhekről, a kenyérkeresés korlátozott eszközeiről és annak a szükségességéről írva, hogy részt vegyenek az uzsorázásban, Dohm együttérző hangot ütött meg „ezekkel a szerencsétlen ázsiai [sic!] menekültekkel” szemben (*Concerning the Amelioration*, 2–3.). Leírása vegyes forrásokból táplálkozott: figyelembe vette mindazokat a változatos körülményeket, amelyek között a zsidók az idő szerint Európa különböző pontjain éltek. Azonban egyvalami mindenhol állandó volt: ezek a körülmények az előjogok megvonásán vagy kiterjesztésén alapultak, nem pedig jogok rendszerén. Jacob Katz véleménye szerint Dohm röpiratának 1881-es közzététele idézte elő, hogy széles körben elmélkedni kezdtek a zsidók státusán. Jacob Katz: *The Term „Jewish Emancipation”: Its Origin and Historical Impact*, in Katz, Jacob (szerk.): *Emancipation and Assimilation: Studies in Modern Jewish History*, Westmead: Farnborough, Hants, UK, Gregg International Publishers Ltd., 1972, 26–29.
- 35 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 60–61. Johann August Schlettwein, aki a korszak vezető fiziokrata gondolkodója volt Németországban, kisebbségben maradt, amikor a zsidó erkölcsi rehabilitációja helyett a keresztény fogyasztó gazdasági stabilitását hozta fel magyarázatul arra, hogy ő maga milyen elv alapján támogatja a foglalkozási reformot. Úgy vélte, ha a zsidókat a kézügyesség és a gyártás irányába terelik, az véget vethet az ördögi körnek, amelyben az üzleti tevékenységek – ahol a zsidóknak egyedül mozgásterük volt – mind azzal az eredménnyel jártak, hogy a keresztény fogyasztók számára megnövelték az árakat. Liberles: *From Toleration to Verbesserung*, 6.
- 36 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 60., 51–54., 61–62.
- 37 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 60.
- 38 J. G. Herder, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 103.
- 39 Katz: *Out of the Ghetto*, 85–86.
- 40 Liberles: *From Toleration to Verbesserung*, 15–16.
- 41 Grégoire abbé: *Essai sur la régénération*, 83.
- 42 Fleury bíboros, idézi *Letter to the Right Honourable Sir Thomas Chitty*, 43–44.
- 43 Diderot, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 103.
- 44 *Spectator*, 495. szám. 1753. szeptember 27., szombat, 82.
- 45 Toland: *Reasons for Naturalizing the Jews*, 40.

- 46 Montesquieu, Charles Louis: *Lettres Persanes, Texte établi et présenté par Elie Carcassonne*, 1721; utánnyomás, Párizs, 1929. Letter lx.
- 47 Montesquieu: *Lettres Persanes*, Letter lx; Toland, *Reasons for Naturalizing the Jews*, 6.; *Letter to the Right Honourable Sir Thomas Chitty*, 43., 63–64.
- 48 Toland: *Reasons for Naturalizing the Jews*, 41. A névtelen angol kereskedő a felvilágosodás hűséges támogatójaként és annak az indítványozójaként, hogy a zsidóknak „adassanak meg ugyanazok a körülmények, mint a régi lakosoknak” „minden olyan tekintetben, ami az üzlethez kapcsolódik”, igencsak sietett megnyugtani a londoni főpolgármestert: „egyiküknek sem engedélyez[nék], hogy öfelsége királyi államtanácsosa, avagy a parlament bármely házának tagja legyen, továbbá hogy bármilyen közhivatalt töltsön be, netán akármilyen állami bizalmi pozícióba kerüljön, legyen az civil vagy katonai – mindezeket a régi lakók számára kell fenntartani”. *Letter to the Right Honourable Sir Thomas Chitty*, 80.
- 49 Schmidt megállapította, hogy a Dohm röpiratának közzétételét követő harminc évben kivétel nélkül minden író a vallási reformot támogatta. *Terms of Emancipation*, 31.
- 50 J. D. Michaelis, idézi Liberles: *From Toleration to Verbesserung*, 13.
- 51 Egy korabeli ismeretlen íróét idéz Katz: *Out of the Ghetto*, 131.
- 52 Diderot, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 100.
- 53 J. G. Fichte, idézi Mendes-Flohr és Reinhartz: *Jew in the Modern World*, 309.
- 54 Mayer, Gustav: *Early German Socialism and German Emancipation*, *Jewish Social Studies* 1, 4. szám, 1939. október, 413–414.
- 55 Mosse: *Toward the Final Solution*, 129.
- 56 A hebraisták, visszanyúlván abba az időbe, amikor a zsidók rabszolgasorban sínylődtek Egyiptomban, meghatározták, hogy valójában az egyiptomiak utánzása volt az alapja annak, amiről a zsidók azt állították, hogy az az ő kinyilatkoztatáson alapuló vallásuk. John Spencer *Legibus Hebraeorum* (1685) volt az egyik fő közvetítője ennek az elképzelésnek. Edward Breuer részletesen feltárja a héber Biblia keresztény tudományának történetét az itt következő munkájában: *The Limits of Enlightenment: Jews, Germans, and the Eighteenth-Century Study of Scripture*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996, 3. fejezet. Lásd még Katz, David S.: *The Hutchinsonians and Hebraic Fundamentalism*, in Katz, David S. és Israel, Jonathan I. (szerk.): *Eighteenth-Century England, in Sceptics, Millenarians, and Jews*, Leiden, N. Y.: E. J. Brill, 1990, 252–255.
- 57 Hertzberg: *French Enlightenment*, 9. fejezet, 253–258.; Berkovitz, Jay R.: *The Shaping of Jewish Identity in Nineteenth-Century France*, Detroit, Wayne State University Press, 1989, 33–34.
- 58 Hertzberg: *French Enlightenment*, 299–308.
- 59 Voltaire, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 62.
- 60 Montesquieu, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 101.
- 61 Montesquieu és Grégoire abbé, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 101.
- 62 Goethe, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 101.
- 63 J. D. Michaelis, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 91–92.
- 64 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 80.
- 65 Dohmnak ezt a megjegyzését a második kötetében találjuk meg: *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden, II* (1783), amelyre sajnálatos módon csak ritkán hivatkoznak. Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Németország. Call No. SWB 02442963. Lásd 171–187., 214–215., 222–224., 236–246., 259–262., 290–294., 358–360. Lásd még Katz: *Out of the Ghetto*, 64.
- 66 Katz: *Out of the Ghetto*, 94–95.
- 67 Idézi Hertzberg: *French Enlightenment*, 323.; Molino: *Right to be Equal*, 90–91. Charles Malesherbes javaslatára szerint a zsidóknak jogosultságot kellene adni arra, hogy a nyilvánosság számára elérhető, szabályszerű nyilvántartásban vezessék személyes jogállásukat és más ügyeiket. Ez egyfelől meggyengítené a közösségi szervezeteiket, másfelől elősegítené a zsidók közeledését a többségi társadalomhoz, amely ebből kifolyólag mérsékelné az idegenkedését irányukban. E folyamat végkimenetele Malesherbes számításai szerint a zsidók áttérése lenne.
- 68 François Malot tudós pap 1776-ban leírt szavait idézi Hertzberg: *French Enlightenment*, 260–263.
- 69 Johann Casper Lavater, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 107–108.
- 70 Isaac de Pinto munkájának teljes címe *Apologie pour la nation juive, ou réflexions critiques sur le premier chapitre du VIIème tome des oeuvres de M. de Voltaire au sujet des Juifs. Par l’auteur de „Essai sur le luxe.”*
- 71 Antoine Guenée abbé idézi Hertzberg: *French Enlightenment*, 291.
- 72 Katz: *Out of the Ghetto*, 108–109.

- 73 Katz: *Out of the Ghetto*, 118., 123. Schleiermacher azért juthatott erre a gondolatra, mert rendkívüli módon tartott a tömeges áttérés hatásaitól, amely véleménye szerint a keresztény egyház judaizációjához vezetne el.
- 74 Goethe, idézi Howard M. Sachar: *The Course of Modern Jewish History*, 1958; átdolgozott kiadás, Vintage Books / New York: Random House, Inc., 1990, 148.
- 75 Katz: *The Term Jewish Emancipation*, 22.
- 76 Katz: *Out of the Ghetto*, 123.
- 77 F. T. Hartmann, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 94–95.
- 78 K. W. F. Grattenauer, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 85–86.
- 79 J. G. Herder, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 108.
- 80 Herder, Johann Gottfried: *Bekehrung der Juden*, in *Herders sämtliche Werke, herausgegeben von Bernhard Suphan*, Berlin, 1883, 14:61–75.
- 81 Barzilay: *Jew in the Literature*, 92.
- 82 Maury abbé, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 100.
- 83 Mayer: *Early German Socialism*, 416.
- 84 J. G. Fichte, idézi Katz: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, 80–81.
- 85 Grégoire abbé és Goethe, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 102.
- 86 II. József *Toleranzpatentjét* idézi Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 39., 37.
- 87 Amikor François Hell 1779-ben megalkotta a *status in statu* kifejezést, használata még nem állt összefüggésben a zsidókkal. Csak Johann Heinrich Schulz 1784-ben megtett változtatása nyomán kezdték el az azóta bevetté vált értelmében alkalmazni a kifejezést, amelyet aztán Fichte terjesztett el. Jacob Katz: *A State Within a State*, in Katz, Jacob (szerk.): *Emancipation and Assimilation*, Westmead, Farnborough, Hants, UK, Gregg International Publishers Ltd., 1972, 48–56.
- 88 Katz: *State Within a State*, 56–58., 61., 65–70.
- 89 Ernst Traugott von Kortum, idézi Katz: *State Within a State*, 64.
- 90 Clermont-Tonnerre gróf, idézi Berkovitz: *Shaping of Jewish Identity*, 71.
- 91 Hannah Arendt: *Privileged Jews*, in Duker, Abraham G. és Ben-Horin, Meir (szerk.): *Emancipation and Counter-Emancipation: Selected Essays from Jewish Social Studies*, New York, Ktav Publishing House, 1974, 57.
- 92 Schrötter báró, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 102.
- 93 David Hartley, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 105. Barzilay Basnage, Toland, Diderot, Voltaire, Herder és Michaelis nevét említi, mint néhány másik *philosophe*-ét, akik ezt a nézetet vallották.
- 94 J. D. Michaelis, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 91–92.
- 95 Barzilay: *Jew in the Literature*, 105.
- 96 F. T. Hartmann, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 94–95.
- 97 A judaizmus hagyományos alappillére, Maimonidész tizenhárom hitelvének egyike.
- 98 Barzilay: *Jew in the Literature*, 106.
- 99 Grégoire abbé, idézi Barzilay: *Jew in the Literature*, 106.
- 100 Ismar Freund, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 76–78. Freund Humboldt kortársa volt, akinek munkásságát részletekbe menően tárgyalja a következő műben: *Die Emanzipation der Juden in Preussen unter besonderer Berücksichtigung des Gesetzes vom 11. Marz 1812*.
- 101 Ismar Freund, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 76–78.
- 102 K. W. F. Grattenauer, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 101.
- 103 F. T. Hartmann, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 94.
- 104 Breuer: *Limits of Enlightenment*, 17. Amint arra Ole Peter Grell és Roy Porter rámutatott, a vallás a tizen-nyolcadik században megőrizte kiemelkedő szerepét az európai társadalomban annak ellenére, hogy a deisták könyörtelenül megbélyegezték mint intézményesített, ritualizált, babonás, klerikális vezetésű és nem autentikus képződményt, amely az erkölcs természetes vallásának helyébe lépett. A deisták önjelölt feladata a reformhoz kapcsolódott: azt vállalták, hogy kimetszik a vakbuzgóságot és a babonasságot, helyükbe a józan ész és a természet istenét teszik. *Toleration in Enlightenment Europe*, in Grell, Ole Peter és Porter, Roy (szerk.): *Toleration in Enlightenment Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 1–2. Ezzel együtt nem szabad lebecsülnünk a deista gondolkodás befolyását, mint ahogy a rá való fogékonyságot sem. Robert Dodsley (1764-ben elhunyt, jónevű költő, színdarabíró, könyvkereskedő és -támogató) *The Oeconomy of Human Life Translated from an Indian Manuscript written by an Ancient*

- Brahmin to which is Prefixed an Account of the Manner in Which the Said Manuscript was Discovered in a Letter from an English Gentleman now Residing in China, to the Earl of ***** című művének az lett a sorsa, hogy ötven év alatt több példány fogyott belőle, mint bármely másik könyvből a tizennyolcadik században, a Biblia kivételével. 1750 és 1800 között minden nyugati nyelvre lefordították, kétszáz kiadást ért meg a kontinensen és negyvennyolcat az Egyesült Államokban. A könyv egy taoista vagy esetleg brahmanista szöveg álcájában és a Biblia stílusában íródott, minden bizonnyal azért, hogy ezzel biztosítsa a pozitív fogadtatását és az emészthetőségét – és a deizmus értékeit hirdette. Ruderman: *Jewish Enlightenment*, 95.
- 105 Porter, Roy: *The Enlightenment in England*, in Porter, Roy és Teich, Mikulas (szerk.): *The Enlightenment in National Context*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, UK és New York, Palgrave / St. Martins Press, 2001, 4, 6.
- 106 Young, B. W.: *Religion and Enlightenment in Eighteenth-Century England: Theological Debate from Locke to Burke*, Oxford, Clarendon Press / New York, Oxford University Press, 1998, 167–212.
- 107 K. W. F. Grattenauer, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 88.
- 108 Katz: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, 23., 113.; *Out of the Ghetto*, 106–107.
- 109 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 65–66.
- 110 J. D. Michaelis, idézi Liberles: *From Toleration to Verbesserung*, 14. A hadseregben töltött szolgálat akadályai közé tartozott a sábat, a számos zsidó ünnep és az étrendbeli megszorítások.
- 111 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 75–83. Mivel a zsidók nem válnának egyből képesekké arra, hogy a hadseregben szolgáljanak, „[e]zért nagyon is indokolható, hogy egy különleges adót vessünk ki rájuk, amiért nem teljesítették ezt a kötelességüket”.
- 112 Katz, Jacob: *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, 1958 (héber); 1961 (angol); utánnyomás, New York, Schocken Books, 1971, 254–255. Katz, aki 1935-ös doktori disszertációjában foglalkozott ezzel a témával, úgy vélte, hogy egy „semleges társadalom” alapjait fektették le. Később ezt – a legjobb esetben is – „félíg semleges társadalmra” módosította. *Out of the Ghetto*, 231.; David Cesarani: Introduction, in Cesarani, David (szerk.): *The Making of Modern Anglo-Jewry*, Oxford, Basil Blackwell, 1990, 4–5.
- 113 Katz: *Exclusiveness and Tolerance*, 173–174.
- 114 Katz: *Out of the Ghetto*, 51–54.
- 115 Salomon Bartholdyt, Abraham Mendelssohn sógorát idézi Sachar: *Course of Modern Jewish History*, 151.
- 116 Arendt: *Privileged Jews*, 68., 70., 73. Amióta Arendt ezt megírta, világossá lett, hogy az *Aufklärung* német indítványozói nem elsősorban a burzsoázia tagjai közül kerültek ki. Legalábbis abban az értelemben nem, hogy pénzügyekkel, iparral vagy kereskedelemmel foglalkoztak volna, és nem is sok kereskedő vagy üzletember volt köztük. Inkább – mint az itt használt források mutatják – számos diplomást találhattunk köreikben: orvosokat, ügyvédeket és különösképpen az államigazgatásban dolgozókat.
- 117 Katz: *Out of the Ghetto*, 231.
- 118 Katz: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, 69.
- 119 Arendt: *Privileged Jews*, 70.
- 120 Arendt: *Privileged Jews*, 70., 72. A német zsidó David Friedlandernek a korban írt feljegyzése megmutatja nekünk, hogy ennek a csoportnak 1806 és 1810 között a tíz százaléka tért át. Mahler, Raphael: *A History of Modern Jewry 1780–1815*, London, Vallentine, Mitchell & Co. Ltd., 1971, 217. Ezt vagy még ennél is nagyobb számjegyet rögzített Hertz, Deborah: *Seductive Conversion in Berlin, 1770–1809*, in Endelman, Todd M. (szerk.): *Jewish Apostasy in the Modern World*, New York, Holmes & Meier Publishers, Inc., 1987, 54–55.
- 121 Adam Müller, idézi Arendt: *Privileged Jews*, 85.
- 122 Mayer: *Early German Socialism*, 409.
- 123 Wilhelm von Humboldt, idézi Arendt: *Privileged Jews*, 56.

3. FEJEZET

AZ ESZMÉNYEKTŐL A GYAKORLATIG

A LIBERALIZMUS MEGJELENÉSE

Amikor valaki feltűnik a liberalizmus porondján, rögtön azzal a kihívással találja szemben magát, hogy meg kell találnia a liberalizmus közös nevezőit. Még nehezebb mindenkinek kielégítő definíciót találni.* Elkerülhetetlenül megkérdőjeleződik Steven Beller¹ liberalizmusmeghatározása: a liberalizmus „a felvilágosodás politikai kifejeződése”. Amint arra James Schmidt rámutatott, „megfeledezünk arról, hogy a felvilágosultak közül számosan nem voltak liberálisok, [és] hogy a szenvedélyesebb liberálisok közül néhányan semmi esetre sem viseltettek jóindulattal a felvilágosodás iránt”.² A közös elemek azonosításával és a liberalizmus definíciójának megszövegezésével kapcsolatos nehézségek mögött annak problémája húzódik meg, hogy számos, a liberális táborban található gondolkodó valójában nem is tartozik oda.

Akadtak olyan liberálisok, akik ugyan liberálisoknak nevezték magukat, de ez a megnevezés náluk csak azokat az alapelveket fedte le, amelyekkel ők maguk ki tudtak békülni. Egyes körökben egyfajta pecsét járt együtt azzal, ha valaki liberálisként határozta meg magát. Ha ugyanis formálisan elkötelezte magát a „liberális” értékek mellett, automatikusan megemelkedett a státusa. A tizenkilencedik század hétköznapi szóhasználatában, akik azt szerették volna, hogy „haladó szellemiségűekként” tekintsenek rájuk – politikai, társadalmi vagy szellemi értelemben – gyakran liberálisokként jellemezték magukat. Másokat az elvtelen alkalmazkodás vezetett el a liberális táborba, különösen a politikán belül. Ahol csak a liberális párt felszálló ágban volt, azt láthatjuk, hogy egyes törtető politikusok azzal igazolták jelenlétüket a politikában, hogy népszerű liberális értékeket hangoztattak. Tették ezt annak ellenére, hogy saját nézeteik (legalábbis bizonyos vitapontokban) ütköztek a liberális nézetekkel.

Vélhetően bárki igényt formálhatott arra, hogy liberális legyen, amennyiben ez volt a vágya. A liberálisok köpönyege alá a legkülönbözőbb nézeteket lehetett összegyűjteni. Jól szemlélteti ezt Istóczy Győző esete, akit kimagasló „antiszemita” tartottak Magyarországon a tizenkilencedik század utolsó harmadában, ugyanekkor számos éven át szabadelvű parlamenti képviselő is volt, és csak 1882-ben

* Kezdve mindjárt J. A. Hobsonnal, aki a tizenkilencedik századi liberalizmust két, világosan megkülönböztethető szakaszra osztotta fel: a régi *laissez-faire* liberalizmusra és egy újabbra, amely „a társadalmi helyreállítás” politikáján alapult. *Crisis of Liberalism*, London, P. S. King & Son, 1909, 3.

köszönt le pozíciójáról, a következő évben, 1883-ban pedig megalapította az Országos Antiszemita Pártot.³ A történészek hajlamosak túl komolyan venni az efféle kijelentéseket. Azzal, hogy ezeket az egyéneket olyan szabványnak próbálták megfeleltetni, amelyet előírásos liberalizmusként határoztak meg, a történészek arra vállalkoztak, hogy kritikának vessék alá az említett személyek „liberális” nézeteit.⁴

Így aztán Vámbéry Rusztem igen általános meghatározásánál érdemes maradnunk, amely a francia forradalom és Napóleon „új rendjének” törvényes gyermekeként tartja számon a liberalizmust. E meghatározás szerint a liberalizmusnak – az ortodox tanok hiányának ellenére is – „pozitív célkitűzései” voltak: „Az egyén méltósága, az elme szabadsága, a közjó keresése – Lord Morley szerint – ezek voltak a liberalizmus célkitűzései.”⁵ A liberalizmusnak egyszersmind van egy különleges megfontolásokat igénylő vonatkozása: az az alapvető kettősség, amely a liberalizmus lényegi velejárója. Ezt a lényegi kettősséget a következő módon határozhatjuk meg.

„Létezik »dogmatikus« türelem – amikor a vallásosság mindenfajta kifejeződését valóban egyenlőként ismerjük el. És van a »politikai« türelem, amikor gyakorlatias okokból megadják az egyenrangúságot a politikai közösségen belül. Ez a különbségtétel érdekes következményekkel jár: a politikai türelem adott társadalom politikai realitásainak részeként hajlik arra, hogy azonnal hatályon kívül helyezze a türelem engedményeit, amint a kezdeti politikai viszonyok megváltoznak. A nantes-i ediktum története megfelelő szemléltetőeszközként szolgálhat számunkra ebben a vonatkozásban.”⁶

A. A. van Schelven értelmezése a liberalizmus egy cinikusabb meghatározását hívja életre annál, mint amelyet Vámbérynél láthattunk. Eszerint a liberalizmus megjelenését annak köszönhetjük, hogy a felvilágosodás emberbaráti retorikáját megemésztették és átszűrték a pragmatizmus szűrőjén.

A „dogmatikus” türelem az egyetemes emancipáció elgondolásában fejeződött ki, amely központi szerepet töltött be a tizenkilencedik század világnézetében.⁷ A zsidóemancipációt ezen elgondolás megvalósítására terjesztette elő az állam. Ez azt jelentette, hogy a felvilágosodáskori gondolkodók között zajló vita, amely arról szólt, hogy az emancipációnak meg kell-e előzni a reformot vagy utána kel-

* Noha napjainkra az lett a norma, hogy az „emancipáció” megnevezést használják mindenfajta erőfeszítésre, amely a zsidók státusának javítására irányul, ez a megnevezés a felvilágosodás korában és a liberális korszak korai éveiben még nem volt használatban. Christian Wilhelm von Dohm jelentékeny, a *Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews* címet viselő munkájának (1781) megjelenését követően a felvilágosodáskori gondolkodók jellemzően önmaguk megjavításáról, polgári javulásról vagy fejlődésről, a rossz viszonyok enyhítéséről vagy a hiányzó állampolgári jogaik megadásáról beszéltek a zsidókkal kapcsolatban. Úgy tűnik, az emancipáció megnevezés ténylegesen 1828-ból származik, amikor is időbeli egybeesés mutatkozott az angol katolikusok és a zsidók polgárjogi korlátozásainak megszüntetését célzó megmozdulások között. A „katolikus emancipáció” kifejezést gyorsan alkalmazták a zsidókra, és a „zsidóemancipáció” kifejezés, melyet a sajtó is azonnal használatba vett, minden korábbi kifejezést kiszorított. Katz: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, 78.

lene következnie, lecsillapodott, és a mérleg nyelve az emancipáció elsőbbsége irányába billent, minthogy ezután – a várakozások szerint – a zsidók majd vállalkoznak a reformra és hamarosan beolvadnak. A zsidók emancipációjának ez a kettős megközelítése ott szerepelt minden, magát liberálisnak valló ember bizonyítványai közt.

A bibliai idők szóbeli zsidó törvénygyűjteményéhez hasonlóan, amelyet kötelező erejűnek tartottak, és amely az írott törvénygyűjteménnyel (a Tórával) összhangban volt alkalmazandó, az „asszimiláció szóbeli törvényeinek” is az „emancipáció írott törvényeivel” összhangoltan kellett működniük. Mihelyt azonban a politikusok felöltötték a liberális köpönyeget, és megerősítették, hogy a reform nem feltétele az emancipációnak, hanem csupán várakozás, a liberálisok váltak felelőssé azért, hogy a zsidók nem a felvilágosodáskori gondolkodók részletes előírásaival összhangban asszimilálódtak, továbbá azért az összetett negatív hatásért, amelyet kiterjedt jelenlétük okozott a társadalomban. Ezek után az emberek nem csupán a zsidókkal, hanem a liberalizmussal kapcsolatban is elégedetlenségüket fejezték ki, úgy gondolván, hogy az utóbbi hozta létre az egész, tarthatatlan helyzetet. Ez pedig olyan vádakhoz vezetett, mint hogy a zsidók a markukban tartják a liberálisokat. Ugyanakkor a tizenkilencedik század legnagyobb részében a liberálisok a leggyakorlatiasabb formájukat hozva védelmezték az egyenlőségre törekvés és a szabadság azon eszményeit, amelyeket korábban a „dogmatikus” türelem címszava alatt támogattak. A „politikai realitásoknak” ez az elkerülése még számos évtizeden át folytatódott, de végül a liberálisok hozzákezdtek, hogy „eltöröljék a türelem engedményeit”, és ezzel láthatóvá tették a liberalizmusban rejlő kettősséget.

KÉSZÜLŐDŐ LIBERALIZMUS: II. JÓZSEF TÜRELMI RENDELETE

II. József császár állítására alapozva, miszerint „a türelem annak a jótékony hatású tudásgyarapodásnak az eredménye, amely ma bevilágítja Európát, és amely a filozófiának és a nagy emberek erőfeszítéseinek köszönhető”,⁸ számos történész állította, hogy a II. József türelmi rendeletében (1781–1783) foglalt, a zsidókra irányuló rendelkezések egy (a szó gazdagabb értelmében vett) türelmi hozzáállást tükröznek irányukban. Ezért a türelmi rendeletről leszögezük, hogy az a zsidók évszázadokon át tartó kirekesztésének végét vezette be, és ezzel kikövezte az emancipáció útját.⁹ A zsidók életét szabályozó új rendelkezéseket ezzel együtt „kegyként” aposztrofálták, amiként már a rendelet első sorai határozottan leszögezték, hogy azt nem a zsidók jogainak kiterjesztéseként kell felfogni.

„Ezzel semmi esetre sem az a legfelsőbb akaratunk, hogy a Bécsben tartózkodó zsidóknak [a jogok] kiterjesztés[é]t adományozzuk, ami a tolerancia [*Duldung*] dolgát illeti. Ellenkezőleg, továbbra is úgy lesz, hogy nem alkotnak tényleges közösséget a saját nemzetükből való, kijelölt vezető vezetése alatt, hanem mint ezideig, minden egyes család, akiket egyenként veszünk számba, békében élvezheti majd az ország

törvényei által nyújtott védelmet, összhangban a toleranciával [*Duldung*], amelyet kimondottan a mi alsó-ausztriai kormányunk adományozott neki.”¹⁰

A rendelkezések arra irányultak, hogy kiküszöböljék a zsidó sajátosságokat,¹¹ vagyis a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményei szerint reformot vigyenek véghez: „Célunk, hogy a zsidó nemzetet hasznossá és használhatóvá tegyük az állam számára, főként a fiataljai jobb oktatásán és felvilágosításán keresztül, továbbá azáltal, hogy a tudományok, a művészetek és a kézműveskedés irányába tereljük őket.”¹²

E célból megtiltották a héber és „az úgynevezett zsidó nyelv” (a jiddis) használatát közhitelű és kereskedelmi nyilvántartásokban; egy kétéves átmeneti időszakot követően bármilyen okirat, amelyet e két nyelv valamelyikén fogalmaztak meg, érvénytelennek nyilvánítottak.¹³ Az oktatásban a zsidóknak engedélyezték, hogy a gyerekeiket keresztény elemi és középiskolába járassák. Zsidó alapfokú iskolákat is létrehozhattak – feltéve, hogy előzőleg három, alkalmas fiatalembert államilag kiképeztek az „általános oktatási módszerről”. Az iskolát ugyanúgy igazgatták, mint az államilag jóváhagyott alapfokú iskolákat, és minden vallásos anyagot az oktatási főfelügyelő ellenőrzött és jóváhagyott.¹⁴ Ekkor már bármilyen kereskedelmi vagy kézművesmesterség kitanulását és gyakorlását engedélyezték a zsidóknak, amennyiben kölcsönös volt a hajlandóság a zsidó és a keresztény között a tanonci szerződés megkötésére; jóllehet a kézműves mesterember szintjéig nem vihettek. A szabad művészeteket, például a szobrászkodást és a festést is engedélyezték nekik.¹⁵ Gazdasági hasznuk különös hangsúlyt kapott: a zsidók részt vehettek a kereskedelmi életben, valamint továbbra is befektethettek gyárakba és az ipari előállításba „a közjó érdekében”. Még az Alsó-Ausztria vidéki területein való letelepedésük betiltását is hatályon kívül helyezték azoknál, akik „gyárat kívánnak létrehozni vagy hasznos mesterséget űznek”.¹⁶

A türelmi rendeletről eltekintve is folyamatosan zajlott a zsidókra irányuló törvények számának gyarapítása. Ezek a törvények azután is hatályban maradtak, hogy a türelmi rendelet érvényessége megszűnt – ezt ugyanis II. József közvetlenül halála előtt, 1790-ben szinte teljesen eltörölte.¹⁷ A birodalmi kancellária a következő magyarázattal állt elő ezekre a törvényekre: „A zsidók vallási elfogultságaik, zárt szövetségük és a más hitűektől való elkülönülésük révén, valamint a testi erőfeszítéstől való irtózásukon és a gyors gyarapodás iránti vágyuk következtében inkább ártalmas, mintsem segítő tagjai a polgári társadalomnak.”¹⁸ Valamennyi rendeletet 1781-től kettős céllal bocsátottak ki: egyrészt, hogy megnehezítsék vagy egyenesen ellehetetlenítsék a sajátos zsidó életforma fennmaradását, másrészt, hogy kijavítsák a zsidók fogyatékoságait, és a beolvadás ösvényére tereljék őket.

Az előbbire példa a rabbinikus igazságszolgáltatás autonómiájának eltörlése (1784),¹⁹ az állatok rituális vágására kivetett különleges adó (1784), amely időszakonként növekedett, valamint a gyertyagyújtási adó (1797). Az utóbbit hetente, a szombat bejövetele előtt szedték be, és idővel az eredeti összege két és félszeresére nőtt.²⁰ A zsidók „beilleszkedésének” támogatását célzó törvények közé számított

az a kötelezettségük, hogy hadseregben szolgáljanak (1787).²¹ Egy évvel később kötelezővé vált azon család- és utónevek németesítése, amelyeket a kormány erre előzetesen kijelölt.²²

Egy 1806-ban elfogadott dekrétum előírta, hogy a zsidó közösség minden megválasztott tisztségviselője értsen németül. Ezt a dekrétumot 1810-ben bővítették, hogy belevehessenek minden olyan zsidót, aki a hitközségi választásokon szavazni kívánt. Ráadásul a dekrétum kikötötte, hogy nemcsak megérteni, hanem beszélni is kötelesek a nyelvet és írni is kell tudniuk németül. Hogy még inkább megerősítsék a német nyelv pozícióját *lingua francaként*, a zsidó párokat egy rendelet (1812) kötelezte arra, hogy mielőtt engedélyt kapnának a házasságra, német nyelvű vizsgát tegyenek egy zsidó valláserkölcsei szövegből. Egy császári dekrétum 1820-ban határidőt tűzött ki amikortól kezdve a zsinagógai istentiszteleteknek vagy németül, vagy a helyi lakosság nyelvén kell majd folyniuk.²³

Azon törvény elfogadása hátterében, amelyik eltiltotta a zsidókat a vendéglőség mesterségétől (ami számos helyen csaknem kizárólag a zsidók vállalkozásának számított)²⁴, a foglalkozási reformhoz kapcsolódó erkölcsi reform elképzelése állt. A zsidó vendéglős erkölcstelensége miatt látta el a parasztokat olyan sok alkohollal, hogy végül eladósodtak a zsidónak, továbbá a túlzott alkoholfogyasztás a parasztszámcsökkenéséhez is bajt hozott.

Mindezekből következően a türelmi rendelet olyan dokumentum, amely a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek világos lenyomatát hordozza. A zsidók helyzetében beállt bármilyen javulás egyszerűen ezen intézkedések mellékterméke volt.

„A MEGSZABADÍTOTT PROMETHEUS”: A ZSIDÓK EMANCIPÁCIÓJA FRANCIAORSZÁGBAN

II. József zsidóival összehasonlítva, akiknek csak a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeit kínálták fel, Franciaország zsidói ezeknek és az általános felvilágosodáskori eszményeknek is haszonélvezői voltak. A „dogmatikus” türelem arra indította a forradalmárokat, hogy fontolóra vegyék a zsidók emancipációját. Ám ez a „valódi elismerése annak, hogy a vallásosság mindenfajta kifejeződése egyenrangú egymással”, hogy van Schelvent idézzük, még nem biztosított elegendő ösztönzést az emancipálásukhoz. Inkább azt lehet mondani, hogy az a „politikai” türelem címszava alatt ment végbe. A Nemzetgyűlés irányításával XVI. Lajos 1790. január 27-én megalkotta a „zsidó emancipációról szóló törvényt”, amely teljes körű polgári jogokat adományozott a bayonne-i, bordeaux-i és párizsi szefárd zsidóknak.²⁵ Az általános hajlandóság, hogy ezeket a zsidókat a francia állam részeiként ismerjék el, kétségtől abból következett, hogy jelentősen hozzájárultak a gazdasághoz és zsidókként meglehetősen semleges státust foglaltak el. Többségük már eleve „újkeresztényként” lépett be Franciaországba, és mint ilyenek, sohasem követelték vissza zsidóságuk bizonyos megkülönböztető dimenzióit.

A francia zsidóság túlnyomó többségét azonban az Elzászban élő askenázi zsidók alkották (akikre gyakran német zsidókként hivatkoztak), ők pedig az említett jellegzetességek egyikével sem bírtak – inkább asszimilálatlan uzsorásoknak tekintették őket. Maury abbé és Jean-François Rewbell, a jakobinusok egy elzászi képviselője azon sokak közé tartoztak, akik meg akarták tagadni az állampolgárságot ezektől a zsidóktól. Maury abbé a zsidók vallásukhoz való ragaszkodását azért kárhoztatta, mert idegenségben és erkölcsileg elfajzott állapotban tartja őket, míg Rewbell szerint egyes zsidó társadalmi és politikai doktrínák létrejöttéhez járult hozzá, amelyek összeütközésbe kerültek a francia polgári joggal.²⁶ Tekintve, hogy milyen elkeseredett harc követte ezt a nemzetgyűlésben a következő másfél évben, világos, hogy az emancipáció kiterjesztését az elzászi zsidókra (1791. szeptember 28-án) azért lépték meg, hogy fenntartsák a forradalmi ígéret következetességét, vagyis hogy Franciaországban létrehozzák a *liberté, fraternité* és *égalité* légkörét (ezt van Schelven az „egyenrangúság gyakorlatias engedményének” nevezte „a politikai nemzetközösségen belül”). Ez az elv az elzászi zsidók kizárásával csorbult volna.

Nem sokkal az egyetemes emancipációt követően feltűnedezték a visszatáncolás jelei, felfedvén, hogy a franciák úgy látják: az elzászi zsidók (még) nem szívlelték meg a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeit. A zsidók uzsoragyakorlatát tették felelőssé azért, hogy sok ezer paraszt újonnan vásárolt ingatlana 1802 és 1804 között a zálogjog érvényesítésének következtében a zsidó hitelezők kezére került. Ez a válság kapóra jött a királypártiaknak, akik vissza akarták vonni a forradalmi emancipációt.²⁷ A zsidó uzsora tehát egyike volt azoknak a legsúlyosabb problémáknak, amelyek arra ösztönözték Napóleont, hogy gyűlést hívjon össze a kiemelkedő zsidóknak, akiknek egy sor kérdést terjesztett elő, és az ezekre adott válaszokon keresztül kívánta meghatározni, milyen képességek birtokában nyilváníthatják a zsidókat az állampolgárságra alkalmasnak. Ennek eredményeképpen 1806. május 30-án császári dekrétum született. Két cikkelye központi konzisztórium létrehozatalára vonatkozott, amelynek feladata a francia zsidóság vezetése lesz. A harmadik cikkely – amely a „Becstelen Dekrétum” néven híresült el – pedig lényegében a zsidók emancipáltságát mérsékelte. A II. József türelmi rendeletével erős hasonlóságot mutató dekrétum visszatérést jelzett az emancipáció előtti, ki-fejlődőben lévő liberalizmus korszakához.²⁸

A kormány azt is fontolgatta, hogy (legalábbis átmenetileg) megvonja az állampolgári jogokat az elzászi zsidóktól, és vizsgálatot rendelt el az ügyben. Végül nem történt ilyen intézkedés, de a vizsgálathoz létrehozott vitairat, amelyet Louis Poujol ügyvéd készített, igen keményen bírálta a zsidókat. Poujol megemlítette, hogy a zsidók továbbra is uzsoráznak, nem vesznek részt a nyilvános ünnepeken, nem tesznek eleget hadseregbeli kötelezettségeiknek, továbbá nem szoktak rá a mezőgazdasági és az ipari tevékenységekre, ráadásul a keresztényekkel szembeni gyűlöletük az állam ellenségeivé tette őket. Általánosabban úgy tartotta róluk, hogy vágyakozásuk a világuralomra egész vallásukba beágyazódott és a végső céljuknak számít. A zsidók megjavítását elérendő nemcsak gazdasági tevékenységeik határozott ellenőrzését pártolta, hanem vallási reformjukat is. Úgy vélte: a zsidók csak

egyedi jellemzőik feladásával olvadhatnak be a francia társadalomba.²⁹ A Poujol által említett valamennyi pontban világos lenyomatát láthatjuk a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek.

Úgy tűnt, a „*liberté, fraternité, égalité* mindenkiné” lobogója alatt adományozott emancipáció azonban nem nagy ösztönzést nyújtott a francia zsidóknak arra, hogy válaszképpen meglobogtassák a saját „teljes asszimiláció” zászlajukat. Az 1810 utáni elzászi helyzetről van néhány adatunk. Egy, a központi konzisztórium által küldött levél rögzítette, hogy 3700 iskoláskorú zsidó gyerek közül csupán 348-an jártak nyilvános iskolába. Egy másik, egy *Conseiller d'État*-nak (állami tanácsnok) írott levél indoklása szerint „[a] keresztényeket bosszantja, ha azt látják, hogy gyermekeik zsidókkal vegyülnek az oktatási intézményekben”, ezért az iskolai igazgatók elutasították az utóbbiak jelentkezését.³⁰ Másfelől ugyanez a levél arra is rámutatott, hogy a zsidók nem vitték véghez a reformot: „Vallási elfogultságaik és szokásaik visszatartják őket attól, hogy az iskoláinkba járjanak.”³¹

Arra törekedvén, hogy segítsék „az embereknek ezt az osztályát”, akiknek a „morális végzete” forgott kockán, a belügyminiszter azt javasolta, hogy speciális iskolákat hozzanak létre kizárólag nekik.³² A javaslatban foglaltakat át is ültették a gyakorlatba, de ezeknek a speciális zsidó iskoláknak nem ment valami jól a soruk. A végzetek statisztikájából látható, hogy csekély sikerrel működtek: 1843 és 1851 között egy párizsi lányiskolában 156 lányt tanítottak; Strasbourgban csupán 85 fiú végezte el az egyik legtekintélyesebb *écoles de travail*-t (munka iskola) 1833 és 1845 között; a Mulhouse-i iskola pedig az 1845 és 1856 közötti időszakban évente mindössze 10–22 tanulónak nyújtott férőhelyet. Összességében csupán néhány száz gyerek járt valaha is ilyen iskolákba, jöllehet az iskolák ennél sokkal több tanulót is be tudtak volna fogadni.³³ Ez a néhány gyerek igencsak kiegyensúlyozatlan oktatást kapott: egyes körzetekben „csak a héber írást és olvasást tanítják rendszeren” – írta egy felügyelő. „A gyerekek... semmit nem tanulnak meg abból, amit egy francia állampolgárnak tudnia kellene” – írta egy másik.

A világi iskolákban továbbra is alacsony volt a számuk. Paula Hyman idéz egy levelet (1831) a strasbourgi zsidó közösség igazgatási bizottságától, amely ezt az alacsony arányukat az „érdektelenségnek” tulajdonítja és egy sor olyan forrással is szolgál, amelyek a zsidó szülőknek a modern oktatással szembeni ellenállását írják le. 1833-ban az Alsó-Rajna *département* (közigazgatási terület) felmérése szerint a négyezer, általános iskolás korú zsidó gyermek közül mindössze 365 szerepelt iskolai nyilvántartásban.³⁴

A zsidók továbbra is hittek a Messiás eljövételében, fenntartották ragaszkodásukat Izrael földjéhez, és különálló jogrendszerüknek engedelmeskedtek. Különösen ez az utolsó pont képezte számos bíráló tárgyat. Azt mondták róla, hogy elősegíti a társadalmi elzárkózást, és az erkölcsi kettős mércét támogatja. Agricole Moreau *De l'incompatibilité entre le Judaïsme et l'exercice des droits de cite et des moyens de rendre les Juifs citoyens* (A zsidó polgárok kinevelése, valamint a zsidóság és a polgári jogok gyakorlása közötti összeférhetetlenségről) című röpiratában úgy látta, a vallási törvények behatolnak a polgári tartományba, rongálják a zsidók lojalitását, és

érdeklődést idéznek elő, különösen az egyéni és közösségi szokások, a viselkedés és az erkölcs területein.³⁵ Az, hogy egy ilyen, isteni eredetűnek tartott rendszerhez ragaszkodtak, a zsidók „civilizálatlanságát” is jelentette. François Guizot francia történész és államférfi a „civilizáció” szó új dimenzióját terjesztette el azzal, hogy összekapcsolta a következő elképzeléssel: „felkérettünk arra, hogy reformáljunk, javítsunk és szabályozzunk mindent, ami van. Képesnek érezzük magunkat arra, hogy hatással legyünk a világra és az egész világra kiterjesszük a józan ész dicsőséges birodalmát.”³⁶ Minthogy a zsidók megtartották vallási meggyőződésüket, nem alkalmazták a józan eszt, ezáltal nem vitték véghez a vallási reformot.

A franciák több más tekintetben is csalódtak a várakozásaikban. Az, hogy a zsidók a kezdeti tíz *département* helyett immár negyvennégyben lakhattak, nem a tényleges demográfiai irányzatokat mutatta. A zsidók hajlamosak voltak olyan közösségekhez vonzódni, ahol korábban már lakosokként jelen voltak.³⁷ Foglalkozásukat is csak elenyésző számban változtatták meg; új körülményeik inkább csak új fejleményeket hoztak ősrégi foglalkozásaikon belül. Mindezeket a problémákat egy újabb esszé pályázat hozta az érdeklődés előterébe 1824-ben, amely a francia forradalom előtt felmerültekhez hasonló kérdéseket fogalmazott meg. A zsidókat és a judaizmust minden versenyző negatívan értékelte – akár az emancipáció mellett, akár ellene érvelt. A nyertes pályázatok a következő pontokat mérlegelték, amelyek segíthetnék a *régénération* (megújulás): vallási reform, gazdasági keveredés külső kényszer nélkül, oktatás és az ellenszegülő zsidókra irányuló megszorító törvények hozatala.*

Franciaország esete tanulságokkal szolgál számunkra. Mint ami időrendben nem illeszkedik a más országokban történt eseményekhez, Franciaország a zsidó-emancipációra adott reakciókba enged előzetes betekintést, amelyek a későbbiekben még számos alkalommal ismétlődni fognak, amint a többi ország is sorban emancipálja a zsidóit. A francia zsidók sikeres emancipációjának meg kellett fizetni az árát. Ezeknek némelyike még könnyen elviselhető volt, mint például az, hogy ellenálltak a mezőgazdasági és a kézműves munkáknak, visszatartották gyerekeiket a világi iskoláktól vagy az a szokás, hogy bizonyos területekre korlátozódva éltek. Más költségek azonban kevésbé bizonyultak elviselhetőeknek: például a folytatódó uzsorázás vagy éppen a társadalmi elzárkózásuk, vagyis az, hogy a zsidók nem valóstították meg a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeit.

* Berkovitz: *Shaping of Jewish Identity*, 11–15., 57., 117–118.; Hyman: *Emancipation of the Jews*, 21–24. Azt mondanám, hogy ezzel a francia zsidóknak három választása maradt. Egyrészt fokozhatták a reformért tett erőfeszítéseiket. Másrészt a zsidó Theodore Ratisbonne útjára is léphettek, aki a filozófia professzoraként kezdetben a vallási reform nagyhangú támogatója volt, majd az 1820-as években áttért a katolikus hitre, és végül pap lett belőle, e minőségében pedig hangsúlyos vonzalmat mutatott a konverzionizmus iránt. Egy harmadik út is nyitva állt előttük: változatos mozgalmakhoz csatlakozhattak, mint például az összocialista saint-simonistákhoz, akik – úgy tűnt – messzebbre tekintettek: mindenfajta osztályon, társadalmi rangon és etnikai hovatartozáson túlra. Ugyanakkor a biztonság kedvéért Zosa Szajkowski leszögezi: a francia szocialista irodalom Saint-Simontól kezdve egészen Drumontig bezárólag mentes volt bármilyen, „rokonszenvező hivatkozástól a zsidók irányában”. „The Jewish Saint-Simonians and Socialist Antisemitism in France”, *Jewish Social Studies* 9., 1. szám, 1942, 60.

RADIKÁLIS KEZDEMÉNYEZÉSEK

Cionizmus

A „Hittestvérekhez szóló”, egy közelebbről meg nem nevezett itáliai zsidó által írt levél dátumozásából (1798) világos előttünk, hogy a Palesztina betelepítésére irányuló gyakorlati szándék legkésőbb ekkorról eredeztethető. A zsidókkal szembeni, lankadatlan ellenségességnek köszönhetően – írja a szerző – az egyetlen megoldás a zsidók nehéz helyzetére az, ha önálló nemzetként újjászülehetnek.

„Ó, hittestvérem, milyen áldozatokat ne tennénk meg azért, hogy elérjük ezt a célt? Vissza kell térnünk az országunkba, és a saját törvényeink szerint kell élnünk – látnunk kell azokat a helyeket, ahol őseink bizonyóságot tettek bátorságukról és erényeiről. Már látom, ahogyan mindannyiótokat szent lelkesedés hat át. Izraeliták! Balszerencsénk a végéhez közeledik. Az alkalom kedvező – vigyázzatok, nehogy elszalasszátok!”*

Az elképzelés gyorsan teret nyert, noha akadtak olyan hittestvérek, akiket ez igen csak kétségbe ejtett.

David Friedlander a zsidó reformerek mellett szólalt fel.

„[A zsidók] elvesztették fogékonyságukat a józan ész jelentőségére, és már nem értik meg a magasabb rendű igazságokat... Mindehhez ráadásul a messiás képzele is hozzáadódott, ami teljes zavart keltett a fejekben, és megakadályozta, hogy szabad véleményt alkothassanak. Váramozásuk a messiásra és arra, hogy visszatérjenek az Ígéret Földjére, szükségszerűen megerősítette bennük a hajlandóságot, hogy minden szorgalmukat és szándékukat bevetve őseik történetére és a szentélyben történő szolgálatra koncentráljanak, továbbá az áldozatokra és az ünnepi törvényekre.”³⁸

David Levi (Levy) a következő álláspontot fejtette ki a hagyományos judaizmussal kapcsolatban: Isten kezében van, hogy visszaállítsa a zsidóságot eredeti formájába; addig, amíg el nem érkezik az Idő, amelyet Isten választott az Ő embereinek begyűjtésére, a zsidóknak továbbra is szétszóródva kell élniük szerte a diaszpórában.³⁹

A zsidó irodalomban öt szakaszt különíthetünk el Palesztina földjének helyreállításában. Az első szakaszban a nem szűnő csapások mögöttes magyarázata emelkedik ki, habár ott volt a derűlátás érzése is. Az utóbbit a messiás várható el-

* Idézi Kobler: *Napoleon and the Jews*, 30–32. Noha a levél – nem meglepő módon – el is sikkadhatott volna, ám korántsem így történt: széles körben terjeszteni kezdték. Franciául és angolul is számos irodalmi lapban újraközölték 1798-ban, ezek a következők voltak: *Courier de Londres*, *La décade philosophique, littéraire et politique*, a *St. James Chronicle* és a *The Monthly Visitor and Pocket Companion*. Általában különbséget tesznek a cionizmus mint szellemi mozgalom és a cionizmus mint tömegmozgalom között: csakis akkor indultak meg a gyakorlati törekvések a letelepedésre Palesztinában, amikor a cionizmus tömegmozgalommá vált (ezt rendszerint Herzl Tivadarhoz kötik). Az itt említett „cionista” írásai cáfolni látszanak az efféle különbségtételt.

jövedele (amint arra Friedlander hivatkozott) és az „alkalom kedvezősége” (amire az ismeretlen szerző utalt) váltotta ki.

A témával foglalkozó irodalom második szakaszában a helyreállítás mint megváltás motívuma válik kiemelkedővé a zsidó emancipáció első körének megghiúsulását és azt követően, hogy Oroszországban 1825-ben felerősödött a zsidóüldözés. Yehuda Alkalai rabbi erről *Shema Yisrael* (Halld Izrael!) című brosúrájában beszélt, amely 1834-ben jelent meg, és egy másik, kilenc évvel később megjelent munkájában, címe *The Third Redemption* (A harmadik megváltás) volt. „A megváltás természetes kezdete” volt a címe Zvi Hirsch Kalischer rabbi *Seeking Zion* (Ciont Keresve) (1862) című könyve egyik fejezetének.

A tizenkilencedik század közepétől egy harmadik motívumot is felfedezhetünk: Palesztina zsidó helyreállításának nacionalista megfogalmazásban. Rev.* Isaac Leaser (rabbi) érzékelvén, hogy Palesztina helyreállítása a lehetőségek keretein belül mozog ebben a korszakban, amikor számos nemzetiség küzdött a függetlenedéséért, egy vezércikkben a következő kérdést tette fel: „És ha a régi Németország ismét nemzetté válik – ha Lengyelország sikeresen ledobja láncait, amelyeket hatalmas elnyomói raktak rá –, ha az igazságos Olaszország külön népként kezel egy osztályt..., akkor miért ne várhatnák a patrióta héberek is örömmel annak az időnek az eljövetelét..., amikor megint büszkén dicsekedhetnek a saját országukkal?”⁴⁰ Moses Hess, a *Rom und Jerusalem, die letzte Nationalitaetenfrage* (Róma és Jeruzsálem – 1862) című könyv szerzője, akit szintén megérintett a Palesztinába való visszatérés nacionalista nézőpontú elképzelése, szenvedélyesen szögezte le: létezik egy zsidó nemzetiség, „elválaszthatatlanul apáim örökétől, a Szentföldtől és az örök várostól”.⁴¹ Ugyanakkor Hess a nacionalizmusát oly módon fejezte ki, hogy abban a saját, európai nézőpontja tükröződött.

„Amíg a zsidó el fogja tagadni a nemzetiségét..., mindaddig hazug helyzetének napról napra elviselhetetlenebbé kell válnia. – Mire való az ámtás? Az európai népek a zsidóság létét a maguk közepette sohase tekintették másnak, mint anomáliának. Mi, zsidók, örökre idegenek maradunk a nemzetek között... Úgy lehet, hogy a civilizált országokban a vallási fanatizmus már nem üldözi a mi felvilágosult zsidó testvéreinket. Azonban minden felvilágosultság és emancipáció ellenére is az a szétszórattatásban élő zsidó, aki eltagadja a nemzetiségét, nem fogja megnyerni azoknak a nemzeteknek a becsülését, amelyek közepette [lakik].”**

* Mint reformrabbinak, a tisztelendő (reverend) megszólítás járt neki ugyanúgy, mint bármely papnak. Ezért a „Rev.”

** Szemelvény Moses Hess *Róma és Jeruzsáleméből*, idézi Hertzberg: *Zionist Idea*, 121. A tizenkilencedik század közepén érkezett el az a pont, amikor az amerikai és a francia forradalom öntőformájából született liberális nacionalizmus (amelyre Leaser is támaszkodott) és a konzervatív nacionalizmus, amelyet Gobineau *Essai sur l'inégalité des races humaines*-je (1853) példáz (ez nem sokkal Hess röpirata előtt jelent meg), átfedte egymást. Hertzberg: *Zionist Idea*, 38.; Hess: *Róma és Jeruzsálem*, 64–65.

Az oroszországi pogromok kirobbanásával 1880-ban nagyszámú röpirat jelent meg 1881-től kezdve. Moses Shrenzel lvivi ügyvéd *Die Lösung der Judenfrage* (A zsidókérdés megoldása) címmel írt röpiratot 1881-ben. Meglehetően homályosan fogalmazott, míg dr. Leo Pinsker rövid értekezése, a nagyjából ugyanezt a gondolatmenetet követő *Selbstemanzipation* (Önemancipáció) meglehetősen népszerűsre tett szert. Ebben egy negyedik motívumot látunk kirajzolódni: a zsidó mint idegen.

„[A zsidó] nem vendég, még kevésbé szívesen látott vendég. Inkább koldusra emlékeztet, és ugyan melyik koldust látnánk szívesen? [...] A közös jog nem vonatkozik a zsidókra, akik a szó valódi értelmében idegenek. Másfelől mindenhol vannak zsidókra vonatkozó törvények, és ha a közös jognak vonatkoznia kell rájuk, ennek tényét mindenekelőtt egy különleges jognak kell megállapítania. ...

Általában örökbefogadott gyerekként kezelik a zsidót, akinek jogai kétségbe vonhatók; a szülőháza törvényes gyermekének soha nem tekintik. A zsidók jogi emancipációja századunk legfőbb teljesítménye. De a jogi emancipáció nem egyenlő a társadalmi emancipációval, és az előbbi kihirdetésével a zsidók még mindig távol állnak attól, hogy emancipálódjanak kivételes társadalmi helyzetükből.”⁴²

A jogi emancipácót természeténél fogva „a logika, a jog és a felvilágosultak önérdéke követeli meg”, és sohasem az „emberi érzés” fejeződik ki benne. Ez utóbbihoz „társadalmi emancipáció” szükséges. Az emancipáció „gazdag ajándék marad, pompás alamizsna, melyet önként vagy vonakodva hajítanak oda a szegény, alázatos koldusoknak, akiknek azonban senki sem kíván oltalmat nyújtani, mivel egy otthontalan, vándor koldus senkitől sem kap sem bizalmat, sem együttérzést”.⁴³

Szintén 1882-ben íródott az *Ein Zukunftsbild* (Egy jövőkép), Edmund Eisler műve, aki (a ma Szlovákia területén található) Nagyszombat szülőtte. Eisler drámai képet festett a Palesztinába irányuló zsidó vándorlásról, amelyet az Egyiptomból való kivonuláshoz hasonlított. Ebben a röpiratában felmerül az ötödik és egyben utolsó motívum: a zsidó államra az egész világnak szüksége van, mivel a zsidó-probléma mostanra világméretűvé lett.*

Vándorlás

A felsorolt számos írás, terv és gyakorlati erőfeszítéssel együtt, amelyek mind a zsidó Palesztina helyreállítására irányultak, a zsidók nagyarányú elvándorlását Európából nemcsak sugalmazták – zsidók és nem zsidók egyaránt –, hanem ezer meg ezer zsidó csakugyan vállalkozott is rá. Ezt a tendenciát rendszerint Orosz-

* Mark Wischnitzer: *To Dwell in Safety: The Story of Jewish Migration since 1800*, Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1948, 55. Nem csak a zsidók kerestek védelmet a zsidó haza megalapításában, derül ki Fichte szavaiból, aki 1793-ban a következőket írta: „Nem látok más módot rá, hogy megvédjük magunkat a zsidóktól, kivéve, ha meghódítjuk számukra az ígértük földjét, és mindannyiukat odaküldjük.” Idézi Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 309.

országához kötik (az oroszokból nemcsak hiányzott a szándék, hogy emancipálják nagyszámú zsidójukat, hanem az orosz politika nagymértékű kivonulást is váltott ki a tizenkilencedik század második felétől). De évtizedekkel korábban ez a tendencia uralkodott Közép- és Nyugat-Európában is, ahol aztán a zsidókat nem sokkal később emancipálták.⁴⁴

A jelenség számos részletére érdemes külön is rámutatni. Először is, a vándorlás hullámmzó intenzitása mind a közhangulatnak, mind a jogi emancipáció előrehaladásának barométereként szolgál. A bécsi kongresszus utáni légkörben a német *Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden* (A zsidóság tudományos és kulturális egyesülete) jeles tagjai 1822-ben azt írták a New York állambeli Albanyben élő zsidó Mordecai Noahnak, hogy az európai zsidók tömeges kivándorlása az Egyesült Államokba az egyetlen megoldás arra, „hogy megmeneküljenek az örökös szolgaságból és elnyomásból”.⁴⁵ A frankfurti A. M. Rothschild bárót bizonyos Bernhard Behrend két alkalommal (1832-ben és 1840-ben) is felkérte arra, hogy szerezzen egy észak-amerikai vagy palesztinai területet, ahol a lengyel és a német zsidók tömegesen letelepedhetnének.⁴⁶ Sir Moses Montefiore aztán pontosabban kidolgozta a tömeges migrácóról szóló terveket. Noha ő személy szerint Palesztinát részesítette előnyben, terveit nem kimondottan cionista motivációk vezérelték. Számára ez csak a számos lehetséges úti cél egyike volt.⁴⁷ Az időközben diplomatai, köztisztviselői, írói és utazói pályára áttért Noah 1844-ben jelentette meg a *Discourse on the Restoration of the Jews* (Tanulmány a zsidók helyreállításáról) című írását, amelyben az amerikaiakhoz és a világ más szabad embereihez fordult, azt kérvén tőlük, hogy segítsék a zsidók Palesztinába való újrabetelepítésére vonatkozó tervének végrehajtásában.⁴⁸

Az 1848-as forradalmak nyomában fokozódott a zsidók üldözése, amint azt egy keresztény megfigyelő leírásában alább is olvashatjuk:

„Számos levelemben hangot adtam azon véleményemnek, hogy a zsidók gyors lépésekkel haladnak a borzalmas üldöztetés irányába. E véleményemben közelmúltbeli események és mindennapos esetek is kifejezetten megerősítettek. Alig-alig jelenik meg napilap úgy, hogy ne adott volna hírt újabb, zsidók elleni kihágásról a civilizált világ valamely részében. Továbbá pedig arra a teljes meggyőződésre jutottam, miután évek óta közelebbről figyelem megmozdulásaikat, hogy a zsidó minél inkább beleártja magát a keresztények ügyeibe és törvényhozásába, minél inkább összebarátkozik velük és minél inkább szövetségre lép a deistákkal, az ateistákkal és a kor republikánusaival, annál erősebben kiteszi magát a pontosan ezektől az emberektől érkező gyűlöletnek.”⁴⁹

Helyzetük e további rosszabbodása még nagyobb lendületet adott a zsidóknak a kivándorláshoz, és az első kivándorlási egyletek ilyen körülmények között alakultak meg. A kontinensen többek közt Bécsben, Pesten, Prágában és Lvivben jöttek létre ilyen egyletek,⁵⁰ valamint Londonban, ahol 1853-ban alakult meg a Zsidó Kivándorlási Egylet (Jewish Emigration Society) a Hölgyek Jótékony Kölcsön- és

Látogató Egyletének (Ladies Benevolent Loan and Visiting Society) ösztönzésére azért, hogy a szűkölködő zsidók egyre intenzívebb beáramlását kezelni tudják.⁵¹

A második, megfigyelésre érdemes részlet az, hogy minden egyes alkalommal, amikor Oroszországot megkérdezték, hozzájárulna-e zsidói „szabadon bocsátásához”, Oroszország igenlő választ adott. 1846-ban egy híres marseilles-i szefárd család leszármazottja, Jacob Isaac Altaras személyesen ment el Oroszországba, mutatott be a kormánynak egy tervet arról, hogyan tudnának nagyszámú kongresszusi lengyelországbeli zsidót Algériában letelepíteni. Az orosz kormány rábólintott. A terv végrehajtása nem ütközött volna akadályokba; a kivándorláshoz ingyenes útleveleket ajánlottak fel, azzal az egyetlen kikötéssel, hogy a kivándorlással a zsidók elveszítik orosz állampolgárságukat. Altaras ezek után Nicholas Soult marsallhoz és francia hadügyminiszterhez fordult az ügygel, aki felhatalmazást adott egy hivatalos kiküldetésre Algériába annak megállapítására, kivitelezhető-e egy ilyen terv. Azonban az időközben külügyminiszterré lett François Guizot megvétózta Soult döntését: „Judaizálni [sic!] szándékozik Algériát?” – kérdezte.⁵² Az 1890-as évek elején az orosz kormány ismét fogékonynak mutatkozott a tömeges zsidó kivándorlás elképzelésének támogatására – ezúttal palesztinai úticéllal. N. K. de Giers orosz külügyminiszter beleegyezett, hogy nemzetközi tanácskozást tartsanak, amennyiben azt az amerikai kormány indítványozza, de erre végül soha nem került sor.⁵³

A harmadik megfigyelés, amelyet a vándorlás adataiból lehet kikövetkeztetni, arra mutat, hogy nemcsak az orosz zsidók, hanem minden kelet-európai zsidó Közép- és Nyugat-Európába tartott. Egyre intenzívebb vándorlásuk Közép- és Nyugat-Európába vagy célirányosan zajlott, vagy csak ott rekedtek.⁵⁴ Ezeknek a zsidóknak a jelenléte hívta életre a „mi” zsidóink megkülönböztetését „azoktól” a zsidóktól. A „mi” zsidóink voltak azok, akiket aszerint értékelték, hogy megvalósítható-e az emancipációjuk, és akik körül az emancipációval kapcsolatos viták zajlottak. A kelet-európai zsidók mégis közvetlen hatással voltak az eseményekre, mivel a felvilágosodás óta a jelenlétüket általánosan a társadalmi beolvadás jelentős akadályának tekintették, amikor a zsidó közösségre egységében tekintettek.⁵⁵

* * *

Mindössze hét év alatt, II. József és a francia forradalom idején, a liberalizmus bizonytalanul megfogalmazott törvénycsomagból kifejlett politikai rendszerré bontakozott ki. Ezt a rendszert a „politikai”, nem pedig a „dogmatikus” türelem jellemezte a kormányzáshoz való hozzáállásban, és a liberalizmusban foglalt ketősség már a kezdetektől a maga teljességében megmutatkozott benne. A francia forradalom felfokozott légkörében, a *liberté, fraternité, égalité* kiáltványai közepette úgy tűnhet, hogy letettek a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeiről, és a zsidókat a „dogmatikus” türelem égisze alatt emancipálták. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy vonakodtak emancipálni az elzásziakat, akik pedig a francia zsidóság zömét képezték. Az ő emancipációjuk inkább jelentette „a politikai realitások részét”. És amikor nyomósabb realitások bukkantak felszínre

– vagyis amikor az elászi zsidók csak kevés bizonyosságot tettek beolvadásukról –, eltörölték velük szemben „a türelem engedményeit”, és meghozták a „gyakorlatias” döntést, hogy korlátozások bevezetését fontolják meg a zsidók politikai jogait illetően, úgymint az 1806-os császári dekrétumot, az elászi zsidókra kiterjesztett jogok elvételét és a zsidó gyerekek kizárását az elászi világi iskolákból. A közkeletű ítélet a következőképpen hangzott: a zsidók nem érték el azt a szintet, amely állampolgárságot szavatolt volna nekik. Ha a zsidóemancipációt a forradalom hevében nem ajánlották volna fel, kétség sem fér ahhoz, hogy eddig az időpontig nem hagyták volna jóvá.

A cionizmus és a vándorlás megjelenése a franciaországi jogi, majd feltételes emancipációra adott választ, valamint az emancipáció érvénytelenítésére a napóleoni birodalom teljes területén (a nagyhatalmak jóváhagyásával).⁵⁶ És arra a tényre, hogy jóllehet „egész Európára a boldogság napja [a felvilágosodás] köszöntött és elmondhatjuk, hogy nincs többé senki, aki annyira vad és tanulatlan volna, hogy ne ismerje, milyen kötelességekkel tartozik természetes módon az egyik ember a másiknak”, a zsidók „egy percig sem fognak osztozni ebben a boldogságban”.⁵⁷

Ez a fejezet a liberális korszak korai éveit írta le, de kevés hasonlóságot mutat a szintén erről a korszakról szóló számos beszámolóval, amelyek azt állítják: a tizenkilencedik századi liberalizmus azt vette számításba, hogy a zsidókat *zsidókként* integrálják.⁵⁸ Ráadásul ezek a beszámolók a zsidóemancipáció folyamatát a korszak karakterisztikus fő cselekményszálaként mutatják be. Valójában a küszöbön álló emancipáció inkább mellékszál volt: a tizenkilencedik század túlnyomó részében a zsidó lét legelterjedtebben a türelem ősrégi keretei között volt jelen. A zsidók nem vártak türelmesen a kulisszák mögött a végszavukra, hogy immár emancipált zsidókként lépjenek a színpadra. Sőt szélsőséges ellenállásba ütközött az elképzelés, hogy a zsidók egyáltalán szerepet kapjanak a darabban.

Mindazonáltal a „korszellem” párbeszédre buzdított a zsidók emancipációjával kapcsolatban. A tizenkilencedik század első évtizedeiben ezen viták többségének középpontjában a zsidók reformjának programja és megvalósíthatósága állt. Az emancipáció heves vitákat keltett minden olyan országban, amely végül emancipálta a zsidóit. A liberálisok éppen annyira lelkesen vetették bele magukat ezekbe a vitákba, mint mindenki más, és a reform elengedhetlensége mellett foglaltak állást. Amint azonban a liberalizmus filozófiája egyre inkább teret nyert, a „politikai” türelem parancsszavai stimulusként hatottak abban, hogy további késlekedés nélkül szavazzanak meg emancipációs törvényjavaslatokat. Ily módon a felvilágosodáskori gondolkodók fáradságos erőfeszítéseit végül is semmibe vették, mivel sehol sem említik, hogy bármelyik elfogadott emancipációs törvényjavaslat-hoz reformokat csatoltak volna Nyugat- vagy Közép-Európában a tizenkilencedik század folyamán.

A liberálisok meggyőzték magukat arról, hogy emancipáltnak lenni és szabad, nyitott társadalomban élni elegendő ösztönzést adna a zsidónak ahhoz, hogy megtegyék a kívánt reformokat és asszimilálódjanak. Ezután már csak az eretnek liberálisok beszéltek a zsidók asszimilációjának szükségességéről. Kicsit arra em-

lékeztetett az egész, mint amikor a gyerek rámutat, hogy a császár meztelen – így kezdtek el az emberek is a liberálisokra mutogatni, hogy a zsidók nem asszimilálódnak, és darabjaira tört a liberálisok biztosítéka arra nézve, hogy a zsidók az emancipációjukat követően asszimilálódnak fognak. De a liberálisok feloldották ezt a zavart azzal, hogy azonnal kisajátították és módosították egy kifejezés jelentését, hogy elkülönítsék ezeket az egyéneket és lealacsonyítsák a nézeteiket: ez a kifejezés az „antiszemita” volt.

JEGYZETEK

- 1 Steven Beller: *Vienna and the Jews, 1867–1938: A Cultural History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 122.
- 2 Schmidt: *What is Enlightenment?* 12.
- 3 Magyarországon Alice Freifeld megítélése szerint a liberalizmus „érzelmi visszhangot vert a népesség egészében; úgyszólván minden párt liberálisnak nevezte magát”. Ez a mindenre kiterjedő liberalizmus Magyarország Ausztriának alávetett helyzetéből nőtt ki: „A magyar liberalizmus konzervatív versenytársát az idegen királyi udvarral azonosította, ezzel kétségbe vonta a konzervativizmust járható alternatívaként.” *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*, Washington DC, The Woodrow Wilson Center Press, 2000 / Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2000, 19., 229., 240. Tőkéczi László *Magyar liberalizmusa* (Budapest, Századvég, 1993) egy napjainkban keletkezett munka, amely a tárgyban íródott reprezentatív írásokból nyújt jó válogatást. A magyar liberalizmus helyzetének korabeli megítéléséről lásd Károlyi Sándor grófot, idézi Szabó Mikós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában, *Századok*, 1974, 108.; Ady Endre: A mennyeknek országa, in *A zsidóságról*, 1903 (1901. augusztus 27. és 1903. április 12. között íródott cikkek); utánnymás, Nagyvárad, 1919. W. Williams szerint Nagy-Britanniában a magukat liberálisoknak nevezők közül sokan csupán felületesen tették magukévá a türelem liberális ethosza iránti elkötelezettséget (a türelem szó kiterjedtebb értelmezésében). A zsidókat illetően például azt állítja, hogy nem volt „önmagában jóváhagyva a zsidó identitás”, és nem mutatkozott semmiféle jele a „régibbi antiszemita hagyományok elmúlásának, amelyek továbbra is szabadon áramoltak a kommunikáció informális csatornáin keresztül”. A brit liberálisok „a türelem antiszemitizmusát” gyakorolták. *The Anti-Semitism of Tolerance: Middle Class Manchester and the Jews 1870–1900*, in Kidd, Alan J. és Roberts, K. W. (szerk.): *City, Class and Culture*, Manchester, Manchester University Press, 1985, 78.
- 4 Lásd például Barany: *Magyar Jew or Jewish Magyar?*, 6.; Braham, Randolph: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, New York, Columbia University Press, 1981, 1:1., 3., 8.; Kovacs, Maria M.: *Liberal Professions and Illiberal Politics: Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*, Washington, DC, Woodrow Wilson Center Press, 1994, 27.
- 5 Rusztem, Vámbéry: *Hungary – To Be Or Not To Be*, New York, Frederick Ungar Publishing Co., 1946, 90–91. Vámbéry először ügyvédként, majd királyi táblabíróként dolgozott, később pedig professzor, újságíró és a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett.
- 6 A. A. van Schelven, idézi Hillerbrand, Hans J.: *Religious Dissent and Toleration. Introductory Reflections*, in Kiraly, Bela K. (szerk.): *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*, New York és London, East European Quarterly, Boulder, Colo. / Columbia University Press, 1975, 2.
- 7 A szabadság a „korszellem”, hirdette ki Berzsenyi Dániel magyar költő a tizenkilencedik század elején. Idézi Benda, Kalman: *One Thousand Years: A Concise History of Hungary*, szerkesztette Hanak, Peter, fordította Beres, Zsuzsa, a fordítást átnézte: Sullivan, Christopher, Budapest, Corvina, 1988, 96.
- 8 II. Józsefet idézi Blanning, T. C. W.: *Joseph II and Enlightened Despotism*, London, Longman Group Ltd., 1970, 80.
- 9 *A The Jew in the Modern World* szerkesztői, Paul Mendes-Flohr és Jehuda Reinharz például könyvük *Harbingers of Political and Economic Change* (A politikai és a gazdasági változás előfutárai) című fejezetében tárgyalják a türelmi rendeletet.
- 10 Türelmi rendelet, idézi Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 37.

- 11 Whaley, Joachim: *A Tolerant Society? Religious Toleration in the Holy Roman Empire, 1648–1806*, in Grell, Ole Peter és Porter, Roy (szerk.): *Toleration in Enlightenment Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, 87.
- 12 Türelmi rendelet, idézi Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 37.
- 13 Ezt a törvényt 1814-ben kiterjesztették, hogy a birodalom minden tartományát magába foglalja. Raphael Mahler: *The Austrian Government and the Hasidim During the Period of Reaction 1814–1848*, *Jewish Social Studies* 1, 2. szám, 1939, 196.
- 14 Türelmi rendelet, idézi Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 37–40. Ezek a német-zsidó iskolák rövid szavatossági idővel üzemeltek; 1806-ban megszüntették őket egy konkordátum miatt, amelyet I. Ferenc kötött a római katolikus egyházzal 1805-ben, és az iskolák irányítását ismét a papság kezébe adta. Amiatt is aggódtak, hogy egy túlságosan „felvilágosult” zsidó lakosság még a végén szembefordulna az abszolutizmussal és az egyházi hatalommal. Mahler: *Austrian Government*, 196.
- 15 Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 39.
- 16 Türelmi rendelet, idézi Mendes-Flohr és Reinharz, *Jew in the Modern World*, 38–39.
- 17 A hatályban maradó rendeletek azok voltak, amelyek a vallási türelmet, a szerzetesközösségeket és az örökös jobbágyság eltörlését érintették.
- 18 Idézi Mahler: *Austrian Government*, 197.
- 19 Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 40.
- 20 Mahler: *Austrian Government*, 195.
- 21 A tizenharmadik század végétől a katonai szolgálatot az állam általában elsődleges tényezőnek tekintette az alsóbb osztályok átalakításában. A fegyelem és a gyakorlás „nap mint nap derék katonákká alakította át a parasztleányeket”. Dohm: *Concerning the Amelioration*, 75–83. A tizenkilencedik század végének brit politikusai a katonai szolgálatot ideális módszernek látták arra, hogy ebbe a rendszerint elérhetetlen osztályba olyan értékeket csepegtessenek, amelyeket fontosnak tartottak a modern állam hű polgárai számára.
- 22 Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 40.
- 23 Mahler: *Austrian Government*, 196.
- 24 Ezek a törvények nem hoztak teljes sikert; az Ausztria kistelepülésein elszórtan élő zsidók egynegyede még 1830-ban is vendéglősként dolgozott. Mahler: *Austrian Government*, 197.
- 25 Solomon V. Posener: *The Immediate Economic and Social Effects of the Emancipation of the Jews in France*, *Jewish Social Studies* 1., 3. szám (1939. július): 271–273.
- 26 Hertzberg: *French Enlightenment*, 342., 351., 354–356.
- 27 Sachar: *Course of Modern Jewish History*, 43–45.
- 28 A „Becstelen Dekrétum” pontjai: 1. a vezetéknevek kötelező felvétele, 2. a kereskedelemben tartózkodni kell a héber nyelv használatától, 3. a foglalkozás kötelező nyilvántartásba vétele, 4. külföldi zsidók nem vándorolhatnak be, hacsak nincs ingatlantulajdonuk, alapítanak vállalkozást vagy teljesítenek katonai szolgálatot, 5. a katonai szolgálat helyettesítésének alkotmányos joga nem alkalmazható rájuk, 6. az elzársi *département-ek* közötti mozgás tilalma – kivételt képeznek azok, akiknek ingatlantulajdonuk van vagy mezőgazdasági tevékenységet végeznek, 7. Elzárszban nem alakíthatnak semmiféle új zsidó közösséget, 8. a házasság keresztény nőknek vagy kiskorúaknak adott kölcsön tilalma – kivételt képeznek azok az asszonyok, akiknek a férje beleegyezett; katonáknál a tisztjük beleegyezése kell; a kamat nem lépheti túl az öt százalékot, és az ennél magasabb kamatra megállapított kölcsönöket érvényteleníteni kell, 9. minden zsidó kereskedőtől kiváltságlevél beszerzését követelték meg üzletük működtetéséhez. A kiváltságleveleket a prefektus adományozta attól függően, kapott-e igazolást a kereskedő helyes magatartásáról a helyi képviselő-testülettől és az újonnan megalapított központi konzisztóriumtól. A császári dekrétumot először tízéves időszakra helyezték hatályba (jóllehet ez nem volt szigorú határidő), és ez idő letelte után felülvizsgálatra szorult. 1818-ban engedték, hogy hatályát veszítse, bár az elzársi képviselőtanács (*conseil général*) tiltakozott ez ellen. Hyman, Paula E.: *The Emancipation of the Jews of Alsace: Acculturation and Tradition in the Nineteenth Century*, New Haven and London, Yale University Press, 1991, 17–18.
- 29 Berkovitz: *Shaping of Jewish Identity*, 41–42.
- 30 Idézi Posener: *Immediate Economic and Social Effects*, 310–311.
- 31 Idézi Posener: *Immediate Economic and Social Effects*, 311–312.
- 32 A belügyminisztert idézi Posener: *Immediate Economic and Social Effects*, 312.
- 33 Berkovitz: *Shaping of Jewish Identity*, 109., 105., 107., 108.
- 34 Idézi Hyman: *Emancipation of the Jews*, 98–103., 124.

- 35 Berkovitz: *Shaping of Jewish Identity*, 40–43., 46–56.
- 36 F. Guizot, idézi Berkovitz: *Shaping of Jewish Identity*, 47–48. Guizot az oktatás szerepével kapcsolatban is határozott véleményt képviselt, amelynek a zsidók esetében járulékos alkalmazhatóságai is voltak: „Egy nemzetet oktatni ugyanaz, mint civilizálni. Elfajtatni benne a tanulást azt jelenti, hogy a barbárság primitív állapotába vezettük vissza... A tudatlanság a rabszolga és a vadember osztályrésze.”
- 37 Posener: *Immediate Economic and Social Effects*, 281–293.
- 38 David Friedlander ezt a levelet „számos zsidó vallású családfő” nevében írta. Idézi Kobler: *Napoleon and the Jews*, 89–91.
- 39 David Levi (Levy) a nézeteit háromkötetes munkájában jelentette meg, amely a következő címet viselte: *Dissertations on the Prophecies of the Old Testament, Containing All Such Prophecies as Are Applicable to the Coming of the Messiah: The Restoration of the Jews and the Resurrection of the Dead; Whether so Applied by Jews or Christians* (1796–1800).
- 40 Ez a szemelvény Leeser 1848 és 1849 között írt cikksorozatából származik. Idézi Baron, Salo W.: *The Impact of the Revolution of 1848 on Jewish Emancipation*, in Duker, Abraham G. és Ben-Horin, Meir (szerk.): *Emancipation and Counter-Emancipation: Selected Essays from Jewish Social Studies*, New York, Ktav Publishing House, Inc., 1974, 185–186.
- 41 Szemelvény Moses Hess *Rome and Jerusaleméből*, idézi Hertzberg: *Zionist Idea*, 119.
- 42 Leo Pinsker, idézi Hertzberg: *Zionist Idea*, 187.
- 43 Leo Pinsker, idézi Hertzberg: *Zionist Idea*, 187. Ennek a röpiratnak az olvasói több mint futó hasonlóságot fognak találni Herzl *Der Judenstaatjával*.
- 44 Jelen munka keretein belül lehetetlen bemutatnunk mindazokat a legkülönbébb terveket, amelyek vagy a zsidók vendégszeretőbb országokba telepítését, vagy vándorlásuk nyomán követését célozták. Mark Wischnitzer *To Dwell in Safety* című könyve az egyetlen az általam felleltak közül, amelyek átfogóan tárgyalja ezt a témát – az olvasók itt tájékozódhatnak az említett további tervekről.
- 45 Ez a levél 1825. október 4-én jelent meg az *Albany Daily Adviser*-ben. Közlése nem volt váratlan annak fényében, hogy nem sokkal korábban Noah azzal a kéréssel fordult a mindenhol élő zsidókhoz, hogy jöjjenek és telepedjenek le a New York állambeli Albanyben, ami ő „Ararátnak” nevezett: a menedék városának.
- 46 Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 17.
- 47 A század folyamán a zsidók menedékhelyeket kerestek, és azt is megkísérelték, hogy önrendelkezésű zsidó településeket hozzanak létre olyan helyeken, mint Ciprus, Törökország, Egyiptom, a Sínai-félsziget, El-Aris, Palesztina, Uganda, Mezopotámia, Kanada, az Egyesült Államok, Ausztrália, az észak-afrikai Cyrenaica, Angola, a Karibi-szigetek, továbbá Közép- és Dél-Amerika legtöbb városa. Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 134–139.
- 48 Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 14–16. Noah röpiratának megjelenése többé-kevésbé egybeesett egy 1841-es petícióval, amelyet Hirsch Fassel rabbi nyújtott be a morvaországi zsidók nevében, hogy hatáyon kívül helyezték az életüket továbbra is elviselhetetlenné tevő törvényeket, köztük az úgynevezett *Familianten-törvényeket* (amelynek értelmében csak a családok legidősebb fia házasodhatott meg), a kézművesség gyakorlását érintő szigorú korlátozásokat és a mezőgazdasági földterület vásárlásának tiltását abból a célból, hogy gazdálkodni kezdjenek. Miller: *Rabbis and Revolution*, 160–163.
- 49 *Jewish Intelligence*, 14., 1848, 217. Ez a lap a Zsidók Körében a Kereszténységet Támogató Londoni Társaság (London Society for the Promoting of Christianity Amongst the Jews) sajtóorgánuma volt.
- 50 Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 19–21.
- 51 Israel Feinstein: *Anglo-Jewry in Changing Times: Studies in Diversity 1814–1914*, London, Vallentine Mitchell, 1999, 32–33.
- 52 F. Guizot, idézi Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 27–28.
- 53 Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 86. Az oroszok hajlandóságától eltekintve 1882-ben két országról tudunk, amely felajánlotta, hogy befogadja az orosz zsidó betelepülőket: a Dominikai Köztársaság és Chile (a *Voskhod* nevű orosz lapban megjelent beszámoló alapján). „Tárt karokkal kell fogadnunk őket” – mondta Gregorio Luperón tábornok, ideiglenes dominikai elnök. Nem tudjuk, hogy ezeket az ajánlatokat végül miért nem követték tették. Gregorio Luperón tábornok, idézi Mark Wischnitzer: *The Historical Background of the Settlement of Jewish Refugees in Santo Domingo*, *Jewish Social Studies* 4., 1. szám, 1942, 50. Ugyanekkor a romániai amerikai főkonzul erős ösztönzésére a bukaresti kormány hivatalos rendeletet bocsátott ki 1872-ben, amely a zsidói tömeges kivándorlására indított el egy programot. Ebben az esetben a romániai zsidó vezetők állították le a tervet, akik azzal érveltek, hogy a program megvalósításával megkerülnék a zsidóknak adandó polgárjogok kritikus kérdését. Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 65–66., 22–25.

- 54 Finestein: *Anglo-Jewry*, 32–33.; Szajkowski, Zosa: How the Mass Migration to America Began, *Jewish Social Studies* 4., 4. szám, 1942. október, 307. Lásd még Szajkowski, Zosa: The Alliance Israelite Universelle and East European Jewry in the '60s, *Jewish Social Studies* 4., 2. szám, 1942. április, 139–160.; Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 29–30.
- 55 A nyugat- és közép-európai zsidók tudatában voltak annak, hogy a keleti zsidók jelenléte közösségeikben valódi akadály politikai státusuk javítása előtt, de az amerikai zsidók is, jóllehet ők már emancipáltak voltak, hasonló felindulást éltek át. Már az 1880-as évek oroszországi pogromjai előtt is attól tartottak, hogy veszélybe sodorhatja helyzetüket, ha megjelenik náluk az említett zsidók áradata. Wischnitzer: *To Dwell in Safety*, 31. Lásd még Kohler, Max J.: The Board of Delegates of American Israelites, *Publications of the American Jewish Historical Society*, 1925, 29:91., 101–102.
- 56 A bécsi szerződés megkötése 1815-ben lehetőséget nyújtott arra, hogy visszaállítsák a napóleoni birodalom területén élő zsidók politikai jogait, amelyeket Napóleon vereségekor eltöröltek. A frankfurti és a Hanzavárosokban élő zsidók küldötteket küldtek a kongresszusba, hogy közbenjárjanak a zsidóemancipáció ügyében. Hardenberg és Metternich támogatott egy efféle intézkedést (emiatt íródott Adam Müller levele, lásd fent), és I. Sándor cárnak sem volt ellenére, hogy bizonyos engedményeket adjanak a zsidóknak. Végül azonban nem várt fordulatot vett az ügy: a szerkesztőbizottság az utolsó pillanatban apró változtatást eszközölt a megszövegezésben, és ezzel semlegesítette mindazok erőfeszítéseit, akik azon dolgoztak, hogy visszaállítsák a németországi zsidók emancipált státusát. A támogatóik tiltakozása nem járt eredménnyel. Az érvénytelenítés tartósságával kapcsolatban felmerülő esetleges kétségeket is kiküszöbölték az Aix-La-Chapelle-i kongresszuson, 1818-ban. Lucien Wolf, *Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question*, London, Spottiswoode, Ballantyne & Co. Ltd., 1919, 12–15.
- 57 Egy, a zsidó közösség által a magyar országgyűlés felsőházához intézett felhívásból idézi Patai: *Jews of Hungary*, 219–223.
- 58 David Sorkin: Emancipation and Assimilation: Two Concepts and their Application to German-Jewish History, *LBIYB* 35, 1990, 29.

2. rész
MAGYARORSZÁG 1867 ÉS 1920 KÖZÖTT

BEVEZETÉS

Az 1980-as évek óta számos vitát idéztek elő a történészek körében azok az erőfeszítések, amelyeket a zsidók az emancipáció előtt és után tettek a beolvadásra; olyannyira, hogy ezek a viták utóbb valóságos historiográfiai útszűkületet teremtettek. Elsőként az arra irányuló tendenciát figyelhetjük meg, hogy nagy hangsúly helyeztek az asszimiláció alkotóelemének tekintett kölcsönösségre. Egyes történészek ennek legelső fontosságúvá helyezésével egészen odáig mentek, hogy kizárják az „asszimilált lét” elgondolását, amelyet James Parkes egy korábbi nemzedék képviselőjeként még az asszimiláció fő szempontjának tekintett.¹

Amint azt Schöpfung György kijelenti: „az az állítás, miszerint a magyar zsidók... olyan fokban asszimilálódtak, amilyen fokú asszimilációt semelyik más közösség nem ért el Közép- és Kelet-Európában, igaz annyiban, hogy az asszimilációjuk kiterjedt volt. Ám nem volt beható, és hamis feltételezésen alapult – hiányzott belőle a sikeres asszimilációhoz szükséges kölcsönösség.”² Enzo Traverso szerint a kölcsönösség Németországban sem volt jelen, ahol a zsidó-német kultúra „egy zsidó monológ alakját öltötte”.³ Hozzá hasonlóan David Sorkin azt a nézetet képviselte, hogy „az emancipáció és az asszimiláció egymástól kölcsönös függésben lévő folyamatokat jelentett, ami az 1780-as évek óta viták tárgyát képezte. Egy *quid pro quo* cserealap két, szétválaszthatatlan felét képviselték, egy összetett szerződés két paragrafusai voltak.”⁴ Azonban a „kölcsönösségnek” vagy a „szerződésnek” – mely megnevezésekben mindkét fél részvétele benne foglaltatik – sem a feltételeinek sora, sem az elgondolása nem lelhető fel a korszak irodalmában. A kölcsönösség összetevője, akárcsak a szerződéses kapcsolat elképzelése, utólag került a listára.

A második uralkodó elképzelés, amelyet – többek között – Marian Kaplan történész hangoztatott, arra vonatkozott, hogy az „asszimiláció” megnevezés a tizenkilencedik századi használatban a mai „akkulturációnak” felel meg.⁵ David Feldman is előnyben részesíti ezt a terminust, mivel „a zsidó történelem pozitívabb és árnyaltabb értékelését” nyújtja.⁶ Ezek a történészek „a zsidók asszimilációját visszahelyezték az eredeti, szűk jelentés keretei közé, azzal érvelvén, hogy az a tizenkilencedik században annak felelt meg, amit napjaink beszédmódja »akkulturációnak« nevez”, ahol az akkulturáció a többségi társadalom egyes jegyeinek átvételét jelenti – anélkül, hogy a további vallási vagy kulturális különbségeikről lemondanának”.⁷ Gyurgyák János történész mégis különleges

körültekintést javasol ennek a két szónak a használatakor, és könyvében következetesen amellett érvel, hogy „asszimilációt”, nem pedig „akkulturációt” követeltek meg a zsidóktól.

„Mindenekelőtt különbséget teszek asszimiláció és akkulturáció között... Az asszimiláció fogalmán azt a társadalmi és kulturális folyamatot értem, amely során egy bizonyos társadalmi csoport vagy egyén elveszíti nemzeti, etnikai vagy kulturális identitását, és ezeket egy másikkal cseréli föl. Ebben a vonatkozásban tehát követem a történész Szabó Istvánt, aki szerint az asszimiláció akkor „teljes és befejezett, ha az asszimilált minden fenntartás nélkül átvette az új népiség tudatát, s elveszített népiessége már olyan közömbös számára, mint bármilyen más idegen népség”.⁸

Gyurgyák Ágoston Pétert is követi, aki az egyik legnagyobb hatású munkát írta a magyarországi zsidókérdésről 1917-ben. Noha az asszimiláció elméletben azt foglalta volna magában, hogy a zsidók a teljes népességből szabadon válogathatnak, Ágoston szerint ehelyett arra hajlottak, hogy csakis a hittestvéreiket segítsék, és alacsony arányban házasodtak más vallásúakkal – valójában még növekedett is a számuk. Még az állítólag asszimilált zsidók sem igazán értették meg az emancipáció szándékát és célját, azt, hogy az emancipáció a kiegyenlítődség eszköze. Nem a különbségek továbbvitelét jelentette, vagyis az eltérő eredetű emlékek megőrzését. Azoknak a szokásoknak a gyakorlását, amelyek elválasztanak a többiektől; az összetartást vagy egymás előnyben részesítését másokkal szemben.⁹ Ha jelenleg hajlamosak vagyunk is az „asszimiláció” megnevezést felcserélni az „akkulturációval” – azt jelezvén, hogy a zsidóktól mindössze annyit kértek, hogy alkalmazkodjanak annak az országnak bizonyos normáihoz, amelyekben laknak – a korabeli irodalom semmiféle olvasata nem támaszthat alá egy efféle módosítást. Ezt a kegyes eufemizmust képtelenség annyira szabadon értelmezni, hogy magába foglalja a felszólítást, miszerint a zsidók kötelesek megreformálni zsidóságuk minden egyes tényezőjét (mivel a zsidóságot önmagában tartották károsnak és nemkívánatosnak a többségi társadalom számára), és ezért csak korlátozottan lehet felhasználni. Mindkét itt tárgyalt tendencia, az akkulturáció mellékszövegeinek bejuttatása az asszimiláció jelentésének összetevői közé és a kölcsönösség felvétele az asszimiláció alkotóelemei közé, a revizionizmust eredményező nagyobb problémákat hangsúlyozza, mai érzékenységünk felfüggesztésének nehézségét és, ironikus módon – mivel a szándék éppen ezzel ellentétes volt –, az arra való hajlamot, hogy az eseményekre, jelenségekre és irányzatokra a zsidó szemszögből nézzünk.

Ezek a problémák egyes történészeket odáig juttattak, hogy összetévezzék az akkulturációt és az asszimilációt, másokat más útra vittek. Az utóbbiak figyelmen kívül hagyták a keresztény európai társadalomban uralkodó nézetet, hogy a zsidók asszimilációja pozitív előjelű cselekedet lett volna, és negatív jelzőkkel illették az asszimilációt:

„A modern létezés egyik legnagyobb szellemi kísértése az, hogy az ember feladja saját értékes személyiségét egy elit csoport vagy egy kulturális miliő, egy karizmatikus vezető, egy hozzá legközelebbi társadalmi osztály vagy különösképpen valamiféle ideologikus fundamentalizmus kedvéért. És a zsidók az emancipáció kezdete óta bőséges és fájdalmas példáját nyújtották a feladás változatos stratégiáinak.”¹⁰

Traverso is kissé negatív fényben tünteti fel az asszimilációt, amennyiben azt a „judaizmus hatályon kívül helyezett, mozdulatlan dermedt világa” elleni támadásként írja le, amelyet követően szerinte „a zsidóság összeolvadt a német világgal, és ennek az összeolvadásnak az alapja a régi, eltérő identitásuk feladása” volt.¹¹ E szemlélet összefoglalásaként Sorkin a következőt írja: „Erős volt a kísértés, hogy ne csak pejoratív jelentést kössenek mindkettőhöz [az emancipációhoz és az asszimilációhoz], hanem egyesítsék is őket úgy, hogy az emancipációnak ne legyen más lehetséges kimenetele, mint az önelpusztítás vagy a mások általi megsemmisítés.”¹²

Azon felül, hogy az asszimiláció természetéről vitáztak, egyes történészek a figyelmüket a zsidó asszimiláció kudarca felé fordították. Ezzel kapcsolatban egyre inkább közmegegyezést találunk a tudományos kutatói közösségen belül. Katz négy akadályt sorol fel, amelyek az emancipációt követően útját állták a sikeres asszimilációnak: a „jellegzetes jegyek” (gondolkodásmód, magatartás és megjelenés) fennmaradását; azt, hogy a keresztények tisztában voltak ezekkel a „jellegzetesen zsidó jegyekkel”; a zsidó szimbolika hatalmát még azok fölött is, akik csak igen felületesen kötődtek a judaizmushoz; és a saját kisebbségi helyzetükkel kapcsolatban mutatott öntudatosságukat.¹³ Beller említi, hogy az asszimiláció folyamata viszonylag rövid időszakon belül zajlott le, és számos zsidónak továbbra is voltak vallásos családtagjai vagy saját maga is teljesen vagy félig-meddig vallásos háztartásban nőtt fel.¹⁴ Azonban még egyszer hangsúlyozzuk, hogy itt is a zsidó nézőpont alkalmazását láthatjuk: a befogadó társadalom számára ezek a megfontolások mindössze kifogásoknak tűnhettek.

Egyes történészek arra vállalkoztak, hogy régióként elemezzék a zsidó asszimiláció kudarcát. Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük a zsidó tapasztalat kontextualizálására irányuló tendenciát. Így Magyarországon a „probléma az volt, hogy társadalmi-gazdasági szempontból [Magyarország a nemesség és a parasztság társadalma volt] – a nacionalista szemszöggel szembeállítva – a zsidók nem tudtak beolvadni”.¹⁵ Ehelyett a tényleges kimenetel, Schöpfung és Asher Cohen meghatározásában, a következő volt: „A zsidók szociális vákuumban asszimilálódtak. Így aztán a kudarc előre meghatározott volt, és ez Magyarország szociopolitikai szerkezetéből eredt.”¹⁶ Ezzel a megközelítéssel az a gond, hogy nem teljes: igaz van abban, hogy helyi körülmények is fokozhatták az asszimiláció nehézségeit, de elsziklik az asszimiláció parancsával együtt járó problémák felett.

Egy tekintetben számos történész túljutott a helyi sajátságokon, és sikeresen azonosított egy közös tényezőt, amely mindenhol gátolta a zsidók sikeres asszimilációját. Ez pedig a nacionalizmus jelensége, amelyet Katz úgy határoz meg, mint ami „az

etnológiai tényeket mindenek fölötti értékekké alakítja át”, és „az olyan nemzeti attribútumokat, mint például az ember szülőhelyének szeretetét, a ragaszkodást az anyanyelvhez és a saját népcsoportunk tagjainak bizonyos előnyben részesítését a legfőbb vagy egyenesen kizárólagos értékekké emeli”.¹⁷ A nacionalista indítéknak tulajdonítható annak hangsúlyozása, hogy a zsidók elkülönült nemzet, népcsoport vagy rassz, vagy akár az is, hogy elkülönült nemzetként, népcsoportként vagy rasszként azonosítják őket. Ezzel azt ösztönzik, hogy az antiszemitizmus inkább politikai, mint vallási vonalon szerveződjék újjá, vagy az antiszemitizmus újabb dimenzióval gazdagodjék, vagy a nacionalizmus a „modern” antiszemitizmus alkotóelemévé legyen.¹⁸ A történészek számos módon értékelik az európai nacionalista mozgalom hatását a zsidókkal kapcsolatos beállítódásokra.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a zsidóság nemzetkénti elgondolását nem az európai nacionalizmus kialakulásának idejéből eredeztethetjük. A középkor idején a zsidók hovatartozása soha nem választódott le zsidóságukról; zsidó emberek voltak, egy etnikai-nemzeti csoport (jóllehet ezzel a ténnyel az idő tájt nem tudtak mihez kezdeni). Amikor a britekben felvetődött, hogy megadják az állampolgárságot a zsidóknak (az 1753-as zsidótörvény-tervezettel), ez problematikussá tette nemzetkénti felfogásukat, és annak a félelmét keltette fel az emberekben, hogy az állampolgárság megadása a zsidók csaknem korlátlan – gazdasági és politikai – hatalmához vezetne el. A felvilágosodáskori gondolkodók a zsidókat etnikai-nemzeti entitásként azonosították, és kikötötték, hogy a zsidóságnak ezt a vonatkozását fel kell számolni. Sokuknak meggyőződése volt, hogy a zsidóság modernizálása éppen azért lehetetlen vagy legalábbis kétséges, mert elkülönült nemzetiséget alkotnak, államot hoztak létre az államban, teokráciaként működnek, amelynek törvényei eleve lehetetlenné teszik az asszimilációt, valamint van egy anyaországuk Palesztinában. Amikor a franciák megvitatták, milyen előnyökkel járna, ha állampolgárságot adnának a zsidóknak, szóba került a zsidóságnak ez a nemzeti vetülete is, és az volt a véleményük róla, hogy meg kell szüntetni. Miután Magyarországon rábólintottak az egyenjogúsításra, problémaként jelentkezett a jól ismert tény, miszerint a zsidók elkülönült nemzeti entitást alkotnak. E probléma egyetlen megoldásának a teljes asszimilációt látták.

„Azok pedig, a kik bármely okból szívesebben maradnak közöttünk Európában, szűnjenek meg azontúl államot képezni az államban... hagyjanak fel a kiirtási politikával, fogadják el minden tartalék-gondolat nélkül szokásainkat, béküljenek ki őszintén a keresztény civilisációval, asszimilálódjanak velünk, olvadjanak belénk, s legyenek velünk egy test, egy lélek, egy és ugyanazon ember. Ily alakban aztán a legőszintébb Örömmel fogjuk körünkben látni őket.”¹⁹

A nacionalizmus megjelenése Európában a tizenkilencedik században nem tett mást, csupán megnövelte a fogékonyságot arra, hogy népként tekintsenek a zsidókra.

Akik messzemenően nem értenek egyet azzal az elgondolással, hogy a zsidó asszimiláció nem valósult meg, felteszik, hogy volt egy időszak Magyarországon az

emancipáció és az első világháború között – az úgynevezett aranykor –, amikor is a zsidók beolvadva éltek Magyarországon. Állításuk bizonyítékeként a zsidók sok területen elért megdöbbentő sikereire mutogatnak. Ezra Mendelsohn annyiban kérdőjelezi meg ezt a kijelentést, hogy az asszimilációt bizonytalan és átmeneti eredménynek látja.

„A magyar zsidókat csak addig tekinthették asszimiláltaknak..., míg ki nem robbant, hogy az etnikailag kevert térségekben a magyarosítást a zsidókkal azonosítják..., mígnem a zsidók és az uralkodó elit kapcsolatai, mely utóbbi a zsidóbarát politikája ellenére antidemokratikus és haladásellenes volt, bele nem robbantak az arcukba..., amíg a zsidók feltűnő szerepét a magyar életben, különösképpen a gazdaságban, előnyösnek látták..., és amíg a zsidók százalékos aránya fontos tényező volt abból a szempontból, hogy fenn tudják tartani a szabadelvű nemesség uralmát a nem magyar többség fölött.”²⁰

Mendelsohn „addig, amíg-jegyzékét” hosszan fenntartotta a fülbemászó jelmondat, miszerint „A gyarapodó Magyarországon mindenkinek jut hely.”²¹ Mendelsohn kritériumai közül mégis, egy kivételével, mindegyik a zsidóknak azokat az értékeit azonosítja – tévesen – az asszimiláció jeleiként, amelyek a magyar társadalom szemében számítottak értéknek. Ugyanezt a hibát követik el azok, akik állják, hogy a zsidókat az „aranykor” idején asszimiláltaknak tekintették. Mindeközben figyelmen kívül hagyják, teljesítették-e a zsidók az asszimiláció valódi kritériumait, vagyis végrehajtották-e a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményei szerint elképzelt reformot. Ezeknek a sikereknek igen nagy része gazdasági természetű volt, a kapitalista törekvések fokozódása pedig egyenesen szembement az arra irányuló reformmal, hogy a zsidók másfajta foglalkozásokat válasszanak. Amint azt Patai József a huszadik század elején megfigyelte:

„A zsidógyűlölet különben mindenütt a zsidók emancipációjával együtt lépett fel. Amíg a zsidók csak páriák voltak, inkább zsidómegvetés volt, amely a népek nemessebbeinél [a liberálisoknál] száanalommá változott és végül a zsidók felszabadításához vezetett... Így nőtt Magyarországon az antiszemitizmus, minél nagyobb lett a terület, amelyet a zsidók földművelésben, kereskedelembe, iparban, művészetben, politikában verejtékes munkájukkal, kitartó szorgalmukkal elfoglaltak [el tudtak foglalni az emancipációt követően].”²²

* * *

A következő rész erősen támaszkodik egy *Jüdische Delikatessen*nek nevezett újságkivágás-gyűjteményre,²³ amelyet egy bizonyos Bonyhádi Perczel István állított össze. 1880 és 1887 között Perczel több ezer, zsidókkal foglalkozó cikket vágott ki az általa előfizetett lapokból. Ezek a lapok az idők folyamán változtak, de 1881

végére a *Függetlenség** vált a leggyakoribb forrássá. Itt kell néhány részletet közlünk az újság kiadójáról és szerkesztőjéről, Verhovay Gyuláról, valamint magáról a lapról.

Verhovay jogi tanulmányait az 1870-es években fejezte be, majd rövid időn belül újságíróként szerzett magának nevet, nézetei pedig a szélsőbaloldali Függetlenségi Pártéival voltak összhangban. Huszonhat éves korára cikkeinek mind a stílusa, mind a tartalma országszerte hírnevet szerzett neki, és e cikkeknek köszönhetően a szeretetteljes *Kis Kossuth* becenév ragadt rá. Az orosz–török háború idején (1878-ban) közreműködött utcai tüntetéseken résztvevőként és szervezőként is, amiért bebörtönözték. Ez csak növelte népszerűségét; az 1878-as választáson három választókerület is jelöltjének választotta a Függetlenségi Párt színeiben. Az immár országgyűlési képviselő Verhovay az *Egyetértés* nevű lapban kezdett publikálni, amely a Függetlenségi Párt hivatalos sajtóorgánuma volt, ezt a színteret pedig arra használta fel, hogy a kormánynak mind a kül-, mind a belpolitikáját kritizálja és a munkások nevében foglaljon állást.

A Verhovay és párttársai közötti kibékíthetetlen ellentét egy éven belül odáig vezetett, hogy Verhovay előbb elhagyta az *Egyetértést*, s nem sokkal ezután a pártot is. A közbeső időben megalapította a *Függetlenséget* – egy politikai, gazdasági és társadalmi napilapot –, amelynek első száma 1879 decemberében jelent meg. Nem sokkal ezután a Nemzeti Kaszinó elleni cikkeivel akkora gyűlöletet szabadított magára, hogy emiatt párbajra hívták ki, amelyben súlyosan megsérült. Ez oly mértékben megnövelte a népszerűségét, hogy a Kaszinó előtt napokig spontán utcai tüntetések szerveződtek, ezeken több ezer ember fejezte ki támogatását Verhovay iránt. Felépülése után pedig országszerte győztesként ünnepelték a városokban. Ugyanazzal a szenvedéllyel szólt a zsidókérdésről a *Függetlenség*ben, mint amellyel összes többi ügyét igyekezett előmozdítani. Utóbb, 1883-ban Verhovayt azzal vádolták meg, hogy részt vett egy jótékonyági gyűjtés bevételeinek elsikkasztásában. A vád alól végül felmentették, de őt és lapját is csaknem tönkretette az ügy. 1887-ben elveszítette képviselői helyét az országgyűlésben, s ezzel egy időben a *Függetlenség* is megszűnt.²⁴

A *Függetlenség* zsidókkal foglalkozó cikkeinek hangvétele és tartalma arra a következtetésre vezetheti az embert, hogy az egy „antiszemita hecclap” volt. De ez nem áll fenn. Egyfelől Verhovay életrajza azt mutatja meg nekünk, hogy nem illeszkedett azoknak a tipikus – vagy képzelet alkotta? – kétes, bosszúra szomjazó és csekély jelentőségű figuráknak a körébe, akik közül valónak egy afféle lap szerkesztőjét az emberek egy része elképzelné. Másfelől, ha szemrevételezzük ezt a lapot, azt láthatjuk, hogy minden tekintetben azonos szintet képviselt más minőségi napilapokkal. A többi tekintélyes laptól csupán az a kitüntetett figyelem különböztette meg, amelyben a zsidókérdést részesítette. A liberális sajtó kifejezetten semleges hangot ütött meg a zsidókkal kapcsolatos kérdések tárgyalásakor. Ez

* Napilapján keresztül Verhovay megpróbált hasznot húzni azon nagyszámú szavazó érzelmeiből, akik továbbra sem tettek le arról, hogy leváljanak az Osztrák Császárságról.

nem meglepő, tekintve, hogy a liberálisok alapvetően tagadták a zsidókérdés létezését, továbbá, ha figyelembe vesszük, hogy a liberális sajtó erősen zsidó befolyás alatt volt. Ezért kerülték többnyire ezt a témát, és emiatt hiányoztak észrevehetően a zsidókkal kapcsolatos negatív vélemények a liberális sajtóból. (Ez a hiány megerősítésül szolgált mindazoknak, akik támogatni kívánták a zsidók magyarországi asszimilációjára vonatkozó követelést, hogy – a fenti érv figyelmen kívül hagyásával – arra következtessenek: Magyarországon csak kis mértékben vannak jelen a zsidóellenes érzelmek.) Éppígy nem mutathatunk ki filozemita elfogultságot a liberális sajtóban. Feltételezésem szerint ennek az lehet az oka, hogy az olvasók nem lettek volna fogékonyak egy efféle nézőpontra.

Próbáltunk olyan irodalmat találni, amely a zsidók befogadó társadalom-beli elfogadottságát részletezi, ezzel megmutatva, hogy beolvadásuk sikeres volt. Ezt az erőfeszítést azonban gátolta az elcsépelet tétel: a „jó híreket” közlő cikkek rendszerint nem kerülnek címlapra. Kétségtől akadtak olyan zsidók és keresztények, akik jó kapcsolatokat ápoltak egymással, beleértve az egymás közti házasságot. (Az itt tárgyalt időszak legnagyobb részében ez az egyik házasulandó fél áttérését is magában foglalta.) Egyes újságok törekedtek arra, hogy a keresztények és zsidók közötti összhangot mutassák be, habár megjegyzendő, hogy e lapok tudósításai hivatalos alkalmakról szóltak.²⁵

Akárhogyan is, a zsidók szívből jövő elfogadásának kihirdetéseit igen kevés kivétellel²⁶ megcáfolta valamilyen bennük foglalt fenntartás. Például keresztények küldtek be leveleket a *12 Ellenröpirat*nak, vagyis annak a zsidó folyóiratnak, amelyet azért indítottak el, hogy visszavágjanak a *12 Röpirat* című folyóiratban megjelent zsidóellenes kijelentéseknek. Ezek a levelek ugyanannyit elárulnak a keresztényeknek a zsidókkal kapcsolatos hagyományos hozzáállásáról, mint jószomszédi kapcsolatukról.

„Arad városa – különösképpen így, hogy ennyi áttért családot találunk itt – Nagyváraddal verseng, ami a zsidó honfitársainkkal való szívélyes vagy egyenesen barátságos bánásmódot illeti, és sem Istóczynak, sem pedig más, nála szakértőbb látnokoknak nem sikerülhet megzavarniuk ezt az összhangot. Éppúgy vannak zsidó pénzkölcsönzőink, mint keresztények, és láthatjuk, hogy az utóbbiak semmivel sem jobbak. Mindkettőt megvetjük, a nem közjük tartozó zsidót pedig kedveljük. Ha van itt bármi kijavítandó hiba, azt nem úgy kívánjuk kezelni, mint ez az úriember, hanem keresztényi szeretettel, figyelemmel, és bárki követ dob ránk, annak kenyeret adunk majd cserébe, hogy lekötelezzük.”²⁷

Azt lehet mondani, hogy senki sem volt a keresztények között, aki a szenvedő keresztényeknek [a szegedi nagy árvíz után] olyan kötelességtudóan segített volna, mint ahogy azt szép számú szegedi zsidó tette. Például Naschitz asszony heteken át maga szállított ételt és italt számos szerencsétlennek, és több tagot szervezett be a budapesti Vöröskereszt Nőegyletébe Szegeden és Szeged környékén, mint mások három megyéből. Meggyőződésem, hogy a zsidók más városokban is ugyanígy jótekonkodnak, ahol csak erre szükség van és tér nyílik.”²⁸

Pontosan miért is teljesítettek jobban a zsidók a keresztényeknél, amikor a szege di nagy árvíz következményein kellett úrrá lenni?*

A tisaeszlári rituális gyilkosság** által kiváltott nehéz helyzet vitte rá Beksics Gusztávot, hogy írjon egy könyvet, amelyben kijelentette, hogy Magyarország zsidói igenis asszimilálódnak. Azzal kezdte, hogy Széchenyi István gróf „magyarul gondolkodik, ír, alkot” kritériumait használta fel arra, hogy leírja a magyarrá válás elsődleges módját. Ezt kiegészítette az elképzeléssel, miszerint a „vagyonnak is megvan ebben az országban asszimiláló ereje. A tőke, a nagy földbirtok megmagyarosítja tulajdonosát.”²⁹ Azonban Beksics meglehetősen szegényes elméletet tákolt össze. Először is Széchenyinek – a nyelvre vonatkozó – magyarosítási modelljét használta fel, jóllehet Széchenyi meggyőződéssel vallotta, hogy az asszimiláció semelyik közvetítő anyaga nem fog működni a zsidóknál, akiket szerinte egyedül a profitszerzés érdekelt. Másodszor Beksics azon nézete, miszerint a tőke és földbirtok formájában felhalmozott vagyon birtoklása magyarokat csinálna a zsidókból, teljesen szembement nemcsak az előírt felvilágosult gondolkodásmóddal, hanem a legtöbb magyar benyomásával is. Ráadásul Beksicset saját bevallása szerint kevésbé a nemzeti érdek, sokkal inkább az a nemzeti eszménykép érdekelte, amely a magyar identitást volt hivatott támogatni,³⁰ miközben pontosan a nemzeti érdek forgott itt kockán, ami tükröződött az azt illető követelésekben is, hogy a zsidók hajtsák végre a reformot. Beksics munkája az irodalmi alkotás tárgykörébe tartozik: ha nem tűnne többnek, mint a zsidók vonakodó és fenntartásokkal érvényes támogatásának, az azért lehet, mert éppen ez volt a helyzet. Ezért magam inkább azokra az újságokra fogok támaszkodni, mint Perczel, amikor összegyűjtötte a kivágott cikkeket.

Csakis a zsidó irodalomban találunk a zsidó asszimiláció sikerét dicsőítő énekeket, de a keresztényektől érkező meggyőző megerősítések hiányában nem szabad csupán ezekre támaszkodnunk. Azok a zsidók, akik nem voltak cionisták – bár a cionistákhoz hasonlóan problémásnak látták a zsidó asszimilációt –, csak ritkán hangoztatták nyilvánosan ezt a gondolatot. Három ilyen zsidót említhetünk: egyikük Steiner József, egy egyébiránt ismeretlen magyar zsidó, aki az emancipáció után tizenhárom évvel írt, a másik Hugo Bergmann cseh filozófus, aki közvetlenül az első világháború előtt működött, a harmadik pedig a híres dráma- és regényíró, Arthur Schnitzler.

* Úgy tűnik, hogy a segítségnek ez a túlajtása valós tendencia volt a zsidók körében, és szándékos hírverést is csináltak neki. Hirsch Fassel rabbi például az 1840-as években ismétlődően és nyomatékosan sürgette a morvaországi Proßnitzban (Prostějov) élő zsidókat, hogy segítsenek a keresztény szomszédaiknak, akiket áradások, tüzek és hasonló csapások sújtottak. Úgy vélte, ez a módszer nemcsak jobb kapcsolatokat épít majd a két csoport között, hanem azt a benyomást is el fogja oszlatni, mely szerint a zsidók közömbösek a nem zsidó szomszédaik nehéz helyzete iránt, miközben akár jókora távolságokat is képesek megtenni azért, hogy hittestvéreiknek segítsenek – bárhol éljenek is azok. Miller: *Rabbis and Revolution*, 158–159.

** A tisaeszlári vérvád esete egy tizennégy éves szolgálólány, Solymosi Eszter eltűnésével kezdődött 1882-ben, egy héttel húsvét előtt Tisaeszlár faluban. Az ügyben tartott nyomozás és per az emancipációt pártoló és ellenző erők összecsapásának színtere lett.

Steiner a következőket írta.

„Bármit tesz a zsidó, szemet szur, ha magyarosodik, veszély az államra, ha nem magyarosodik, germanisatioval vádoltatik; ha választási jogát gyakorolja a kormánypárt mellett, akkor »gut gesinnt« ha az ellenzék mellett szavaz, akkor »háládatlan«, ha magyar színházakba jár, azt mondják, hogy már ide sem lehet járni a zsidóktól (magam hallottam a nemzeti színházban), szóval bármit tesz a zsidó Magyarországon, nem képes mindenkinek eleget tenni. Nem szeretnek bennünket, ez már bizonyos, nem tehetünk róla, az egyenjogosítás előtt kevésbé lettünk háborítva, békében éltünk a néppel, a nép meg velünk...

Addig, míg a zsidók nagyobb része kereskedői pályára szorítottak, rákiáltottak hunczfut, csaló. Most a zsidók tudományos pályára lépnek, ránk olvasták, hogy miattunk többi hitfelekezeteink minden pályáról leszorulnak. Ha a zsidó kereskedő az a baj, ha tudományos pályára lép az is baj, óh édes Istenem, mondják hát meg mit tegyen? Megjövendöltem az antisemita mozgalom következményét, és milyen fájdalom, hogy jóslatom rövid időre szomorú ténynyé vált.”³¹

Bergmann pedig az alábbiakat írta.

„Ezek a tehetséges zsidók az ateizmus és a materializmus úttörői, forradalmárok és demagógok...

[Ők] menetelnek a házasság és a család elleni izgatások élén, és napjaink városi társadalmának minden züllöttségében is vezető szerepet vállalnak..., nem szervesen nőttek bele az európai kultúrába, hanem egyszerűen kisajátították annak az 1789-ben vagy 1848-ban elért eredményeit. Ennélfogva nem viseltetnek megértéssel e kultúra története iránt, ezért aláássák az alapjait.”³²

Schnitzler szerint a zsidóknak a következő lehetőségeik voltak: vagy „tapintatlanoknak, tolakodóknak és arcátlanoknak tartják őket, vagy olyanoknak, akik tapintatlanok, ugyanakkor félszegek és az üldöztetés érzésétől szenvednek”. „Milyen szép is – írta vágyódva *Tagebuch*-jában – árjának lenni és megbékélve élni a képességeiddel.”³³ Vagyis: asszimiláltak lenni. Vagyis nem zsidónak lenni.

Hogy ez a szakasz az 1880 és 1884 közti évekre összpontosít, annak kétségek kívül az az egyik oka, hogy Perczel az említett években vagdosta ki legszorgalmasabban az újságcikkeket. És, mint említettem, több ezernyi kivágandó cikk volt; a zsidókkal kapcsolatos kérdések kiemelten a közfigyelem kereszttüzében álltak. Tagadhatatlanul felmerül a kérdés, különös tekintettel a *Jüdische Delikatesse*-re: vajon ezek a minták, amelyeket ilyen rövid időszakon belül gyűjtöttek össze, reprezentatívan ábrázolják-e a lakosság véleményét? De talán nem helyesen tesszük fel a kérdést.

Először: nem szabad megfélekmünk a következő tényekről. A magyarok többsége hívő keresztény volt, akik egyetértettek egyházuk tanításaival, amely pedig világosan kijelentette, hogy a zsidónak *zsidóként* nincs helye a társadalomban. A zsidó vallással szembeni ellenségességnek újabb okokat is kezdtek tulajdonítani

akkor, amikor tovább vizsgálták azt a „racionalizmus”, a „fejlődés” és a tudomány nézőpontjából. Az 1839–1840-es országgyűlésen elfogadott törvényeket, amelyeket azért hoztak, hogy javítsanak a zsidók körülményein, túlzottan nagyvonalúaknak találták, és azonnal módosították is őket, de még ezeket a módosított törvényeket is gyakran kijátszották. Az 1843–1844-es országgyűlésen előterjesztett, a zsidó emancipációra vonatkozó beadványt a nagy többség elutasította. Mielőtt az 1847–1848-as országgyűlés kezdetét vette volna, zsidók az emancipációt hirdető körleveleket terjesztettek, de ezek rendszerint erősen negatív visszhangot keltettek. Az 1848–49-es szabadságharc idején az emberek lázongtak a zsidó közösség ellen, megtámadták őket, kiűzték őket városaikból, és egy jelentős részüket földönfutókká tették. Végül a Bach-kormány (amelyet Ausztriában állítottak fel, és a forradalom után tíz évig kormányozta Magyarországot) politikájának is köszönhetően a magyarországi légkör konzerválódott, és továbbra is társadalmilag és politikailag peremre szorította a zsidókat.

Az emancipációról kevesebb mint egy évtizeddel később (1867-ben) alkottak törvényt. Naiv dolog lenne azt képzelni, hogy egy törvénytervezet elfogadása megváltoztathatta azoknak a nézeteit, akik korábban igen határozottan szembehelyezkedtek a zsidók polgári fejlődésének lehetőségével. Ami a népességnek azt a részét illeti, amely támogatta az egyenjogúsítást, abban a hitben tett ígéretet, hogy ez előidézi majd a zsidók asszimilációját. Az 1880-as évekre már csaknem minden magyar számára nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidók így vagy úgy, de mindenképp megőrzik zsidó jegyeiket. Ezért a *Jüdische Delikatessen* reprezentativitása nem döntő számunkra. Inkább azzal a kérdéssel kellene foglalkoznunk, amelyet a magyarok tettek fel: hogyan fog megvalósulni a zsidók asszimilációja?

A korai évek emancipációs vitáinak középpontjában ez a kérdés állt. De más európai országokhoz hasonlóan, amelyek szintén megtapasztalták az 1848-as felfordulást, a parlamenti viták sorozata Magyarországon sem fokozatosan bontakozott ki. Az emancipáció körüli viták, amelyeket megszakított az 1848–49-es szabadságharc, csupán 1860-ban tértek vissza „természetes” medrükbe. A szabadelvűek hamarosan hozzáadhatták a zsidó emancipációt a haladó törvényeket tartalmazó listájukhoz, mivel biztosra vették: a zsidók elméletileg képesek arra, hogy végrehajtsák a reform megbízatását. Ám ez a feltevésük csakhamar kérdésessé vált. A zsidók beolvadásra irányuló erőfeszítéseinek őszinteségét illető aggodalmak nemzeti szintű káosszá fokozódtak, amikor néhány zsidót azzal vádoltak meg, hogy rituális gyilkosságot követtek el Tiszaeszlár faluban, 1882-ben.

A vád szélsőségsége olyan képet idézett meg, amelyben a judaizmus démonikus erőként jelentkezik, és annak a drámai bizonyítékát adta, hogy a zsidók nem hajtották végre a reformot. A vád a zsidó emancipáció visszavonására irányuló követeléseket vont maga után. A szabadelvű kormány egyértelműen amellel foglalt állást, hogy megvédelmezze döntését, miszerint emancipálni kell a zsidókat; de nem azért tettek így, mert meg lettek volna győződve afelől, hogy a zsidók végigvitték az asszimiláció folyamatát. Sőt számos szabadelvű hangot adott abbéli véleményének, hogy ez a feladat továbbra is a zsidók előtt áll. A zsidó egyenjogú-

sítás melletti kiállással sokkal inkább a liberalizmus egyik jegyét védelmezték. A kitartó agitációk ellenére – amelyek időnként odáig fokozódtak, hogy a kormány már nem tudta megfékezni őket – a szabadelvű kormány továbbra is kitartott álláspontja mellett, hogy zsidókérdés nem létezik.

Ugyanakkor azok a problémák, amelyek előidéztek a meggyőződést, hogy a zsidókérdés létezik – vagyis az azzal kapcsolatos problémák, hogy a zsidók sem egyéni, sem intézményi szinten nem asszimilálódtak – továbbra is fel-felmerültek. A *recepció* (1895) idejére – amely a „bevett vallás” státusát adományozta a judaizmusnak – az asszimiláció, mint reális lehetőség, szavatossági ideje már igencsak lejárt. Akárcsak a tizenhárom évvel korábbi rituálistyúkosság-vád idején, a törvénytervezet megkérdőjelezései itt is a következő két ellenvetést hozták: a zsidók „nem olyanok, mint mi”, ráadásul eluralják és judaizálják a társadalmat. Minden etnikai kisebbségnek (akik együttvéve csaknem a teljes népesség felét képviselték) megvolt a maguk oka az elégedetlenkedésre.

Az első világháború ismét megidézett számos, a zsidók hazafiatlanságára vonatkozó vádat, de a panaszok és a viták határai gyorsan kitágultak annyira, hogy magukba foglalhassák a zsidókérdést. A lojalitásra koncentrálna a kormány jóváhagyott egyes lépéseket, amelyekkel korlátozni és büntetni kívánta a zsidókat hazafiatlannak érzékelt viselkedésük miatt. Ausztia–Magyarország 1918-as veresége a Monarchia és vele együtt Magyarország kormányzati rendszerének összeomlásához vezetett. Ezután gyors egymásutánban különféle kormányformákkal kísérleteztek Magyarországon, leghírhedtebb a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása volt. Utóbbi széles körben felháborodást váltott ki a lakosságban, amely azzal szembesült, hogy könnyörtelen, jóllehet rövid ideig fennálló kommunista rezsimben élnek – amelyet jórészt zsidók vezettek. A rezsim bukását követően kezdtek el kegyetlenségeket elkövetni a kommunistákkal szemben – különös tekintettel a zsidó kommunistákra –, és megjelentek a zsidókérdés rendezését sürgető követelések. Az ebbe az irányba tett első lépésként 1920-ban meghozták a *numerus clausus*ként ismert törvényt.

JEGYZETEK

- 1 Parkes: *Jew and his Neighbour*, 189.
- 2 George Schopflin: *Jewish Assimilation in Hungary: A Moot Point*, in Vago, Bela (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*, Boulder, Colo., Westview Press, Inc., 1981, 75.
- 3 Enzo Traverso: *The Jews and Germany*, Lincoln and London, University of Nebraska Press, 1995, xx.
- 4 Sorkin: *Emancipation and Assimilation*, 18.
- 5 Marian Kaplan, idézi Sorkin: *Emancipation and Assimilation*, 30. Maga Sorkin a „beilleszkedés” (*integration*) megnevezést részesíti előnyben.
- 6 Feldman: *Englishmen and Jews*, 5–6.
- 7 Sorkin: *Emancipation and Assimilation*, 27., 25.
- 8 Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 18–19. Szabó István a magyar történelem kiváló professzora volt az 1920-as évektől a Debreceni Egyetemen. Gyurgyák szerint az, ami a tizenkilencedik századi Magyarországon a zsidóság körében történt, „akkulturáció” volt, „azaz a kulturális hasonulás fogalma”.
- 9 Ágoston Péter: *A zsidók útja*, Nagyvárad, A Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság, 1917, 290–295. Ágoston nagyváradai jogászprofesszor volt és szociáldemokrata.

- 10 Robert Alter, idézi Marrus, Michael R.: *European Jewry and the Politics of Assimilation*, in Vago, Bela (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*, Boulder, Colo., Westview Press, Inc., 1981, 6.
- 11 Traverso: *Jews and Germany*, 3.
- 12 Sorkin: *Emancipation and Assimilation*, 24–25.
- 13 Katz: *Emancipation and Assimilation*, 7–9.
- 14 Beller: *Vienna and the Jews*, 13.
- 15 Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1987, 91.
- 16 Cohen: *Attitude of the Intelligentsia*, 70–71. Schöpflin az „űr” (*void*) szót használta, mivel – tekintve, hogy az etnikai kisebbségek kicsivel több, mint a népesség felét tették ki Magyarországon – nem létezett olyan homogén társadalom, „amelybe a zsidók beolvadhattak volna”. *Jewish Assimilation*, 75–76.
- 17 Katz: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, 89.
- 18 Wistrichhez (lásd fent) hasonlóan David Kertzer is „modern” antiszemitizmusról ír: „A modern antiszemitizmus egyenesen az egyház régebbi nézeteiből nő ki: a zsidók emancipációja az a katalizátor, amely a korábbi formákat átalakítja az újba”. *The Popes Against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, New York, Alfred A. Knopf, 2001, 145.
- 19 Istóczy Győző magyar országgyűlési képviselő volt a tizenkilencedik század utolsó harmadában, őt idézi Handler, Andrew: *An Early Blueprint for Zionism: Gyoza Istoczy's Antisemitism*, East European Monographs Boulder, Colo. / New York, Columbia University Press, 1989, 49.
- 20 Mendelsohn: *Jews of East Central Europe*, 94–95. Lásd még Jaszi, Oscar [Oszkár]: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago, University of Chicago Press, 1929, 174.
- 21 Népszerű jelmondat az első világháború előtti időkből, idézi Deak, Istvan: Hungary, in Rogger, Hans és Webber, Eugen (szerk.): *The European Right: A Historical Profile*, Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1966, 368.
- 22 Patai József: *Harc a zsidó kultúráért*, Budapest, Múlt és Jövő jubileumi kiadása, 1937, 189–193.
- 23 Ez a gyűjtemény megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK), Oct. Hung. 730. Hetvenöt kötetet tartalmaz, amelyekből az 1., 2., 3. és 55. számú hiányzik.
- 24 Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon (1875–1890)*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976, 62–64. 159–161., 221–223.; *A Pallas Nagy Lexikona*, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1893–1897.
- 25 Például: egy püspök is jelen volt egy új zsinagóga felavatásán. *Neues Pester Journal*, 1880. augusztus 31. 241. Fleischer országgyűlési képviselő temetésén egy rabbi és egy pap is tartott beszédet, József trónörökös elfogadta a tagságot a Chevra Kadisában, öfelsége pedig pénzt küldött egy zsidó jótékonyági szervezetnek. *Magyarország*, 1880. szeptember 4., 245., 1880. október 28., 299.; *Pesti Napló*, 1881. április 7., 96.
- 26 Egy Nagykanizsán, 1880-ban megjelent röpirat, melynek címe *A zsidó kérdéshez*, és a szerzője, bizonyos „Egy keresztény”, kijelentette, hogy „nincs különbség az emberek között”, mindenki egyenlő, és a Talmud csak a zsidó vallást volt hivatott „megoltalmazni”. *Jüdische Delikatessen*, 6. kötet.
- 27 *12 Ellenröpirat*, II. füzet, 1880. december 1., 62–63.
- 28 *12 Ellenröpirat*, II. füzet, 1880. december 1., 62–63.
- 29 Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás: különös tekintettel városainkra*, Budapest, Az Athenaeum R. Társulat kiadása, 1883, 51–52. Beksics elsősorban újságíró és történész volt, de felvételt nyert az ügyvédi kamarába is, és a királyi udvar tisztségviselőjeként is működött. 1884-ben szabadelvű parlamenti képviselőnek választották meg, és miniszteri tanácsos lett a miniszterelnökségen.
- 30 Beksics: *Magyarosodás*, 57., 51–52.
- 31 Szemelvény Joseph Steiner leveléből, *Magyarország*, 1880. augusztus 24., 231.
- 32 Szemelvény Bergmannak a Carl Stumpf professzorhoz írott leveléből 1914-ben, idézi Wistrich: *Between Redemption and Perdition*, 97. Ironikus módon Bergmann éppen azokat a „tulajdonságokat” ismerte fel bennük, amelyeket ki lehetett volna aknázni, hogy megvalósítsák a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeit. Ateista: ez arról tanúskodik, hogy a zsidók hajlandók lennének változtatni a vallásukon. Materialista: ez pedig azt tükrözi, hogy a zsidók megértették, a nem zsidó világban továbbra is abban rejlik az értékük, hogy képesek gazdasági hasznot hajtani, hogy se nem túl-, se nem alulteljesítenek a gazdaság területén. Forradalmár: ebbe a minőségbe ágyazódik annak képessége, hogy előre meglássák az állapotukban bekövetkező gyökeres váltást (a gettóbeli életől az emancipált létre). Demagóg: nagymértékű demagógia kellene ahhoz, hogy a zsidókat sikerüljön rávenni az átalakulásra.
- 33 Arthur Schnitzler, idézi Wistrich: *Between Redemption and Perdition*, 99.

4. FEJEZET

AZ EMANCIPÁCIÓS FOLYAMAT

Az emancipáció előtti években napirenden volt és heves vitákat szült az a kérdés, hogy a zsidóság kielégítően meg tudna-e felelni a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek: egyénenként, népként és vallásként. Ezt a fejezetet arra szántuk, hogy áttekintsük ezeket a Magyarországon lezajlott vitákat, elsőként mégis néhány fontosabb németországi tendenciára kell kitérnünk, általánosságban ösztönző hatású eszméik miatt, különösképpen pedig a Németország és Ausztria közti erős kapcsolatból, valamint Ausztriának a Magyarországgal való kapcsolatából következően.

NÉMET IRÁNYZATOK

A zsidók emancipációja elleni vallási alapú érvek fennmaradtak, sőt ösztönözték is őket – a legváratlanabb helyről Németországban. Sok keresztényt mélyen sértett, ahogyan egyes német zsidó történészek a kereszténység eredetével bántak.¹ Abraham Geiger nemcsak amellett érvelt, hogy Jézus farizeus volt, aki nem tett mást, mint radikalizálta ezt a zsidó felekezetet, ezáltal folytonossági kapcsolatot hozott létre a judaizmus és a kereszténység között, hanem amellett is, hogy a korai kereszténység szinkretikus volt és bővelkedett pogány rítusokban. Ezzel pedig kétszeresen is érvénytelenítette a kereszténység minden jogalapját a kinyilatkoztatás közvetítésére. Heinrich Graetz a kereszténység babonás, természetfeletti és mágikus alkotóelemeit hangsúlyozta, és kijelentette, hogy ezek az elemek ismerős hurokat pengetnek a pogányoknál és a zsidók alsóbb osztályainál, és az említett köznépi bázis azóta is az „intolerancia, felelőtlenység és a zsidókkal való rossz bánásmód” gyakorlatát folytatja.²

A keresztény közösség válasza minderre egyfelől a judaizmus elleni vádemelés, másfelől az Ótestamentum jelentőségének lekicsinylése volt. Ezt publikációk hosszú sorában tárta a nyilvánosság elé. Például Adolf von Harnack amellett érvelt, hogy a farizeusok „megterhelték, beárnyékolták, meghamisították, hatástalanították és megfosztották erejétől [»a szentség forrását«] ezernyi olyan apróság által, amelyeket szintén a valláshoz tartozónak és minden mozzanatában ugyanannyira fontosnak véltek, mint az irgalmasságot és az ítéletet”, s a kereszténység volt az „a forrás, amely frissen előtört, [és amelyik] új utat tört magának az ostobaságon keresztül”.³

Karl August von Hase a jól ismert *Das Leben Jesu* (Jézus élete) című szövegében (1829) a judaizmus történeti keretbe helyezett, ennél fogva sajtáságos természetét állította szembe a kereszténység univerzalizmusával, akárcsak David Friedrich Strauss, aki szintén a *Das Leben Jesu* (1835) címet adta könyvének.⁴ E vita hatásainak értékelésekor arra kell következtetnünk, hogy nem avatkozott bele közvetlenül az emancipációs folyamatba. Ezeknek a zsidó történészeknek a munkái azonban friss érveket szolgáltatnak ahhoz, hogy a judaizmust negatív előjellel definiálják, ez pedig nyomatékot adhatott a zsidó vallás reformját illető követeléseknek.

A pietista mozgalom korábbra nyúlt vissza ennél a történeti irányultságú vitánál, és tovább is tartott. Ez a mozgalom is azt az elgondolást erősítette meg, miszerint a keresztény kinyilatkoztatás forrását nem a judaizmusban lehet fellelni. Közösség-széményei, valamint az ember és a világmindenség egységének ideálja mentén a pietizmus erős kapcsolatot kovácsolt a szülőhazával. „Ő, aki nem szereti azt a szülőhazát, amelyet láthat, miképp szeretheti a mennyei Jeruzsálemet, amelyet nem lát?”, hirdette ki Justus Möser pietista vezető 1774-ben.⁵ A pietizmus csak újabb megközelítése volt annak, hogy keresztény keretekbe foglalják az állam karakterét.

Az emancipációt megelőző időszakban sokakban élt a gyanú, hogy sok német zsidó nem őszintén tért át a keresztény hitre, ami egyeseket arra a következtetésre vezetett, hogy ezek az áttértek továbbra is zsidók maradhattak.* Ez a gyanú bizonyosságot nyert akkor, amikor néhány kiemelkedő zsidó nem átalította nyíltan bevallani: „Ha megélhettem volna ezüstkanállalopásból úgy, hogy börtönbe ne kelljen mennem érte – írta Heinrich Heine –, soha nem keresztelkedem ki”.⁶

Új, népszerű érveket állítottak csatasorba „a természettudományok szemszögéből” az emancipáció ellenében. A neves zsidó történész, Salo Baron egy 1848-ban nyilvánosságra hozott elméletre hivatkozik, amelynek kiötlőjét csak a vezetéknévén – Cscherich – említi. Baron ezt az elméletet a következőképpen foglalja össze: „A zsidóknak mind a biológiai története, mind az egyes zsidók anatómiai felépítése igazolta, hogy a zsidók úgy viszonyulnak az összes többi rasszhoz, beleértve a természeti népeket, mint ahogyan a gyomok viszonyulnak a többi növényhez. Ezért vannak elterjedve mindenütt, és ezért elpusztíthatatlanok!”⁷

1860-ban – abban az évben, amikor Magyarországon ismét megindultak a zsidóemancipációs viták – Lamey német miniszter, a liberális kormány tagja egy nyilatkozatban elismerte, hogy nincs közmegegyezés a zsidók emancipációjával kapcsolatban.** Ugyanakkor

* Ez a gyanú nem volt megalapozatlan. Egy *Results of Jewish Emancipation on the Continent* című cikkben, amely a londoni *Jewish Chronicle*-ben jelent meg, említés esett azoknak a poroszországi megkeresztelt zsidóknak a nagy számáról, akik visszatértek a zsidó valláshoz az (ideiglenes) emancipációjukat követően. (1848. november 5., 45.)

** A közmegegyezésnek ez a hiánya aláásta az emancipáció sikerességét. Amint azt F. von Schuckmann leírta, „Először is az emberek cselekedeteinek – a hangszínek és a gesztusoknak – belső tartalma nem vonható felelősségre semmiféle bíróság előtt; másrészt a jelenlegi szakaszban az újonnan befogadott zsidók túlnyomó többségéből tagadhatatlanul hiányoznak a megkívánt polgári képességek..., ha azonnal összekeverjük a zsidókat a polgárság többi részével, az valószínűleg nem enyhítene leigázottságukon; a mélyen gyökerező előítélet által vezetve a polgárok továbbra sem fogadnák el őket testvéreiként... Mit segíthetnek a rendeletek

„államunk szerkezete nem viseli el tovább azt, hogy polgárok egy csoportja egy olyan sajátosságuk miatt, amely oly kevés szereppel bír, mint egy kifelé vallott hit, ki legyen zárva számos jogi hatáskörből... Még ha emberi szempontból a keresztény lakosságnál mélyebben helyezkednének is el, kizárásuk az általános jogokból igazságtalanság volna, mivel a tanult, becsületes és dolgozó zsidókra is vonatkozna amiatt a néhány megátalkodott társuk miatt, míg a keresztény lakosság körében a számos faragatlan és erkölcstelen ember az erkölcsösebb társaik kedvéért megkapja ugyanazokat a jogokat.”⁸

MAGYARORSZÁG

A zsidók státusának javításával kapcsolatos viták kezdetét az országgyűlések 1825-ös újraösszehívásához köthetjük – Magyarország ekkor lépett a reformkorba.⁹ Ebben az új légkörben történt, hogy egy 1827-es kormányzói rendelet kifejezte a hajlandóságot, hogy az egyetemek jogi karaira rátermett zsidó hallgatókat is beengedjenek (bár 1840-től egy zsidót sem vettek fel a pesti egyetemre¹⁰), és négy évvel később a bármely országban való megtelepedés becsben tartott aktusai közül az egyik – az embernek saját otthona legyen – is megengedetté vált a zsidóknak, tizenöt évvel az esedékessé válása után.¹¹ Másrészről Széchenyi István grófnak, Magyarország legnagyobb államférfijának az első munkája, a *Hitel* (1830) igen nyers véleménnyel volt a zsidókról a gazdasági részvételükről. Széchenyi kimondta róluk, hogy idegen nemzetet alkotnak, és kijelentette, hogy „[a] zsidók csak a haszon megszerzésére törekszenek, a gazdasági érdekekre és az ország javára nincsenek tekintettel... [A] zsidók... a Magyarországon élő idegen népek egyik[e], akiknek szaporodása a magyarság hanyatlását eredményezi.”¹²

Az igazi viták az 1839–40-es országgyűlés összehívásakor kezdődtek, és ezekhez a nyilvánosság is kiadósan hozzájárult a sajtón keresztül, továbbá nagyszámú röpirat megjelentetésével. A vitákban három eltérő álláspont tükröződött a zsidók emancipációjáról. Akik ragaszkodtak a zsidók azonnali emancipációjához, egyesek emberbaráti, liberális alapokon alakították ki ezt a véleményüket: a szabadság minden emberi lény természetes joga. Mások gyakorlatias álláspontot képviselve állították ezt: azáltal, hogy a zsidókat beillesztik a magyarok közé, a társadalom magyar része gyarapodna, és a magyaroknak nagyobb befolyásuk lenne a nemzetiségek felett. A másik végletet azok képviselték, akik teljesen szembehelyezkedtek az egyenjogúsítással. Ők a zsidók nemzeti érzelmeinek hiányára hivatkoztak, valamint ragaszkodásukra egy olyan valláshoz, amelyik negatív tulajdonságokat hívott elő követőiből. Az asszimiláció körüli problémákra is utaltak, beleértve azt a meg-

az előítéletekkel szemben?... Mindaddig, amíg a nemzet egységesen alacsonyabb rendű emberfajtaként tekint a zsidókra és megbántódik azon, hogy úgy kezelik, mintha azonos szintet képviselnének vele. Mindaddig, amíg a fennálló keresztény hatóságok és az embereket vezető papság nagyobb részének a velük szembeni előítélet irányítja az elhatározásait.” Idézi Reinhard Rurup, „Jewish Emancipation and Bourgeois Society”, *LBIYB* 14, 1969, 72–73.

győződést, hogy a zsidók képtelenek asszimilálódni, és azt az elképzelést, hogy Magyarország nem engedhetné meg magának a zsidók asszimilálását, mivel túl nagy számban vannak jelen benne. Középen azokat találjuk, akik az emancipációt egyszerre tekintették politikai és társadalmi cselekedetnek. A politikai cselekedetet tekintve elviekben az egyenrangúság pártján álltak, de ami a társadalmi cselekedetet illeti – amelynek teljesítése a zsidóktól függött – komoly fenntartásokat fogalmaztak meg a zsidók azt illető hajlandóságával és arra való képességével kapcsolatban, vállalkoznak-e a társadalmi asszimilációra.¹³

Ez az országgyűlés volt az első, amelyik foglalkozott az azt illető indítványokkal, hogy a türelmi adó eltörlésével és a polgári jogok kiterjesztésével javítsanak a zsidók politikai státusán és polgárjogaikat a nem nemes lakosokéval megegyező szintre terjesszék ki.¹⁴ (Egy pesti képviselő azt javasolta, hogy a hamarosan felszabadítandó jobbágysághoz hasonlóan terjesszék ki a zsidók jogait, vagyis jogukban álljon megvásárolni a szabadságukat a darab földjükkel együtt.¹⁵) „Már most ismerem az Alföldön olyan zsidókat, akik a nyelv tekintetében teljesen magyarrá váltak” – jelentette ki gróf Dessewffy Aurél, a főrendiház fiatal konzervatívjainak új vezetője. De a bevándorlásról kijelentette, hogy korlátozni kellene, mert különben „elárasztja az országot a koldus zsidók sokasága, ami sem a magyarságnak, sem a honi zsidóságnak nem érdeke”.¹⁶ Csak azok beengedését lenne érdemes megfontolni, akik tudnak nyújtani „valamiféle biztosítékot a vagyon[uk]t, erkölcsösség[ük]t és szakmai alkalmasság[uk]t illetően”.¹⁷ Még a magyarországi reformmozgalom feltörekvő szabadelvű vezetője, Kossuth Lajos is úgy hivatkozott ezekre a zsidókra, mint máramarosi „söpredék zsidótömeg”, akiknek a bűneitől „nem fogjuk megóvni a hazát”, jóllehet azt továbbra is támogatta, hogy egy csoportba tartozónak tekintsék őket a magyar zsidókkal.¹⁸

A bevándorlás problémája gyakran összekapcsolódott a zsidóemancipáció körül vitákkal, de már 1798-ban aggodalmakra adott okot a magyarok körében. Gróf Tolnai Festetics László kapott egy levelet a költő, író és pálos szerzetes Virág Benedek-től. Virág arra panaszkodott, hogy „Zsidók jönnek lármázva, mekegve... Mózes követői, mint hangyaboly, úgy forrtak. Várj egy kis időig: többen lesznek ezek, mint Árpád magzatai; ritkán vesznek, szüntelenül szaporodnak.”¹⁹ 1805 és 1840 között a magyarországi zsidók száma nyolcvan százalékkal növekedett, nagyrészt Galíciából való bevándorlásuk miatt. Ezek, a rendszerint „haszidoknak” nevezett zsidók valójában a hagyományos zsidóság keresztmetszetét alkották, mivel, amint azt Gustav Mahler megfigyelte, a század kezdetén „békülés” mutatkozott meg köztük „a közös ellenséggel szemben”, mivel minden, a „*maskilim*” (felvilágosultak) erőfeszítéseivel szembehelyezkedő zsidó a haszidizmus köpönyege alatt gyűlt össze.²⁰

Ezekről a haszid zsidókról a tartományi kormányzó 1827-ben a következőket írta: „Fedetlen nyakkal és feltűrt ingujjal mutatkozik, rendszerint igen mocskos, és az öltözéke kopott. A legközönségesebb zsidók tartoznak ehhez a felekezethez. Nem kötik magukat semmilyen hivatáshoz, rendszerint közönséges kocsmárosok, szélhámosok és csalók.” A leMBERGI rendőrségi bizottság 1838-ban úgy írta

le őket, mint akik „naplopók, nem vetik meg az italt, képmutatók, vakbuzgó semmittevők és koldusok”.²¹ Tudni lehetett róluk, hogy elutasítják a nyilvános állami törvényszékek használatát, megkerülik a katonai szolgálatot és a kormányzati tilalmat, ami a szeszesitalok kistelepüléseken való árusítását, valamint a külföldre történő pénzzutalásokat illeti, továbbá kijátszanak minden olyan törvényt, amely valamilyen adó fizetését foglalja magában. Amint azt egy hivatalos levelezésben olvashatjuk – és a fenti lista alapján ítélve ez erősen visszafogott állításnak tűnik –, a „haszidok” nem „kívántak meg maguk közt tiszteletet vagy engedelmességet a törvények és a hatóságok irányában”.²² Jóllehet ez a hírnevük megelőzte a haszidok Magyarországra érkezését, nincs okunk arra következtetni, hogy a magyarok egyszerűen szomszédaik nézőpontját vették volna át. A magyarok galíciaiakat vagy kazárokat – ahogyan ezeket a bevándorló zsidókat Magyarországon nevezték – illető észrevételei a saját, velük kapcsolatos tapasztalatikon alapultak.

Az 1839–40-es országgyűlés végére a következőkben állapodtak meg: eltörlik a türelmi adót (ez végül 1846-ban történt meg); a zsidóknak jogukban áll egész Magyarországon bárhol letelepedni, kivéve a bányavárosokat; bármely mesterséget gyakorolhatnak; a jobbágyokéhoz hasonló feltételekkel vásárolhatnak ingatlant, és a bőséges vagyonnal, valamint elfogadható iskolázottsággal rendelkező zsidók immár bevándorolhatnak.

A városi lakosoknak a királyhoz címzett lármás ellenvetései azonnali engedményeket idéztek elő az 1840-es XXIX. törvénycikk formájában, amely négy vonatkozásban helyezte hatályon kívül az eredeti javaslatot. Először is bármilyen „ellenök [a zsidók ellen] erkölcsi magaviseletök tekintetéből bebizonyított alapos kifogás” okot adott a kiutasításukra. Másrészt újra bevezették II. József türelmi rendeletének az a szakaszát, amelyik a hivatalos és üzleti dokumentumokban a nemzeti nyelv kötelező használatára, valamint előválogatott család- és utónevek felvételére vonatkozott. Harmadrészt a zsidó kereskedőknek megtiltották, hogy keresztény segédeként alkalmazzanak. Negyedrészt pedig korlátozták a zsidók bevándorlását. Azonban még az átdolgozott törvényt sem tartották be, tekintve, hogy a magyarok megkísérelték a zsidókat kizárni a városokból, és az is előfordult, hogy egy-egy város mindenestül megtagadta a beengedésüket. Számos módon, folyamatosan megmutatkozott a panasz: a zsidók a gazdasági túlteljesítés bűnébe estek. A zsidó gyárosokat és kereskedőket kényszerítették, hogy egy, az ajtajuk fölé kihegyezett táblával jelezzék zsidó voltukat.

A céhek nyomást gyakoroltak a boltosokra, hogy ne alkalmazzanak zsidókat,²³ és különösen nagy befolyásuk volt a zsidók mesterségbeli szabadságának korlátozásában. Így – jóllehet a zsidóknak immár megengedték, hogy földet béreljenek és műveljenek meg, szabóként, tímárként, kőművesként, ácsként, műasztalosként, festőként vagy szobrászként dolgozzanak és a gyártás területén helyezkedjenek el, „hogy jövedelmezően kipróbálhassák magukat a tevékenységek szélesebb körében, és ezáltal az állam hasznos polgáraivá váljanak” – a céhek ellenálltak annak, hogy zsidó inasokat alkalmazzanak, és visszaautasították a mesterséget frissen kitanult zsidó mesterek felvételét. A gyakorlatban tehát a zsidók nem sok előnyét látták

annak, hogy enyhítettek a foglalkozásbeli korlátozásaikon és hogy a zsidó közösségen kívül is szerezhettek munkát.²⁴

Az 1839–40-es országgyűlés egybeesett a zsidók emancipációját pártoló legfontosabb tanulmány, *A zsidók emancipációja* megjelenésével, amely a tudós és politikus Eötvös József báró nevéhez fűződik. Eötvöshöz leggyakrabban a magyarországi zsidók emancipálását célzó mozgalom vezetését kötik, és a legelső magyarországi felvilágosodáskori gondolkodó hírnevének örvend.²⁵ Mégis említést kell tennünk tanulmánya megjelenésének kései dátumáról (1840), amely azt jelzi, hogy Magyarországon csak igen későn mutatkozott meg a felvilágosodás hatása. Jóval azután, hogy Európa más népei fontolóra vették a kérdést, sőt tulajdonképpen már a szabadelvű korszakban. Valójában Eötvös kiváló példája annak, hogy a liberalizmus (amely a minden teremtményben közös emberiesességből indult ki, és ugyanakkor jó hasznát vette azon *philosophe*-ok összes érvének, akik azt hangsúlyozták, hogy a zsidók megjavulása annál hamarabb fog bekövetkezni, minél előbb emancipálódnak) hogyan világosította fel a tizenkilencedik századi gondolkodókat. Ezért a magyarok általános vélekedése ellenére, ami alapján Eötvöst a felvilágosodás alakjának minősítették, magam őt itt a liberálisok közé sorolom.

Eötvös egy hipotetikus országról írt, és azt mondta róla, hogy amennyiben eltűnne, meg lehetne gyászolni ezt a veszteséget; de mennyivel szomorúbb az, ha egy országot legyőznek, de szétszóródva tovább él, ahogyan az a zsidókkal történt. Ez a helyzet egykor a vallási fanatizmusnak köszönhetően állt elő. Azok a napok már elmúltak, de a zsidókat még mindig üldözik, csak hogy manapság már előítéletességből.

Eötvös számos, a zsidók emancipációja ellen szóló, klasszikus érvet idézett meg. Az első a keresztények hagyományos felsőbbrendűségének hangoztatása volt a zsidókkal szemben. Gúnyolódva megkérdezte, ugyan mi történne az alacsonyabb rendű szakmákkal, ha a zsidók is gyakorolhatnák őket, és vajon a keresztények megélhetését fenyegetné-e az, ha a zsidóknak is lehetnének ingatlanjaik. A keresztények felsőbbrendűségének megőrzéséhez talán az is elég lehet, hogy a zsidók segítenek megvédeni a hazát, ugyanazt a levegőt lélegzik be és ugyanolyan méretű sírba temetik őket. Minek is legyünk valójában keresztények, ha az semmiféle előnnyel nem jár számunkra?²⁶ A második ok, amiért nem szabad emancipálni a zsidókat, a romlottságuk volt. A hasznosság és üldöztetés vetésforgójának példáit elősoroló Eötvös előbb marháknak nevezte, majd mézárszékre hurcolta őket, végül pedig kijelentette: nem csoda, hogy a zsidók erkölcsi romlottak: „Isten szabadságra teremté az embert, s csak hol e természetes elemében látjuk, ítélnünk természetéről.”²⁷

A zsidók ellen emelt harmadik vád az volt, hogy minden figyelmüket a pénz köti le. Eötvös nem vonta kétségbe ezt a vádat, de kijelentette: a társadalom hibája, hogy semmilyen más módot nem ajánlottak fel nekik az előmenetelre, és a tények ismeretében látnivaló, hogy a keresztények fejlesztették ki a zsidókban ezt a fogyatékossgot. Lehet, hogy erkölcstelenségük oka a kereskedésben rejlik, de az emancipáció lehetővé tenné nekik, hogy más foglalkozásokat válasszanak. És még ha igaz is volna a vád, miért kellene, hogy ez eleve kizárja a zsidókat a polgárjo-

gokból?²⁸ Ami a negyedik érvet illeti, hogy a zsidó vallási alapon „elkülönözve fennálló nemzet kíván maradni”, sőt ezt kötelességének tartja, és ezért „józanon sem nem kívánhatja, sem nem nyerheti azon jogokat, melyeknek fő feltétele, hogy az, ki ezeket gyakorolja, a nemzethez tartozzék”, ezzel szemben Eötvös három ellenérvet szedett össze. „[A] szabadság nem oly valami, mit érdekéért jutalmul adni rajtunk áll; hogy az minden embernek vele született joga, melytől vétek nélkül senki által meg nem fosztathatik; mondhatnók, hogy az: mert valaki a polgári jogokkal visszaélhetne, egy egész néposztálynak kizárására elég ok nem lehet.”²⁹ A nemzet érdekében állt, hogy minden nemzetiséget elfogadjanak, mint ahogyan a testnek is érdekében áll, hogy minden testrész egészséges legyen. Ezenfelül hogyan is árthatna néhány zsidó emancipációja a magyar nemzetnek, amely már annyi csapást túlélt?³⁰

Mégsem lehet azt mondani, hogy Eötvös tanulmányának ez a summázata teljes mértékben tükrözné szerzője nézeteit. Az alábbi idézetet egy 1868-as naplóbejegyzésből merítettük: „A zsidó népnek világtörténeti feladata, hogy az egyisten eszméjét képviselje. Meggyőződése, hogy azon percben, melyben ezen eszme általánossá válik, a zsidó nép, mint különálló nemzeti egység megszűnik.”³¹

A következő, 1843–44-ben megtartott országgyűlés ideje alatt nemcsak elhalasztották az ülésszak végéig egy, az emancipációra irányuló zsidó beadvány tárgyalását, de aztán nagy többséggel (harmincöt a tizenháromhoz arányban) el is vetették azt.³² Elsősorban amiatt, hogy a zsidók nem vitték véghez a vallási reformot. Ugyosa vármegye küldöttei amellet érveltek, hogy „a zsidókat nem lenne szabad emancipálni addig, ameddig le nem faragják vallásuk külsőségeinek díszeit”. Az egyik Komárom vármegyei küldött kijelentette, hogy „a zsidók vallási ügyekben mutatott szertelenségeit el kellene simítani”. Győr vármegye képviselője pedig úgy vélte, hogy a zsidóknak „ellent kellene mondaniuk a vallási törvényeiknek”.³³

A szabadelvű reformer, Kossuth Lajos részletekbe menően írt erről a kérdésről lapjában, a *Pesti Hírlap*ban. Először kijelentette, hogy senkit sem szabadna vallási alapon kizárni a polgárjogokból és hogy „[a] zsidók... hazánkban egy vallásfelekezet”. Azonban ennél nyilvánvalóan többek is.

„Mózes nem csak vallásalkotó volt, hanem polgári törvényhozó is... A zsidókat tehát nem lehet emancipálni, mert vallásuk politicai institutie, theocratiai alapokra építve, mely a fenálló országlási rendszerrel politicai egybehangzásba nem hozható... Igen is, nézzünk magunk körül, és sajnálkozva kell megváltanunk, hogy a zsidó-emancipatio iránti rokonszenv 1840 óta folytonosan fogyatékban van.”³⁴

Az egyenjogúsítás nem enyhíthette a zsidók egyenlőtlenségének terheit, mivel az előbbinek két, egymástól független összetevője volt: a politikai és a társadalmi, és a jogi korlátozások eltávolítása még nem hozott volna létre társadalmi emancipációt. Ezért a zsidók „[t]artsanak egyetemes Synedriumot, nézzék végig, mi vallásukban valóságos dogma”. A zsidókon múlt, hogy letegyék „a socialis egybeforradás szikla sarkkövét”, és ezt elsődlegesen a vallási reformon keresztül

érhették el. Felelősségük a „lelkesebb zsidóknak” volt, hogy ezt véghezvigyék „[a]lkalmas reformok által”, amelyek garantálnák, hogy a zsidóság csak elkülönült vallást jelent, nem pedig elkülönült népet.³⁵ Az e cikkre írott cáfolatával Löw Lipót, egy kiváló, reformpárti rabbi váltotta ki Kossuthból, hogy tovább pontosítsa, mit értett „socialis egybeforradáson”.

„Ameddig a zsidók nem ehetnek együtt a más vallású polgártársaikkal egy csipet sót, egy darab kenyeret, nem ihatnak meg velük egy pohár bort, nem ülhetnek velük egy asztalnál, és így ezek és más hasonló dolgok meggátolják a különféle vallási felekezetek szociális egybeforradását, addig, amíg ezekről a dolgokról nem nyilvánítatik ki, hogy nem tartoznak a zsidó vallás lényegéhez – nemcsak a tanul-tabb tagjaik gyakorlata által, akiket a hittestvéreik azonnal rossz zsidóknak nyilvánítanak, hanem az ígért ünnepélyes egyházi kihirdetése által –, addig a zsidók társadalmilag nem fognak emancipálódni, még akkor sem, ha politikailag százszorosan is emancipálódtak.”³⁶

Azt, hogy a zsidókat nem foglalkoztatta élénken a reform lezajlása, több levelezésből is láthatjuk, amelyeket általában nem vesznek figyelembe, és amelyek az 1848-as magyar szabadságharc kitörésekor íródtak. A zsidó közösség igen kiemelkedő vezetője, Jonas Kunewalder írta: „Eközben hadd tisztázzuk a legszélesebb nyilvánosság előtt azt, ami mindeddig a titokzatos sötétben tartatott a vallási és közösségi szervezetünket illetően, hogy legalább... a legmélyrehatóbb reformjainkat elkezdhessük.” A reformmegyletek azonnal szárba szökkenek Pesten és számos vidéki városban. Egy német zsidó levélíró megjegyzi: „Máshol, például Magyarországon, ahol a mindenféle irányzatokhoz kapcsolódó spirituális mozgalmak egy helyben toporogtak, a vallási [szférát] most felbolygatta a politikai.” Az aradi reformereknek a német Samuel Holdheimhez 1848. április 23-án intézett levele alátámasztja azt, hogy nem történt reform: „A zsidó vallás intézményeinek és külsődleges szokásainak hasznos reformjai politikai és társadalmi szempontból is kívánatosak.”³⁷

Széchenyi a zsidók asszimilálhatatlanságát hangsúlyozta – olyan tulajdonságukat, amely a magyar nemzeti kontextusban különösen hátrányos következményekkel bírt – egy, az 1843–44-es országgyűléshez intézett beszédében.

„Az angol nemzet egyenjogúsíthatta a zsidó fajt. Mert, ha például én egy palack tintát töltök egy nagy tóba, azért annak vize nem romlik el és mindenki ártalom nélkül megihatja. A nagy angol elembe a zsidó elvegyülhet. Ugyanez áll Franciaországra nézve is. De ha a magyar levesbe az ember egy palack tintát tölt, megromlik a leves és azt nem eheti meg már ember. Más példát is hozok fel. Egy bárkában ülök és abban van a gyermekem és másnak a gyermeke, és a bárkába bejön a víz, s előttem apodictice áll, hogy a két gyermeket benn nem tarthatom. Az igaz, hogy ha a magamét lököm ki és a másikat benn tartom, azt az újságban fogják hirdetni. De én bizony inkább a magam gyermekét tartom és a másikat lököm ki. E tekintetben tehát a liberalizmus

egyenesen a nemzetiség rovására történik. És ez nem vélekedés, mert apodictice számszerűleg is be lehet bizonyítani, hogy minden ilyenféle kedvezés csorba a nemzetiségre nézve.”³⁸

A szóban forgó országgyűlés nyilvánvaló ellenállása dacára, ami a zsidók státusának javítását illeti, a türelmi adó eltörlése is hamarosan (1846-ban) bekövetkezett, és ezt a zsidók győzelemnek tekintették az emancipációért vívott harcukban. Ezért aztán optimisták voltak a közelgő 1847–48-as országgyűlésnek kedvező kimenetelével kapcsolatban. Az országgyűlés novemberi kezdete előtt a magyar zsidók állandó bizottsága körleveleket küldött ki minden megyei képviselő-testületnek és a szabad királyi városoknak, amelyekben arra kérték a képviselőket, hogy támogassák a zsidóemancipációt. A szabad királyi városok többsége és a megyei képviselő-testületek helyett inkább úgy döntöttek, arra utasítják a képviselőiket, hogy „[a]z izraeliták polgárosítását... hatályosan ellenezzék” és érjék el, hogy befejeződjék a zsidó bevándorlás.³⁹ A szabad királyi városok képviselői a városaik polgárai nevében beszéltek, akiket feszélyezett a zsidók gazdasági versenyképessége. A zsidó vallást továbbra is támadások érték: „pogány” hit volt, amelyet semmilyen módon nem szabadna pártfogolni – de ha már el kellett viselniük a zsidókat, akkor legalább „szoktassuk őket a civilisációhoz, ismertessük meg a keresztény vallás elveivel”.⁴⁰ A *Pesti Hírlap* egy liberális beállítottságú tudósítója megjegyezte, hogy ezen országgyűlés eljárása során „a zsidók elleni, részint igen túlságos és igazságtalan nyilatkozatok nagy tetszéssel fogadtattak”.⁴¹

Amikor 1848-ban kitört a magyar forradalom, egyes zsidók, akik magukat „a magyarországi és erdélyhoni zsidók képviselőiként” azonosították, a következő kijelentést tették: „Magyarok vagyunk és nem zsidók, nem külön nemzetbeliek, mert mi csak akkor vagyunk külön vallásfelekezet, midőn imaházainkban köszönetünket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz, hazára és reánk is árasztott kegyelméért, de az élet minden egyéb viszonyaiban honfiak, csak magyarok vagyunk.”⁴² Ez a saját magukról alkotott képük magyarázatul szolgált arra, miért kérte fel Schnee Lajos 1848. március 31-én Kossuthot, hogy hirdesse ki a zsidóemancipációs törvényt. Erre Kossuth a következőkkel válaszolt: „vannak akadályok, mikkel bizonyos percekben istenek sem küzdhetnek meg; most a zsidókra nézve rendelkezni [az emancipáción keresztül] annyi volna, mint e nép-faj közül tömérdeket áldozatul vetni ellenségeik dühének”.⁴³ Kossuthnak igaza volt: Schnee igen szerencsétlenül időzített.

A városokban és községekben már széles körben zavargások vették kezdetüket a zsidókkal szemben.⁴⁴ A zsidó vezetés nyomtatékos kérésére, a polgárság felizgott hangulata miatt Batthyány Lajos miniszterelnök elrendelte, hogy a pesti és a pozsonyi zsidókat mentsék fel azon kötelességük alól, hogy a nemzetőrségben szolgáljanak, és a már szolgálatukat teljesítőket szereljék le.⁴⁵ Ezzel egy időben – úgy tűnik, hogy a német lakosság sürgetésére – Batthyány fokozott éberséget rendelt el annak a törvénynek az alkalmazásában, amely a zsidóknak a szabad királyi városokba történő bevándorlását korlátozta.⁴⁶ Ezért nem volt váratlan esemény, hogy

elvetettek két, különböző, de egyaránt a zsidó emancipációt célzó törvénytervezetet (1848. július 19-én Pesten és 1849. május 12-én Debrecenben).

„Ezen utóbbi, u. m. c.) pontra [a 1840. évi XXIX. törvénycikk 3. paragrafusának c.) pontjára] nézve a hozzá adást elleneztük azon oknál fogva, mert a zsidók állása különben is kivételes lévén, ezen általános rendezési törvény által az idézett szakasz úgy sem változik, egyéb iránt pedig a törvényhozásnak kezeit jövőre nézve megkötni különben sem lehet. Egyéb iránt jelentjük a Tekintetes KK és RR-nek, hogy a zsidók irányában ezen országgyűlése különösen látszik felingerelve lenni, és pedig oly mértékben, hogy nem sok reménységünk marad a Tekintetes KK és RR-nek ezen elhagyott néposztály iránt utasításaikban tanusított atyáskodó szándékát létesíthetni.”⁴⁷

Az „atyáskodó szándék” hiánya tükröződött gróf Berényi Jánosnak, a főrendiház tagjának azt illető javaslataiból is, hogy minden múlt- és jövőbeli adósságot, amelybe a keresztények verik magukat a zsidók irányában, töröljenek, és különadót vessenek ki a zsidókra tízmillió forint összegben az új utak építésének megfizetésére.⁴⁸

Végül azután 1849. július 28.-án a forradalmi kormány, amelyet most Kossuth vezetett, kihirdette a 1849. IX. emancipációs törvényt. Ennek a főbb pontjai magukban foglalták az egyenlő jogok megadását minden, Magyarországon született vagy ott törvényesen letelepedett „mózes vallású lakosnak”, és az azt illető jogot, hogy törvényesen léphessenek házasságra keresztényekkel, továbbá a következő paragrafust.

„A mózes vallásúak papjaiból és népválasztottjaiból hívjon össze egy gyülekezetet, részint, hogy hitágazataikat nyilvánítsák, illetőleg reformálják, részint, hogy jövőendő egyházi szerkezetökre nézve, a kor kívánataival megegyező javításokat tegyenek, [és így] a mózes vallásúak a kézi mesterségek és a földmívelés gyakorlására vezéreltessenek.”*

A következő okokat állapította meg az egyenjogúság e megkésett megindítását illetően: az attól való félelmet, hogy az még több zavargást idézne elő a városokban, amelyek hevesen zsidóellenesek voltak és nincs elegendő idő arra, hogy ilyen érzékenységgű törvénytervezetet előkészítsenek.⁴⁹ Ám épp ilyen valószínű az is, hogy egy forradalmi kormány haldoklásának utolsó sóhaja volt ez, amely hama-

* A zsidókról szóló 1849. IX. törvényt idézi Patai: *Jews of Hungary*, 276. Talán ez a zsidóemancipációs törvény volt az egyetlen, amelyik az emancipációt több olyan reformmal is összekapcsolta, amelyeket a felvilágosodáskori gondolkodók határoztak meg. Ez azt mutatja, hogy ezek a politikusok ugyan már túlléptek a felvilágosodáskori gondolkodókon, akik vagy-vagy forgatókönyvet képzeltek el (vagy előzze meg az emancipációt a reform, vagy először történjék meg az emancipáció, hogy aztán gyorsan véghezvihető legyen az asszimiláció), ugyanakkor még nem kerítette őket teljesen hatalmába a liberalizmus. Az azt illető elvárás, hogy a zsidók vállalkozzanak a reformra, az 1848-as zsidóemancipációs beadványban is szerepelt, amelyet Szemere Bertalan belügyminiszter terjesztett elő. Zsoldos: *Magyar Irodalom és Zsidóság*, 217–221.

rosan visszavonul, és amelyiknek már nem kell tovább felelősséggel tartoznia az emberekért.

Ausztria szigorú intézkedéseket alkalmazott a magyarok és a zsidók ellen is a forradalom megtorlásaként.⁵⁰ (Mondani sem kell, hogy a forradalmi kormány által elfogadott törvényeket – beleértve a zsidók emancipációját – visszavonták.) A zsidó közösség ellen 2,3 millió forintba rúgó büntetőadót vetett ki a bécsi minisztertanács, mivel „a Magyarországon élő izraeliták legnagyobb része felzúdultságával és gonosz viselkedésével az országban zajló forradalmat támogatta, amely az ő részvételük nélkül soha nem válhatott volna ilyen méretűvé”.⁵¹ Miután ezzel megbüntette a zsidókat, a Bach-kormány számos rendeletet fogadott el azzal a céllal, hogy a zsidók gazdasági hasznosságát növeljék. A forradalom alatt elpusztított zsidó üzleteknek kárpótlást nyújtottak (1850). A kormány elrendelte, hogy senkit sem szabad vallási, nemzetiségi vagy származási alapon kizárni a kereskedelembe és az iparban való részvételből (1851), az 1859-es gyártörvény pedig minden vallási megkülönböztetést eltörölt. 1860-ban a zsidóknak megengedték, hogy gyógyszerkészítéssel, szeszleparlással és gabonaörléssel foglalkozzanak, és ezután letelepedhettek a bányavárosokban. Ugyanakkor három újabb törvényt is bevezettek ebben az időszakban, amelyek, ha a fenti törvényekkel együtt tekintjük őket, már megközelítették a türelmi rendeletet. Az 1853-as császári pátens hatályon kívül helyezte a zsidók földbirtokszerzési jogát, és újból bevezette a régi zsidó eskütételt, amennyiben egy zsidó jelent meg a bíróság előtt. 1863-ban pedig a zsidó iskolák felügyeletét kivették a papság kezéből, és az állam formált rá jogot.⁵²

1859 és 1860 között Ferenc József császár abszolutista politikája számos csapást szenvedett el, ez rákényszerítette, hogy bizonyos politikai engedményeket ajánljon fel Magyarországnak. Az úgynevezett októberi diplomával (1860) a liberalizmus ismét megkezdte előrenyomulását Magyarországon. Trefort Ágoston, aki majd kiemelkedő szerepet játszik a szabadelvű kormányzatban az emancipációt követően, azok között volt, akik 1861-ben fontolóra vették, hogy célzottan, csak a bizonyos feltételeknek megfelelő zsidókat kellene emancipálni. A kormány egészen odáig ment, hogy zsidó vezetőkkel kezdett el tanácskozni (akiknek jelentős része egyetértett ezzel az elképzeléssel), de az országgyűlés feloszlott, még mielőtt bármi további folyamánya lehetett volna az ügynek.⁵³ Mindössze egy évvel később Trefort a zsidóemancipációnak egy másik formáját ajánlotta, amely az itt következő megfigyelésen alapult.

A Magyarországon élő zsidók mind nyelvüket, mind kultúrájukat tekintve németek voltak, de a Németországban és máshol élő társaikkal ellentétben pártolták a *status quo*t, és nem sok különbség volt köztük és a keresztények között – vagyis a zsidóság vagyonosabb, felső rétegeről beszélünk, jóllehet gyenge becsületérzéssel bírtak, felületesek voltak, vonakodtak nehéz fizikai munkát végezni, és a rendezettség hiányáról tettek tanúbizonyságot. Azonban „ártalmas a befolyásuk azon alsóbb osztályú zsidóknak, kik a legrosszabb árúkat drágán árulgatva, kóborolva s házalva, a népet százféle módon demoralisálják”. Ezért Trefort alkut kívánt kötni a módosabb zsidókkal: „Tehát emancipáljuk a zsidókat, ne titkoljuk azonban bármi

liberalis álszégyenből hibáikat. Követeljük tőlük, hogy mondjanak le régi nézeteikről, s a felsőbb zsidó osztályoktól, hogy hassanak az alsóbbak átalakulására.”⁵⁴ Itt két megjegyzést kell tennünk. Először: még 1862-ben is akadtak néhányan a liberális akolban, akik megértették a zsidók emancipációja körüli valódi problémákat, és nem engedtek a „liberalis álszégyennek”. A második pont szerint, amely az elsőből ered, a zsidóknak fel kell adniuk hibáikat, azaz a régi nézeteiket.

Amikor azonban a parlament 1865-ben ismét összegyűlt, a rövid vita a részleteket is érintette. A kiemelkedő szabadelvű politikus, Deák Ferenc, akinek nevéhez a kiegyezés fűződik – amelynek köszönhetően létrejött a dualista monarchia (1867) –, a „törvényesen bevett minden vallásfelekezetre különbség nélkül” frázisát a „bármilyen vallási megkülönböztetés nélkül” kitételre kívánta változtatni. Így nem kellett volna külön törvényt hozni, aminek ő ellene volt. Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter az állampolgárság megadását és az emancipációt egy közös törvénytervezetben kívánta összekapcsolni. De végül közmegegyezés született: semmilyen feltételt nem kapcsolnak a zsidóemancipációhoz; ez ugyanis ellenkezett volna a liberális éthosszal. És különben is, a vallási reform és az asszimiláció célkitűzéseit részben már sikerült megvalósítani. Egyes liberálisok körében a zsidók reformja most reményként fejeződött ki: a főrendiház egyik tagja azt remélte, hogy a zsidók letérnek majd a világpolgáriasság útjáról, hű és hálás fiai lesznek Magyarországnak, továbbá a közjó és a köz boldogságának elősegítői válnak belőlük.⁵⁵ A zsidók egyenjogúsításáról szóló törvénytervezetet csendben, minden felhajtás és nyilvános viták nélkül elfogadták. Mint azt az 1867. évi XVII. törvénycikk megállapította: „Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak.” „Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet, ezennel megszüntettetik.”

* * *

Az 1839 és 1848 között zajló emancipációs viták idején még az emancipáció legrendíthetlenebb támogatói, Eötvös és Kossuth is arra jutott, hogy a zsidónak zsidóként nincs helye az országban. Kossuth azt kérte, hogy számolják fel a zsidóság népi aspektusát, Eötvös pedig egy olyan idő eljövételét jósolta meg, amikor a zsidók megszűnnek zsidóknak lenni. Noha az 1848-as forradalom sok tekintetben a francia forradalmat idézte, jelentős különbség volt, hogy Magyarországon kis ideig komolyan fontolgatták a zsidók körülményeinek törvényi szintű javítását, ezért a szabadságharc felkínálta a lehetőséget a tömegeknek, hogy kifejezzék ellenérzéseiket e kilátással kapcsolatban. Az osztrák kormány értékelése, hogy a forradalom a zsidók segítsége nélkül nem öltött volna ekkora méreteket, nemcsak a nagyhatalmú és befolyásos zsidóság képét hangsúlyozza, hanem a hazafiatlanság ösrégi motívumát is előhívja.

Miután 1860-ban új alapokra helyezték az osztrák–magyar viszonyokat, az emancipációval kapcsolatos viták a kor kívánalmainak megfelelően liberális irányvonalon folytak tovább. „Tehát emancipáljuk a zsidókat” – mondta Trefort. Ezzel

egy időben igen nyomatékosan hangsúlyozta a követelést, hogy a zsidók „mondjanak le régi nézeteikről”. Ám a közérzés, a számtalan vita és az egy évszázadnyi normatív irodalom ellenére Magyarország zsidói (akárcsak a más országokban élő zsidók) anélkül egyenjogúsodtak, hogy be kellett volna mutatniuk a reformjuk bizonyítványait, amelyek az újonnan érkezett kelet-európai zsidók esetében nemlétezők voltak, az ide született zsidóknál pedig meghatározatlanok. A reformmal kapcsolatos várakozások (amelyeket olykor nagy erővel reményekké mérsékeltek) továbbra is megmaradtak. Azzal viszont, hogy kiküszöbölték a türelmi időszakot – amelyet számos felvilágosodáskori gondolkodó előnyben részesített –, amíg a zsidók véghez nem viszik a reformot vagy ameddig be nem illesztik a reformokat az emancipációs törvénytervezetekbe, ezeknek a várakozásoknak a beteljesítése kierőszakolhatatlan lett. A *philosophe*-ok kritériumait megkerülték: a „megtúrt zsidó”, és nem a „felvilágosult zsidó” lett az, akit „emancipált zsidóként” behajítottak a társaság közepébe a liberalizmus által támogatott emancipációs törvénytervezeten keresztül.

JEGYZETEK

- 1 Két zsidó történész munkái kimagaslanak a többi közül: Abraham Geiger *Urschrift und Übersetzungen der Bibel* (1857) és *Das Judentum und seine Geschichte* (1864) című művei, valamint Heinrich Graetz munkája, a tizenegy kötetes (1853 és 1876 között íródott) *Geschichte der Juden*.
- 2 Heinrich Graetz, idézi Heschel, Susannah: Abraham Geiger on the Origins of Christianity: The Political Strategies of Wissenschaft des Judentums in an Era of Acculturation, in Mor, Menachem (szerk.): *Jewish Assimilation, Acculturation and Accommodation: Past Traditions, Current Issues and Future Prospects*, Lanham, Md., University Press of America, Inc., 1992, 114–115., 121–122. E megjegyzések némelyike vélhetően egy, a kereszténységgel szembeni zsidó érvelés korszerűsített változata volt, amely érvelés minden történelmi korban megjelent.
- 3 Adolf von Harnack, idézi Heschel: Abraham Geiger, 119–121. Heinrich von Treitschke úgy hivatkozott Graetz munkájára, mint ami „fanatikus kirohanás az »ősellenség« kereszténység ellen, amely halálos gyűlölet célkeresztjében a német karakter legtisztább és leghatalmasabb képviselői állnak: Luthertől Goethén át Fichtéig”. Idézi Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 344.
- 4 Mosse: *Toward the Final Solution*, 129–130.
- 5 Justin Moser, idézi Kaiser, Gerhard: *Pietismus und Patriotismus im literarischen Deutschland*, Wiesbaden, 1961, 43.
- 6 A későbbi években Heine még élesebben fejezte ki ezt a nézetet: „Nincs meg bennünk a bátorság arra, hogy a hagyományos szakállt hordjuk, hogy böjtöljünk, hogy tiltakozzunk... Belőlem is hiányzik a bátorság, hogy megnövesszem a szakállamat, és megkockáztassam, hogy a gyerekek gúnyosan utánam kiabáljanak: »Hep! Hep!« vagy »koszos zsidó.«”. „Korábban csekély vonzalmat éreztem Mózes iránt, alighanem azért, mert a hellén szellem uralkodott bennem, és nem tudtam megbocsátani a zsidó törvényhozóknak a képekkel és a plasztikus ábrázolás minden fajtájával szembeni intoleranciáját... Most már értem, hogy a görögök csupán szép ifjaknak tekinthetők, míg a zsidók mindig is férfiak voltak: erős, hajthatatlan férfiak.” Idézi Sachar: *Course of Modern Jewish History*, 153–156.
- 7 Baron: *Impact of the Revolution of 1848*, 157–158.
- 8 Lamey minisztert idézi Mosse, Werner E.: From „Schutzjuden” to „Deutsche Staatsbürger jüdischen Glaubens”: The Long and Bumpy Road of Jewish Emancipation in Germany, in Birnbaum, Pierre és Katznelson, Ira (szerk.): *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*, Princeton, Princeton University Press, 1995, 85.
- 9 Az 1783 és 1825 közötti időszak alig hozott változást a zsidóknak, dacára II. József Magyarországon alkalmazott türelmi rendeletének, továbbá egyes apróbb változtatásoknak 1783-ban, amelyek – és a türelmi

rendelet – ellen a magyarok mindvégig tiltakoztak. A türelmi rendelet 1790-es tényleges hatálytalanításával a magyar városok mindegyike a zsidók letelepedési és üzleti tevékenység folytatására vonatkozó jogának eltörlését követelte. Az alkormányzó kertelve kijelentette: „A zsidók kiutasítása a városokból az ország általános gazdasági problémája, és a nagygyűlésnek kell döntenie róla.” Idézi Moskovits, Aron: *Jewish Education in Hungary (1848–1948)*, New York, Bloch Publishing Company, 1964, 4–5. Ezért döntés született arról, hogy a türelmi rendeletet egyelőre visszaállítják. Az alkormányzó 1794-ben mégis engedett a pesti városi tanács követelésének, hogy kiutasítsák mindazokat a zsidókat, akiknek nem volt 1790 előtt-ről engedélyük. A városok mind az 1802-es, mind az 1807-es országgyűlésen kifejezték elégedetlenségüket. Az előbbin egész panaszáradat zajlott. A pozsonyi céhek a zsidó boltosokat és kereskedőket piócákhoz hasonlították, akik a tömegek éltető vérért szíva élnek és működnek, és ilyenformán azt követelték, hogy a zsidókat tiltsák el a gyártástól és az áruk kiskereskedelmétől. A pesti kereskedelmi egyesület kijelentette, hogy sem a bor és a dohány árusítását vagy a velük való házalást, sem pedig az ingatlantulajdon szerzését nem szabadna megengedni nekik. Noha az 1807-es országgyűlés (valamint a rákövetkező országgyűlések) képviselőinek azzal kapcsolatos javaslata, hogy ne szedjék tovább a türelmi adót, nagylelkű gesztusnak tűnik a részükről. Patai értelmezése szerint ez nem annyira a zsidók iránti jóakarat megnyilvánulása volt, sokkal inkább az osztrákokkal való szembeszegülés aktusaként értelmezhető. A tulajdon fogalmának alkalmazásával a zsidókra kivetett adók és az ebből nyerhető hasznok pontosan a magyarok, nem pedig az osztrákok hatáskörébe tartoztak. 1828-ban végre foglalkozni kezdtek a képviselők javaslatával, és ebben az évben nem gyűjtötték be a türelmi adót. 1846-ban eltörölték – ekkorra a kormány összegyűjtötte az összes, korábbi elmaradt adót. Patai: *Jews of Hungary*, 202.; Moskovits: *Jewish Education in Hungary*, 4–6., 8.

- 10 Handler: *Early Blueprint for Zionism*, 9.
- 11 A megelőző harminc évben csak néhány olyan zsidót találhattunk vidéken, akik a törvénynek fittyet hányva föld- és ingatlantulajdon is birtokoltak. Moskovits: *Jewish Education in Hungary*, 7.
- 12 Széchenyi István gróf *Hitelét* idézi Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999, 42.
- 13 Katzburg, Nathaniel: *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920–1943*, Jeruzsálem, Bar-Ilan University Press, 1981, 12–16.
- 14 Vardy, Steven Bela: *The Origins of Jewish Emancipation in Hungary: The Role of Baron Jozsef Eotvos, Ungarn-Jahrbuch Band 7, Jahrgang 1976*, Munchen, 146.; Patai: *Jews of Hungary*, 232.
- 15 Voros: *One Thousand Years*, 104.
- 16 Dessewffy Aurél grófot idézi Patai: *Jews of Hungary*, 233.
- 17 Idézi Vardy: *Origins of Jewish Emancipation*, 153.
- 18 Kossuth Lajost idézi Patai: *Jews of Hungary*, 233.
- 19 Virág Benedeket idézi Kolosváry-Borcza Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma*, Budapest, Stadium, 1943, 16.
- 20 Mahler: *Austrian Government and the Hasidim*, 202–205.; Katzburg: *Fejezetek*, 44. A *maskilim* szó a *hászkálá* indítványozóira vonatkozik – utóbbit rendszerint a zsidó felvilágosodásként fordítják.
- 21 Idézi Mahler: *Austrian Government and the Hasidim*, 198.
- 22 Idézi Mahler: *Austrian Government and the Hasidim*, 205., 202., 207–209., 211–213., 215., 221., 223–224. Joseph Perl és a *hászkálá* további lelkes pártolói egyetértettek mindezekkel az értékelésekkel; mivel a haszidok életvitelét ártalmasnak tartották az „asszimiláltság” képére nézve, a *maskilim* olyannyira erősen küzdött a kiművelésükért, hogy tényleges háborút indítottak ezek ellen a hajthatatlan zsidók ellen.
- 23 Moskovits: *Jewish Education*, 9–10.; Vardy: *Origins of Jewish Emancipation*, 154.
- 24 Idézi Veghazy: *Role of Jewry*, 57–58. A zsidók úgy próbálták megkerülni ezt az akadályt, hogy 1842-ben Pesten megszervezték a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelési Egyesületet, amelyhez aztán még számos város tagszervezete csatlakozott, ahol összességében több ezer szakembert képeztek ki.
- 25 Vardy: *Origins of Jewish Emancipation*, 146–161.
- 26 Eötvös József: *A zsidók emancipációja*, 1840, utánnomás, Budapest, Magyar Helikon, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 207.
- 27 Eötvös: *A zsidók emancipációja*, 215.
- 28 Eötvös: *A zsidók emancipációja*, 215.
- 29 Eötvös: *A zsidók emancipációja*, 213.
- 30 Eötvös: *A zsidók emancipációja*, 227.
- 31 Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok 1864–1868*, idézi Katzburg: *Fejezetek*, 41. Ez a meggyőződés nem korlátozódott Eötvös naplójának lapjaira. Egy későbbi, Petraszevich Géza szövegében tett említése azt mutatja, hogy köztudomású volt.

- 32 Ez a negatív kimenetel adta az ösztönzést arra, hogy megalapítsák *A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő egyletét*. Bernstein Béla: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*, Budapest, 1898, 18–19., 20–21.
- 33 Patai: *Jews of Hungary*, 236.
- 34 *Pesti Hírlap*, 1844. május 5.
- 35 *Pesti Hírlap*, 1844. május 5. Egy ugyanezen a napon megjelent másik cikkben is előkerült a zsidóság mint nép témája. Fábián Gábort, a Tudományos Akadémia tagját idézi, aki a következőt állítja: „A zsidókat nem csak mi, hanem a zsidók is így nevezik »zsidó NÉP«. Nem szokták pedig mondani: Pápista nép, Kálvinista nép, Lutheránus nép, Unitárius nép. — Innen látszik, hogy e szó alatt »zsidó« több fekszik, mint csupán vallás különbség. [...] A zsidókat tehát nem lehet emancipálni, mert vallásuk politikai institutie, theocratiai alapokra építve, mely a fennálló országglási rendszerrel politicai egybehangzásba nem hozható.” Legalábbis ennek a szerzőnek a meggyőződése ellenére „az emancipáció mellőzhetetlen föltétele a zsidó és keresztény közti házasság felszabadítása”. *Pesti Hírlap*, 1844. május 5. Hasonlóképpen egy bizonyos „Dr. J. G.” által megjelentetett röpirat – melynek címe *Némely igénytelen nézetek vallásilag véve a magyar-honi zsidók meghonosítása s a magyar nemzetteli egybeolvadása ügyében* volt – a következő nézetet nyilatkoztatta ki: „a zsidók egyenjogúsítását nemcsak nem helyesli, de ellenzi is a józan ész”, mivel elkülönült népről van szó, amely Palesztina felé fordult, és akiknek a messianisztikus hitének részét képezi majdani visszatérésük a Szentföldre. Idézi Patai: *Jews of Hungary*, 236.
- 36 Kossuth Lajost idézi Patai: *Jews of Hungary*, 235.
- 37 Jonas Kunewaldert és mások, idézi Silber, Michael K.: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, New Brunswick, N. J. és Oxford, Transaction Books, 1987, 138.
- 38 Széchenyi István gróf beszéde az alsóházban, 1844. április 24-én.
- 39 Idézi Bernstein: *Az 1848/49-iki magyar szabadságharc*, 29–30.
- 40 *Pesti Hírlap*, 1848. február 24.
- 41 *Pesti Hírlap*, 1848. március 2.
- 42 Vida Márton: *ÍTÉLJETER! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*, Budapest, 1939, lapszámozatlan.
- 43 Tudósítás Kossuth beszédéről, *Budapesti Híradó*, 1848. április 1 p. 314
Valamint Pesti Hírlap, 1848. április 7.
- 44 Bernstein Béla ötven évvel később írt a zavargásokról. Az 1848. március 19-én Pozsonyban kezdődő zavar-gásokon tüntetések zajlottak, ablakokat törtek be, és lopások történtek. A városi polgárok azt követelték, bocssáskak el a zsidó lapszerkesztőt és a városházi ivó zsidó kocsmárosát, utasítsanak ki minden zsidót és tiltsák be a házalást. Az első két követelést azonnal teljesítették, a második kettőt pedig egy hónappal később, amikor április 6-án ezres nagyságrendre rúgó csőcselék kergette el a zsidókat, akik egy hegyen lévő, fallal körülvett gettóban kerestek menedéket. Március végére Sopron városa elrendelte a zsidók ki-űzését, és így tett Pécs is, de az utóbbi város önkormányzata kompromisszumként belement, hogy csak a tartózkodási engedéllyel nem rendelkező zsidóknak kelljen kiköltözniük. Április 5-én Székesfehérvár és Szombathely lakosai megtámadták a zsidókat, de az előbbi városban, ahol ki akarták űzni őket, végül meg-gondolták magukat. Április 19-én Pesten a csőcselék több zsidót megvert és kirabolt, a zsidónegyedet pedig lerombolta. A bazini, nádasi, szeredi, nagyszombati, modori és szentgyörgyi zsidók mind ugyanerre a sorsra jutottak, Vágújhelyen és több környező településen pedig hatszáz családot kínoztak, vertek meg és tettek földönfutóvá. Ugyanez történt Szakolcán, Turán, Pöstyénben, Hrustinban, Bosácban és Nagytapolcsányban. *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, 1898, utánnymás, Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 2000, 31–50. Lásd még W. Baron, Salo: *The Revolution of 1848 and Jewish Scholarship*, *Jewish Social Studies* 9., 1949.
- 45 Katzburg: *Fejezetek*, 49.; Baron: *Revolution of 1848*, 169.
- 46 I Katzburg, Nathanie: *Anti-Semitism in Hungary, 1867–1914*, Tel Aviv, Dvir Co. Ltd., 1969, 49.
- 47 Kossuth Lajost idézi Barta István: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951, 496.
- 48 Baron: *Impact of the Revolution of 1848*, 198.
- 49 Baron: *Impact of the Revolution of 1848*, 169.; Bernstein: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc*, 31–50.
- 50 Az intézkedések közül kettő a keresztény felekezetek ellen irányult. A forradalmi kormány számos pozí-cióját a római katolikus egyház tagjaival töltötte fel az iránti igyekezetében, hogy az egyházat összekapcsolja az 1848-as szabadságharcra. Ezek a korábbi képviselők most abban a helyzetben találták

- magukat, hogy az osztrák kormány tisztogatása során megfosztotta őket egyházi rangjuktól. Kiraly, Bela K.: *Protestantism in Hungary Between the Revolution and the Ausgleich*, in Kiraly, Bela K. (szerk.): *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*, New York és London, East European Quarterly, Boulder, Colo. / Columbia University Press, 1975, 66–79. A klerikális vezetés hiányából még korántsem következett a vallásosság kifejeződéseinek elsorvadása, ezek egyszerűen átcsatornázódtak; így lettek az egyházi központokat fémjelző egyházi alapú szertartásosságból a vallásosság személyesen kezdeményezett jelzései: zarándoklatok, körmenetek, rózsafüzér-mozgalmak és bünbocsánatok. Freifeld: *Nationalism and the Crowd*, 141. Ami a protestánsokat illeti, az ő részvételük a magyar szabadságharcban eredményezte azt, hogy törvénybe iktatták a „protestánsok elleni rendeleteket”, amelyeket az 1859-es protestáns pátens követett (amelynek állítólag a jogi státusuk visszaállítása lett volna a célja – de ezt végül nem tette meg). A protestánsok petíciókkal, gyűlésekkel, cikkekkel és a pátens végrehajtásának nyílt visszautasításán keresztül tiltakoztak. Egyházi vezetőket tucatszámra tartóztattak le és börtönöztek be; hamarosan országszerte ellenszegülés következett. Bár nyilvánvalók voltak a politikai felhangok, az ezt a kérdést övező érzelmek heves volta nagymértékben a vallási elkötelezettségből következett. Király: *Protestantism in Hungary*, 66–79. A katolikusok és a protestánsok reakciói is arra világítanak rá, hogy a vallás ekkoriban még mindig alapvető erőt jelentett Magyarországon, ami megintcsak annak a szükségességét hangsúlyozza, hogy megkérdőjelezzük a tizenkilencedik századi tömeges szekularizációra vonatkozó kijelentéseket.
- 51 Idézi Patai: *Jews of Hungary*, 276. Miután számos alkalommal arra hivatkoztak, hogy képtelenek ekkora összeget megfizetni, a hatóságok beleegyeztek abba, hogy egy alacsonyabb összeggel finanszírozzák a zsidó iskolákat. Moskovits: *Jewish Education in Hungary*, 18.
- 52 Patai: *Jews of Hungary*, 289–293., 302.; Veghazi: *Role of Jewry*, 59.
- 53 Katzburg: *Hungary and the Jews*, 17–18.
- 54 Trefort: Riehl sociológiája és munkássága, *Budapesti Szemle* 16., 53. szám, 1862, 302–304.
- 55 Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 61–62.

5. FEJEZET

AZ ASSZIMILÁCIÓ ÉRTÉKELÉSE 1867 UTÁN

Csupán néhány hónappal az 1867-es emancipációt követően Kiss József zsidó költő és egy nagyobb folyóirat jövőbeli szerkesztője efféle szólammal magasztalta fel újonnan törvényessé lett hazáját: „Tekints az égre, aztán nézz a földre: / E föld hol állasz, az ígélet földje.”¹ Hét éven belül meggyőző érvelések kritizálták a zsidók asszimilációs előmenetelét, ami egy második vers megírására készítette Kisst. Az „Uj Ahasvérről” a következőket írta: „Rakhatsz te kunyhót eleget, / Halomra gyűjthetsz kincseket, / Otthonod mégsem lesz neked.”²

Csernátony Lajos ötrészes, zsidókról szóló sorozata, amely saját folyóiratában, az *Ellenőrben* (1874) jelent meg, rámutatott, hogy az asszimiláció valódi tanújele hiányzik: a zsidók, mintha csak gettóban élnének, továbbra is a munkára, a spórolásra és a szociális kohéziójukra koncentráltak ahelyett, hogy magukévá tették volna keresztény honfitársaik kinézetét és viselkedését. Emellett az, hogy a zsidók egyre inkább bevonódtak a német kultúrkörbe, a német kultúrához és nyelvhez való kitartó ragaszkodásukon* keresztül ténylegesen gátolta a magyarosítás folyamatát Magyarországon, miközben a németesítést támogatta.³ Csernátony ezt a cikksorozatot szabadelvűként írta; liberális beállítottságához nem férhet kétség. Kossuth Lajos korábbi titkáraként az 1848-as szabadságharcot követően húsz évre száműzetésbe vonult. Visszatértekor újságírói karrier építésébe fogott, miközben Tisza Kálmán liberális pártja (a Szabadelvű Párt) országgyűlési képviselőjeként is szolgált – habár az efféle nézetek nyilvános kifejezésével kisebbségi helyzetbe került a pártján belül. Cikksorozata korai, de csaknem tökéletes kifejezése annak, hogy a zsidók asszimilációjában mennyire csekély volt az előrehaladás. Ugyanezeket a panaszokat egyre többen és növekvő gyakorisággal juttatták kifejezésre, amint elterjedt a felismerés, hogy a zsidók nem vitték véghez a reformot.

A népszerű napilapban, a *Magyar Hírlapban*, 1877-ben megjelent vezércikk további problémákra is rámutatott, amelyek nyilvánvaló semmitmondások so-

* 1880-ban a magyar zsidók egyharmada vallotta a németet az anyanyelvének, és valamivel kevesebb mint kétharmaduk a magyart. 1900-ra mégis csupán huszonöt százalékuk mondta, hogy nem ismer másik nyelvet a magyaron kívül. A kétnyelvűség tehát nyilvánvalóan uralkodó tendencia volt a magyar zsidók körében. Silber: *Historical Experience of German Jewry*, 127. A zsidókérdés ügyében íródott nyílt levelek hangot adtak a véleménynek, hogy bár ne beszélnének a zsidók többé németül – akkor minden jó lenne. *Függetlenség*, 1880. december 23., 355. Neuhasz rabbi haláláról azért szólt sok feljegyzés, mert magyarul prédikált. *Függetlenség*, 1881. január 24. 23.

rozatába szövődtek össze. Az emberek tudatlanok, ezért azok lesznek sikeresek, akik olyan jól gazdálkodnak a pénzükkel, mint a zsidók. A gyűlölet miatt a zsidók megmaradnak a távolságtartás és a könyörtelenség mellett, és ez teszi gazdaggá őket. A zsidók és a keresztények nem értik meg egymást, ezért van a gyűlölködés köztük. A zsidók körében jelen van az összetartás érzése.⁴ Ez a legutóbbi jegy, a zsidók összetartása volt annak a jegycsaládnak a harmadik tagja, amelybe a szociális kohézió és a társadalmi elzárkózás is tartozik. Noha a zsidók összetartására már a türelem korszakának idején felfigyeltek, ennek a jegynek nem tulajdonítottak jelentőséget. A két másik jegy az emancipációval egyidejűleg jelentkezett, és azt jelezték, hogy a zsidók csak korlátozott mértékben hajlandók érintkezni a nem zsidókkal.⁵ Ezt a három jegyet azonnal az asszimiláció nyilvánvaló akadályaként kezdték el felfogni.

Kissnek az újonnan kialakult helyzettel kapcsolatos érzése a kormány azon kifejezett akaratával is egybeesett, hogy szabályozzák a kelet-európai zsidók bevándorlását és letelepedését (erre gyakran a „keleti kérdésként” hivatkoztak) 1875-ben⁶. Ezen álláspontja határozott kinyilvánítására Istóczy Győző országgyűlési képviselőnek az e tárgyban megtartott parlamenti beszéde sarkallta.* Visszatérő téma volt, hogy korlátozzák-e a kelet-európai zsidók bevándorlását, és ha igen, akkor milyen mértékben.

„Új hazát kerestek maguknak. Kik ezek az emberek? Ugyanaz a hulladék ők, mint amely a moszkovita szűrőn átszűrődve Galíciába szökött. Ott aztán még egyszer kiszűrték őket. A jók ottmaradtak, a hulladékanyag meg tovább vándorolt. [...] Úgy érkeztek meg ide, hogy senki sem hívta őket. [...] Egyre többen érkeztek, bugyorral a hátukon, kezükben csaló mérleget fogva, a hordóikban pedig mérgezett italt hoztak magukkal, és a kereszténység iránti ádáz gyűlölettel jöttek ide.”⁷

Általában minden zsidót asszimilálatlannak tekintettek, azonban a galíciaiakról szóló vitákban a relatív szaporulat mérőeszközét használva az derült ki, hogy „a mi zsidóink” legalább viszonylagosan asszimilálódtak, de „azok a zsidók” – akik többségükben Galíciából érkeztek – nem, és az ő asszimilációjukra nem is kerülhetett sor.

Azzal egy időben, hogy Istóczy felhozta a keleti kérdés ügyét, azt is megkérdezte, összekapcsolódik-e a zsidókérdéssel. A zsidókérdés számos alkotóelemmel bírt. Lényegi összetevője a zsidók „kasztszerű... minden idegen elemet kiszorít[ó]” jellege volt, amelyet az tartott fenn, hogy ellenálltak a más vallásbéliekkel kötendő házasságnak. Egy másik lényeges alkotóelem az volt, hogy a számuk abszolút értelemben és a bevándorlás következtében is gyorsan növekedett.⁸ A zsidók, akik

* Istóczy Győző neve a politikai szintén a zsidókkal kapcsolatos ügyekkel fonódott szorosan egybe. Mélysegesen nyugtalanította, hogy a zsidók gazdasági és társadalmi értelemben is monopolhelyzetbe kerültek Magyarországon, ezért közreműködött az Antiszemita Liga létrehozatalában (1880). Az ő nézeteit terjesztő folyóirat, a *12 Röpirat* elindításában (1880) és az Országos Antiszemita Párt megalapításában (1883). Az országgyűlésben eltöltött számos éve alatt mindvégig olyan intézkedéseket próbált meg keresztülvinni, amelyek megoldanák a zsidókérdést.

„világuralmi merész terveket” szöttek,⁹ máris monopóliumra tettek szert a pénzügy és a kereskedelem legmagasabb szintjein. Az alsóbb szinteken pedig élösködökként jelentek meg: pénzkölcsönző uzsorásokként, vendéglősként és földbérlokként. A pénzsidó terjeszkedés elkötelezettjei voltak, amelyet a párizsi *Alliance Israelite Universelle* segített elő. Kulturális és vallási okokból asszimilálhatatlanoknak bizonyultak, és mint ilyenek, fenyegetést jelentettek a keresztény erkölcsökre és a magyar nemzeti önállóságra törekvésre.¹⁰

Istóczynek adott válaszában báró Wenckheim Béla a kormány nevében a következőket mondta: „... a kormány [...] zsidókérdést nem ismer..., s ennél fogva irányában semmiféle álláspontot nem foglalhat el.”¹¹ A kormány vagy képtelen volt, vagy nem volt hajlandó elismerni a zsidókérdés létezését, de egy levél, amelyet (1875. április 20-án) Edmund Monson, a magyarországi brit főkonzul írt, inkább megerősíti azt: „Istóczy, igazság szerint, sokak titkolt, nyilvánosan nem hangoztatott meggyőződését tolmácsolta.”¹²

Az lehet, hogy „nyilvánosan nem hangoztatott” volt, de írásban határozottan megjelent. Ha megnézzük a *Jüdische Delikatessen* 1880 júliusa és szeptembere között, azt láthatjuk, hogy ekkorra már igencsak megszorodtak és felhangosodtak az azzal kapcsolatban született megjegyzések, hogy a zsidók nem illeszkedtek be Magyarország társadalmi és politikai rendszerébe (vagyis nem tettek eleget a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek).

A *Delikatessen* „szerkesztője” hat, német nyelvű röpiratot gyűjtött össze, amelyeket Magyarországon terjesztettek, és két olyan röpiratot is, amelyeket németül írtak, de Magyarországról származtak (szembenállásukat a zsidókkal leginkább azon keresztül juttatták kifejezésre, hogy a zsidók gazdasági hatalmát hangsúlyozták), valamint egy korabeli magyar tánczenét tartalmazó füzetet, *New Songs* címmel, amelynek repertoárjában néhány, a zsidókat kritizáló és kigúnyoló dal is helyet kapott, továbbá egy szatirikus lapot, amely előszeretettel jelentetett meg hasonló jellegű gúnyiratokat és karikatúrákat. Egy sorozatban megjelenő, kis alakú könyvecskét – amely kiemelt helyen közölt zsidóellenes verseket – és egy zsidó szerzőjű röpiratot is begyűjtött, *Mit tehetünk a támadások ellen?* címmel.¹³

Egy zsidó férfi hosszú cikket írt, amelyben a fennálló állapotok miatt és az emancipáció óta még rosszabbodó helyzetről is panaszkodott. Olyan cikkeket is nagy számban jelentettek meg, amelyek a zsidók bűnözéséről és erkölcstelenségéről szóltak, továbbá arról, hogy a zsidók egymással is rosszul bánnak, s mindezeket zsidóellenes viccekkel tűzdelték tele. Ezenkívül láthatjuk, hogy Istóczy megalapította az Antiszemita Ligát, amely az *A zsidókérdés* című folyóiratát 1880 őszén indította útjára – ugyanakkor, amikor Istóczy *12 Röpirata* is megjelent.¹⁴

Bartha Miklós képviselő az országgyűlésben kijelentette, hogy az antiszemita mozgalom jelentős, és érdeklődött, a kormány engedélyezi-e a Liga létrehozatalát, majd abbéli reményét fejezte ki, hogy ez nem fogja sérteni a vallásközi békét. Ezekben a hónapokban közzétettek egy, a zsidók Palesztinába való kivándorlását támogató hirdetményt. Egy kistelepülésen néhány keresztény lakos felgyűjtött egy zsidó tulajdonba került házat, és jelentések érkeztek arról, hogy Ada városában zsi-

dókat gyilkoltak meg. Számos további cikk nehezményezte, hogy a zsidó ünnepeken miért vannak zárva az üzleteik, és egy nyílt levél is íródott az ortodox zsidókhoz, amelyben azt kérdezték tőlük: „Miért nem a magyar nyelvet használják?”¹⁵

Ezek a panaszok termékeny talajra hullottak. Azt láthatjuk, hogy 1880-ra kialakultak a zsidók és a keresztények közti történelmi szekuláris összefüggésrendszer – a gazdaság – ellenőrzésének megvalósításáért lobbizó szerveződések. A nem zsidó kereskedők és iparosok megvédelmezése a zsidó konkurenciával szemben volt az egyik leglényegesebb kérdés abban a programban, amelyet a Magyarországi Nem Zsidók Szövetsége megfogalmazott. A gazdasági torlaszok emelésén túl az efféle szervezetek megbízatása arra is szólt, hogy megteremtsék a társadalmi elkülönülést a zsidóktól, lobbizzanak a kormánynál és informális politikai hangként szolgáljanak.¹⁶ Istóczy *12 Rőpirata* ugyanezt a célt szolgálta. Az első, a zsidókérdésnek szentelt folyóiratként tizenkét éven át jelentették meg, és az antiszemita mozgalom hivatalos sajtóorgánuma lett.¹⁷

Istóczy már 1878-ban előre látta a zsidókérdés egy lehetséges megoldását, amelyet az országgyűlés előtt „a zsidó állam felállítása tárgyában” megtartott beszédében vázolt fel.¹⁸

„Egymás mellett, egyikünknek vagy másikunknak, a dolgok természetes szükség-szerűsége folytán el kell pusztulnia: ez az alternatíva... Szerencsére napjainkban nincs többé szükség az ultima rátióra... föltéve, hogy a zsidó nép ön maga is segédkezet nyújt a zsidókérdés problémájának, korunk szellemében való megoldására. E megoldás pedig nem más, mint a hajdani zsidó haza visszaállítása.”¹⁹

Azáltal, hogy visszatelepednek Palesztinába – ahol „életerős, hatalmas új elem” lennének –, a zsidók új életre keltenék ezt a térséget, míg európai jelenlétük az ellenkező hatással járt: „[a]z európai nemzetek haladását gát[olta] és a keresztény civilizációt veszélyeztet[te]. Fontos észrevenni, hogy Istóczy nyitva hagyta a lehetőséget a zsidóknak, hogy maradhassanak, amennyiben teljes mértékben asszimilálódtak, de azok, akik „velünk asszimilálódni, egybeforrni nem akarnak: mindazok váljanak meg tőlünk”.²⁰ Nem Istóczy volt az egyetlen, aki támogatta a zsidók áttelepítését Palesztinába. Másoknak elfogyott a türelmük, és már letettek a zsidó asszimiláció megvalósíthatóságáról. Ennélfogva a zalai kereskedők, akik a szabadelvű országgyűlési képviselő, Jókai Mór támogatói voltak, egy közleményt kaptak kézhez: „A nagy-kanizsai választókerület [zsidó] nagykereskedői azon szerencsés pillanathoz jutottak, hogy becsülettel kimehetnek Palestinába, és egyuttal Zalamegyének székhelyét – és a zala-egerszegi törvényszéket – magukkal vihetik.”²¹

Ezzel egyidejűleg az államilag felállított magyarosítási hivatalokon keresztül az etnikai kisebbségek és a zsidók körében is hirdették a nevek magyarosítását.* Habár ezt az eljárásmodot az asszimiláció eszközeként felszínesnek tekinthetjük, a kormány a folyamat kulcsfontosságú elemének tartotta, jóllehet a magyarok közt csekély többségben voltak azok, akik támogatták ezt az irányvonalat. Napirenden a zsidók névváltoztatást illető indítékai voltak és az, hogy milyen nevet választanak. A névváltoztatás leggyakoribb okának a célszerűségét tekintették. Egy anekdota némi túlzással azt beszélte el, hogy bizonyos Löwy Mózes hogyan tért át a protestáns hitre és ezzel egyidejűleg miképp változtatta meg nevét Luther Mártonra, hogy megőrizhesse fehérneműibe hímzett monogramját.²² A célszerűség baljóslatú felhangokra tett szert, amikor is egy zsidó, aki egy nagynevű család után Döryre változtatta meg a nevét, az említett család egyik tagjának adta ki magát, és tekintélyes méretű hitelhez jutott egy bécsi társaságtól. Őt végül elfogták. A *Függetlenség* szerkesztője ehhez a következő megjegyzést fűzte: „[A jómadár,] ki most átkozza a magyar nemzeti chauvinizmust, mely nem a szivben és vérben, hanem a névben keresi a hazafiasságot és örömmel engedi a legrégebbi családok neveit felvételni a szennyos zsidófaj egyes példányainak.”²³

„Néhányan közülük úgy tesznek, mint ha kedvelnék a régi családneveket, a valóság azonban az, hogy e nevek nimbusába kívánnak rejtőzni” azért, hogy megbecsültnék és jóhírűnek tűnjenek.²⁴ És meg kell említeni azt a „ragyogó tényt”, jelentette ki a *Tolna Megyei Közlöny*, hogy a zsidók csakis közismert neveket választottak, az ismeretleneket elkerülték.²⁵ Egy, a szerkesztőhöz írt levél „politikai bűnténynek” minősítette a régi nevek felvételét; mint fogalmazott, az „[b]izonyos komonisztikus ízzel is bír”.²⁶ Már a vita lecsengése idején (1885-ben) megjelent egyik cikk leszögezte, hogy a zsidók megbecstelenítik a keresztény neveket, s inkább számokat kellene adni nekik; legjobb az lenne, ha beléjük is égetnék.²⁷ A Névmagyarosító Társaság mégis megvédte a régi magyar nevek felvételét mondván, különben fennmaradnának az idegenszerű nevek. De az olvasói levelekből kiderül, hogy ebben a kérdésben nem volt közmegegyezés. Az egyik vezércikk nem ellenezte a korábban a nemesség által használt nevek felvételét, de azt javasolta, hogy a nemesek jelezzék nemes voltukat, például az „úr” utótaggal, hogy ezzel különböztessék meg helyzetüket, mint ahogyan azt Nagy-Britanniában tették.²⁸ A Pesti Izraelita Nőegylet szándékot sem tanúsított az asszimilációra: közlönyüket németül nyomtatták – és a magyar zsidók mindannyian továbbra is német lapokat olvastak.²⁹

* * *

* A kormány névmagyarosító politikája nem volt különösebben sikeresnek mondható az etnikai kisebbségek körében. 1881 májusától ők tették ki Magyarország lakosságának felét, míg a zsidók csak öt százalékát, a névváltoztatók négyhetede mégis a zsidók közül került ki. *Pesti Napló*, 1881. május 26., 144. Az 1881. augusztus 28-i 235. szám ismételtelen rámutatott, milyen nagy számban változtatták meg a zsidók a nevüket: azt írták, ötszörös növekedés volt tapasztalható; a zsidók ötvennyolc százaléka magyarosította a nevét. Ez az oka annak, hogy amikor ezt a kérdést vitatták meg, az emberek rendszerint a zsidókra gondoltak.

Kiss József optimizmusa gyorsan elpárolgott. Kiss nem értette meg, hogy az emancipáció nem az elfogadás kapuit tárta ki a zsidók számára, mindössze a reformjukat könnyítette meg. A közmegegyezés az volt, hogy „a zsidók nem reformálják meg magukat”, másképp megfogalmazva: „a zsidók még mindig a régi, emancipáció előtti viselkedésüket mutatják”, vagy egészen tömören: a zsidók nem asszimilálódnak. Egy másik megfogalmazás egyedülállóan jellemezte az emancipáció utáni időszakot: a zsidók nem azon változtatnak, amin kellene. A zsidók szociálisan kohezív és „kasztszerű” természete akadályozta áttérésüket, akárcsak azt, hogy más vallásúakkal házasodjanak. „Munkamoráljuk” ellentétben állt a magyar erkölcsökkel, a monopóliumukhoz vezetett el a pénzügyekben és a kereskedelemben. Ez a monopólium pedig egy lépcsőfokot jelentett a „világuralomhoz” vezető útjukon. A pénzkölcsönzés, a kocsamárosság és a földbérlet folyamatos, napi szintű konfliktusforrás volt a zsidókkal, és kidomborították a zsidók kifogásolható jellemvonásait. 1880-ra már a különféle szervezetek is tetézték az általánosan hangoztatott panaszok számát.

A kormány kétféle kísérletet tett arra, hogy megbirkózzon a problémával. Ki akarta zárni az asszimilálhatatlannak tekintett kelet-európai zsidókat, és magyarosítani próbálta a „házi” zsidóit azzal, hogy névváltoztatásra bírta őket, valamint azt kérte tőlük, tanuljanak meg magyarul és magyar iskolákban taníttassák a gyerekeiket (lásd lejjebb). Ezek az intézkedések nem az általános reform sarkalatos ügyére irányultak, így aztán hatástalanok is maradtak. Egy kis ingerlés is elég volt hozzá, hogy az ügy eszkalálódjon: a rituális gyilkosságok elkövetésének a zsidók feje felett lebegő vádja – amely az emancipációs vitákban sohasem merült fel kérdés-ként, még a katolikusok körében sem – mutatta meg, mennyire mélyen gyökerezik ez az ellenséges érzület, amelyet a zsidók széles körű jelenlétével szemben éreztek a magyar társadalomban.

JEGYZETEK

- 1 Kiss József: December huszadikán, *Zsidó dalok*, lapszám nélkül, 1868.
- 2 Kiss Józsefet idézi Komlós Aladár: A századvég költői, in *Tegnap és ma*, Budapest, 1956, 151. Az 1870 és 1910 közötti időszakra vonatkozóan vannak statisztikáink a zsidó bevándorlásról, vagyis éppen azt az időszakot fedik le, amelyet ebben a fejezetben tárgyalunk. Noha olykor nehéz feltárni a kivándorlás pontos okait, amennyiben azok nem vezethetők vissza közvetlenül valamilyen szerencsétlenségre, ez esetben ésszerű a feltételezés, hogy a 110 ezer zsidó kivándorlása ebben a negyvenéves időszakban, legalábbis részben, az erős zsidóellenes érzületnek volt betudható. Ez a számadat a zsidó lakosságnak nagyjából tíz és húsz százalék közötti részét jelenti, mondja Macartney, C. A.: *A History of Hungary 1929–1945*, New York, 1956, 1:192. Macartney számadatait azonban némi kétkedéssel érdemes fogadnunk. A magyarországi zsidó lakosság nagyarányú növekedését ebben az időszakban elsősorban a Galíciából való folyamatos beáramlásuk okozta. Logikusabbnak tűnik, ha egyszerűen ideiglenes lakosoknak tekintjük őket, akik az Európából Amerikába vándorló zsidók tömegeinek részét képezték.
- 3 Csernátony valamennyire hibáztathatónak tekintette a kormányt a magyarosítás lassú előrehaladásáért: mind az átfogó honosítási törvénytervezet hiánya, mind a polgári házasság tiltása akadályozta a vágyott asszimilációt. Handler, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár*, Boulder, Colo., East European Monographs / New York: Columbia University Press, 1980, 26–27. Bizonyos Hoffmann Mór egy röpiratot hozott forga-

lomba Csernátony megcáfolására. Egyik megjegyzése feltárja, hogy Kiss érzéseiben osztozott azzal kapcsolatban, hogy a közfelfogás negatívan ítélte meg a zsidókat: „[A zsidó] tűrt ugyan, de nem szívesen látott vendég..., az egyenjogúsítás kellenül adatott”. *Zsidóinkról! Igaza van-e Csernátony Lajos úrnak vagy nem?*, Nagy-Kanizsa, Fischel Fülöp, 1874.

- 4 *Magyar Hírlap*, 1877. január 2.
- 5 Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a felvilágosodással kezdődően és az emancipáció utáni korszakba nyúlóan esetenként akadtak hivatkozások a szociális kohézióra és a társadalmi elzárkózásra, ami azt jelzi, hogy ezek a jegyek folytonosan fennálló problémát jelentettek. Az ilyen megjegyzések anakronisztikusak; a felvilágosodást megelőzően elképzelhetetlen volt, hogy az asszimilációt olyan útként képzeljék el, amelyen keresztül a zsidók becsatlakozhatnak a társadalomba. Például a *Spectator* 1753. szeptember 27-i számában (495. szám, 84. lap) a következőket írta: „Mivel mindannyian egy tömbben élnek és rendszerint ugyanazon az elkerített területen; hogy egymás közt házasodnak... Ez kizárja őket minden asztal melletti beszélgetésből...” A Magyarországon 1883-ban lezajlott, polgári házassággal kapcsolatos vitában Jánossy János országgyűlési képviselő beszélt „[a] zsidó faj ellenállási képességéről” a faji asszimilációban... az együttélésnek, az érintkezésnek ezer szála fűzték őket kezdet óta hozzánk”. Országgyűlési beszéd, idézi a *Pesti Napló*, 1883. január 21.
- 6 1882-ben a kormány a bevándorlást megállító határozatot hozott; ez egybeesett azzal, hogy az osztrák kormány kitélepítette a galíciai Brodi népes haszid zsidó lakosságát, akik közül sokan Magyarország felé vették az irányt. *Függetlenség*, 1882. június 12., 161. A kormányhatározat egyébként nem hozta meg a várt sikert. Galícia zsidó lakossága 1900-ban 811 371 fő volt, és közülük 624 639 Galícia keleti részén, a magyar határ közelében, egy tömbben élt. Wistrich, Robert S.: *Austrian Social Democracy and the Problem of Galician Jewry 1890–1914*, *LBIYB* 26., 1981, 91. Semmilyen határozat nem lehetett elég erős ahhoz, hogy meggátolja ezeknek a zsidóknak – akik Magyarországot a korlátlan lehetőségek földjének látták – a törvénytelen belépését az országba.
- 7 Istóczy Győző: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872–1896*, Budapest, Buschmann F. Könyvnyomdája, 1904, 77–78.
- 8 Istóczy kijelentette, hogy 1785 és 1870 között a magyarországi zsidó népesség nyolcszorosára növekedett, és ha az ilyen arányú növekedés fennmarad, akkor 1900-ra 1,1 millió zsidó lesz (nem is tévedett nagyot), 1960-ra 4,4 millió és így tovább. Ezeket a számadatokat Katzburg is megerősíti, Katzburg: *Anti-Semitism in Hungary*, 253. A zsidó népesség gyors számbeli növekedése egész Európára kiterjedő jelenség volt. Dr. Arthur Ruppin szerint a tizenkilencedik századi Európában valamennyi népcsoport közül a zsidók körében volt megfigyelhető a legnagyobb arányú népességszaporulat. Az abszolút számokat tekintve 1800-ban 2,5 millióra becsülte a zsidó népességet, 1825-ben 3,281 millióra, 1850-ben 4 764 500-ra, 1880-ban 7 673 500-ra, 1900-ra pedig 10 602 500 főre. Jacob Lestchinsky népességtisztiztikus szerint a négyszeres növekedés „példa nélkül álló jelenség a zsidó és a nem zsidó demográfia történetében is”. Ruppin és Lestchinsky, idézi Engelman, Uriah Zevi: *The Rise of the Jew in the Western World: A Social and Economic History of the Jewish People of Europe*, 1944, utánnomás, New York, Arno Press Inc., 1973, 102–103.
- 9 Istóczy: *Istóczy Győző országgyűlési*, 77–78.
- 10 Istóczy: *Istóczy Győző országgyűlési*, 1–14.
- 11 Bárány Wenckheim Béla, idézi Katzburg: *Fejezetek*, 122.
- 12 Edmund Monson, idézi Katzburg: *Fejezetek*, 23. A brit külügyminisztérium által készített feljegyzésekről a *Függetlenség* a következőket írta: „Az angol konzulok, követek jelentései mind megbízhatók. Nem szépitgetésre, himezésre-hámozásra dolgoznak, hanem arra, hogy tiszta képet rajzoljanak.” 1887. július 10., 180.
- 13 A szerző utasította a zsidókat, hogy menjenek el földműveseknek és végezzenek kétkézi munkát, ne csak bérlőkként és igazgatókként legyenek jelen. *Jüdische Delikatessen*, 5. kötet.
- 14 *Jüdische Delikatessen*, 4., 5. kötet.
- 15 *Jüdische Delikatessen*, 10. kötet, 11. tétel.
- 16 *Egyetértés*, 1880. január 29., 50.
- 17 A 12 *Röpirat* első számát tíz nap alatt elkapták. *Magyarország*, 1880. október 28., 299. A második kiadás október 30-án jelent meg. *Pécsi Figyelő*, 1880. október 30. A november 10-i megjelenés idejére már be lehetett szerezni Istóczy portréját. *Függetlenség*, 1880. november 10., 312.
- 18 Handler: *Early Blueprint for Zionism*, 45–46.
- 19 Istóczy: *Istóczy Győző országgyűlési*, 42.
- 20 Istóczy: *Istóczy Győző országgyűlési*, 59.

- 21 *Ellenőr*, 1880. augusztus 16., 390.
- 22 *Függetlenség*, 1881. szeptember 5., 244.
- 23 *Függetlenség*, 1884. október 20., 290.
- 24 *Pesti Napló*, 1881. március 1., 59.

- 25 *Tolna Megyei Közlöny*, 1881. augusztus 21., 34.; *Magyarország*, 1881. augusztus 26., 193.
- 26 *Pesti Napló*, 1881. március 1., 59.
- 27 *Függetlenség*, 1885. február 11., 41.
- 28 *Pesti Napló*, 1881. március 3., 61., 1881. március 4., 62., 1881. március 12., 70., 1881. augusztus 19., 227., nyílt levél, 1881. március 1., 59.
- 29 *Tolna Megyei Közlöny*, 1881. augusztus 21., 34.

6. FEJEZET

A RITUÁLIS GYILKOSSÁG ESETE

Dramai fordulatot 1882 májusának vége felé vett a zsidók kivételezett státusáról folyó vita. Egy helyi katolikus pap, Adamovics József az itt következő incidensre hívta fel a nyilvánosság figyelmét a *Magyar Állam* című egyházi lapban.

„Szegény ártatlan Tisza! Senki sem kételkedik benned, hogy ártatlan vagy, azon ártatlan véréből, senki sem hiszi, hogy te vagy a bűnös, sőt mindenki a meggyőződésig tudni véli, kik a bűnösök. Egy tizennégy éves lány [Solymosi Eszter], aki bevásárlást tett a faluban, a zsidó templom környékén eltűnt. Ez a tény. Ki a bűnös? [...] Csak nem gondoltok valami fanatikus zsidómerényletre? Arról a zsidók nem tehetnek, ha ez a homályba burkolt esemény egybeesik az ő húsvéti ünnepükkel, amikor véletlenül több zsidó metsző jelent meg Tiszaeszláron¹ [az említett hétvégén számos zsidó tartózkodott a helységben, akik a sakteri állásra jelentkeztek] s időzött egész éjjel a zsinagógában... Derék honfiak, kik az emancipációért való hálából áldozatot véltek bemutatni Jehovának a keresztényvérrel. Máris megindult Izraelben az úgy mielőbbi befejezésére irányuló nemes törekvés.”

A keresztény Magyarország népét sokkolta az eshetőség, hogy rituális gyilkosságokat elkövető zsidók élnek köztük, és az eset – amelyet azóta is gyakran csak Tiszaeszlárként emlegetnek – magának követelte a nemzet minden figyelmét. A sajtó rendszerint húzódozott kijelenteni, hogy rituális gyilkosság történt, és Eszter halálára „egyedi bűnesetként” vagy „őrült fanatikusok”² által elkövetett „vallási célú gyilkosságként”³ tekintett, hogy a „sakter barbár büntette ne váljon zsidókérdéssé”.⁴ Ez esetben a zsidók az igazságszolgáltatás összezavarásában voltak bűnösök, nem pedig rituális gyilkosságban, amint arra az alábbi, jellemző vezércikk is rámutatott.

* Adamovics József atyát idézi Hegedűs Sándor *A tiszaeszlári vérvád* című könyvében (Budapest, 1966, 60.). Itt fel kell hívnunk az olvasók figyelmét arra a tényre, hogy mind a római katolikus, mind a protestáns egyháziai gyakran vállaltak egyházi teendőik mellett politikai, oktatói vagy újságírói állást, és ezeken a csatornákon keresztül rendszeresen hangot adtak a zsidókkal kapcsolatos nézeteiknek. Még a falusi papok közül is akadt olyan, aki nyilvánosan hallatta a hangját. Ennek megfelelően ebben a részben számos, tőlük érkezett hozzászólással fogunk találkozni.

„Súlyos gyanúok van rá, hogy büntettet föltételezzünk. Nem akarjuk hinni, a mit a nép beszél, hogy a zsidóknak keresztény vére engesztelő áldozatul vagy egyéb rituális célból van szükségük, de hogy büntett történt méghozzá nem közönséges, egyre nagyobb valószínűséget nyer.

A rejtély megoldása érdekében áll mindenkinek, de különösen a zsidóknak; hisz ha a felzúdult nép nem nyer feleletet arra a kérdésre, hogy hova lett az eltűnt leány, bajos lesz belőle kivenni azt a hitet, hogy a páskához keresztény vére van szükség. A józan ész tehát azt parancsolná, hogy magok a zsidók buzgólkodjanak a legjobban az ügy földeítésében. És mit tapasztalunk? Azt, hogy a közönséget félrevezetni s a vizsgálatot meg-megszakítani próbálgatják... Hogy az eszlári zsidók tegnap este mit csináltak, hogy az eltűnt leány édes anyját megvesztegetni akarták... tapasztalva azt az ideges kapkodást, melylyel az ügy elsimítására minden eszközt megragadnak: vajjon rossz néven vehetni-e sokaknak, ha a feltűnő összetartás alapjául közös érdeket keresnek, ha épp a zsidók a rendkívüli szolidaritásával látják igazoltnak azt a rettenetes néphitét, mely, ha megerősül, bizony-bizony szörnyű bajoknak lehet még kútforrása.”⁵

Egy másik vezércikk használta ugyan a „rituális gyilkosság” kifejezést, ugyanakkor arra mutatott rá, hogy a „keresztények kínoztak ártatlanokat a rituális fanatizmusra alapozva, és ezt senki sem tagadja; csak a zsidóknál ne létezne rituális ölés?”⁶

Tizenhárom zsidót (köztük Scharf József 14 éves fiát) letartóztattak május végén. A letartóztatások és a per közötti időszak viharosan telt. A letartóztatások után heteken belül különböző zavargások törtek ki Pozsonyban, a nagyszombati zsidókat pedig fenyegetésekkel, röpiratokkal, fizikai támadásokkal és a rabbi ablakába dobott kövekkel rémisztették meg. Ezért a zsidók kérték, hogy a vásár napján katonák legyenek jelen a városban.⁷

Ezeknek a zavargásoknak nagy részét a papság szította, és Tisza Kálmán miniszterelnök belügyminiszteri minőségében ezt a kérdést kívánta szóba hozni a 1882 júniusában a veszprémi püspöknek írott levelében:

„Nagyméltóságod előtt is ismeretesek azon sajnos kihágások, melyek legközelebb Zala megye székhelyein, valamint e megye több községeiben az antiszemitizmus czégére alatt elkövetetnek. Ezen rendhárborítás egyes okából az is felhozatik, hogy a Zala megyében lévő zalai catholicus papság is az antiszemitichus nézeteket pártolja. ...

[...] Tiszteletteljesen kérem, hogy a Nagyméltóságod egyházi hatáskörébe tartozó papság figyelmeztessék, és papjai utasíttassanak, hogy álljanak el attól, hogy a híveknek tartott prédikációikat ne a felebaráti és keresztényi szeretet szellemében, hanem annak ellenében tartsák meg...”⁸

Tisza a katolikus papságot az antiszemitizmus támogatójaként írta le, de az egyház nézőpontjából ez az állítása téves volt. A zsidók emancipációja aligha vonhatta

maga után az egyház teológiai alapokon nyugvó álláspontjának (miszerint a zsidókat a keresztény népességtől tekintélyes távolságban kell tartani) felülvizsgálatát. Az egyház, mint rendszeren, most is kitarzott azon elképzelése mellett, hogy a zsidók keresztényekre gyakorolt hatása mélységesen ártalmas és hogy a zsidók csakis kikeresztelkedésük révén válhatnak a társadalom tagjaivá. Az ország törvényeinek védelme azonban szintén az egyházi álláspont részét képezte. Amint elfogadták az emancipációs törvényt, az egyháznak már nem volt kifogása ellene.⁹ Ám amikor szemtanúja lett a folyamatnak, amely egyre inkább elültette benne a bizonyosságot azt illetően, hogy a zsidók a társadalom minden szegmensébe beférkőznek, felháborodása teljes erővel tört ki, és innentől tevékeny résztvevője lett az emancipáció eltörléséért folyó mozgalmaknak.¹⁰

Lehetetlen pontosan megmondani, mekkora hatása volt az egyház e nézeteinek, amelyeket valamennyi kommunikációs csatornáján keresztül hirdetett: a Rómából érkező leghivatalosabb nyilatkozatoktól kezdve egészen a kisebb, hetente megjelenő helyi egyházi lapokig. Azt azonban ki lehet jelenten, hogy ezek a nézetek a katolikus lakosság széles körében terjedtek, és a vasárnapi misék is megerősítették őket. Budapesttől és a néhány kisebb várostól eltekintve a magyar lakosság túlnyomó része elszigetelt, vidéki környezetben élt, ahol az egyház befolyása volt a legmeghatározóbb. Valahányszor egy közérdeket érintő vita alkalmat adott rá, a magyar katolikus egyház mindig határozottan hangoztatta álláspontját, miszerint a zsidókat el kell távolítani a társadalom főáramából.

Nem sokkal „az antiszemitizmus leple alatt” elkövetett zavargásokat követően, az év nyarán újabb erőszakos események történtek Nyugat-Magyarországon. Aztán szeptember végén Pozsonyban törtek ki ismét, innen pedig rövid időn belül nagyjából húsz közeli településre terjedtek át. Mint azt a kormányzati levelezés rögzíti, „a Pozsonyban közelebb lefolyt zavargásokat általános nézet szerint a Pozsonyban [*Westungarischer*] *Grenzbote* néven megjelenő lap antiszemitikus irányban terjesztett közleményei s különösen azon ténykedése idézte elő, hogy antiszemitikus célokra pénzgyűjtést rendezett”. Az események azért fajulhattak el, mert a pozsonyi polgármester és a városi tanács nem tett semmit az ügy megoldására.¹¹ A zavargások olyannyira komolyak voltak, hogy kormánybiztos egy hónapos jelenlétére és statárium kihirdetésére volt szükség.¹²

A kormány azt tanácsolta, hogy tegyenek lépéseket a „feltételezett zsidóellenes agitációk” megelőzésére¹³, de eközben jobban aggódott „azon antiszemitikus irányban izgató nyomtatványok [miatt], melyekkel egy idő óta az ország elárasztatik” és felboríthatnák „az ország belső nyugalma[t]”.¹⁴ Egy brit külügyminisztériumi tisztviselő feljegyzése szerint „az egyetlen újság, amely zsidóellenes nézeteket vall, az utóbbi három hónapban megháromszorozta előfizetői számát”.¹⁵ A rendőrség háborút vívott a röplapok íróival; naponta tépték le a röplapokat, csak hogy azok másnap reggelre ismét a falakon legyenek.¹⁶ Az egyik ilyen röplap, amely miatt a hatóságok különösen aggódtak, *A tisztaeszlári vértanú leány* címet viselte, ennek az „elkobzását és megsemmisítését” rendelték el.¹⁷ Istóczy 12 *Röpiratának* 1882. júliusi számában megjelent egy cikk, amelyet egy bizonyos „Titus Aemilius” (valódi

nevén Szemnecz Emil, a magyar hadsereg hadnagya) szerzett. Az elzsidósodott Magyarország című cikk az újságban megjelenő íráskor jellemző darabja volt. Azonban az ehhez hasonló anyagok elburjánzása miatt a királyi főügyész úgy döntött, eljárást indít Istóczy ellen, aki időközben magára vállalta a cikk szerzőségét, hogy megvédje Szemneczet. A mentelmi bizottság teljességgel tudatában volt a megtévesztésnek, mégis felfüggesztették Istóczy – mint a cikk megjelentetéséért felelős személy – képviselői mentelmi jogát, hogy bíróság elé lehessen állítani a magyar büntető törvénykönyv 172. paragrafusa alapján, amely kimondta, hogy a vallási gyűlölködésre való nyílt izgatás a törvény által büntetendő. A tizenkét tagú esküdtstszék azonban másképp gondolta és felmentette Istóczyt.¹⁸

Ezzel egy időben a közvélemény beadványok útján kitartóan foglalkozott az Istóczy által egyik elsőként felvetett problémával: a kelet-európai zsidók bevándorlásával. Júniusban egy, 1882 márciusában, Szatmár vármegye által benyújtott petíciót tárgyalt a parlament. Címe *Az oroszországi részekből Galicián át Szatmár megyével határos vidékekre beözönlő zsidók bevándorlásának megszorítása tárgyában* volt, és további öt vármegye is aláírta, amihez később újabb tizennégy vármegye csatlakozott. „[T]eljesen vagyon nélkül itt egymásra megtelepednek anélkül, hogy ezért ezen nyereendő s mindenesetre magasztos állampolgári jogért a legkisebb áldozatot hoznák”¹⁹ még névlegesen sem – vagyis a galíciaiak nem tettek lépéseket az asszimilációjukért. Több magyar református lelkész, földbirtok-tulajdonos és tapolcai közeleti személyiségek sora 1882 júliusának végén együtt megfogalmazta a Tapolcai Petíciót. A kérvényben felsorolt teendőkből tisztán kitűnik, hogy a zsidók asszimilációját az értekezleten megjelentek eleve elvetélt vállalkozásnak tartották.

„[A képviselőház mondja ki.]

1. Hogy az 1867. XVII. Törvénycíkket, mint elhibázottat visszavonni szükségesnek tartja, mivel a zsidóság magát, főként a keresztényeket megalázó tisztátalanságitan fenntartásával, népfajként különíti el a keresztény magyarságtól.

2. Hogy addig is, míg e törvényt a magyar nemzeti érdekekkel megfelelővel helyettesíti, a külön zsidó felekezeti oktatást és nevelést megszünteti.

3. A zsidó fajt Magyarországon ingatlan vagyon szerezhetésétől és bírhatásától eltiltja.”²⁰

A tapolcai kérvény 1883. január 22-én került az országgyűlés elé, 2174 magyar aláírásával.²¹ Eddigre már további harminc petíció gyűlt össze. Bizonyos témák visszatérése jelzi, melyek voltak a kulcsfontosságú kérdések. Fel kell oldani a zsidókérdés megvitatásának korlátozását, amelyet „a sajtószabadság megnyirbálása” okán vezettek be. A zsidó hitnek „se hittana, se erkölcsstana nem bír a nyilvános vallásgyakorlat ama kellékeivel, melyek... az állam felügyeleti jogának gyakorlását lehetővé teszik”. A zsidó iskolák olyan gondolkodásmódot örököltettek át, amely „az általános népnevelés erkölcsi és szellemi érdekeibe ütközik”. „Lelkiismeretlenség[ük] következtében” a zsidók átvették „a hazai ipart”, és ennek a következménye „a becsületes munka elnyomása” lett és az, hogy a magyarok elvesztették külföldi

piacaikat. A seregbeli szolgálat elkerülésére a „zsidó [születési, házassági és halotti] anyakönyvnek részint hiányosan, részint hamisan való vezetése” szolgált, és hogy kihúzzák magukat az adózás alól, szándékosan csálnak a nyilvántartások vezetésében. „[A] magyar földbirtokos osztály, amely hazaszeretetének annyi magasztos példáját adta..., helyét egy se a hazafiság, se az áldozatkészség terén ki nem próbált népfaj foglalja el, melynek rohamos gazdagodása a közszellem beolvasztó és egyenlősítő hatását visszautasító külön morálon, s a közérdek társadalom alkotó elveit kizáró vallásos elszigeteltség külön életmódján alapszik”. Miképp szabadulhatnak meg ettől a csapástól? Úgy, ha korlátozzák a „keleti bevándorlást” és visszavonják a zsidó emancipációt.²²

A beadványok országsherte véget nem érő vitára adtak okot, és bőséges alapot adtak a zsidótéma további mérlegeléséhez. A parlamenti vitákban a petíciók céljaival rokonszenvező képviselők tovább fejtegették az ezekben a beadványokban felhozott érveket. Ám nem szabad, hogy elkerülje figyelmünket az emancipációt különben védelmező szabadelvű képviselők csípős megjegyzése, amellyel világossá tették, hogy a teljes asszimilációt várják el, hogy ennek véghezvitele a zsidók felelőssége és hogy a zsidók még nem értek a végére ennek a műveletnek. Az országgyűlési képviselő, Jókai Mór elismerte a zsidók uzsorázásban mutatkozó túlsúlyát, amelyet „rombolónak” tartott, és hangsúlyos jelenlétüket az alkoholkereskedelemben, amelyet „erkölcstelennek” nevezett, de bizakodott, hogy rövidesen megtörténik a zsidók teljes asszimilációja:

„A magyar nemzet már két szemita fajt asszimilált. Hogyha meg nem nevezném őket, talán sokan nem is emlékeznének rá. Az egyik szemita faj a kunok. A másik faj az örmények, kik bizonyára szintén szemiták és kiket senki Magyarországon meg nem tud különböztetni, melyik a magyar, melyik az örmény. A harmadik lesznek a zsidók, kiket a jövő században senki sem fog többé megkülönböztetni tudni, hogy melyik a magyar, melyik a zsidó.”²³

Herman Ottó országgyűlési képviselő azt a javaslatot terjesztette elő, hogy ne az emancipációról szóló 1867. évi XVII. törvényhez nyúljanak, hanem inkább azt várják el a zsidóktól, hogy ha már „[m]i ledöntöttük azon falakat, melyek ember és ember közé voltak építve, ők is döntsék le azokat, melyek a keresztény és zsidó között fennállnak”.²⁴ A magyarok rossz szokásainak utánzása – mint a kaszinózás vagy a lóversenyzés – még nem jelenti a társadalmi beilleszkedésüket. Az ortodox zsidók (akik azért tartották ártalmasnak az emancipációt, mert meggyengíti a vallásos hitet) elleni heves támadásaiban Herman egy véleményen volt dr. Szigetivel. Az utóbbi a zsidók szószólójaként arra szólította fel hittestvéreit, „hogy kényszeríttessenek nyilvános iskolát tartani és hitelveket közzétenni és azokat, melyek a mai korról meg nem egyeztethetőek [itt a tisztasági törvények betartásának és a más vallásúakkal történő házasodásnak a megtiltását említette], elvetni”, hogy elősegítsék ezzel a társadalmi beilleszkedést.²⁵ Irányi Dániel országgyűlési képviselő, akit a *Függetlenség* szerkesztője „a zsidók legszívélyesebb támogatója-

ként” írt le, kijelentette, hogy a keletről folyó zsidó bevándorlás tartósan akadályozhatja a vágyott asszimilációt.

„Az utolsó 2-3 évtized alatt igen sok zsidó költözött be Galicziából, és hogy ezek azt az elemet képezik, a mely korcsmai és egyéb közvetítő üzletekből élve, a tudatlan nép hiszékenységét kizsákmányolja, a keresztény társadalomhoz, a magyar nemzetiséghez egyáltalán nem szít. Ezeknek szaporítása tehát, valamint a magyar nemzetnek általában, úgy maguknak a hazai zsidóknak sem áll érdekükben.”²⁶

A *Pesti Napló* szerkesztője a következőképpen összegezte az országgyűlés álláspontját: „Az emancipációt a zsidók nem ajándékba kapták, hanem a szabadságszerető magyar nemzet kötelessége volt. Nem adományként várjuk a zsidóktól, hogy saját érdekeiket teljesen beolvasszák a magyar nemzet érdekeibe, hanem kötelességüknek tekintjük.”²⁷ Ez, az egy megbízhatóan liberális lapban megjelent határozott kijelentés nemcsak a zsidók asszimilációjával kapcsolatos várakozásokat hangsúlyozta, hanem azt is, hogy erőfeszítéseik „a teljes egybeolvadás[ra] a magyar nemzeti érdekekkel” ez idő tájt mennyire távol jártak az elvárt mértéktől.

Habár ezek a beadványok alapvetően az országgyűlésre tartoztak, számos forrásból érkeztek velük kapcsolatos hozzászólások. Az *Abaúj-Kassai Közlöny* nevű lapban – amely magát a „függetlenségi pártnak egyik régi és kipróbált organumaként” jellemezte – „a zsidókérdéssel kapcsolatban” azt olvashatjuk, hogy a zsidókérdést az asszimiláció hiánya idézte elő. A zsidók kitarottak amellet, hogy „türelmetlenséget” tanúsítsanak és hogy olyan „önértelmezést” adjanak „vallási és faji összetartozásuknak”, „[a]mely a zsidót, mint önczél tüzte ki az államban és társadalomban”. Ebben a zsidó államban az volt a szokás, hogy „birót gyaláz[tak], törvénykezést állít[ottak] pellengérre, hamis tanút bérel[tek], élő temet[tek] és holtat ás[tak] ki – lehet: ártatlanért, lehet: gyilkosért, ki ellen a kereszténnyel egyenlő mértékben, a törvényes vizsgálat, folyamatban [volt]”.²⁸

Klapka György tábornok, az 1848-as forradalom komáromi hőse is megszólalt a vitában, s különösen a zsidók lojalitásának kérdését hangsúlyozta. Mint mondta: az antiszemita vitában részt venni nem kíván, de a nemzetközi sajtóban meg szeretné védeni Magyarország jó hírét, és ezért köteles azzal megvédeni az állam becsületét, hogy kijelenti: 1848–49 harcaiban nem volt különbség a most gyávanak bélyegzett zsidók és a nem zsidók között. A *Függetlenség*nek megvolt erre a maga válasza: mint arról mindenki tud, Klapka pénzügyi nehézségekkel küzd, és ezért a fenti kijelentése inkább a zsidó hitelezői megengesztelésére tett kísérletnek tűnik. Azonban jobb lett volna, ha felszólalása előtt számításba veszi a tényt, hogy néhány szemtanú még életben van. A zsidók mindkét oldalon kémekként és beszerzőként vettek részt a harcokban, és mindkét oldalon kénytelenek voltak felakasztani néhányukat. Azonban a tábornok ezt a neki címzett levelet ne a magánpénzügyeibe való beleavatkozásnak tekintse, hanem inkább büntetésként, amiért a zsidók dolgába beleavatkozott.²⁹ Az ügy idővel elcsendesedett, a *Pesti Napló* szavaival: „a

zsidó vitának szerencsére vége szakadt, és pedig úgy, hogy a képviselőház az eldöntéssel meg lehet elégedve”.³⁰

Folytatódott a szervezkedés a zsidók ellen. Mindössze két nappal a tapolcai kérvény beterjesztését megelőzően Kecskeméten magyar védelmi egyesület alakult.³¹ Ennél nagyobb léptékű esemény volt – és az előkészületei feltételezhetően még Tiszaeszlár előttre nyúlnak vissza –, amikor Istóczy törekvése a hasonlóan gondolkodók egyesítésére az Első Nemzetközi Zsidóellenes Kongresszus egybehívását eredményezte 1882 szeptemberének elején, Drezdában (az eseményre olykor „drezdai kongresszusként” is hivatkoznak).³²

Az, hogy a kormány a tisaeszlári esettel egy időben terjesztette be a polgári házasságról szóló törvényjavaslatot,³³ nem kedvezett az utóbbi elfogadásának. A törvényjavaslattal szembeni egyik legfőbb ellenvetés az volt, hogy hiábavaló a zsidók asszimilációjának elősegítése szempontjából, tekintve, hogy a zsidók ellenzik, hogy keresztényekkel házasodjanak.

„A zsidó faj ellenállási képessége a faji asszimilációban sehol sem bizonyul oly szívósnak, mint épen Magyarországon. Évszázadok hosszú során át nem volt képes átidomulni. Pedig az együttélésnek, az érintkezésnek ezer szála fűzték őket kezdet óta hozzánk, és mégis azt tapasztaljuk, hogy egészében véve a németesítés gócpontját képviselik, és hogy az erkölcsaikben és szokásaikban is idegenek maradtak a magyar szokásoktól és erkölcsöktől.”³⁴

Egy brit külügyminisztériumi jelentés a következő általános okot találta arra, hogy miért nem fogadták el a törvényjavaslatot.

„Az egyik érdekelt fél [amely „valamennyi egyházi méltóságból, a magyar aranyifjúságból és a legbefolyásosabb mágánscsaládok vezető tagjaiból állt] úgy érezte, kifejezésre kell juttatnia azon érzését, amelyet nagyon általánosnak vélek Magyarországon: tudniillik, hogy eltökélten készek ellenállni a zsidók mindenféle túlkapásának; hogy szembeszegülnek azzal a kísérlettel, amely ezt az osztályt a népesség többi részével egyenlő elbánásban részesíteni kívánja.”³⁵

A nyilvánosság ellenállása a törvénytervezettel szemben úgy mutatkozott meg, hogy egy „utolsó pillanatban fellépő, magát nyíltan antiszemitának valló ismeretlen” legyőzte a „kormány erős jelöltjét”. A brit külügyminisztérium tisztviselője igen cinikus véleményt táplált arról, hogy a szabadelvűek miért támogatják a törvénytervezetet. Úgy látta, hogy a szabadelvűek a zsidó egyenjogúság őszinte támogatása helyett „azt érezték, egy olyan engedményt tesznek meg ezzel, amelyet a liberalizmus és a haladás követel meg tőlük, és amelyet az elmúlt év eseményei [a Tiszaeszlár előidézte izgatások] után elengedhetetlennek találtak annak megbizonyítására, hogy az antiszemizmus nem bír valódi hatalommal Magyarországon”.³⁶

A tisaeszlári per végül 1883 júliusában vette kezdetét.

„Némi figyelmet érdemel egy per, amely az utóbbi néhány hétben zajlik Magyarországon, tekintettel arra a siralmas képre, amelyet fest mind a fennálló vallási alapú gyűlölködésről, mind arra a modorra nézve, amelyben a nyomozásokat vezetik és az igazságot szolgáltatják ebben a királyságban...

Az első számú és éppenséggel egyetlen közvetlen szemtanú, aki a vádlottra volt, egy zsidó fiú, az ügybe belekeveredettek egyikének fia, aki azt állítja, hogy a zsinagóga kulcslyukán keresztül látta, amint a lányt kivégeztetik, és hogy a vérét egy templomi edényben fogták fel, és ez a fiú továbbra is határozottan kitart állítása mellett...

A hit abban, hogy a zsidóknak szokása keresztényeket a vérükért lemészárolni, mindenkor széles körben elterjedt volt Kelet-Európában, és ez a per megmutatja, hogy semmi esetre sem a népesség tudatlan részére korlátozódik, hanem sokkal magasabb rangú személyek is éppígy osztoznak benne.

A magyar országgyűlés tagjai, a földbirtokosok, bírók és egyéb tisztségek viselői, és végül sajnálatos módon a papság is kiemelkedő szerepet játszanak ebben a bűnvádi eljárásban, amely minden bizonnyal felerősíti a már most is létező vallási alapú gyűlöletet.”³⁷

1883. augusztus 3-án a következő ítélet született: „... a gyilkosság Schwarcz Salamon és társai ellen nem lévén bebizonyítva, a gyilkossági tett elpalástolására vonatkozó bűnpalástolásról sem lehet szó”. Ebben a kijelentésben belső ellentmondás feszült, ami a lapok hasábjain is visszatükröződött: „Hol van Solymosi Eszter? Ki ölte meg Solymosi Esztert?”³⁸ akárcsak a nagyközönség reakciójában. Egy zsidó tulajdonú budapesti vendégfogadó előtt, ahol az egyik vádlott, Scharf József és fia, a koronatanú Móríc az ítélet kihirdetését követően szállást vett ki, négy-ötezer fős tömeg verődött össze, de az eső, majd a megkésve érkező rendőrség feloszlatta őket. A következő estén még többen gyűltek a fogadó elé, majd a tömeg háromnegyed óra leforgása alatt kifosztotta a fogadót és négy közeli, zsidó tulajdonban lévő boltot. Ezúttal a rendőrség nem avatkozott közbe, noha a rendőrőrs a vendéglő szomszédságában volt.³⁹ A brit külügyminisztérium értelmezése szerint a fenti események „a zord vallási alapú gyűlölködés bizonyítékai, amely most Magyarország-szerte uralkodik, és amely várható, hogy máshol is hasonló módon mutatkozik meg.”⁴⁰

Budapesten kívül

„az újságok komoly zsidóellenes lázongásról számoltak be a magyarországi Zalaegerszegről, amelynek során állítólag mind a hadsereg, mind a csőcselék soraiban számosan meghaltak vagy megsebesültek... az Antiszemita Párt, mint rendesen, most is azzal mutatta meg lelkesedését a keresztény vallás iránt, hogy amennyit csak képes volt, elpusztított vagy eltulajdonított a zsidó vagyontól.”⁴¹

A fosztogatásoknak egy kevésbé szkeptikus értelmezésével találkozhatunk dr. Nedtvich Károly országgyűlési képviselő hozzászólását olvasván.

„Azonban itt Magyarországon nem is engedik, hogy a nép szervezkedjék, hogy egy-leteket alkosson, hogy így egyesített erővel ellenállhasson a zsidók fosztogató és zsaroló működésének. De a nép azt is állítja, hogy a kormány sem tesz semmit az ő védelmére, és így csoda-e, hogy zavargásokba tör ki, és törvényellenes eszközökkel törekszik szabadulni vérszopó vámpyrjaitól?”⁴²

Nedtvich megjegyzése rávilágít az összefüggésre a rituális gyilkosság vádjá és a számos zsidó otthont érintő fosztogatások között. A zsidókra úgy tekintettek, mint akik a szó szoros és átvitt értelmében is az éltető vért szívják ki a magyar emberekől. A fenti jelentés szkeptikus felhangjai ellenére a brit külügyminisztérium egyetértett Nedtvich értékelésével.

„Sajnálatos módon a magyar zsidóság többsége nagyon is kiérdekelte a gyűlöletet, amelyet a népesség többi része táplál irányában, bármekkora számban legyen is jelen benne; olyannyira, hogy még azok sem tanúsítanak sok együttérzést irányukban, akik egyébként kétségkívül helytelenítik az üldöztetéseket, amelyek most a zsidókra irányulnak.”⁴³

A kormánytisztviselők döntése, hogy lekicsinyeljék a zsidó népességgel szembeni bűncselekményeket, ésszerűen annak tudható be, hogy igen nagy volt a feladat, amellyel meg kellett birkózniuk. Az 1883-as lázongások után egy évbe telt, mire rendet teremtettek, és számos per zajlott le, melyekben több ezer tanút hallgattak ki.⁴⁴ Azonban nemcsak arról van szó, hogy vélhetően ellenezték az alapos eljárást – fel kell tennünk, hogy maguk a tisztviselők is beleszámítottak abba a „népességbe”, amelyre a brit külügyminisztériumi tisztviselő utalt.

„Felmentették a vádlottakat? – kérdezte Istóczy a parlamentben. – Ez semmit sem bizonyít ártatlanságuk mellett, csupán azt: a zsidók pénze ismét megtette a magáét..., mindenki lelke mélyén meg van győződve arról, hogy a boldogtalan Solymosi Eszter ott, a tiszaeszlári zsinagógában lelte gyászos végét...”⁴⁵ „Szomoruan kell konstatálnom – ósztotta meg következtetését Acsády Ignác –, de a régi gyűlölet és önzés által emelt válaszfal az emancipáció óta nemhogy összeomlott volna, hanem legujabban épen szilárdult.”⁴⁶

* * *

Jóllehet a felvilágosodáskori gondolkodók a vallási reformra fektették a hangsúlyt, ez a hangsúly szertefoszlott a liberalizmus védelmező fényudvarában. Tisza miniszterelnök szavaival: „ölelje magához a becsületes embert minden becsületes ember, és nem kérдем, hol imádja az Istenét”.⁴⁷ A téma korábbi tárgyalásakor elsősorban a galíciai zsidók ügyét vizsgálták, és ennek során a zsidó népességet a „mi” zsidóinkra és „azokra” a zsidókra osztották ketté.⁴⁸ Tiszaeszlárt követően a minden zsidót érintő vallási különbözőség most ismét vita tárgyát képezte, különös módon egy mind ez idáig figyelmen kívül hagyott téma: a rituális gyilkosságok

kapcsán.⁴⁹ A zsidó összetartás jegye is előtérbe került, és sokan hitték el, hogy a zsidók az összetartásuk nevében megzavarták az igazságszolgáltatás folyamatát, és ezzel olyan kimenetel irányába terelték az eseményeket, amely a zsidó közösségnek kedvezett.⁵⁰

Tisza miniszterelnök a Tiszaeszlár után, 1883 szeptemberében, a szabadelvűek és a liberalizmus mellett szóló beszédében tagadta, hogy a zsidógyűlölet honos lenne Magyarországon, és az antiszemitizmus időnkénti behatolásáért az „ellenségeket” kárhoztatta: „Ha pedig a faji és felekezeti gyűlölet ide is be akarna tolni, akkor csak lökjék ki maguk közül, mint egészséges test a fekélyt.”⁵¹ Ezzel a kijelentésével Tisza a magyar társadalom egy jelentős részének megfigyeléseit és érzéseit tagadta meg, és ezzel jókora éket vert közéjük és saját, szabadelvű kormánya közé. „Eddig sokakat, nagyon sokakat visszatartott az álliberalizmus attól, hogy a zsidókérdés megoldását programjukba vegyék. Az álliberalizmus ma már jobbadán megszűnt.”⁵² Vajon a „sokaknak”, akik eddig a pontig visszafogták magukat, mekkora része hitte el ténylegesen, hogy itt zsidók követtek el rituális gyilkosságot? Ezt szinte lehetetlen megbecsülni. Kevés mutatónk egyike az a reakció, amelyet a kormány adott a tiszaeszlári időszak alatt, vagyis, hogy jelentős fenyegetésnek ítélte meg az ügyet az ország stabilitására nézve. Tisza miniszterelnök szerint az antiszemitizmus „óriási szociális veszély, mely elválasztja az egész társadalmat”.⁵³ Akik úgy hitték, hogy a zsidók valóban elkövették a gyilkosságot, ezt több mint elegendő alapnak találták arra, hogy a zsidók újbóli peremre szorítását és az emancipáció visszavonását követeljék. Természetesen számos olyan magyar is akadt, aki biztos volt a zsidók ártatlanságában – az ő haragjukat az lobbantotta lánggra, hogy a zsidók ellenálltak a reformnak. Számukra Tiszaeszlár katalizátorként szolgált.

Azokkal együtt, akik hittek a zsidók bűnösségében, ezek a magyarok számosféle módon fokozták a betolakodó zsidók jelenléte elleni küzdelmet, így például a *zik-zak zene* népszerűsítésével⁵⁴ vagy azáltal, hogy az ország számos kiemelkedő főnemese – köztük Csekonics, Festetics, Esterházy és Orczy – úgy döntött: a továbbiakban nem adja bérbe zsidóknak a földjeit.⁵⁵ Megalakult a Magyar Keresztény Szociális Unió,⁵⁶ és 1883 októberében létrejött az első antiszemita politikai párt, az Istóczy-féle Országos Antiszemita Párt.⁵⁷ Újjáélesztették a *Paksi Közlöny* című zsidóellenes lapot, és egy új folyóiratot is indítottak Pozsonyban. Budapesten pedig egy a zsidók kitérését propagáló lap jelent meg, *Riadó* címmel.⁵⁸ A nem liberális sajtó észrevehetően élesebb hangot ütött meg, a zsidóuralom pedig központi témájává lépett elő. Elszaporodtak a már-már a kegyetlenség határát súrolón ki-méletlen cikkek, mint a *Társadalmunk patkányai* vagy *A csürhe* címűek, továbbá az olyan röplapok, mint például az, amely *A zsidó pénz rémuralma* címet viselte.⁵⁹ Egy, a jövőbeli életet megjósoló cikk megmutatta, milyen lesz a zsidóuralom: 1983. december 1-je van, a helyszín Budapest-Jeruzsálem. A budapesti rabbit hamarosan esztergomi bíborossá nevezik ki. Az összes mágnás – akik most egytől egyig zsidók – szőrmével díszített bársony- és selyemkaftánt visel. A kormány zsidó, a parlament zsidó, és a zsidó naptár van használatban.⁶⁰ Tisza miniszterelnökön személyesen is bosszút álltak: a tiszántúli református egyházak főgondnokának megbecsült címé-

ért folyó versenyben ő indult a legkedvezőbb esélyekkel, de az adott körülmények között végül a másik jelölt mellett döntöttek, és „[a]z új főgondnokot Vályi Jánost fáklyásmenettel és antiszemita jelszavak hangoztatása közepett ünnepelték a kálvinista Róma magyar tömegei”.⁶¹

A legfontosabb azonban az, hogy Tiszaeszlár alapjaiban változtatta meg a zsidókérdés természetét: amit addig társadalmi problémának és ezáltal asszimilációs ügynek tekintettek, ezt követően politikai kérdés lett, mely a zsidóuralom elképzelését tükrözte. Istóczy világosan fogalmazott ezzel kapcsolatban: „A zsidó kérdés nem társadalmi kérdés, hanem politikai. Annak kérdése, hogy a zsidó vagy a magyar uralkodjék.”⁶² Azáltal, hogy a zsidókérdést politikai kérdéssé változtatták, az asszimiláció elvesztette jelentőségét. Két, különböző, Tiszaeszlár után írt történeti rekonstrukcióban is azt látjuk, hogy szembetűnően hiányzik belőlük az asszimiláció témája – ezek közül az egyik Acsády Ignác, a másik a miniszterelnök, Tisza munkája. Mindkettő utalt az emancipáció előtti időszakra. Acsády „a régi gyűlölet által emelt falról” beszélt, míg Tisza úgy írt róla, mint olyan időszakról, amelyet a zsidók iránti türelem jellemezett. Acsády egy meghíváshasonlaltal rekonstruálta az emancipáció folyamatát; mint írta, a zsidókat „gazdagon terített asztalhoz” invitálták. Tisza hasonló rekonstrukcióba bocsátkozván a következőket írta: „Mert Magyarországon maga a nemzet és a társadalom évtizedekkel előbb törölte el a türelmetlenség törvényeit, mint a törvénykezés”. Mindketten foglalkoztak a zsidókérdéssel is, de egyikük sem ejtett szót az asszimilációról.⁶³

Az emancipáció teljes építménye a zsidók reformján nyugodott, amely az asszimilációjukban csúcsosodott volna ki, és várhatóan lehetővé tette volna, hogy a keresztények és a zsidók együtt éljenek. Most azonban a zsidókat és a keresztényeket ellenfeleknek tekintették, akik az egyeduralomért állnak harcban egymással. Noha az asszimilációt továbbra is a zsidók kötelességének tartották, ezt az elvárást mindinkább elhomályosították a zsidóuralommal kapcsolatban érkező panaszok. Könyvünknek nem szándéka, hogy a zsidókkal szembeni általános gyűlölködésről fessen képet. Tiszaeszlár alkalmat adott az olyan vezércikkek megjelentetésére is, mint amelyik azt sürgette, hogy „[h]armóniát érez[zünk] és hirde[ssünk] a zűrzavarban körülöttünk”. Egy református lelkipásztor a következő kijelentést tette egy, a nyilvánosságnak írt levelében:

„Mint magyar protestáns lelkész pedig büszke vagyok arra, hogy ez a mozgalom [az antiszemitizmus] protestáns gyülekezeteket még nem mótelyezett meg. Egyházunk mindig a felvilágosodás fáklyájával járt elől, a haladás zászlaját lobogtatta, elítélte, kárhoztatta az inkvizíció átkos működését... az izgatónak hódító hadjáratát fel kell tartóztatnia.”⁶⁴

Mindent összevéve azonban a kormány azon törekvései ellenére, hogy kézben tartsa az ügyet és tagadja a zsidókérdés létezését, a nagyközönség egy része azt a következtetést vonta le, hogy a zsidók vallása rituális célokra jóváhagyja a keresztények legyilkolásának elborzasztó tettét, sok magyar nyugtalanságát pedig tovább

fokozta a zsidók reformjának kudarca. Úgy látták, hogy az asszimilációtól távol álló zsidók Magyarország mohó leigázására indultak.

JEGYZETEK

- 1 Tiszaeszlár apró falu Északkelet-Magyarországon. A tárgyalt időben kétezer-hétszáz keresztény lakosa volt, és körülbelül huszonöt zsidó családnak adott otthont. A tisaeszlári per részletes összefoglalójáért Andrew Handler *Blood Libel at Tiszaeszlár* című munkájára hivatkozhatunk.
- 2 *Függetlenség*, 1882. június 18., 167.
- 3 *Függetlenség*, 1882. június 18., 167.
- 4 *Egyetértés*, 1882. június 6., 154.; *Függetlenség*, 1882. május 31., 149.; 1882. június 23., 172.; *Budapest*, 1882. június 25., 173. Eszter eltűnésének időpontjában számos sakter tartózkodott Tiszaeszláron. Ők azért érkeztek a faluba, hogy a rituális mészáros posztjára jelentkezzenek, amely megüresedett a zsidó közösségben. Nemcsak a saktereket tartóztatták le, hanem több tisaeszlári zsidót is.
- 5 *Függetlenség*, 1882. május 31., 149.
- 6 *Függetlenség*, 1882. szeptember 8., 248.
- 7 Bary József: *Vizsgálóbíró emlékiratai – a tisaeszlári bűnper*, Budapest, 1933, 16.
- 8 Országos Levéltár, K149, 1882. június 6. A további hivatkozásokban az OL rövidítést használjuk. A K-val kezdődő jelzetek a kormányhatóságok dokumentumait jelölik.
- 9 Katzburg: *Fejezetek*, 110.
- 10 Kertzer: *The Popes Against the Jews*, 134., 137–138., 142–146.
- 11 OL, K149. 1882. 1362.
- 12 *Függetlenség*, 1882. június 22., 171., 1882. július 11., 190., 1882. július 16., 195.; *Pesti Napló*, 1882. július 17., 195., 1882. augusztus 22., 230. Andrew Handler említést tesz egy eseményről, amelyet 1882. szeptember 8-án tartottak Pozsonyban, az Első Nemzetközi Zsidóellenes Kongresszus előestéjén, és ahol Istóczyt, Simonyi Ivánt és Ónody Gézát kitörő lelkesedéssel fogadták. *An Early Blueprint for Zionism*, 85–86. Lehetséges, hogy ez is szerepet játszott az említett szeptemberi zavargásokban. Simonyi (a pozsonyi *Westungarischer Grenzbote* című lap kiadója) és Ónody (függetlenségi párti képviselő) közeli kapcsolatban állt Istóczyval. Kubinszky: *Politikai antiszemitizmus*, 61–62., 92. A lázongások késő őszig eltartottak. *Pesti Napló*, 1882. november 10., 310., 1882. december 10., 340., 1882. december 11., 341.
- 13 OL, K149. 1882. június 27., 851.
- 14 OL, K149, 1882. június 28. 26/MT. Lásd a *Jüdische Delikatessen*, 21–26. köteteiben, a rölapoknál.
- 15 Brit külügyminisztériumi jelentés (1882. szeptember 30.), idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 233.
- 16 *Függetlenség*, 1882. június 26., 174., 1882. június 29., 177., 1882. június 30., 178., 1882. július 1., 180., 1882. július 18., 197.; *Jüdische Delikatessen*, 23. kötet, 148–150.
- 17 OL, K149, 1882. július 23., 1024. 5835. számú jelentés.
- 18 A magyar büntető törvénykönyvet idézi Handler: *Early Blueprint for Zionism*, 94–96. A tisaeszlári ügy eredményeképpen számos, különböző személyes reakció látott napvilágot. Egy székesfehérvári lelkész, Tatay Imre például egy gyerekkori emléke közzétételével igyekezett bebizonyítani a zsidók bűnösségét. Ebben azt beszélte el, hogy zsidók próbálták meg őt rituális szükségleteik kielégítésére elrabolni, és csupán egy csodának köszönhetően menekült meg. Marschalkó Lajos: *Tiszaeszlár: a magyar fajvédelem hőskora*, Debrecen, 1943, 246., 224., 235–236.
- 19 Kivonat a szatmári kérvényből, idézi Handler: *Early Blueprint for Zionism*, 77.
- 20 Tapolcai kérvény, idézi Bary: *Vizsgálóbíró emlékiratai*, 434.
- 21 Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 160.
- 22 *Pesti Napló*, 1883. január 24., 23.; Kubinszky, *Politikai antiszemitizmus*, 246.
- 23 *Pesti Napló*, 1883. január 23., 22., 1.
- 24 *Függetlenség*, 1883. január 25., 25., 1883. január 27., 27.
- 25 *Pesti Napló*, 1883. január 23., 22., 1.
- 26 *Pesti Napló*, 1883. január 23., 22., 1.
- 27 *Pesti Napló*, 1883. január 23., 22., 1.
- 28 *Abaúj-Kassai Közlöny*, idézi *Függetlenség*, 1883. január 27., 27.
- 29 *Függetlenség*, 1883. január 27., 27., 1883. január 31., 31.

- 30 *Pesti Napló*, 1883. január 29., 28.
- 31 A magyar védelmi egyesület megalakulásának bejelentése megtalálható: *Egyetértés*, 1883. január 22., 1.
- 32 Handler: *Early Blueprint for Zionism*, 86–87.
- 33 *Függetlenség*, 1881. március 23., 81.
- 34 Jánosy János országgyűlési képviselő parlamenti beszéde, idézi a *Pesti Napló*, 1883. január 21.
- 35 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 243–244. A polgári házasságról már 1881-ben is zajlott egy vita. Abban az időben az újságokban a következő megjegyzéseket lehetett olvasni. A egyes házasságot csak a szabados életmódú emberek kívánják, az ilyen házasság csak szítja a protestáns–katolikus ellentétet, nem egyes házasságot akarunk, hanem áttérést, valamint „A zsidó házasság keresztényellenes javaslatát mi nem azért támadjuk, mintha gyűlölettel viseltetnénk zsidó polgártársaink iránt, mi szeretettel viseltetünk irántuk is a Megváltó parancsa szerint s ohajtva ohajtjuk, hogy isteni végzés szerinti szétszórásuk után mennél előbb s mennél többen egyesüljenek velünk a kereszténységben.” *Magyarország*, 1881. október 20., 239., 1881. október 21., 240., 1881. október 22., 241.
- 36 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 243–244.
- 37 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Nathaniel Katzburg: *Political Anti-Semitism in Hungary in the 1880s and 1890s*, doktori disszertáció, Héber Egyetem, 1963, 110–111. Az államügyészen felül a tárgyaláson egy magánvádló is megjelent Eszter édesanyjának képviselőjében. Záróbeszédében arra kérte a bíróságot, hogy igazságos ítéletet hozzon az ügyben, melynek központi gondolata az volt, hogy „a sakter késéért a zsidó erszény, [sic!] a civilizáció, emberszeretet és kereszténység arcába vágott” kesztyűt; idézi Marschalkó, *Tiszaeszlár*, 206.
- 38 Idézi Handler: *Early Blueprint for Zionism*, 98.
- 39 Brit külügyminisztériumi jelentés, Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 240–241. Arról, hogy az ügynek végül mi lett a kimenetele a Scharf család számára, álljanak itt Scharf József saját szavai: „Az 1883 nyarán működő mozgalmak miatt el kellett hagynom Magyarországot. Mivel azonban a saját nevemen még a külföldi tartózkodás is veszélyes volt, és valószínűleg felfordulást okozott volna, Kegyelmed 1883. szeptember 13-án kiállította számomra az itt csatolt 28511-es számú menlevelet, a feleségem családnevével, Müller József névre.” OL, K149-1886-6. 669.
- 40 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Fejezetek*, 136. A tanárok vezető szerepet játszottak azokban a Tiszaeszlárt követő uszításokban, amelyek a Budapesten, Pozsonyban és a környékbeli megyékben bekövetkezett zavargásokhoz vezettek.
- 41 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 242.
- 42 *Függetlenség*, 1883. szeptember 27., 266.
- 43 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 242.
- 44 *Függetlenség*, 1884. június 21., 170.
- 45 Istóczy Győzöt idézi Hegedűs: *A tiszaeszlári vérvád*, 193.
- 46 Acsády Ignác: *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után*, Budapest, Weiszmann-testvérek, 1883, 36. Acsády elismert történész, író és publicista volt, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.
- 47 Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő 1881–1931*, Budapest, MTA Judaisztikai Csoport, 1993, 38.
- 48 *Magyarország*, 1880. szeptember 11., 257.; *Egyetértés*, 1882. február 19., 50.; *Függetlenség*, 1884. október 2., 272. Pázmándy Dénes országgyűlési képviselő kijelentette, hogy az ortodox zsinagógákat be kellene záratni, mivel azok hátráltatják a nemzeti fejlődést. *Függetlenség*, 1883. szeptember 24., 263.
- 49 A rituális gyilkosságok kérdését egyszer sem hozták fel sem a felvilágosodás kori gondolkodók, sem azok, akik a liberalizmus időszakában az emancipációt fontolgatták.
- 50 *Függetlenség*, 1882. május 31., 149., 1882. június 14., 163.
- 51 Tisza Kálmán miniszterelnököt idézi Szabolcsi: *Két emberöltő*, 38.
- 52 *Függetlenség*, 1884. augusztus 15., 225.
- 53 Tisza Kálmán miniszterelnök, idézi Szabolcsi: *Két emberöltő*, 38.
- 54 A rendszerint csak zik-zaknak nevezett zene szövegei nyíltan zsidóellenesek voltak. A reggelente a zik-zak zenék megjelenéséről hírt adó plakátokat ugyan gyorsan leszedték, de a műfaj betiltására tett kísérletek nem jártak sok eredménnyel. *Függetlenség*, 1883. október 9., 278., 1883. december 1., 331.; *Riadó*, 1883. október 14., 1.
- 55 *Függetlenség*, 1884. január 28., 28., 1884. január 30., 30., 1884. február 10., 40.
- 56 A Magyar Keresztény Szociális Unió megbízatása arra szól, hogy a keresztény népesség érdekeit védje. Erre a célra egy hivatalt kívántak felállítani, hogy elősegítse a kapcsolatfelvételt a becsületes üzletemberek, valamint a keresztény kereskedők és kiskereskedők, továbbá kisbirtokosok és gazdák között, akiknek olcsó hitelre volt szüksége. *Függetlenség*, 1884. augusztus 19., 229.

- 57 1883 márciusában Istóczy kiáltványt tett közzé, amelyben egy antiszemita párt megalapítását sürgette. Az elképzelést számos parlamenti képviselő támogatta. Kubinszky: *Politikai antiszemitizmus*, 156–157.
- 58 *Jüdische Delikatessen*, 37. és 50. kötet; *Függetlenség*, 1883. október 2., 271.; *Riadó*, 1883. október 14.
- 59 *Függetlenség*, 1883. december 4., 334., 1884. május 8., 127., 1884. május 10., 129., 1884. május 11., 130., 1884. május 13., 132., 1884. július 26., 205., 1884. szeptember 29., 269. Lásd *Jüdische Delikatessen*, 61–63. kötet.
- 60 *Függetlenség*, 1883. december 1., 331. A zsidóuralom témáját járták körül az olyan cikkek is, mint például az A zsidó bűnök krónikája című. E cikk szerzője egy pap volt, aki korábban, az 1850-es években együtt-érzésből alkalmanként kisegített egy zsidó boltost, csakhogy aztán felfedezte, hogy „a zsidó bolt bünfészek lett. Nyíltan beszélték a faluban, hogy ez, meg ez a gazda már egészen uszik és a zsidó zsebében van, mert részeges”. Ezeknek a gazdáknak végül a szolgabíró lefoglalta a házát és a földjeit, és a zsidók kezére juttatta. *Függetlenség*, 1884. augusztus 3., 213.
- 61 Idézi Marschalkó: *Tiszaeszlár*, 227.; Bary: *Vizsgálóbíró emlékiratai*, 603.
- 62 Istóczy Győzöt idézi a *Pesti Napló*, 1883. január 23., 22. A történészeknek rendszerint elkerülte a figyelmét Istóczynak ez a kijelentése, vagy nem értettek egyet vele. Schöpflin György például 1919-re teszi a zsidó-kérdés politizálódásának kezdetét. Jewish Assimilation, 75.
- 63 Acsády: *Zsidó és nemzsidó*, 36.; Tisza Kálmán miniszterelnököt idézi Szabolcsi: *Két emberöltő*, 38.
- 64 *Függetlenség*, 1883. szeptember 24., 263.

7. FEJEZET

A TISZAESZLÁR UTÁNI ASSZIMILÁCIÓS POLITIKA

AZ 1884-ES ÉS AZ 1887-ES VÁLASZTÁSOK

Az 1884-es választást röviddel Tiszaeszlár után tartották, és az emberekben tombolt a választási hév. A frissen alakult Országos Antiszemita Párt ígéretes kilátásokkal indult: egy évvel korábban az antiszemita jelölt sikeresen szerepelt a szakcsi időközi választáson, a jelenlegi választáson ötvenöt körzetben indítottak antiszemita jelölteket¹, a drezdai Antiszemita Kongresszus harmincezer forinttal támogatta a kampányköltségeket, Kijevből pedig további tízezer forint adomány érkezett Simonyi részére.² Mindez Istóczynak kedvezett, az aktuális kormányt azonban kihívás elé állította. Ezért Tisza Kálmán miniszterelnök elővigyázatosan egy körrendeletet³ küldött szét az összes főispánnak és az udvari tisztségviselőknek, hogy elejét vegye bármiféle agitációnak, ezzel biztosítandó a kampányidőszak békéjét. Ennek hatása azonban – hasonlóképpen a többi, a kormánytól érkező fenyegetéséhez, amelyekkel a zsidók elleni izgatást, a „nyugtalanságot szító antiszemita sajtótermékeket” és az indulatos parlamenti kirohanásokat próbálták meg visszaszorítani – igencsak korlátozott volt.

Mindössze néhány nappal később már fel is bukkant az első ellenszegülő, ugyanis 1884. február 29-én jelentették, hogy egy Sógor György nevű nyomdász és könyvkereskedő *Zsidó Induló* címmel, nagy példányszámban terjeszt egy röpiratot vásárokon, vurstlikban és élelmiszerüzletekben.⁴ Szintén még épp időben, a választási kampányra jelent meg az *Antiszemita Káté*, amelyet Zimándy Ignác plébános egy korábbi pénzügyminisztériumi alkalmazottal közösen jegyzett. A könyv első felében az emancipáció eltörlését, a katolicizmus államvallássá tételét és a zsidóknak a közéletből való eltávolítását taglaló program található. A továbbiakban pedig kérdés-felelet formában folytatódik a szöveg:

„5. kérdés: Miért gyűlölik a zsidók azokat, akik nem zsidók?

Válasz: Mert tévesen azt hiszik, hogy más fajok és nemzetek nálok sokkal alábbvaló teremtmények – hozzájuk képest csak barmok, kikkel szabad, kell is embertelenül bánni.

10. kérdés: Miképen lehetett ily gonosz nemzetség az Istennek választott népe?

Válasz: Régente ezen fajnak kielégíthetetlen kincsszomja nem volt oly veszélyes, mint későbbi időkben; szívós természete, különlegessége, és egyéb kiváló sajátságai pedig éppen alkalmasak voltak azon célra, melyet általa az Isten el akart érni.

31. kérdés: Hogyan jutnak a zsidók sok pénzhez és gazdagsághoz?

Válasz: Ennek számtalan módja van, melyekből rövidség okáért itt csupán a föltűnőbbek említhetők meg, mint kútforrásai a többieknek. Ilyenek: a kereskedés, az uzsora, az orgazdaság és a család.

Utolsó kérdés: Mit kell hát minden magyar embernek tudni és hinni?

Válasz: Tudnia és hinnie kell: hogy Magyarországon van zsidókérdés..., hogy ennek megoldása elodázhatlan..., hogy nem hazafi, aki zsidókkal tart..., hogy nálunk nincs másban üdvösség, csak az antiszemitizmusban. A ki hisz, üdvözl; a ki nem hisz elkárhozik!⁵

Zimándy könyvét is vásárokon és élelmiszerboltokban terjesztették, és Pozsony vármegye főispánja, Esterházy István gróf szerint számos nyelvre készült belőle fordítás. „És azt tudja-e [a veszprémi érsek], hogy Zala és Somogy megyékben a legnagyobb antiszemita a papok?” – tette fel a kérdést a *Pesti Hírlap* a választások idején.⁶ Néhányuk, Zimándyhoz hasonlóan, közismertségnek örvendett, számosan közülük az Antiszemita Párt zászlaja alatt csoportosultak képviselőjelöltekként, de sokan mások csupán a szavukat emelték fel, mint az alábbi, a váci egyházmegyéhez tartozó pap is: „Csak azt ajánlom a magyar papságnak, hogy hassanak oda, miszerint antiszemita képviselőket választassanak polgártársaikkal. És ugyan kinek mi köze ahhoz, ha kormánypárti, független vagy antiszemita jelöltet ajánl is az a pap híveinek!”*. Ez a tendencia aggasztotta Hont vármegye alispánját, Pongrácz Lajost.

„Nevek említése nélkül azt jelenthetem Kegyelmes Uramnak, hogy a római katolicizmus kántorjainak és tanítóinak legnagyobb része politikai állásfoglalásokat tett, amelyek teljességgel összeegyeztethetetlenek hitükkel és hivatásukkal, kihasználván egyházi szereplő voltukat; és ezzel egyidejűleg – miközben hivatásukat és kötelességeiket elhanyagolták – beleavatkoztak a pártharcokba. Ennek az ártalmas következményei nem fognak sokáig várni magukra, és a közjó által elszenvedett kár sajnálatos.”⁷

A választási kampány kiemelkedő mozzanatai közé tartozik a dr. Rácz Géza nevű jelölt Kalocsán megtartott beszéde: „A legközelebb hozott hires ipartörvény kivevő előbb-utóbb a magyar iparos szájából a kenyeret és koldustarisznyát akaszt a nyakába.” Rácz ezután saját gondolatmenetét megszakítva az alábbiakat vetette közbe: „Nem fogjuk mondani: üsd a zsidót! Isten ments! Hanem akarjuk a jog és törvény útján szoros korlátok közé szorítani.”⁸ Tamásiban néhány falubeli megvert egy Frank nevű zsidó kereskedőt, aki több képviselő beszédét is kifogásolta, amelyekben a zsidókat kritizálták és elüldözésükre szólították fel a helybélieket. Miután őt eltávolították a helyszínről, az indulatok lecsillapodtak, és folytatódta a beszé-

* Idézi Kubinszky: *Politikai antiszemitizmus*, 197. Figyeljük meg, hogy ez a pap a Szabadelvű Párton belül is említ antiszemita jelölteket, és ezzel még inkább alátámasztja e könyv szerzőjének azt az állítását, hogy a tizenkilencedik századi liberálisok nem alkottak homogén csoportot.

dek.⁹ Egy másik alkalommal a Vadkertre érkező Gajáry Ödönt, a kormánypárt zsidó képviselőjelöltjét felhergelt csőcselék fogadta, amelyet előzőleg négy lázító tüzelt fel. A helyi hatóságok letartóztatták a csőcselék vezetőjét, mire az embertömeg betörte a községháza ajtaját, és arra kényszerítették a községi bírót, hogy engedje szabadon a férfit, ő pedig ezek után addig hergelte a tömeget, míg végül az emberek husángokat és vasvillát ragadtak, megtámadták Gajáryt és kíséretét, és a város határáig üzték őket. Amikor megálltak ellátni sebeiket, zsidók érkeztek azzal a hírrrel, hogy a tömeg betört az üzleteikbe, más zsidókat pedig kiraboltak. A helyi szolgabíró, aki védőőrségével együtt szintén menekülni kényszerült, táviratban kért katonai segítséget, amely meg is érkezett és helyreállította a rendet.¹⁰ A *Függetlenség* összefoglalója szerint: „A választási harcok, erőszak [által] általános elégedetlenség tör a felszínre. A nyomorúság hallatja a hangját, a kizsákmányoltak erejükkel teszik próbára.”¹¹

Még a liberálisok kiemelkedő alakja, Trefort Ágoston is meglehetősen pesszimistának tűnik a kialakult helyzettel kapcsolatban:

„Fogok szólni a zsidókról és a felekezeti viszonyokról. A zsidóság a legnevezetesebb világtörténelmi tünemények egyike. Midőn aztán a modern állam az egyenjogúság alapján szervezkedett – magától értett, hogy a zsidókat ugyanazon jogokkal kell felruházni, melyeket a keresztény honpolgárok birtak. Hasznára volt-e a zsidók ugynevezett emancipációja az országnak? Én nem kétlem, hogy igen is; de századok szülte viszonyok nem változnak meg rögtön a törvényhozás intézkedései következtében. A törvény maga változik, az ember a maga hajlamai és szokásaival csak lassan alakul át. De a közeledés és assimilatio processusa megindult s gyorsan haladozott volna, ha közbe nem jön az antiszemitizmus. A zsidók[at]... földmivelőkké és iparosokká fogják nevelni, hogy ne lássék, mintha ők a középosztályukat természetes állásaikból kiszorítani akarják. E mellett a közös iskola és a hadsereg az antisemitizmus legjobb elhárítói.”¹²

Trefort nem tudott mást javasolni, mint hogy egészséges mértékben adagolják a felvilágosodás „Dr.” C. W. von Dohmtól származó, zsidókra vonatkozó specifikus eszményeit a probléma orvoslására.

Amikor az országgyűlés 1884. szeptember 27-én összeült, nyitóbeszédében Tisza Kálmán elítélően szólt az újonnan létrejött Országos Antiszemita Pártról, amely a választásokon tizenhét képviselői mandátumot szerzett.¹³

„Tudják, uraim, mi az önök munkájának gyümölcse? Tudják, mi a zsidóellenes agitáció mérlege? Ez: ablakbeverés, békés polgárok üldözése, rablás, verekedés. Nekem elég volt az önök szónoklataiból. Ezentúl már bűnhődni kell azoknak, akik félrevezetik az embereket! A zsidó képviselőknek pedig köszönöm, hogy a vitában nem szólaltak fel, hanem visszatartották magukat.”¹⁴

Az egyik új képviselő, báró Andreánszky Gábor azonban nem zavartatta magát a fentiektől, és a következő szavakkal fordult az országgyűléshez: a zsidók célja „a keresztény társadalom alapjainak aláásása, a keresztény népek anyagi és erkölcsi tönkretétele után [politikailag] a keresztény dinasztikiák és trónok megdöntése”. Ezért szerinte a királynak nemcsak feladata, hanem „apostoli hivatása megvédeni a keresztény népet a zsidók ellen”.¹⁵ Az ellenszegülésről egy ekkor benyújtott törvényjavaslat is tanúskodik: „Az antiszemitizmus csupán annyit jelent, hogy a keresztény népek védelmi állást vesznek fel a zsidó szemitizmussal szemben.”¹⁶

Tisza az 1885-ös újévi beszédében arra figyelmeztetett, hogy ha kell, kész a törvényhozást keményebb intézkedések meghozására kérni azokra vonatkozóan, akik békétlenséget szítanak a zsidókkal szemben. A *Függetlenség* hasonló figyelmeztetéssel válaszolt: a zsidókérdés „békés uton való megoldásának meg kell történnie, mert különben a viszonyok hatalma előbb-utóbb oda fogja kényszeríteni a nemzetet, hogy tüzes vassal égesse ki testéből az erkölcsi és testi egészségében kárt tevő fekélyeket.”¹⁷ Habár Tisza nem váltotta be fenyegetését, úgy döntött, kiad egy körrendeletet, amely *A szabad alkotmányos választás ellen irányuló megfélemlítések s botrányokról* szólt.¹⁸ Ha a körrendelet hazájukban el is riasztotta az agitátorokat, abban nem akadályozta meg őket, hogy az Egyetemes Antiszemita Kongresszus küldötteiként részt vegyenek az Alliance Anti-semitique Universelle (Egyetemes Antiszemita Szövetség) gyűlésén, amelyet 1886 szeptemberében tartottak, Bukarestben. Itt megállapodtak egy társasági szabályzatban, amelyet franciára fordítását követően Európá valamennyi országába szétküldtek.¹⁹

Végül is az 1887-es választás békében zajlott le, és csak a sajtó lapjain jelent meg a szembeszegülés a zsidókkal. Mivel úgy tartotta, hogy a „zsidókérdés törvényes megoldása életszükség”,²⁰ a sajtó mindvégig aktív szerepet játszott a választási kampány ideje alatt.

„Ha egy zsidót szemtelen magaviselet miatt felpofozunk; a zsidóság úgy veszi azt, mint a zsidóságnak meggyalázását; és a felpofozott zsidót a zsidóság mártírjává avatják. Ily kifczamodott észjárással szemben nem lehet másképp eljárni, mint a hogy elődeink tettek t. i. a bevándorlókat túrt fajnak deklarálták; melynek szabad ugyan a hazában tartózkodnia, hanem a nemzet szabadságában és jogaiban nem osztozhatnak, mert nem e nemzetből való, de még keresztény sem. A mily görcsösen ragaszkodik a zsidó a zsidóság elvtelen rongyához, ép oly görcsösen ragaszkodjunk mi is a kereszténység dicső zászlójához melynek 1000 éves multunkat köszönhetjük.”²¹

Egy nagykosztolányi lakos, Engel Jakab hívta fel a hatóságok figyelmét a mérsékelt ellenzéki antiszemita párt nyilatkozatára. A felvidéki szlovák nyelvű lakosság körében keringő irat előszavában az szerepel, hogy egy új pártról van szó, amely két másik (meg nem nevezett) antiszemita párt összeolvadásával alakult meg a hatékonyabb fellépés érdekében. A nyilatkozat mindazok egyesítésére hívott fel, akik nem értettek egyet a kormánnyal, amiért az nemcsak szabad kezét adott a zsidóknak, hanem támogatta is őket azzal, hogy nekik kedvező törvényeket hozott.

Például mérsékelte az adóterheiket, államadósságot generált azáltal, hogy megengedte az állami vagyon kisajátítását, továbbá lehetővé tette, hogy a keresztények földjei zsidó kézbe kerüljenek, ráadásul azt is hagyta, hogy az oktatásban és a különféle hivatásokban monopóliumra tegyenek szert.*

* * *

A választásokat követő évek hangulatát Magyarországon a „visszafojtott” szóval írhatjuk le. A sajtó folytatta a háborút a zsidók ellen, de a nyíltan uszítókat Tisza sikeresen legyűrte. Az izgatás helyett számos magyar a társadalmi kirekesztés gyakorlatát alkalmazta velük szemben. Míg a magyarok Balatonfüredre jártak nyaralni, a zsidók Siófokon szálltak meg. A keresztény magyarok a Pannónia kávéházat látogatták, ugyanekkor a New York kávéház zsidó vendéglőre vonzott. Bár az utóbbit aligha tekinthetjük társasági eseménynek, a párbajozás gyakorlata mélyen beépült a magyar társadalom szövetébe, és előfordult, hogy a magyarok nem mentek bele olyan párbajokba, amelyeket zsidókkal kellett volna megvívniuk.²²

A magyar uralkodó osztály sem alakított ki bizalmas kapcsolatot a zsidó elittel. Bármiféle, azzal kapcsolatos felvetést, hogy a keresztény Magyarország megbékélt volna a zsidókkal, elvethetünk az olyan események miatt, mint például a Kecskemét városa által támogatott bál 1887-ben, amelyre csak keresztényeket hívtak meg. Ráadásul a meghívókat is arra használták fel, hogy kifejezzék a zsidókkal szembeni ellenérzéseiket. Minden egyes meghívó hátoldalán egy-egy dalt lehetett olvasni, amelyek az Antiszemita Párt képviselői után kapták a címüket:

Istóczy csárdás

Ergerberger, Schoszberger, / Minden zsidó rossz ember. / Akár handlé, akár más, /
Kenyere, kenyere a csalás. ...

Zimándy csárdás

A nemzeti lobogó kivan tűzve, / A nyelére koszoru vagyon fűzve. / Gyere pajtás,
esküdj fel alája, / Légy a hon hű antiszemitája!

Ónody csárdás

Tisza-Eszlár szomorúság színhelye, / Solymosi lányt zsidó sakter megölte. /
Levetette a vén hunczut kabátját, / Ugy ölte meg Solymosiné leányát!

* Engel Jakab nem lehetett elégedett a neki nyújtott jogi állásfoglalással. Mivel a gyűlöletbeszédet tiltó törvény hatályban volt akkor, amikor vádat kívánt emelni a nyilatkozat ellen, a kormány a szabad gondolatnyilvánításhoz való jog javára ítélt. OL, K149 1887-6-106; OL, K149 1887-6.313. 1887. április 19.

Antiszemita csárdás

Az ezres bankó de szép papiros, / A zsidó lány bécsi rongytól piros! / Zikczene,
zakczene, zümmög a zsidó, / Tátele, mámele, sárga bugyogó! ...²³

„PONT OLYANOK, MINT MI”

A recepció

A polgári házasságról szóló törvényt 1895-ben fogadták el, tizenöt évvel azután, hogy az ügy először terítékre került. Ez a zsidóknak azt jelentette, hogy már nem kellett áttérniük, ha nem zsidóval kívántak házasodni. Az említett törvény egy nagyobb törvénycsomag része volt, második része a zsidó vallás felvételét tartalmazta a „bevett vallások” körébe.²⁴ Ennek az lett a következménye a zsidókra nézve, hogy határozottan megnövekedett vallásuk státusa; ez volt az utolsó lépés abban a folyamatban, amelyen keresztül a zsidók egyenrangúvá váltak a keresztényekkel. A csomag harmadik része a szabad vallásgyakorlást hagyta jóvá: ennek kimondása a zsidókra és a keresztényekre nézve is következményekkel járt. Hiszen bár a kereszténység mindig is annak a szükségességét hirdette, hogy a zsidók szabadon lehessenek zsidók, ez a nézet mostantól a szekuláris kor megkívánta világi megfogalmazásban is kifejeződött. Mindezeket, a polgári társadalomban bekövetkező változásokat együttesen *recepciónak* nevezték. Elfogadását megelőzően a polgári házasságról szóló cikkely elmérgesedő vitát váltott ki. A katolikus egyház egy memorandumban arra kérte a kormányt, tegye számára világosabbá a küszöbön álló recepció mibenlétét, s egyúttal megragadta az alkalmat arra, hogy ellenérzéseinek is hangot adjon:

„Ha a recipiálás csak a zsidó vallásnak szabad gyakorlatát, a törvény oltalma alá helyezését, jogainak a saját körében való törvényes védelmét, biztosítását jelenti: nincs észrevételünk ellene, hisz az 1867: XVII. tc. szerint úgyszintén az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítottak...”

De ha a magas kormány ezen javaslatában az izraelita vallást törvényesen bevett vallásnak akarja nyilvánítani úgy, hogy a keresztény és zsidó vallás között nálunk az a viszonyosság álljon be, mely jelenleg csak a „bevett” keresztény vallások között létezik..., ez egészen mást jelent, mint az izraelitáknak az ország többi polgáraival való egyenjogúsítását. [...]

A különbség a keresztény és a zsidó vallás között oly nagy és mélyreható, hogy tulajdonképpen nem is lehet törvényjavaslatot szerkeszteni, mely »zsidó vallásról keresztény vallásra s viszont való áttéréséről« beszél. A keresztény vallás az, mely nem szorítkozik egy nemzetre, melyet universalis jellegénél fogva vallhatnak a világ összes népei... De a zsidó vallásra való áttérés a maga valójában csak akkor volna

lehetséges, ha az illető saját nemzetiségéből kiválva a zsidó nemzetiségbe beleolvadna, mert a zsidóságnál vallás és nemzetiség válhatatlanul kapcsolatos, a zsidó vallás nemzeti vallás..., s épp azért, mint magyar ember lehet katolikus vagy protestáns anélkül, hogy nemzetiségét elvesztené, éppúgy nem lehet a mozaizmusnak követője anélkül, hogy nemzetiségét föl nem áldozná.”²⁵

Az egyház felfogásában a judaizmus, a zsidók vallása nemzeti vallásnak számított, a zsidók pedig elkülönülő nemzetnek. Ennélfogva a keresztény magyarok sem válhattak zsidóvá anélkül, hogy feláldozták volna nemzeti identitásukat – és az egyház szerint ezért nem szabad elfogadni a recepciót. A zsidóság nemzet mivoltát hangsúlyozva az egyház még inkább politikai irányba terelte a zsidókérdést, és eltávolította eredeti, társadalmi dimenziójától, az asszimiláció kérdésétől.

A laikusokat eligazító közlemények hangvételét és tárgyát egy pásztorlevél tükrözi, amelyet a papok olvastak fel gyülekezetük előtt. Ez figyelmeztette őket a katolikus vallást fenyegető veszélyre a reformtervezet törvényerőre emelkedése esetén.²⁶ A katolikus napisajtó a recepciót zsidó összeesküvésként tálalta: „A zsidó recepció be nem vallott célja a keresztény magyarokat a zsidó nemzet tagjává tenni: a zsidók azt akarják, hogy nemzetük ily módon minél előbb számbelileg gyarapodjék.”²⁷ A zsidók nem lehettek jó polgárok, mivel úgy tartották róluk, hogy világalomra törnek, romlást és pusztítást idéznek elő mindenütt, és ahol csak egyenjogúságot kapnak, „Az aranyborju vallásával mindenütt a legfelsőbb körökbe furakodnak.”²⁸

A recepciót a tudomány és az erkölcs szempontjából is értékelésnek vetették alá. A korabeli judaizmus tudományos vizsgálatának eredményei alapján Kereszty Viktor arra a megállapításra jutott *A zsidórecepció a tudomány szempontjából* című cikkében, hogy a *recepció* elgondolása nem előnyös.²⁹ *A zsidó recepció a morális szempontjából* című munkájában a pap Prohászka Ottokár elítéli a zsidókat, akiknek az üzleti világban tanúsított üzleti erkölcssei „lealacsonyít[ák] az erkölcsi színvonalat”. Így folytatja:

„Hogy a zsidónak nincs erkölcsi öntudata, az még abból is kiviláglik, hogy valahol csak pácba kerül a zsidó..., A sajtó, a magas fináncia, a tudomány, az Alliance Izraelite, mindez a sok tisztességes, nemes tényező szinte liheg az erőlködéstől, hogy a jog és törvény folyását megakassza; s a fenyegető csapást az igazság becsületére eleszlárosítsa, derék függetlenségi, a szent magyar szabadság zászlótartós ügyvédjei közreműködésével.”³⁰

Prohászka Ottokár püspököt itt említjük először. A 19. és 20. század fordulójának ezt a kiemelkedő magyarországi személyiségét* az antiszemita ember archetípu-

* Prohászka Ottokár két doktori címet szerzett (teológiából és filozófiából); azt követően hét évet töltött a római Collegium Germanicum-Hungaricumban. Szenvedélyes keresztényszocialistaként 1894-ben a Katolikus Néppárt egyik alapítója lett. 1904-től a pesti Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Karának dogmatikaprofesszora, 1905-ben püspökké szentelték. Újságírói munkássága során szerkesztette

sának tekintik: bigott és rosszindulatúan gyűlölködő, olyan ember, akit az irracionális gyűlölet elvakított és teljesen torz képet festett benne a zsidókról. Kétségkívül jellemezték őt a fentiekben túl egyéb tulajdonságok is, ám ezek közt nem volt jelen az objektivitás képessége. Nem könnyű egy Prohászka formátumú személyiséget kizárólag a zsidókkal szembeni szűklátókörűséggel, logikátlansággal vagy irracionalitással vádolni úgy, hogy eközben minden más tekintetben a társadalom kiemelkedő tagjának tekintjük. Ezért szükség van olyan magyarázatra, amely nem ejt foltot jelleme általános feddhetetlenségén. Munkásságát tanulmányozva azt láthatjuk, hogy Prohászka számára (másokhoz hasonlóan) a viszonyítási pontot a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményei jelentették. Ha sorra vesszük az emancipáció után a zsidók ellen összegyűlő panaszokat, észrevehetjük, hogy azokra a követelésekre rímelnék, amelyeket a felvilágosodáskori gondolkodók támasztottak irányukban. Mostanra el kellett hagyni az elméleti síkot és végrehajtani a parancsot, miszerint a zsidóknak „pont olyanokká kell válniuk, mint mi”, „testben és lélekben egygyé kell válniuk velünk”. A Prohászkaéhoz hasonló személyek úgy gondolták, hogy a zsidók számtalanféle módon nem feleltek meg ennek a követelésnek, és ezáltal ők maguk idézték elő a társadalom számos rétegéből érkező, ellenük irányuló támadásokat.

A recepció könnyedén átment az alsóházon, de végleges jóváhagyásához a felsőház elnökének döntő szavazatára volt szükség 1895 novemberében. Még a tinta sem száradhatott meg rajta, az *Alkotmány* máris a törvény felülvizsgálatát követelte: „A keresztény házasság intézményén nyugszik a társadalom civilizációja. Mindezt a magyar állam megtagadta tőlünk. A pogányság a magyar fajt pusztulással fenyegette. Vannak törvények, melyek a keressztséget lerontják, idegenek uralkodásának vetik alá nemzetünket.”³¹ Vázsonyi Vilmos zsidó politikus egy, a fentieket cáfoló cikket jelentetett meg a *Pesti Hírlapban*. Ebben arra a jelentős problémára mutatott rá, amelyen a recepcióhoz hasonló jogi intézkedések nem tudtak úrrá lenni: „Hiába alkottunk volna szabadelvű reformokat, ha a társadalom szelleme azokat követni nem tudná.”³²

a *Magyar Siont* és az *Esztergomot*, később a hetente megjelenő *A Cél* munkatársa lett. 1909-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1920 után rendes tagja lett. 1920 és 1922 között parlamenti képviselő és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának elnöke. A sokak által a 19. és 20. század fordulóján zajló magyar kulturális és intellektuális újjászületés kiemelkedő alakjának és jelképének is tartott Prohászka a vallás modernizálásnak elszánt szószólója volt Magyarországon. Ez a modernizálás egyfelől a világi urbánus értelmiséget célozta meg, másfelől a parasztság hitében kívánta növelni az intellektuális kifinomultságot. Prohászka hatása a magyar értelmiségre jelentős volt: neki köszönhetően sokan tértek át a protestáns hitről a katolikusra, másokat pedig ő vezetett vissza az egyházhoz. Modernizmusa központi elemének talán a modern tudományokhoz és főként az evolúciós elmélethez való viszonyulása mondható. Ennek eredményeként 1911-ben három könyve került az egyház által tiltott könyvek jegyzékébe (az *Index Librorum Prohibitorum*ba). Összegyűjtött munkái huszonöt kötetet tesznek ki. Meizler Károly (szerk.): *Prohászka, a napbaöltözött forradalmár*, Buenos Aires, Editorial Pannonia, 1964, 1:125., 182., 388.

A Millennium kora

A „millenium és a recepció utáni mámor édes évei volt[ak] az asszimiláció fénykora” – írja Szabolcsi Lajos.³³ 1896, vagyis a magyar millennium éve egyike volt „a magyar zsidóság arany éveinek”. A recepciót Vázsonyi hozzászólása ellenére jóváhagyták, talán az elfogadása körüli felhördülés is csupán szalmaláng volt, amelyet tízévnyi viszonylag nyugalmas időszak előzött meg. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat szeretett volna részt venni a millenniumi ünnepségekben, ezért az elnökének közlése szerint:

„nem hallgat ebben az örökre nevezetes esztendőben... hisz nevét két szó ékesíti, mely számunkra egyaránt szent és egy fogalommá összeforrt tudatunkban: az »izraelita« meg a »magyar« szó. Tudjuk, hogy hazánkban olyan régi az egyik, mint a másik, hogy nálunk a manapság létező vallások közül a legrégebbi a zsidó, mivel e honban a legrégebbi, az egyetlen, mely Magyarországgal együtt ünnepelhette ezeréves fennállását.”³⁴

Ez a megszólalás arra példa, hogy a hazafiasság akár balul is kiüthet: a társaság elnöke e szavaival ugyanis nem csak előnyben részesítette az „izraelitákat” a „magyarokkal” szemben, de szinte érvénytelenítette a keresztény vallást is mint az ünneplők egyikét a jelentős ünnepségekben – alig egy évvel a recepciót érintő adáz viták után.

A nagyböjt előtti farsangi szezon kedvelt időszak volt Magyarországon, minden évben januárban nyitották meg, ez alól az 1896-os esztendő sem volt kivétel. Ebben az évben egy helyi lap cikkben jelentette be Aradon, hogy az Izraelita Nőegylet a farsangi szezonat a Fehér Kereszt Kávéházban, január 11-én tartandó álarcosbálal fogja megnyitni.³⁵ Ha megvizsgáljuk ezt, a böjtöt megelőző eseményt, már a helyszín neve is hangsúlyozza a hibásan megalkotott szillogizmust: „A magyar társadalomban mindenki bálba megy a böjt előtt. Én (a zsidó) a társadalom tagja vagyok. Tehát, én is elmegyek egy bálba.” Ez a szillogizmus kizárja azt a döntő megfontolást, hogy a magyar társadalom keresztény társadalom volt. Ennek a ténynek Hatvany Lajos – mint kiemelkedő kiadó, „íróember” és kikeresztelkedett zsidó – teljességgel tudatában volt. Ő is írt a zsidók bálozásáról huszonöt évvel azután, hogy az Izraelita Nőegylet közleménye megjelent. „Zsidaim – írta. – Ha az ember bálba megy, frakkor ölt!” (Hatvany megjegyzéseinek szövegkörnyezetében a „frakk öltése” az áttérést jelenti.)³⁶ Abból, hogy a zsidók is megtartották ezt a bált – amely végtére is nem volt más, mint az év egy mélyen vallásos időszakának a társadalmi vetülete –, a keresztény társadalom jó eséllyel azt a következtetést vonhatta le, hogy ezek a zsidó nők mindössze annyit és nem többet értettek meg az „olyanokká kell válniuk, mint mi” kijelentésből, hogy részt kell venniük a keresztény valláshoz tartozó szokásokban. Lehet, hogy a zsidó nők emiatt nem kérhették meg keresztény szomszédnőiket, hogy velük közös bált szervezzenek? Vagy talán ezek a nők a társadalmi elzárkózást gyakorolták? Esetleg úgy érezték: a közös szervezésű esemény ötletét nem fogadták volna szívesen?

Számos olyan esetet láthatunk, amikor a zsidók továbbra is az emancipáció előtti szerepüket játszották: „csendestársakként” közreműködtek vagy fizettek azért, hogy üzletelhessenek, esetleg a fenti két megoldást vegyítették. Egy, a képviselőháznak 1896-ban benyújtott tanúvallomás³⁷ alapján a Szabadelvű Párt 55 parlamenti képviselője 77 pozícióval rendelkezett vasúti és szállítási vállalatokban, míg további 86 tagja banki és különféle ipari pozíciókban volt érdekelt. Ezek a vasúti és szállítási vállalatok, bankok és különféle ipari cégek tulajdonosai között jelentős volt a zsidó többség.³⁸ A *Budapesti Hírlap* arról is beszámolt, hogy a Szabadelvű Párt 35 tagja évi kétmillió koronát kapott az általa nyújtott szolgáltatásokért, valamint, hogy a politikai elit egyes tagjai további anyagi elismeréseket gyűjtöttek be jogi tanácsadókként, lobbistákként vagy az említett vállalatok igazgatótanácsának tagjaiként.³⁹

Az *Alkotmány* a Győrben, 1896. január 1-jén lezajlott eseményről így számolt be:

„A győri zsidó kereskedősegedek előtt úgy látszik az adott becsületszónál is többre való az üzleti érdek. Ezt kell legalább következtetnünk abból az esetből a mely most új év napján a győri zsidó és a keresztény Kereskedők közt történt. A kereskedők ugyanis becsületszó mellett abban egyeztek meg, hogy új esztendő napján zárva tartják az üzletüket s a napot ünnepléssel töltik. Nagy volt azonban a meglepetése január elsején a keresztény boltosoknak, mikor észrevették, hogy a városban nyitva van valamennyi zsidó kereskedés s nagyban foly az üzlet. A lépre került keresztény kereskedők persze nem tehettek egyebet, minthogy visszakívánták Egyiptomba zsidó kollégáikat, a kik úgy látszik ez alkalommal is szem előtt tartották a talmud ama rendelkezését, hogy a keresztény embernek adott becsületszó semmire sem kötelez.”⁴⁰

Szintén 1896-ban jegyezte fel az *Alkotmány*, hogy a zsidó közösség elnöke beszélt Rosenberg Gyula országgyűlési képviselővel a zsidó közösség autonómiaigényéről, de Rosenberg azt válaszolta, hogy az időpont nem kedvez egy efféle beadványnak, mivel országszerte „felekezeti izgatások [dominálnak]”.⁴¹ Továbbá „a liberális áramlat minden igyekezete [ellenére]”, írta az *Alkotmány*, az „antiszemitizmus napról-napra erősebb lesz az egyetemen, s az *Egyetemi Kör* legközelebbi választásai alkalmával kemény harcra van kilátás”.⁴²

Az 1896-os év egyben választási év is volt. A választásokon, most első alkalommal, egy új párt, a Katolikus Néppárt – közismert nevén Néppárt – is részt vett. Ez a párt nemcsak betöltötte a bukott Országos Antiszemita Párt helyén keletkezett rést,⁴³ megalakulása nem volt független a recepció egy évvel korábbi elfogadásától sem. Nagy viták uralták 1895-ös megalakulását: az egyik frakció egy kimondottan katolikus-antiszemita párt létrehozása mellett kardoskodott, míg egy másik csoport azt állította, hogy a párt nem érhet el sikereket, ha kizárólag egy ügyre koncentrál. A végeredmény az lett, hogy a párt foglalkozott ugyan a zsidósággal kapcsolatos kérdésekkel, de mindenekelőtt rendíthetetlen keresztény-nacionalista nézeteket vallott.⁴⁴

A Néppárt működésének jelentős részét tette ki a fogyasztási szövetkezetek (vétellel és értékesítéssel foglalkozó vállalatok) és hitelintézetek alapítása. A fo-

gyasztási szövetkezetek a keresztényszocialista mozgalom részét képezték, amely mozgalmakat a Vatikán indított részint azért, hogy megmentse a nemzeteket a forradalmi szocializmustól, de főként, hogy ellehetetlenítse a marxista szakszervezeteket. Kvázipolitikai jellegüknél fogva Magyarországon a fogyasztási szövetkezeteket erősebben foglalkoztatták a zsidókkal kapcsolatos kérdések, különös tekintettel a gazdaságban betöltött vezető szerepükre. Egyházi védnökség alatt, Prohászkaival az élvonalban és az egyházi vezetés spirituális iránymutatásával, 1904-re körülbelül kétszáz fogyasztási szövetkezet jött létre.⁴⁵ A zsidó üzletek bojkottálásával összhangban ezeknek az intézkedéseknek az volt a kifejezett célja, hogy megvédjék az egyszerű gazdákat a zsidóktól, a „gazdagok uralmától” akik olyan taktikákat alkalmaztak, mint az „aránytalanul magas” kamatok felszámolása vagy a „megtévesztő viselkedés” üzleti ügyekben,⁴⁶ amint azt az egyik néppárti parlamenti képviselő állította.

„A zsidóság fekélye csontvázzá rágta a keresztény magyar népet s a nemzetnek nagy részét koldusbotra juttatta... Lealacsonyítja az erkölcsi színvonalat és a korrupciót általános divattá emeli. Mert annyit senkisé is lopott és zsarolt, mint a modern zsidó liberális gazdasági rendszer. Vallási nézeteik rákényszerítették őket a féktelen és fészélytelen vagyonosodás minden üzemére, fogására és fortélyára.

Magyarországon nem segíthet senki és semmi egyéb, csak a népfelkelés az uzsora ellen. Ez a népfelkelés a szövetkezeti mozgalom, ebben mindenkinek jelt kell látni.”⁷⁴⁷

Történelmi távlatból szemlélve az eseményeket arra a következtetésre juthatunk, hogy az egyház a nyája érdekében lépett közbe, mert annak hangját a kormány nem hallotta meg.

1896-ban a zsidók az asszimilációjuk mértékét nem a társadalmi, vallási és foglalkozási reform alapján mérték, hanem szakmai sikereik és a nemzet kulturális életében való részvételük alapján. Patai József zsidó író utóbb úgy írta le ezt, mint afféle „asszimilációs düh[öt, amely] az éremlyitőség fokozódott”.

„Milyen sokat tettünk mi, izraelita hitű magyarok, a nemzetért. [...] Az első nemzeti poéta, az első nyelvész, az első gyártulajdonos stb., stb, mind-mind zsidók voltak.» Ez az állandó önmagasztalás és nagyot mondás nemhogy nem gyógyította be a sérelmeket, de sokkal inkább a kiváltójuk volt. Mivel a »második« nemzeti poéta, a »második« nyelvész és a »második« gyártulajdonos egyáltalán nem örültek annak, hogy a nemzeti kincs a zsidóságban rejlik; inkább azt gondolták: »Ha az a zsidó nem volna itt, én lennék az első.«⁷⁴⁸

Szintén 1896-ban írt az ekkoriban már Angliában élő, magyar Emil Reich a tekintélyes *The Nineteenth Century* című lapba. Annak köszönhetően, hogy a zsidó az elmúlt másfél évezredben idegen volt,

„...rendelkezik az idegenek energiájával, agresszivitásával, agyafúrtságával és gyakran vakmerőségével is – de mindezek háromszoros erővel jelentkeznek nála. Mivel állandóan hol a veszélyt lesi, hol a gyors meggazdagodás lehetőségét, józannak és mértékletesnek kell lennie, és különösképpen pontosan kell megítélnie az embereket és az eseményeket. Mivel már nem fűzi erősebb érdek semmiféle olyan nagy csoportosuláshoz, mint valamely város, megye vagy akár nemzet, az érzelmeit főként családjá köti le, és belőle válik a legérzőbb apa és a legodaadóbb fiú... És végül, ha be is fogadja a társadalom, voltaképpen akkor is felkapaszkodott ember lesz, *parvenu*; és ennél fogva az idegenek osztályának minden nemkívánatos tulajdonságát megtestesíti.

A felkapaszkodottak, legyenek bár egyének vagy nemzetek [...] hivalkodók, önzők, hiúak és kérkedők. Ezek a tulajdonságok minden felkapaszkodottat szükségszerűen jellemeznek. És éppen ennyire jellemző az is, hogy az előkelő társaság igen rossz néven veszi ezeket a tulajdonságokat. Előkelő társaság... *le monde*, ahogy a franciák joggal nevezik őket..., voltaképpen egy külön világ; melynek törvényei, tisztségviselői és eljárásai még kifinomultabban is működnek, mint a tényleges államokban. Hacsak valaki gyermekkora óta nem szokta meg ezt a közeget, nem alkalmazkodhat hozzá sikeresen.

[...] Az olyan országokban, mint amilyen például Magyarország, ahol a szabad foglalkozásokat 1867-ig kizárólag a nemesség gyakorolhatta, a zsidó ügyvédek, tanárok, bírók és írók hirtelen beáramlása a lehető legkárosabb volt a mindaddig kivételezett helyzetben lévő osztály érdekeire nézve. Egy nemes számára keservesen gyötrő feladatot jelentett, hogy egyenlő félként kell kezelnie annak a zsidónak a fiát, akit az apja még »falusi zsidóként« tartott. A szociális viselkedni tudás teljes hiánya volt az a felkapaszkodottak részéről, ami az egészet teljességgel elviselhetetlenné tette. Az újonnan emancipált zsidó a báltermekben, a »kaszinóban« vagy városi klubban és az utcán is bizalmaskodó és arcátlan viselkedést tanúsított a régi magyar társadalom férfi és női tagjaival szemben, akik ezt – lévén igen nagy ízléstelenség – erőteljesen sérelmezték... És itt van a súlyos és vitán felül megálló vád az emancipált és reformált zsidóval szemben: mélységesen arcátlan. Az öreg ortodox zsidó csökönyös és faragatlan, ha úgy tetszik, de legalább jellemes... Van valami lenyűgöző a fukarságában, valami megigéző az önkéntes elzárkózásában... De a reformált zsidó [a modern vagy az új zsidó], aki anélkül adja fel apja szertartásait, hogy átvinné a keresztények hitvallását... ő kifejezetten nevetséges figura, és rászolgált, hogy a társadalom ostorozza.³⁴⁹

Nem sokkal a millenniumot követően Magyarország a nemzeti válság időszakába lépett, amely 1905-re a teljes politikai összeomláshoz vezetett el. Mind a magyarok, mind a nemzeti kisebbségek körében erősödött a nacionalizmus szelleme, és miközben a kormány ellenzékbe került Béccsel szemben, ő maga a saját kisebbségei körében ugyanezt a vágyat igyekezett elnyomni. Az Ausztriától való függetlenedés és a függetlenedni vágyó kisebbségek kordában tartása az 1890-es évek közepétől egészen az első világháború kitöréséig emésztette Magyarországot. A zsidóellenes tevékenységben 1895 és körülbelül 1913 között beálló átmeneti nyugalmat segíthet megérteni, ha kellő érzékenységgel viszonyulunk ahhoz a tényhez, hogy Magyarország régóta tartó harcot vívott az osztrák fennhatóság alóli teljes felszabadulásért, és ezt a harcot nem lehetett a zsidókkal kapcsolatos problémák kontextusában elhelyezni. Ezzel egyidejűleg az országnak számos további válsaggal kellett szembenéznie. A recepció elfogadása tartós indulatokat keltett; konfliktus bontakozott ki a földbirtokos vezető rétegek (akik azért egyesítették erejüket, hogy egy, a liberális gazdaságpolitikát teljes mértékben aláásó agrárprogramot terjesszenek elő) és a „merkantilisták” között. Parasztpártok jelentek meg, felütötte fejét a polgári radikalizmus, jelentkezett a szocialista munkásmozgalom, politikai vetületével együtt, mind az ipari, mind a mezőgazdasági munkások körében egyre nőtt a nyugtalanság, és maga a kormány is megbukott.⁵⁰

Mindezek ellenére – mint azt Szabolcsi megjegyzi – 1909-re ismét „barátságtalan szelek fújtak”.⁵¹ A koalíciós kormány megalakulása részben magyarázatul szolgál Szabolcsinak erre a benyomására, mivel így az ellenzékben tapasztalható nézetek is beépültek a kormány álláspontjába. Barkóczy Béla államtitkár nyilvánosan kijelentette, hogy a zsidó vallás nem más, mint hitelvi torzulás.⁵² A zsidó tanárookra nyomást gyakoroltak, hogy kikeresztelkedjenek, a pesti Pázmány Péter Tudományegyetem diákjai pedig továbbra is kifogásolták zsidó szaktársaik jelenlétét. Az egyetemi szabályzattal szembeneminden tanteremben keresztet helyeztek el (amiért azután megbüntették őket).⁵³ Makay Béla a kulturális minisztérium zsidókkal foglalkozó részlegének élén töltött hivatali ideje alatt végig azon dolgozott, hogy mindenféle bürokratikus eszközzel hátrányos helyzetbe hozza a zsidó közösséget, míg végül eltávolították tisztségéből.⁵⁴ Mócsy Antal országgyűlési képviselő úgy utalt a „hitetlen vagy legalább is hitközönbös liberalizmusra”, különösen a zsidókra szabott sajtóra, mint amelyből nemcsak szocializmus származott, hanem paradox módon azt is eredményezte, hogy [behozta] „a szabad uzsorát, a szabad ipart, melyek mind arra szolgáltak, hogy mozgó tőkével szegény, tudatlan népet kizsákmányolják és kiszípolyozzák”.⁵⁵

„Így, noha távol álljon tőlem, hogy kárhoztassam a zsidókat, amiért uralkodó helyzetbe kerültek Magyarországon – írja Robert Seton-Watson 1908-ban –, mindössze arra a korántsem elhanyagolható igazságra szeretném felhívni a figyelmet, ami a dr. Lueger bécsi polgármestertől származó, visszataszító »judeomagyar« és »Judapest« megnevezések háttérében húzódik meg.”⁵⁶ „Nem a magyarok asszimilálják a zsidókat – jegyezte meg Alexandru Marghiloman román politikus –, hanem a zsidók asszimilálják a magyarokat. *C'est un état israélite.*” [Ez egy izraelita állam.]⁵⁷

JEGYZETEK

- 1 Kubinszky: *Politikai Antiszemizmus*, 205–208.
- 2 *Függetlenség*, 1884. május 28.
- 3 Hónapokkal a körrendelet hatályba lépése előtt Tisza nyilvánosan bejelentette: azért fontolgat egy efféle intézkedést, hogy ezzel megszüntethesse „a faji és felekezeti gyűlölködés[et]”. Ekkoriban a *Függetlenség* a következő véleményt fejtette ki: „[Tisza és Kozma úr] igyekező ügybuzgalma a zsidók érdekében páratlan. Nincsenek felbujtók, nincsenek értelmi szerzők. A népet a saját jóérzése hajtja, a saját ösztöne viszi be az antiszemizmusba. A kivándorlás nagy arányokat ölt, mert a nép, a melyik honát odahagyja, elvesztette vagyonát, kis földcsökjét s megélni képtelen. Ki az oka ezeknek az állapotoknak? Csak egy a felelet: a zsidó. A népet pálinkával butítja, a kereskedőt szédelgésbe hajtja és így tovább. Köteteket lehetne írni, hogy a talmud morál erkölcsöket öltő hatása minő károsan hatott nemzetünk szociális erkölcsére.” 1883. szeptember 29., 268., 1883. szeptember 26., 205.
- 4 Egy másik népszerű röpirat *Kiáltó szó Magyarország keresztény választó polgáraihoz. A magyar keresztény nép okulására* címmel jelent meg. Kiadója egy kecskeméti hetilap Nagy Imre nevű szerkesztője volt – az említett lap cikkei rendszerint a zsidókkal foglalkoztak –, és a zsidó emancipáció eltörlése érdekében emelt szót. Kubinszky: *Politikai antiszemizmus*, 182.
- 5 Zimándy Ignác (szerk.): *„Antiszemita Káté” Ébresztő hangok: a műveltebb kath. körök számára*, Budapest, 1884. 4., 6., 12., 52. Ez egy esszéorozat volt, amelyben katolikusokat érintő témákról szóló esszék jelentek meg, amelyek jelentékeny része a zsidókkal foglalkozott. Zimándy egy katolikus lap szerkesztőjeként és egyházi emberként sikerrel indult a választásokon az Országos Antiszemita Párt országgyűlési képviselői helyéért.
- 6 *Pesti Hírlap*, 1884. június 3.
- 7 Pongrácz jelentéséhez az adta az ösztönzést, hogy kemencei lakosok panaszt emeltek egy Stiblo János nevű római katolikus kántortanító ellen azért, mert nyomást gyakorolt a szavazókra. Az *Országos Levéltárból a Belügyminisztérium Általános, Elnökségi és Rezervált anyaga, valamint az Igazságügy-minisztérium anyaga 1880–1884 között*, 1587, 1884. április 2.
- 8 *Függetlenség*, 1884. május 28., 147.
- 9 Kubinszky: *Politikai antiszemizmus*, 199–200.
- 10 Kubinszky: *Politikai antiszemizmus*, 200–201.
- 11 *Függetlenség*, 1884. június 13., 162.
- 12 Trefort Ágoston, idézi a *Nemzet*, 1884. június 23., 172.
- 13 Kubinszky: *Politikai antiszemizmus*, 212.
- 14 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 45.
- 15 A királyhoz intézett beszédet idézi Kubinszky: *Politikai antiszemizmus*, 214.
- 16 Idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 19.
- 17 *Függetlenség*, 1885. január 1., 1.
- 18 Kubinszky: *Politikai antiszemizmus*, 184., 200.
- 19 *Függetlenség*, 1887. július 11., 187. A gyűlés megemlékezésének megkésett dátuma minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy 1887 nyaráig nem állt rendelkezésre fordítás.
- 20 *Függetlenség*, 1887. június 28., 175.
- 21 *Függetlenség*, 1887. április 27., 114.
- 22 Patai: *Jews of Hungary*, 365.
- 23 *Függetlenség*, 1887. január 28., 27.
- 24 Az aradi zsidók esete jól mutatja az egyik általános következményét annak, hogy nem ismerték el a zsidó vallást. Amikor ugyanis tisztetüket akarták tenni az uralkodó előtt egy királyi fogadáson, a tűzoltóbrigád után kerültek sorra. Szabolcsi: *Két emberöltő*, 43.
- 25 Idézi Katzburg: *Fejezetek*, 110.
- 26 Nathaniel Katzburg: *The Struggle of Hungarian Jewry for Equal Rights in the Nineties of the Nineteenth Century*, [héber nyelven] *Zion: A Quarterly for the Study of Jewish History* 22., 1957, 119–121.
- 27 Idézi Dersi Tamás: *A századvég katolikus sajtója*, Budapest. Akadémiai Kiadó, 1973, 139.; *Magyar Állam*, 1895. március 27., 1.
- 28 *Magyar Állam*, 1895. január 20., 5.
- 29 Kereszty Viktor: A zsidórepció a tudomány szempontjából; *Magyar Sion* 7., 1893, 164. Kereszty ebben az időben az említett katolikus lapnál volt szerkesztő.

- 30 Prohászka Ottokár püspök (dr. Pethő néven): A zsidó recepció a morális szempontjából, *Magyar Sion*, 1893, 415.
- 31 *Alkotmány*, 1895. december 24., 2.
- 32 Vázsonyi Vilmos: *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*, Budapest, az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság Kiadása, 1927, 62.
- 33 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 103. Szabolcsi Lajos 1915-ben, apja halála után vette át az *Egyenlőség* című zsidó hetilap vezetését. A lap sokkal nagyobb hatást fejtett ki, mint amit a legfeljebb négyezres példányszáma alapján várni lehetett volna. Szabolcsi nagy tiszteletnek örvendett, közeli kapcsolatban állt kormánykörökkel, és állandó hadjáratot folytatott mindaz ellen, amit a zsidókkal szembeni igazságtalanságnak érzékelt.
- 34 Részlet a Társulat elnökének, dr. Kohn Sámuelnek a beszédéből; Évkönyv, szerk. Bächer Vilmos, Bánóczy József: „Elnöki megnyitó,” Budapest, Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1897, 7-8.
- 35 *Alföld*, 1896. január 3.
- 36 A zsidókérdés Magyarországon, *Husadik Század* 2., 1917
- 37 Hanak, Peter: The Dual Monarchy (1867-1918), in Pamlenyi, Ervin (szerk.): *A History of Hungary*, Budapest, Corvina, 1973, 361-362.
- 38 Képviselőházi napló, 1896, XXI., 305.
- 39 *Budapesti Hírlap*, 1900. november 25.
- 40 *Alkotmány*, 1896. január 8.
- 41 *Alkotmány*, 1896. január 7.
- 42 *Alkotmány*, 1896. január 10.
- 43 Nem állnak rendelkezésre olyan tények, amelyekkel amellet érvelhetnénk, hogy az Országos Antiszemita Párt bukásához a befogadókészség hiánya vezetett volna a párt célkitűzéseit illetően. Annyi tudható, hogy az 1884-es választásokon való részvételüket követően komoly nézeteltérés alakult ki a párt tagjai között: az egyik csoport elkötelezte magát az Ausztriától kívánt függetlenedés mellett, míg a másik megelégedett a szereppel, amelyet Magyarország a Monarchián belül játszott. Ezután azzal kapcsolatban alakult ki egyet nem értés, hogy a párt indítson-e napilapot; Istóczy a lap indítása ellen foglalt állást. A lap végül megjelent, de hamar meg is szűnt, ami még tovább rontotta a párttagok közötti viszonyt. 1885 augusztusában hasadás keletkezett a párban, végül két részre bomlott; az egyik frakciót Istóczy vezette. Ezenkívül a párt országgyűlési képviselői körében tapasztalható hozzáértésbeli hiányosságok elszomorították Istóczyt, és véleménye szerint megnehezítették, hogy a párt bármiben is változást érhesen el. Istóczy egyre inkább visszavonult a politikától. Az 1890-es évekre a párt elveszítette életképességét. Kubinszky: *Politikai Antiszemitizmus*, 219.; Katzburg: *Fejezetek*, 138.
- 44 *Új magyar lexikon*, Budapest, 1961, 4:102.
- 45 *Új magyar lexikon*, 4:102.
- 46 Idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 191-192.
- 47 Prohászka Ottokár püspök, idézi Bosnyák: *Prohászka*, 7-9.
- 48 Patai József, idézi Patai: *Jews of Hungary*, 453-455.
- 49 Reich, Emil: The Jew-Baiting on the Continent, *Nineteenth Century* 40., 1896, 431-434. A magyar Reich (1854-1910) előbb jogot tanult, majd történész és esszéista lett. Éveket töltött az Egyesült Államokban és Franciaországban, végül Angliában telepedett le. Itt sűrűn tartott előadásokat Cambridge, Oxford és London egyetemlein történetfilozófiából, etikából és társadalmi kérdésekről.
- 50 Hanák: *Dual Monarchy*, 373-404.
- 51 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 113.
- 52 Katzburg: *Fejezetek*, 144-145.
- 53 Kovács: *Liberal professions*, 21-22.
- 54 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 113., 115-127.
- 55 Katzburg: *Fejezetek*, 144-145.
- 56 Seton-Watson, Robert W.: *Racial Problems in Hungary*, London, Archibald Constable & Co. Ltd., 1908, 252-253. Seton-Watson neves brit történész volt, aki a magyar és a román történelemre szakosodott, és tanácsadóként gyakran segítette a brit kormányt.
- 57 Alexandru Marghiloman, idézi Seton-Watson, Hugh és Seton-Watson, Christopher: *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Seattle, University of Washington Press, 1981, 2-3.

8. FEJEZET

AZ ASSZIMILÁCIÓ KÉRDÉSEI

LOJALITÁS

A zsidók a felvilágosodás idejétől gyakran tettek komoly és sok esetben teátrális erőfeszítéseket lojalitásuk kinyilvánítására, hogy ezzel oszlassák el öröklött „idegenségüket”. Ezt az emancipációt követően sem hagyták abba. Az egyik ilyen gesztus során egy Kuhn József nevű miskolci nagykereskedő engedélyt kért, hogy Ferenc Józsefről nevezhesse el az általa építtetett zsinagógát, ezzel kívánván megemlékezni a király látogatásáról. Budapesten a Dohány utcai zsinagógára különleges díszkivilágítást szereltek, amelyen a „*Yichje hamelech*” (Éljen a király!) héber felirat volt látható, és pénzt gyűjtöttek a kereszténységet Magyarországon elterjesztő Szent István szobrának felállítására.¹ A zsidóknak ezeket az erőfeszítéseit gyakran gúnyos hangok kísérték.

„Elfer Jakab, a hevesi rabbi, aki hacsak alkalom nyílik, mindig újabb és újabb jelét adja hazafiasságának. Most is, a húsvéti ünnepek alkalmával magyar hitszónoklatot tartott, mely, mint levelezőnk írja, csak úgy pezsgett a hazafias érzelmektől. Kiemelte, hogy minden jóra való zsidónak össze kell egyeztetni a vallásosságot a magyar hazafiassággal, megemlékezett Kossuth Lajosnak a szabadság, testvériség, egyenlőség eszméje megtestesítőjének ama szavairól, hogy a zsidók legyenek vallásukhoz és hazájukhoz, a magyar hazához, egyaránt hívek. Kossuth Lajos nevének felemlítésénél a zsinagógában lelkes éljenzés tört ki, mely első sorban illette a nagy száműzöttet, de másod sorban bizonyára a derék magyar zsidó rabbit.”²

A gúnyos hangok mögött a zsidók lojalitásának burkolt kritikája húzódott meg, de sokkal tovább ment annál, mint hogy csak azt kritizálja, miképp mutatják ki a zsidók lojalitásukat magának a zsidó lojalitásnak kérdésében. A magyarok kifejezték abbéli aggodalmukat, hogy háború esetén a zsidók Magyarország ellenségeivel fognának össze, vagy az alapján döntenék el, ki mellé álljanak, melyik oldal ajánl fel nekik anyagi hasznot.³ A katonai szolgálatot is alapos vizsgálatnak vetették alá a hazafiasság mikroszkóplencsége alatt, és szenvedélyes haragot ébresztett annak állítólagos kijátszása (amit az egyik lap tudósítója a Talmudnak tudott be, hozzátéve, hogy azt be kellene tiltani, vagy pedig „tüzetesen átvizsgálni”). A sorozási jegyzékeket meghamisították; legutóbb ez Zemplén és Tolna megyékben történt.⁵

A másik stratégia az volt, hogy testi fogyatékoság miatt a katonai szolgálatra alkalmatlannak találták őket; ehhez a módszerhez folyamodott egy tehetséges tokaji

család három fia. Valójában úgy tűnik, hogy ezek a fiatalok még csak meg sem jelentek a sorozási irodán, ami arra utal, hogy az iroda is együttműködött a felmentésükben. A megfelelő minisztérium vizsgálatot is indított az ügyben.⁶ Egy újságcikk szerint a születési anyakönyveket gyakran német és héber nyelven írták, nem magyarul, hogy így „eltitkolhassák” a fiúk születését s ezzel elkerüljék későbbi besorozásukat. Így a fiúszületéseknek csupán egyharmadát jegyezték fel, és mivel nem volt bizonyíték az életkorukról, a fiatal zsidó férfiak mentességet nyerhettek a katonai szolgálat alól.⁷ A kormány azzal próbált meg gátat vetni ennek a gyakorlatnak, hogy rendeletet hozott a zsidók által vezetett *mátrikula* (születési, házasság és halotti anyakönyvek) megreformálására.

Habár az 1887-es évben semmiféle háború nem volt láthatáron, a *Függetlenség* mégis azt latolgatta, hogyan reagálnának a zsidók egy esetleges háború kitörésére.

„A tavasz a háborúk ideje. A nemzet minden nyelvű és vallású fiai, kellő statisztikai arányban lesznek képviselve a hadsorokban. Védni fogják a hazát, mely őket szülte s fenntartja. Megfognak halni, ha kell, egy talpalatnyi helyért. De hol maradnak a zsidók? A sutban. A vitézséget nem tartják erénynek s csak kiszipolyozni tudják a hazát, de meghalni érte, nem.”⁸

Még azokat a zsidó fiatalokat is csökkent képességűeknek látták, akik a hadseregben szolgáltak: „*Áj váj!* ez még csak az igazi nagy vitéz / A mikor elsüti, a puskára sem néz.”⁹

Amikor a zsidók nacionalistákként írták le magukat, ezen valójában a zsidó nacionalizmust értették – írja Petrasseovich Géza; így hazafiaknak soha nem nevezhetnék őket.¹⁰ (Ez különbözött a cionizmustól, ami a magyarországi zsidók körében nem talált jó fogadtatásra, így aztán nem is jelentett lényegi problémát. Ugyanakkor az *Alkotmány* 1913-ban azért vette célba a *Múlt és Jövő* című zsidó folyóiratot, mert az nyíltan a cionizmus mellett korteskedett és emellett ravaszul rokonszenvesnek állította be a zsidó öntudatot, továbbá a nemzeti érzést népszerűsítő zsidó irodalmat és művészetet.¹¹) A zsidók régi időkre visszanyúló, nemzetként való azonosítását még inkább alátámasztották azok a zsidó jegyeik, amelyekről újonnan tettek tanúbizonyságot: az összetartásuk, szociális kohéziójuk és társadalmi elzárkózásuk. Tehát bármely, a zsidóságot a nemzeti léttel összekötő vitában határozottan benne foglaltatott a lehetősége annak, hogy megkérdőjeleződjék a zsidók lojalitása.

A lojalitás szempontjából is felfoghatjuk, miért voltak hajlamosak egy tömbben szavazni a zsidók. 1900 környékén, amikor Budapest zsidó lakossága huszonöt százalék körül mozgott, a város szavazásra jogosult polgárainak pontosan a fele volt zsidó, ők pedig következetesen liberális képviselőket választottak meg, szembemenve a más választókerületekben tapasztalható tendenciákkal.¹² Ebből legnyilvánvalóbban azt a következtetést vonhatjuk le, hogy azért szavaztak a Szabadelvű Pártra, mert megbízhatóan a magyar zsidóságot védelmezte. (Feltételezve, hogy ez így van, egy efféle mintázat megcáfolja az asszimilációt: amint arra Gyurgyák rávilágított,

az asszimiláció azt jelenti, hogy az ember közömbössé lesz a származása iránt.) Két másik, lehetséges következtetést is levonhatunk a fenti szavazati arányból. Az egyik az, hogy a zsidók, különálló csoportként határozva meg magukat, a csoportösszetartás jegyében, a közösségi érdek előmozdításáért jártak el azáltal, hogy egy tömbben szavaztak. Tehát a zsidók csakis saját magukhoz voltak lojálisak. A másik lehetséges következtetés, hogy az említett szavazati arányban egy belterjes klub léte mutatkozik meg, ahol a zsidók a szabadelvűeket támogatták, és fordítva. Ezzel pedig egyfajta bomlasztó természetű lojalitásról tettek tanúbizonyságot.

Újabb problémát vet fel, hogy a tizenkilencedik század végétől sok zsidó jutott nemesi ranghoz, mivel azt bőkezűen osztogatták közöttük. A zsidók nemesi rangra emelése a fenti példákkal szembeállítva azt feltételezi, hogy legalábbis néhányuk illusztris alak volt és lojalitást mutatott. Ám feltűnően sok esetben fordult elő, hogy a nemesi rangra emeléssel a teljesítményt és a magas rangot csak látszólag ismerték el. Ezek a rangadományozások leginkább a zsidóknak azt a régi szerepét tükrözték, hogy gazdasági hasznót ott hajtanak az uralkodó hatalomnak, ahol a lojalitásnak igen szűkös hatótávolsága volt: csupán azokra terjedt ki, akiktől az egyén megélhetése függött. Ezen eljárás részeként régire visszanyúló hagyománya volt annak, hogy a zsidókat megjutalmazták kivételes fáradozásaikért, jóllehet ebben az időszakban az említett nemesek zsidósága inkább a sűrke zónában mozgott: csaknem mindegyikük áttért, sokuk még azelőtt, hogy megkapta volna a nemesi címet. Statisztikai szempontból ezek a nemesek már nem számítottak zsidóknak. De a zsidó közösség egyik szervezetének nyilvános beismerése szerint az áttérés indítéka ez idő tájt kizárólag az előmenetel volt (lásd lejjebb) a magyarok nagy részének azzal a meggyőződésével párosulván, hogy a kikeresztelkedés nem szünteti meg a zsidók zsidóságát, azt jelenti, hogy ezekről az emberekről még mindig zsidókként beszélhetünk.

William McCagg azt tekinti alapul, hogy a kormány „folyamatos felhívást” tett közzé a budapesti üzletemberek körében – akiknek a többsége zsidó volt, vagyonuk az arisztokráciáéval volt összemérhető, és óriási hatalmat gyakoroltak a gazdaságban –, hogy működjenek együtt vele, cserébe nemességet kínált fel nekik. 1903-tól, amikor fokozódni kezdett a politikai válság, a kormány szükséghelyzetében hozzájuk fordult, és gyakorlati megfontolásokból nemeslevelet adott el nekik pénzügyi támogatásért cserébe ezekben a zavaros időkben. McCaggnek az archív anyagban végzett kutatása felfedi, hogy a kormány egészen Bécsig ment el azért, hogy támogatásra találjon. Ez év őszének előestéjén, 1903 szeptemberében Tisza István miniszterelnök már megtette az előkészületeket arra, hogy nagyszámú magyar nemesi címet osszon szét a bécsi zsidó üzletemberek körében.

A nemesi rangra emelések aránytalan megszorodása és a bárói rangok szokatlanul nagy száma mögött az odaadományozásuk eljárásában bevezetett újítások álltak. Mint azt McCagg feltárta, ahelyett, hogy ragaszkodtak volna a nemesség feltételeit meghatározó hagyományosan szigorú, összetett és időigényes formához, ezt a folyamatot megkerülték, sőt az érdekelt félre bízta. Megszűnt az a hagyományos gyakorlat is, amelynek folytán a jelentékeny pénzembereknek juttatak

nemesi címet. Ehelyett olyan másodrendű budapesti bankárok, ipari igazgatók és vidéki bankemberek – többségükben zsidók – kapták meg ezeket a címeket, akik hajlandók voltak támogatni Tisza István miniszterelnök rendszerét.¹³

Tisza István továbbra is függött a zsidóktól, és egy 1906 és 1910 közötti átmeneti csendet követően példa nélküli mértékben kezdődött meg a nemesi címek adományozása. McCagg ebből arra következtet, hogy Tisza, nagy törekvéseitől vezetve, politikai szövetségre léphetett a magyar üzleti élet résztvevőivel – akik elsődlegesen zsidók voltak –, így azután, a nemességre emelés mellett kinevezte őket minisztereknek, államtitkároknak és helyettes államtitkároknak. Ez így ment egészen 1917-ig.¹⁴ McCagg nem tekinti véletlennek, hogy Heltai Ferencet, aki zsidósága mellett „Budapest kisebb kapitalistáinak” egyike volt, 1913-ban megtették Budapest főpolgármesterének, és ezzel egyidejűleg az országgyűlés alsóházából a főrendiházba került.¹⁵ Ha távlataikban szeretnénk szemlélni, a tizenkilencedik század folyamán, legalábbis 1876-ig, harmincegy zsidó kapott nemességet. Később, 1878 és 1899 között kilencvenöt zsidónak adományoztak nemesi címet, míg – egy kevéssé eltérő időtartamot szemlélve – 1900 és 1914 között, hasonló intervallumban, 195 zsidó került hasonlóképpen magasabb státusba.¹⁶

Különbőképpen tekinthetünk erre a jelenségre, és bármelyik megmagyarázhatja a nemesek drámaian növekvő számát. Iparvezérek és pénzügyi előkelőségek jutottak előbbre a tizenkilencedik század utolsó harmadában még a kevéssé fejlett országokban is, és a nemesség gyakorta volt ezeknek a mágánoknak a jutalma. Az emancipáció hatása tette lehetővé a zsidók részvételét a gazdaságban olyan formákban, amelyek korábban lehetetlenek lettek volna, és azt is, hogy jutalomban részesüljenek az erőfeszítéseikért. Szintén megmaradt a régi zsidó reflex a szolgálatra és jutalmat kapni a hatalom kiszolgálásáért. Míg az első két magyarázat kétségkívül figyelemreméltó, McCagg megfigyelése alátámasztani látszik azt a következtetést, hogy a kormánynak nyújtott pénzbeli támogatás nemcsak kivételes előjogokat biztosított, mint régen, hanem a sokkal nagyobb jutalmat, a nemességet is.

Abból az alkalomból, hogy Poroszországban végbement a zsidók emancipációja (1812), a judaizmus reformja mellett az első közt kiálló David Friedlander leírta, neki magának milyen erőfeszítéseket kellett megtennie az asszimilációért. Még mielőtt tételesen felsorolta ezeket a követelményeket, először is megerősítette lojalitását az állam iránt, és hangsúlyozta, mennyire döntő tényező volt ez az asszimiláció szempontjából.* A zsidók lojalitásának jellemző megnyilvánulásaival szemben mégis gyakori volt a bizalmatlanság, és a katonai szolgálat megkerülésére tett látható erőfeszítéseik sem támasztották alá lojalitásuk kinyilvánításait. A tömbben szavazással a zsidók magukra idézték a vádat, hogy a csoportösszetartás nevében cselekednek. Ez nemcsak azt jelentette, hogy lojalitásuk nem terjedt a saját közösségükön túlra, hanem azt is, hogy mivel a saját érdekeiknek megfelelően

* „Porosz állampolgár vagyok – jelentette ki Friedlander. – Ünnepeles esküt tettem, hogy támogatom és segítem szülőhazám boldogulását. A kötelesség és a hála is azt követeli meg, hogy polgártársaimmal együtt minden erőm bevetésével kivívjam ezt.” Idézi Katz: *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, 69–70.

cselekedtek, nem asszimilálódtak. Milyen fokú lojalitás volt a nemesség odaadományozásának feltétele? McCagg és Andrew Janos kutatásai arra mutatnak, hogy ez nem számított a rang megszerzésének tényezői között. A nemesi címek elburjánzása inkább azt jelzi, hogy a kormány megfizette a szolgálataikat. A zsidók változatlanul a régi, egyenjogúsítás előtti módon viselkedtek az emancipáció után is, s ezért írta Petrassevich, hogy a zsidók mindig is az uralkodó hatalom mellett sorakoztak fel.¹⁷

A ZSIDÓK SZEREPE A GAZDASÁGBAN

Földbirtok

A felvilágosodáskori gondolkodók vitáiban a zsidókkal már korán megértették: „gazdasági beilleszkedésük” nagy részét az teszi ki, hogy a hagyományos foglalkozásaikról mezőgazdasági alapú munkákra kell váltaniuk. Erre a zsidók valóban a földek felé fordultak Magyarországon, csak hogy ezt elsősorban tulajdonosokként és bérlőkként tették. Ez pedig problematikus volt, mivel ezeknek a pozícióknak egyike sem hozhatott nagy „fejlődést a nemzetnek”, mivel – Dohm érveit idézve – mindkét említett pozíció „túlságosan hasonlított a kereskedelemre” és „a spekuláció és a profitszerzés szellemét tartotta fenn”.¹⁸ Csupán a kétkezi mezőgazdasági tevékenység vihetné végbe a zsidók vágyott erkölcsi reformját. Ez sarkalatos kérdés volt bizonyos Almássy Sándornak. Almássy a következőket írta: igen messze vagyunk attól, hogy a jelenlegi emancipáció az emancipáció utolsó szintjét jelentse, „valójában legalább egy évszázaddal hátrébb kerültünk, mivel ez kanyargós út”. Ám csak két körülménynek kellett volna teljesülnie, és az emancipáció már a csúcsára érhetett volna: „ha a zsidók, lemondván a kereskedelemről, kétkezi munkát kezdenek végezni” vagy ha nem vonulnak ki a kereskedelemből, hogy „pénzért bizalmat vegyenek”, jó állásokba juttassák a támogatottjaikat”, „lefizessék a bírót, és meghamisítsák a közvéleményt”. Egyszóval: „ha abbahagynák, hogy minden intézményt korrumpáljanak”.¹⁹

Dohm más nézőpontból tekintett a földtulajdonlásra, nevezetesen, hogy az hogyan befolyásolná a zsidókat az erkölcsi reform felé vezető útjukon. Éppen ennyire fontos tényezőnek számított, hogy a magyar nemzet gazdasági stabilitása és virágzása jórészt a földbirtokokban volt lekötve, azokon alapult. Károlyi Sándor gróf már korábban megírta: „Ami jó a mezőgazdaságnak, az jó az országnak. Mindenfajta politikát e mércével kell megítélnünk, mivel a lakosság háromnegyede mezőgazdasági termelésből nyeri a megélhetését.”²⁰ Amikor bejelentették, hogy Stern Izsák megvásárolta gróf Batthyány Géza birtokát, a *Függetlenség* a következő panaszt tette közzé: „pusztulunk, veszünk”.²¹ „Ez a hír bizonyítja legjobban, mennyire jogosult az antiszemitizmus” – jegyezte meg ugyanez a szerkesztő, amikor csupán néhány nappal később újabb birtokot vásároltak fel.²² A zsidók 1910-re 19 százalékát tulajdonolták minden, kétezzer és ezer kataszteri hold közé eső méretű

földbirtoknak (egy kataszteri hold 5755 négyzetméter), 19,9 százalékát az ezer kataszteri hold méretet is meghaladó földeknek, a legnagyobb méretű földbirtokoknak pedig 14,6 százaléka volt zsidó tulajdonban. Például a Popper családnak 47 ezer-nél is több kataszteri holdja volt, Albert Wodianernek 30 700 fölötti; Sigismund Schossbergernek pedig több mint 20 ezer.²³

A fenti törekvés kapitalista realitásait tette közzszemlére az, amikor megvásároltak egy földbirtokot: ha a birtok nem termelt profitot, előfordult, hogy a zsidók eladták (ezzel újabb dimenziót adtak Dohm érvelésének, miszerint a fölbirtok-tulajdonlás önmagában túlságosan hasonlít a kereskedelemhez). A szerencsétlenebbek végignézhették, amint elárverezik a földjüket. Akár az új földtulajdonosok szegényes gazdálkodási készsége volt az oka, akár az, hogy tulajdonosokként hiányzott belőlük az elkötelezettség, az 1883-as hivatalos adatok mindenesetre azt mutatják, hogy éppenséggel több zsidó veszítette el ilyen módon a földbirtokát, mint keresztény.²⁴ Ezért – a vásárlások és eladások által vagy az árveréseken keresztül – az emberekben mindezek úgy csapódtak le, hogy a zsidók nemcsak hogy elvették a földeket azoktól, akik hagyományos joggal rendelkeztek azok fölött, hanem vissza is éltek ezzel a megszentelt bizalommal.

Sűrűn megerősítették, hogy az a nemesség volt a hibás, amelynek a tulajdonában korábban ezek a birtokok voltak, mivel megcserélődtek a prioritásaik: szabadidős tevékenységeiket üzték, miközben mindenféle munkaerőlcstől tartózkodtak; ennek ellenére Petrassevich és mások is meggyőződéssel vallották, hogy a gazdaság a keresztények kezében lassú, de módszeres és szerves fejlődésen menne keresztül. A decentralizáláson, szövetkezeteken és állami tulajdonú hitelintézeteken alapuló régi, idillikus gazdaság helyreállításával párhuzamosan a zsidók kizárása helyrehozhatná azt, ami mostanra egy tőzsde parkettjévé egyszerűsödött, megsemmisítvén ezzel a parasztokat és a földbirtokos osztályt is.²⁵

„Ez az egész liberalizmus, ami itt van nekünk, csupán azt a célt szolgálja, hogy biztosítsa a törőlmetszett kapitalisták uralmát Magyarországon, miközben épp ennek az ellentétének, az agrárérdeknek kellene előtérbe kerülnie. Agrárállam vagyunk, csakis az egészséges kisbirtokrendszer-elv alapjain maradhatunk fenn és fejlődhetünk. Az országot elpusztíthatják; a föld népességét nyomorultakká tehetik – a lényeg a kapitalista szabadelvűség üdvöztetése, amely nem kíván vallást, csak azt, hogy az aranyborjú körül táncolhasson.”²⁶

Egy, a brit külügyminisztérium által 1883-ban kiadott feljegyzés rögzítette, hogy bár a magyar parlament visszautasított „minden, reakciós törvények meghozatalára, valamint a zsidók által élvezett egyenlő jogok megnyirbálására tett kísérletet”,

„...azonban lehetetlen, hogy ne tegyen ránk benyomást az a nagyon erős zsidóellenes érzelm, amely a felsőbb és alsóbb osztályok körében is teret hódít és különösen a földbirtokosok között terjed. A vezető antiszemiták túlkapásai és az a nevetséges-ség, amelyet a nem éppen praktikus indítványainkkal idéztek magukra, elegendők

ahhoz, hogy számos kiemelkedő magyart meggátoljanak abban, hogy nyíltan vallják azokat a nézeteket, amelyeket bizalmasan nem haboznak kifejezésre juttatni, ami a zsidók növekvő befolyásának, továbbá annak az ország gazdasági fejlődésére tett végzetes hatásait illeti, hogy a földbirtokok fokozatosan egyre inkább az ő kezükben összpontosulnak.”²⁷

Egy másik feljegyzés azt közölte, hogy „a legtöbb nagyméretű birtokot [amelyet a zsidók nem vásároltak fel,] keményen megterhelték jelzáloggal, és nagyrészt a »Sparkasséknak« [a hitelszövetkezetek előfutárainak] és helyi bankoknak vannak eladósodva, amelyek javarészt zsidó irányítás vagy zsidó befolyás alatt állnak”.²⁸ Ez az összefonódás erős ellenséges érzületet szült a zsidók irányában, és ezzel újabb dimenziót adott a zsidók és a földbirtokosság témakörének. És mégis: ámbár a földbirtokos arisztokrácia és nemesség elviselhetetlennek találta, hogy a zsidók benyomulnak a földtulajdonlásba, ennek előnyei – legalábbis ez idő szerint – túlsúlyban voltak a hátrányaihoz képest. Amint azt a Károlyi család *grand-seigneur*-je beismerte: „Mint ahogy a cigányokat azért tartjuk, hogy játsszanak nekünk, úgy a zsidókat is azért tartjuk, hogy dolgozzanak helyettünk.”²⁹ És mint Ady Endre megjegyezte: „...a szép zsidó asszonyokkal szemben nem vagyunk antiszemita... azok a gazdag zsidók, akiknek leányaik vannak, tartoznak őket elszegényedett, nyakig adósságban úszó kaszinógavallérokhöz férjhez adni”.³⁰

Sok zsidó vásárlás helyett inkább kibérelte a földet. Meglehetősen nagy hányaduk döntött emellett, hogy távol lakó földesúr lesz, ami azt jelzi, hogy a zsidókból hiányzott a lényeges összetevő: annak a természetes érzése, hogy ragaszkodnak a földjükhöz. Ez újabb viszályokat szült. Továbbá a *General Pachtung*, (általános hosszútávú bérlet), amelynek értelmében „ugyanabból a családból vagy családokból származó személyek haszonbérleti társaságokba vagy pénzügyi konzorciumokba tömörültek, majd kibéreltek 40–60 ezer holdat... és ezzel a fenntartott haszonbérlet-leányvállalatok összefüggő láncolatait hozták létre”, rendkívül csábító újításnak és igen vonzó ajánlatnak bizonyult a földek haszonbérletében.³¹ A *Falusi Gazda* nevű lap már 1858-ban megjegyezte, hogy a zsidók váltak a földek elsődleges haszonbérletőivé: „Milyen fajta bérleti rendszer van most divatban Magyarországon? A jogi értelemben semmilyen – itt már csak a zsidó haszonbérlet létezik.”³² Az 1913-as statisztikák azt mutatják, hogy a kétszáz és ezer hold közötti birtokok 62 százalékának zsidó haszonbérletje volt; az ezer hold körüli méretű birtokok haszonbérletőinek 73,2 százaléka került ki a zsidók közül; az ezer és kétezer hold közötti birtokoknál pedig 42 százalék volt a zsidó haszonbérletők aránya.³³ Egy tekintetben kedvező fény vetült a zsidó haszonbérletőkre. Az 1890-es országgyűlési jegyzetekben az alábbi hozzászólást találjuk egy konzervatív képviselőtől: „Az igazság az, uraim, hogy ha nem zsidó bérletőnk van, ő az év végére keresztény fivéri kötelékünkre és könyörületességünkre apellálván járul elénk. Azt viszont biztosra vehetjük, hogy a zsidó bérletőnk meg fogja fizetni a bérleti díjat még akkor is, ha a felesége és a gyerekei megfagynak, vagy koplalniuk kell.”³⁴

Nemcsak a földbirtokos osztályról, hanem az elszegényedett parasztokról is az a hír járta, hogy hátrányt szenvedtek el a kalmárszellemű zsidók miatt. A kárpát-aljai térségben különösen komolynak tekintették a helyzetüket, olyannyira, hogy Darányi Ignác földművelésügyi minisztert kérték meg: segítsen enyhíteni az ott élő rutén parasztok szegénységét. Ő ezután Egán Edéhez fordult.³⁵ Egán készített egy hivatalos jelentést, amelyben – 1900-ban széles körben megvitatott – számos mezőgazdasági reform szerepelt.

Ezek a javaslatokon felül Egán több olyan problémát is megemlíttet, amelyek kedvezőtlenül hatottak a parasztokra; mindegyikben szerepet kaptak zsidók. Vidéken sohasem kínáltak fel jelzálogkölcsönt, mindig csak személyi hitelt, ezeket pedig túlnyomórészt zsidók nyújtották, akik minden kölcsönzött tíz forintra heti egyforintos minimális kamatot számítottak fel. E hitelkonstrukció – a parasztok állandó ittasságán mellett – nemritkán az ingatlanuk elvesztéséhez vezetett. Veszteségüket tovább súlyosbították a földek árverésének körülményei: más ajánlattevők hiányában ugyanis a zsidó vendéglősök kartelleket hoztak létre, és mesterségesen lenyomták az árakat. Egánnak a hitelszövetkezetek létrehozására irányuló kísérlete a helyi kereskedők erőteljes ellenállásába ütközött, akik csaknem egytől egyig zsidók voltak, és a megélhetésük nagy részét pénzkölcsönzésből szerezték. Jelentésében Egán megírta, hogy ezek a kereskedők minden elképzelhető módszerrel próbálták megakadályozni az említett szövetkezetek létrehozását. Amikor Egán fogyasztási szövetkezetei kérvényt nyújtottak be, majd engedélyt is kaptak arra, hogy alkoholt áruljanak,* felzúdultak a zsidó kereskedők, akik egészen addig a pillanatig monopóliummal bírtak a parasztok ezen alapvető fogyasztási cikkének az árúsításában.

Az állami jelentés kiegészítéseként Egán a magántermészetű feljegyzéseit is közölte. Ezekben leírta, hogy az ő elméjében egészen addig nem létezett zsidókérdés, ameddig szembe nem találta magát ezekkel a zsidókkal a kárpátaljai térségben. Ha három dolog nem következik be, akkor a zsidóság (a kazárok és a hazai zsidók) tönkre fogja tenni Magyarországot. Először is fel kell erősíteni az asszimilációs törekvéseket. A keresztények és a zsidók elkülönülése a történelemben érthető volt, de most, amikor a zsidók megtapasztalták a legnagyobb szabadságot, már teljességgel elfogadhatatlannak minősül.

„Legyenek üdvözölve a mi körünkben, mint népünknek igen egészséges faktora, kik valóban magyarok, kik nemcsak a külső allűröket majmolvák, de kik bensőleg is, jellemükben és moráljukban a magyar keresztény államban és az 1000 éves hagyomány által szentesített magyar típusba beleolvadnak, kik nem kívánnak »államot az államban« képezni, hanem minden utógondolat nélkül és anélkül, hogy az első elő-

* Egán arra a következtetésre jutott, hogy a világnak ezekben a részeiben az alkohol nem luxuscikk volt, hanem az élelmiszerboltok fontos árucikke, és hogy ő egyedül a minősége felett gyakorolhat kontrollt, amit úgy próbált megtenni, hogy alternatívát kínált az égetett szeszecsiszitalokra: ezeket jellemzően vízzel hígították és kénsavval vagy valamilyen egyéb maró hozzávalóval keverték össze, hogy megőrizték a „csípős” érzetet.

forduló alkalommal titokban vagy nyíltan egy külön klikkhez csatlakozva velünk frontot csinálnak, kik őszintén és igazán velünk tartanak.”³⁶

Másodszor: azt kívánta, hogy szabjanak korlátokat a bevándorlásnak, továbbá rostálják meg az illegális bevándorlókat, minthogy szerinte az Oroszországból Galícián keresztül Magyarországra érkezett zsidók a „salaknak salakja” voltak. Harmadszor: bármilyen gazdasági és társadalmi körülményeket okozzanak az általa kezdeményezett mezőgazdasági intézkedések, ezeknek nem szabad odavonzani az említett „gyanús és veszélyes elemeket”.³⁷ Egán azt is hangsúlyozta, hogy a zsidókérdés szóba hozatala szembemegy az uralkodó széljárással, és a munkáját is elveszítheti miatta, mégis szükségesnek érezte, hogy felemelje a szavát.³⁸

Foglalkozások

A pénzügyi üzletág Magyarországon nagyrészt zsidók kezében volt.³⁹ Ennek a kijelentésnek az igazságtartalmát sorozatosan megerősítették, így nem sok értelme volna megkérdőjeleznünk, mint ahogy annak sem, hogy példákat sorakoztassunk fel szemléltető, sok magyart mennyire felháborított ez a jelenség. Elég erről annyit mondani, hogy a nem zsidók szemében ez a monopolizálás hamarosan eluralkodásba ment át. „Bizonyára... kevésbé jutott volna eszébe valakinek a zsidó emancipációt bántani, [...] ha a zsidók maguk nem hívták volna ki mindenki gyűlöletét fékezhetetlen uralomra való törekvésükkel... A tőke uralma minden szellemet megmérgezett.”⁴⁰ Ez hangsúlyosan fejeződött ki abban a mozzanatban, amikor Albert Rothschild 1881. március 8-án Párizsba érkezett, hogy elősegítse a magyar aranytartozás átváltását; ekkor milliárdos hitelekkel adtak a francia bankokon keresztül⁴¹ (amelyhez Istóczy a következő megjegyzést fűzte az országgyűlésben: „A deficitet csak a zsidó királyok pénze által fedezheti.”⁴²). Azt is látjuk, hogy 1882. március 31-én a pénzügyminiszter ismét aláírt egy szerződést a Rothschild-hitelintézettel. Ezúttal, képtelenek lévén eleget tenni a teljes, tizenkétfélmillió forintos kamatfizetésnek, a kormány a vasúti részvények 5,85 százalékát kínálta fel, hogy fedezze a deficitet.⁴³

Ez a folyamat 1867 után vette kezdetét, amikor a zsidók már vezető szerepet töltöttek be a legtöbb nagy bank megalapításában. Amint kiépült a pénzügyi infrastruktúra, ezek a bankárok teljes gazdasági ágazatok fejlődését serkentették, különösen az iparét és a természeti erőforrásokét, amelyek fölött végül kontrollt is szereztek. 1880-ra egyes iparágakat már egyenesen „zsidó” iparágakként azonosítottak: a cukorrépa-termelést, a textilipart, a textilfestést, az élelmiszeripart (különösen a konzervipart), a hajógyártást, a vasutat és a nehézipart.⁴⁴ 1895-re a brit külügyminisztérium egy tisztségviselője már az alábbiakról számolt be.

„Tulajdonképpen valószínűleg nincs olyan ország, ahol a zsidók akkora befolyást gyakorolnának, mint Magyarországon. Csak egyedül a körülbelül 500 ezer lelket

számláló fővárosban több mint százezer zsidót találunk, akik a jól szituált, értelmi-ségi és vagyonos réteghez tartoznak; és jóllehet, mint azt a főrendiházban a közelmúltban lezajlott vitákban láttuk, amelyek a zsidó vallás elismerését engedélyező törvénytervezetről [a recepcióról] folytak, az arisztokrácia és a földbirtokos köznemesség körében még mindig jelentékeny ellenérzések vannak jelen velük szemben, mégis olyan szilárdan megvetették a lábukat mindenfelé vidéken és a fővárosban is, hogy egy olyan antiszemita kampány, mint amelyet most Bécsben figyelhetünk meg, mindezideig lehetetlennek találtatott a birodalomnak ebben a felében.⁷⁴⁵

A huszadik század első évtizedére a kereskedelemmel és hitelezéssel foglalkozók közel fele volt zsidó: a 225 ezer fős összlétszámból úgy 110 ezren.⁴⁶ Ezen vállalkozások legmagasabb szintjein, a pénzügyi intézmények tulajdonosaiként és igazgatóiként országosan zsidók foglalták el a helyek 85 százalékát, és ha csak Budapestet tekintjük, ez a százalékarány több mint 90 százalékra növekedett.⁴⁷

A történészek körében némi vita tárgyát képezte, pontosan mi volt az oka a zsidók ennyire hangsúlyos részvételének a pénzügyekben és a kereskedelemben és miért övezte akkora ellenségesség, mivel magyarázható, hogy előbb monopolizálást, majd eluralkodást láttak benne. Különbő okok merültek fel, de a legtöbbjükben találunk egy közös, visszatérő motívumot: ezt a helyzetet a magyarok maguk idézték elő. Ezért van az, hogy a történészek hajlamosak a zsidókra adott ellenséges reakciókra az antiszemita címkét aggatni. Ugyanennek a jelenségnek egy eltérő megközelítése tekintetbe vehetné a zsidók és a keresztények közötti történelmi-szekuláris összefüggésrendszert: a zsidók gazdasági hasznát, amely gyakran állami jelenlétük alapja volt, és amit nagy gonddal mértek ki. A felvilágosodáskori gondolkodók hangsúlyozták, hogy a zsidóknak el kell fordulniuk a pénzügyektől és a kereskedelemről, és erkölcsük fejlesztésére mezőgazdászokká kell válniuk, ugyanakkor nem esett nehezükre lecserélni a „felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményei” nevű fejfedőjüket a „szekuláris” süvegükre és váltig dicsérni a zsidók hozzájárulásait a gazdaság virágzásához. A türelemnek ez a régi, szekuláris alapja soha nem vált idejétmúlttá: a zsidók hozzájárulását a gazdasághoz továbbra is üdvözlötték, feltéve, hogy a túlteljesítés következtében nem váltak a gazdaság gátló tényezőjévé – vagyis nem versengtek túlzottan a keresztényekkel. (Az alulteljesítésre a korabeli Magyarországról nem rendelkezünk példákkal.) A túlteljesítésnek még az emancipációt követően is a türelem szintjének csökkenése lett a következménye.

A zsidók nagyarányú beáramlása a jogi és az orvosi foglalkozásokba egy másik olyan kérdést vet fel, amelyet már a felvilágosodáskori gondolkodók kimerítően tárgyaltak (noha leginkább a kereskedelemmel és az uzsorával összefüggésben, mivel abban a korban főként ezek a foglalkozások kötődtek a zsidókhoz). Dohm és mások is meggyőződéssel vallották, hogy „amikor majd egyetlen foglalkozás sem lesz elzárva a zsidók elől, mindent egybevetve úgy lesz igazságos, ha nem gyakorolhatnak monopóliumot egyetlen foglalkozásban sem a többi állampolgár hátrányára”.⁴⁸ Ugyanakkor a jogi pályán a zsidók aránya 1900-ra már 30 szá-

zalékosra növekedett, 1910-re pedig 45,2 százalékra (amelyhez hozzáadhatjuk a kikeresztelkedettek közelebről meg nem határozott számát).⁴⁹ A gyógyászat területén a magánpraxisban dolgozó doktorok összesen 62 százaléka volt zsidó. Az állami intézményben dolgozó orvosok 40 százaléka, a rendelőintézetek és kórházak alkalmazottjaiból pedig több mint 33 százalék.⁵⁰

A zsidóknak ez a nagyarányú beáramlása az orvosi és a jogi pályákra az 1870-es években kezdődött, és egybeesett mindkét foglalkozás megbecsültségének zuhanásával; a két jelenség között sokan közvetlen összefüggést láttak. Azelőtt az ügyvédek nyugodtak a legmagasztosabb eszmék, és ők kezkeskedtek a politikai szabadságért. Eddigre azonban annyira lefokozódtak, hogy immár alig tekintették többnek őket a kapitalizmus szolgálatában álló gazdasági ténykedőknél, akik a könyörtelen individualizmust juttatják érvényre. Az orvosokat ugyanezen befolyás alatt állóknak látták, akik a foglalkozásuknak rossz hírét keltik azzal, hogy bezárják szakmai céheiket és az egészségügyi ellátás árának emelését helyezik előtérbe, amivel az orvosi hivatást a szabadkereskedelem egyik ágává alakítják át.⁵¹ A századfordulón több orvos eltöprengett ezeken a tendenciákon, és, amint arról Kovács M. Mária beszámol, az egyén szemszögétől függően – újkonzervatív vagy baloldali radikális lett belőlük. De mindkét esetben elutasították a liberális értékeket, mivel azokban látták az okát annak, hogy az események ilyen fordulatot vettek.⁵²

Egy rokon terület lapja, a *Pharmaceutical Bulletin* (Gyógyszerészeti közlöny) már jóval korábban a következőket írta:

„Nem szabad megengednünk, hogy a zsidó gyógyszerészek száma szaporodjon, mert a mily összetartó e faj, ha számuk csak pár százra szaporodna, úgy nagyon kevés idő telne el (csak egy emberöltő) és nem lenne Magyarországon egyetlen egy keresztény gyógyszerész sem. A védelmet nem várhatjuk orsz[ágos] egyletünktől, még kevésbé a kormánytól... ne fogadjunk fel zsidó ifjút gyakornoknak és ne alkalmazzunk zsidó segédet.”⁵³

Ez azonban továbbra sem ad számot sok zsidó gazdasági működéséről. Őket ráadásul túlnyomórészt úgy könyvelték el, mint akik a legkevesebb szakképzettséget igénylő foglalkozásokat űzik vagy olyan foglalkozásokat, amelyek ténylegesen törvénybe ütköznek. Honnan tudjuk, hogy zsidó egyének követték el ezeket a kihágásokat? A „zsidó”, „izraelita” vagy „héber” megnevezések rendszeres használatából vagy azon információból, hogy az egyén Galíciából vagy Lengyelországból származott, illetve abból, hogy erősen zsidós hangzású név jelent meg a lapok híradásaiban.⁵⁴

Időről időre előkerült az uzsora gyakorlata. Felbukkant nyilvános vitákban: Istóczy kijelentette, hogy a zsidók élőszködökként jelennek meg: pénzkölcsönző uzsorásokként, vendéglősként és földbérlekként.⁵⁵ Cikkekben: Csernátony úgy látta, hogy ez a gyakorlat az egyik oka a magyar népesség körében olyannyira elterjedt szűkölködésnek.⁵⁶ És a sajtóban: az uzsoraesetekről szóló tudósításokat gyakran árnyalta a bűnösség felhangja. A lapok 1880 júliusában például két

uzsorásról tettek említést, akiket a kuncsaftjaik megtámadtak, mivel nem tudtak fizetni;⁵⁷ egy németül beszélő rabbiról, akinek beszédét senki sem értette, és aki uzsorás volt;⁵⁸ egy uzsorás meggyilkolásáról.⁵⁹ A legfeltűnőbb eset ugyanabban a hónapban huszonnégy fiatal katonatiszt szorult helyzete (egyikük öngyilkosságot követett el), akiknek az uzsorás csalása miatt növekedett meg az adóssága. A rákövetkező perben Selinger Izidor a zsidóságát hozta fel (jóllehet korábban már áttért a keresztény hitre, amire – amint azt a bírósággal tudatta – Lengyelországban kényszerítették, ugyanis csak így kaphatott állást a Lemberg vasutaknál), hogy eszerint számára nem bűncselekmény az uzsora.⁶⁰

Miután a kamatláb korlátozásával kapcsolatos vitában az 1883-as parlamenti szünetig sem született megoldás, a *Függetlenség* a következőképpen kesergett: „Azok a községek szegény lakói, kiknek aratását a zsidó korcsmáros hordatja el..., kik már nem magoknak szántanak-vetnek, s kiket csak mint hasznos állatot tart az uzsorán hizó kapzsi önzés, ezek sorsán segítve nem lesz.”⁶¹ Amikor végül megszületett a döntés, a lap hevesen kelt ki ellene: „[a Parlamentet] dominálja az a kórságos zsidó uralom, mely maholnap minden irányban diktálni fog. Kitűnt: hogy a kamatmaximum, *ex principiis* zsidó kérdés, melynél túlulalmuk ma is diadalra vergődött..., s így kamatmaximum nem lesz megállapítva.”⁶²

Különféle gatzettekre vetemedett más zsidókról is értesülhetünk 1880 júliusában: egy hamis súlyokat használó kereskedőről, egy nőről, aki egy étteremben illegális dohányárusítással próbálkozott (a dohány árusítása állami privilégium volt), életbiztosítási csalásról, amikor egy férfi a saját halálát játszotta el, egy fehérneműtolvajokból álló bandáról (ennek nem zsidó tagjai is voltak), továbbá egy állítása szerint süketnéma zsidóról, aki sebesült törököknek gyűjtött pénzt, egy okirat-hamisítással vádolt férfiről, egy család négy tagjáról, akiket hamis csőddel vádoltak. Számos esetben hamis váltókat bocsátottak ki (az egyik elkövető korábban kikeresztelkedett és szerzetes lett, majd visszatért a zsidó hitre). Csalásról, hamisításról is olvashatunk, például, hogy a sorozáskor nyomorékok helyettesítették a katonáskodás alól kibújni vágyó, egészséges férfiakat. Sikkasztásról: ötszázezer forintot sikkasztott a Rothschild Bank egyik alkalmazottja, valamint egy zsidó kézben lévő lapban indított sorsjátékról, amelyen senki sem nyert. (Ugyanez a laptulajdonos azért is fizetséget fogadott el, hogy hamis vádaskodásokat jelentett meg másokról.)⁶³

Úgy tűnik, a rendőrség kötelékében is nagyszámú zsidót találhattunk 1884-ben. A rendőri korrupció egy konkrét esetéről szóló tudósításában a *Függetlenség* afeletti meglepettségét fejezte ki, hogy „a rendőrség kétes ügyleteinek vizsgálatában a vádlottak oly nagy része bizonyul zsidónak”. (Valójában a lap állítása szerint mind a tizenegy vádlott zsidó volt, köztük Thaisz Elek rendőrfőkapitány sógorával, akinek pedig a felesége volt zsidó születésű.) A lap ezek után a zsidó erkölcsiség gyengességére célzott, azt fejtegette, hogy nagy gonddal kell eljárni azoknak a kiválasztásánál, akiknek feladatuk lesz megvédeni az embereket a bűnözéstől, mivel a zsidók olyan tisztségekbe fészkeltek be magukat, ahol megannyi kísértés leselkedik rájuk.⁶⁴ Ugyanebben az évben gyakran feljegyzett bűncselekménynek számított az

adócsalás is.⁶⁵ És „mindenki tudja, hogy a zsidó faj romos épületek és rossz búza drága biztosításával üzletel, amiért a biztosítótársaság sokat fizet”. A zsidók másik állítólagos taktikája az volt, hogy felgyújtották a keresztény szomszédaik otthonait arra számítván, hogy a tűz majd áterjed a saját házukra, amelyre korábban biztosítást kötöttek. A lapban az az állítás is szerepelt, hogy Schön Salamon háza négy év alatt négyszer égett le. Utolsó alkalommal a falu lakói elfogták, és megfenyegették, hogy a tűzbe hajítják.⁶⁶ A szlovák mérsékelt ellenzékiek pártjának nyilatkozata szerint a zsidók alaposan kivették a részüket a hamisított ételek és bor előállításából, s mérgezett szeszesitalokat is árultak.⁶⁷

Talán a legnagyobb felháborodást a prostitúcióban részt vállaló zsidók nagy száma váltotta ki.

„Tényeken alapuló bizonyítékunk van arra, hogy a jiddist beszélő zsidók folyamatosan zsidó nők áradatát küldik Észak- és Dél-Afrika, India, Kína, Japán, a Fülöp-szigetek, Észak- és Dél-Amerika csaknem minden részébe, és úgyszintén Európa számos országába, ahová kizárólag prostitúció céljával csempészik őket. Tudjuk, hogy jiddist beszélő zsidók bordélyaiába vitték ezeket a nőket. Attól tartunk, hogy sajnálatos módon ez a fajunk jó hírét bemocskoló szörnyű szégyenfolt a világ legtöbb olyan részében jelen van, ahol megvan az esély arra, hogy ezek az erkölcstelen férfiak és nők fiatal zsidó nők feláldozásával keressenek pénzt.”⁶⁸

Ezt a problémát olyannyira veszedelmesnek látták, hogy Európa-szerte szövetségek alakultak, hogy bíróság elé állítsák a bűnösöket és megsemmisítsék ezt az iparágat. Nemzeti prostitúcióellenes bizottságokat hoztak létre 1899 és 1914 között egy tucat országban, sőt Magyarország miniszterelnöke védnöke is volt a magyar bizottságnak. A kereskedők többsége Galíciából származott, de a Habsburg-tartomány Bukovinából, a zsidó letelepedési övezetből és Magyarországról érkezőket is találunk köztük. A zsidók részvételét 1905-ben Hamburgban és 1908-ban Berlinben összeállított listák alapján körülbelül 38 százalékosra teszik, azonban ezt az arányt úgy számították ki, hogy megszámolták a zsidósan hangzó neveket, ám mivel számos zsidó eddigre már nevet változtatott, Edward Bristow történész ezt a számadatot túl alacsonynak tartja. Egy, az erkölcstelenséget megtestesítő tett gyanúja is lábra kapott az eltűnt keresztény lányokról szóló gyakori tudósítások kapcsán: ha éppen nem prostituáltakként kényszerültek dolgozni, a zsidók talán rituális szertartásaikon használták fel őket.⁶⁹

A *Függetlenség* figyelmét magára vonta egy zsidó tanár mellékfoglalkozása. Itt azonban a hangsúly inkább a szakmai szabályoknak meg nem felelésen, mintsem a törvénybe ütközösetégen volt. A lap beszámolt arról, hogy a tanár kora reggel kiment a piacra, és felvásárolta az összes libamáját, amelyet aztán becsomagolva jó áron Párizsba és Amszterdamba szállíttatva értékesített. A szerkesztő hozzáfűzte, hogy ez a különös jövedelemszerzési módszer nem illett a tanár társadalmi helyzetéhez, aki ráadásul sem a kereskedelmi kamarának nem volt tagja, sem az adókat nem fizette.⁷⁰

Foglalkoztak a karácsonyfa-eladással mint zsidó üzlettel is: „A fiatal fenyőfácskák- és ágaknak több mint a fele eladatlan maradt. Ez aztán hiábavaló erdőpusztítás és csalódás.” Ráadásul számos zsidó Galíciából hozott fenyőket, hogy lenyomja az árat.⁷¹ „Zsidó morál” – olvashatjuk egy főcímben. „Borgos Ábrahám nevű zsidó bérlő... a fürdőhelyet olyan piszkosan, rendetlenül tartja..., arra vetemedett, hogy a már egyszer felhasznált vízzel ujjal megöltetie a kádakat.”⁷² E hírek olvasói arról értesülhettek, hogy a zsidók teljesen semmibe veszik a társadalmi normákat, a tisztességes üzleti gyakorlatot és a társadalmi felelősségvállalást – a pénzkereseten kívül semmi sem érdekli őket.

ERKÖLCSTELENSÉG ÉS EGYÉB ZSIDÓ JEGYEK

„Továbbá azt hiszik önök ott Temesben, hogy a zsidó, ha megindul Lengyelországból, meg nem áll Temes-megyéig? Csalódnak. A bevándorló zsidó letelepedik Ung... és Bihar megyékben..., megvagyonosodik s tekintetes úr lesz, az ugynevezett magyar alföldre már nem a pájeszes zsidó, hanem a már meggyapjasodott tekintetes zsidó megyen... Utközben csupán a pájeszt és a kaftánt hagyja el, azonban a jellem és erkölcs... marad a mi volt.”⁷³ És a zsidók erkölcssei, amelyek annak idején a felvilágosodáskori gondolkodókat leginkább aggasztották, továbbra is erősen foglalkoztatták a nyilvánosságot. Így aztán Augustus Rohling *Talmudjudéja* (1871)⁷⁴ országszerte nagy olvasottságnak örvendett mind Németországban, mind az Osztrák–Magyar Monarchiában. Számos *philosophe*-hoz hasonlóan Rohling is azt a nézetet vallotta, hogy a Talmud igen negatív eszmeiséget hordoz a keresztényekkel kapcsolatban és hogy jóváhagy mindenfajta, velük szemben elkövetett erkölcstelen cselekedetet. Vizsgálatai szerint a Talmud a keresztényekre disznóként, kutyákként és majmokként hivatkozik. Nem szab határt az összegnek, amelyet a zsidók kamatként felszámíthattak a keresztényeknek, a rituális gyilkosságot parancsnak és Istennek tett áldozatnak tekinti, engedélyezi a szodómiát és a keresztény nők meggyalázását; a zsidók pedig ez alapján Baál szolgálói.⁷⁵ Ennélfogva a judaizmus lényegét tekintve erkölcstelen, az alapelveihez való ragaszkodás pedig erkölcstelenné teszi követőit, amiből az következik, hogy a zsidók áttérés nélkül nem hajthatják végre a jellembeli reformot.

Petrassevich is egyetértett abban, hogy a zsidók jelleme erkölcsileg elfajzott, de úgy vélte, hogy ennek a jellembeli hibának a gyökerei nemcsak a Talmudban, hanem a pogány anyagelvűségben is keresendők. Ezek a hatások együttesen hozták létre a gyűlölet alapvető zsidó ismertetőjegyét, amelyet a kereszténység alappilléreivel, a szeretettel állíthatunk szembe: egy olyan gyűlöletességet, amely a bosszúállásban, alattomoságban, fortélyban, ravaszságban, képmutatásban, csalásban, lopásban, zsarolásban és uzsorázásban fejeződött ki.⁷⁶ Magának az emancipációnak az elgondolása az Eötvöshöz hasonló idealisták szemében arra szolgált, hogy közelebb hozza a zsidókat a kereszténységhez és végül kereszténnyé tegye őket, hogy a nemzettest részévé váljanak és eldobják a Talmudot.⁷⁷ Ehelyett

„...igen gyakran az a limonádé, a mivel megkínál bennünket a zsidó, a mi gyártmányunk; ő csak egy csepp mérget öntött bele a méregfogaiból, a mit mi nem veszünk észre a nagy pohárban s első dózisa meg sem árt. De csak eleinte. A saját limonádé poharunkban mindennap több lesz egy cseppel a talmud mérgéből, lassankint hozzászokik lelkünk, mint a testünk az absynthhoz avagy ópiumhoz nem tud többé menekülni tőle s a halál vagy a méregpohár között kell választania.”⁷⁸

A *Függetlenség* is előállt egy listával, amelyben zsidó személyiségjegyek szerepeltek. „De hát miben van mégis a gyűlöletesség oka? – tette fel a szónoki kérdést. – Nem, nem az irigység az ok arra, hogy a zsidó gyűlölt faj... Lehet, hogy faj jellegükben: fondor észjárásukban, nemtelen hajlamaikban, gyáva és becsstelen jellemükben; szorult helyzetben kutya alázatosságú, jó módban kihívóan dölyfös modorukban.”⁷⁹

Tisza Kálmán miniszterelnök is fanyarul szólt a zsidó erkölcsökről a neves református lelkész, Szilády Áron⁸⁰ bejelentett igényével kapcsolatban amellet érvelve, hogy minden magyar fiatalnak „közös erkölcsstanát” kellene tanítani, amelynek anyagát az állam határozza meg. Tisza a következőt válaszolta: „Filozófiai értelemben tényleg egy az erkölcs, de nem az életben; *én megszoktam*, hogy különbséget tegyek keresztény és nemkeresztény erkölcs közt.”⁸¹

Vég nélkül sorolhatnánk a példákat, amelyeken keresztül a zsidók negatív karakterjegyei figyelmet kaptak. Lengyel zsidók, próbálván elkerülni a lakbér megfizetését, azt mondták a szállásadónőjüknek, hogy távoztak, de valójában elrejtőztek a szobában.⁸² Egy zsidó házában olyan nyomdagépet találtak, amellyel erkölcsstelen képeslapokat gyártottak.⁸³ A kikeresztelkedett zsidó Csemegi Károly – a kúria tagja és a *Csemegi-kódex* szerzője – ellen sajtóhadjárat indult. A kódex negyven év bírósági ügyeinek összefoglalóját nyújtotta, és úgy tűnt, nem született feljegyzés arról, hogy kiszabtak volna bármiféle büntetést egy bizonyos dr. Fux adta abortusztanácsadás és -szolgáltatás ügyében.⁸⁴

A sajtó a zsidók egymás közti incidenseiről is előszeretettel számolt be, ezzel leplelve, hogy a zsidóknak egymás irányában sincs erkölcsi érzéke.⁸⁵ Egy férj azzal vádolta meg a feleségét, hogy pénzt lopott tőle, majd a férj eladta a házukat, és eltűnt.⁸⁶ Egy fiú kegyetlen módon bezárva tartotta idős és beteg, hetvenéves apját.⁸⁷ Egy, magát kormányhivatalnoknak kiadó álrabbi útlevél nélkül az Egyesült Államokba kivándorolni akaró zsidókat szedett rá.⁸⁸ Egy Rosenfeld nevű korábbi elítélt pedig azt állítva lépett egy falusi zsinagógába, hogy a Tóra-tekerics az övé, majd elkezdte ütlegelni a gyülekezet tagjait.⁸⁹ Az 1880-as évek elején a középiskolákban tanító zsidókkal gyakran durván bánt a zsidó közösség, ami a *Magyarország* nevű lapot a következő, metsző élű megjegyzésre sarkallta: „Ha előáll azután a népoktatási törvény és védeni akarja azokat, akik a magyar szellem terjesztésére vállalkoztak, bizonyos lehetsz felőle, hogy a »*Geld für Alles*« emberei módot találnak annak kijátzására.”* Öngyilkosságok és bigámiaesetek gyakran keltették fel a sajtó figyelmét.

* *Magyarország*, 1880. június 29., 178., 1880. július 9., 188., 1880. december 29., 358. A széles körű és hosszán tartó visszhang alapján, amelyben ez a kérdés részesült mind a zsidó, mind a nem zsidó sajtó részéről, nem

„Egy helybeli kereskedő leányát néhány hónappal ezelőtt nőül vette egy bécsi kereskedő, s a fiatalpár boldog megleléssel élte át a mézes heteket. A fiatal asszony levelei áradoztak az üdvöztető boldogságtól... Hanem egyszerre váratlanul fekete felhő borítá el az ifjú pár életének fényességét. Pestről egy szegény elhagyott özvegy kereste föl a csendes fészket, azt állítván, hogy neki e fészkekhez jogai vannak, mert ő a boldog férj boldogtalan neje, a kit az nyomorultul elhagyott a bizonytalan sors kétes szeszélyére bízva őt és négy gyermekét... A helybeli izraelita hitközösséghez már hivatalos értesítés is érkezett ez ügyben.”⁹⁰

Bauer László esete a zsidó erkölcstelenség újabb példája. Bauer betért a zsidó valásba, és egy zsidó nőt vett feleségül, de a későbbiekben visszatért a katolikus hitre. Még újbóli áttérése előtt őt alkalommal pénzt lopott, ezzel pedig zsidósága befollyását fedte fel – tekintve, hogy csak akkor adta tolvajlásra a fejét, amikor éppen zsidó volt.⁹¹

A zsidó szombat és a zsidó ünnepek megtartása nyomán sokféle panasz bukkant fel a zsidó erkölcsökkel kapcsolatban. A keresztényeknek számos problémát okozott az, hogy a zsidók szombaton tartottak pihenőnapot, ami azt jelentette, hogy vasárnap dolgoztak. „Arra számítani kell, hogy megtartják az ünnepeiket, de az ország törvényeit is tiszteletben kellene tartaniuk”. Az, hogy a parasztok többsége vasárnap is dolgozik, a „mózes vallású földbérlő »kasztól« ered, akiket egyébiránt becsülök”, csak hogy vasárnap dolgoznak, a parasztok pedig követik őket.⁹² A helyzetet súlyosbította, hogy ezek a zsidók a vasárnapot választották ki arra, hogy kifizessék a keresztény munkásaikat.⁹³

Akadtak, akik küzdöttek azért, hogy hivatalos munkaszüneti nappá nyilvánítsák a vasárnapot, de a zsidók ellenezték ezt az indítványt. Egyfelől már ott volt nekik a szombat pihenőnapnak, másrészt pedig „[a zsidó] vagyonát akarja növelni. Egy ember-öltő elegendő arra, hogy a mindenütt erős pozíciót elfoglaló zsidóság meggazdagodjék és bankárságig vigye. Talán ne legyen addig vasárnapi munkaszünet míg a zsidóság meg nem gazdagodik?”⁹⁴ Ez a „kettős mérce” a *Függetlenséget* a következő követelésre készítette: „a keresztények kapjanak a zsidókéval egyenlő jogokat”, a *Magyar Állam* pedig jelezte, hogy „a zsidóknak maguknak kellene látniuk, hogy veszélyekkel jár számukra, ha a könnyű pénzkereset kasztjaként azonosít-

lehet kétségünk afelől, hogy számos ortodox oktatási intézmény elkeseredetten harcolt a szekularizáció és a magyarosítás ellen, és ehhez minden, rendelkezésükre álló eszközt felhasználtak. Úgy tűnik továbbá, hogy a körülmények számos ilyen iskolában messze elmaradtak az államilag elvárt színvonalától. Egy zsidó tanár cikke a tanárok rossz munkakörülményei ellen tiltakozott, míg egy másik cikk arról a gazdasági intézkedésről szólt, amely szerint csak egy évre szóló szerződéseket lehetett kötni. A *Magyarország* egy másik zsidó újságírója nyolcvankilenc székesfehérvári tanár eltávolításáról tudósított; igaz, ő ezzel leginkább arra akart rámutatni, hogy helyettük hasonló, de németül beszélő tanárokat vettek fel, és hogy ez hátrányára vált a hazafias magyar irányzatoknak. A helyzet miatt panaszkodó zsidók szavait helytelenítés kísérte: az események egyik helyszínén a közösség több, a magyarbarát tanárt támogató tagja abban a helyzetben találta magát, hogy a rabbi, a kántor és a *sakter* is megtagadta tőle a zsidó közösséghez kapcsolódó szolgálatait. *Jüdische Delikatessen*, 4. kötet, 1880. július. Lásd még *Budapest*, 1880. augusztus 7., 218.; *Pesti Napló*, 1881. szeptember 11., 249., 1881. szeptember 19., 257.

ják be őket”.⁹⁵ A haszonlesés, a nyereségvágy és a társadalmi elzárkózás csupán néhány azon karakterjegyek közül, amelyeket ezekből a panaszokból lesűrhetünk.

Míg a szombattartás és az ünnepnap zárva tartások látszólag ellentmondanak Goethe vélekedésének, miszerint „a nem zsidók tárcájának elorzása” lett volna az az alapvető impulzus, amely a zsidó jellemet létrehozta, itt egy másik karakterjegy kerül terítékre, amelyet Fichte a zsidók asszimilálhatatlanságának nevezett. Számos példa is kiemeli ezt a karakterjegyet. Az ortodox zsidó rabok kóser ételek hiányában nem ettek a börtönkosztból, következésképp felmerült, hogy egyiküket külön létesítménybe helyezik át, amennyiben folytatja a böjtölést.⁹⁶ Apatin városában jogi eljárást indítottak egy zsidó orvos ellen, aki nem volt hajlandó megengedni, hogy a pap feladja az utolsó kenetet egy haldokló katolikusra.⁹⁷ Az egyik újságnak írt olvasói levél írója pedig arra panaszkodott, hogy a vasútállomáson csak kóser ételeket tud venni.⁹⁸

Alig telt el idő a kezdeti utasítás óta, hogy a zsidóknak változniuk kell, addig a megfigyelésig, hogy a zsidók nem változnak, míg végül kialakult a vélekedés, hogy a zsidók nem is képesek a változásra, következésképpen asszimilálhatatlannak. Ezek az átfedések abból a várakozásból következtek, hogy az asszimilációnak az emancipációval párban kellene bekövetkeznie ahhoz, hogy megelőzhessék, a káros zsidó értékrend és a terhes zsidó szokások hatását a többségi társadalomra. Csupán húsz év telt el az emancipáció óta, amikor a *Függetlenség* kijelentette, hogy „Magyarországnak magyar jelleme elvesz, s Magyarország zsidóország lesz..., és a liberálisok nem bánják”.⁹⁹

OKTATÁS

Amennyire hangsúlyozták a reformokat, a *philosophe*-ok éppannyira úgy is tekintették, hogy az oktatás képes legjobban korrigálni a zsidók fogyatékoságait, miközben egyúttal annak elsődleges eszköze is, hogy beléjük lehessen nevelni mindazon értékeket, amelyek által szükségképpen jó állampolgárok és erkölcsös emberek válnak majd belőlük. Noha ez egyszerre volt a legkézzelfoghatóbb terv és keresztülvihetőnek is tűnt, az említett folyamat sikerét az emancipáció után néhány évvel máris veszély kezdte fenyegetni, mivel több zsidó és keresztény is kísérletet tett a meghiúsítására. A zsidók azzal, hogy nem engedtek az oktatás asszimilációs nyomásának, a keresztények pedig azzal, hogy támogatták a zsidó gyerekek külön iskolába járatását.¹⁰⁰ Éppen olyan kevésbé akarták, hogy a gyerekeik zsidókkal keveredjenek, mint amennyire azok nem kívántak velük elvegyülni. Az iskolák pedig bármely más közegnél inkább a folyamatosan fennálló, közeli kapcsolat forrásai voltak keresztények és zsidók között.

Arra, hogy a kormány engedjen egy ilyen követelésnek, nem volt kilátás, így azután a zsidó tanulók azon kaphatták magukat, hogy olyan iskolákba járnak, ahol a tanáraik többsége a keresztény tanulótársaik szüleinek véleményét osztotta. Ezek a tanárok elegendő rosszindulatot tanúsítottak a fiatal zsidó diákjaik irányá-

ban ahhoz, hogy ha nem is „szenvetéssé”, de legalábbis kényelmetlenné tegyék az életüket. Nem vették figyelembe Trefort közoktatásügyi miniszter írásait, melyek szerint az iskolában nincs helye antiszemitizmusnak.¹⁰¹

Provokatív kérdésnek minősült a szombati, azaz szabáti iskolába járás – azoknak a zsidó gyerekeknek, akiket az állami iskolarendszerben helyeztek el, bár ez semmi esetre sem volt mindegyikükre igaz – az olyan vele járó (tiltott) tevékenységekkel együtt, mint amilyen az írás, amely az iskolai jelenlét elengedhetetlen része volt. Érdeklődésünk középpontjában itt nem az a dilemma áll, amellyel a zsidó gyerekek és szüleik szembesültek, hanem inkább az, mit jelképezett ez a probléma a többségi társadalom számára. Például amikor a nyitrai középiskola zsidó diákjai ellenszegtültek az igazgató rendelkezésének, mely szerint szabátkor írniuk kellett volna. A *Függetlenség* szerkesztője türelmét elvesztve így írt: „Ha ezt megváltoztatjuk, akkor talán változtassuk meg az összes csalás, tolvajlás és gyilkosság elleni törvényt is?”¹⁰² Az asszimiláció alapelveinek ez az elutasítása másban is megmutatkozott. Trefort ismétlődően azáltal próbálta meg a zsidó középiskolai tanulókat az asszimiláció útjára terelni, hogy azt tanácsolta nekik: üzzenek bármilyen tevékenységet vagy válasszanak akármilyen hivatást, csak ne kulturális területen helyezkedjenek el – ugyanis túlnyomórészt és aránytalan méretekben ezek a pályák vonzották őket.¹⁰³ A zsidó nevelők visszautasították ezt az asszimilációs üzenetet, és azt tanácsolták a diákoknak, hogy ne figyeljenek oda a miniszter útmutatására, mivel az azt a célt szolgálja, hogy kisiklassa a zsidók körében az intellektuális törekvéseket.¹⁰⁴

A keresztény egyetemi hallgatóknak is megvoltak a maguk panaszai. Túl sok volt a zsidó diák, s a keresztény diákok kijelentették, hogy a beiratkozás során „[m]egfelelő részarányokat kellene alkalmazni”.¹⁰⁵ Ez 1881 februárjában történt, amikor a budapesti egyetem rektora találkozóra hívta őket egy incidenst követően, amelyben keresztény hallgatók zsidó fiatalokat inzultáltak, amiből akkora botrány keletkezett, hogy rendőrt kellett hívni. A rektor feddésai és elmarasztalásra tett ígéretei szemlátomást nem sokat használtak, mivel a hallgatók azonnal elkezdtek nyilvános gyűlést szervezni, amelyet azután a belügyminisztérium betiltott.¹⁰⁶

Ettől a kiemelkedő esettől eltekintve is azt láthatjuk, hogy antiszemita bizottság jött létre az egyetemen (melynek elnökét egy levélben határozottan arra szólították fel, hogy hagyja abba az izgatást),¹⁰⁷ és a zsidó hallgatók is egyre nehezebben tudták elérni, hogy a nagyszámú diákság befogadja őket.¹⁰⁸ Az 1890. évtől növekvő gyakorisággal tartottak a zsidó hallgatók elleni tüntetéseket. Mint azt a rektor 1898. évi beszámolójában panaszolta: „Sok bajom volt ún. antisemita párttal is, amellyel szemben... erős mérkőzést fejtett ki a »reformpárt« – de ez egy kisebbség.” Azt is megjegyezte, hogy a hallgatói szövetségeken belül egy csoport szembehelezkedett zsidó társaival, és ezek a szervezetek váltak a hallgatók közötti harcok és az egymás elleni támadások színtereivé.¹⁰⁹

Szintén problémát okozott az egyetemen egyes zsidó hallgatók bántónak – és asszimilálatlannak – tartott viselkedése. Dr. Szörényi Lipót egyike volt azon zsidóknak, akik elismerték, hogy az egyetemeken jelen van ez a probléma, és azon nagyon kevesek közé tartozott, akik fel is emelték a szavukat ezzel kapcsolatban.

„Az egyetem folyosóján, ha valamelyik tanár szivarra gyújt, ki az, a ki alázatosan pinczér módra oda ugrik és orra alá tartja az égő gyufát? A zsidó. A szigorlatnál ki az, a ki nem tud szerényen hallgatni, ha olyan kérdést kap, a melyre felelni nem tud, hanem tüskön-bokron át perrorál és szélhámoskodik? A zsidó. A gazdagabb zsidó egyetemi tanulók... büszkén feszitenek, ha barátaik »nem hitték volna zsidónak«, és ilyenkor, környezetük titkos mulattatására eldorbézolnak, muzsikáztatnak hajnal hasadtáig, és azt hiszik, hogy most már tökéletesen beleolvadtak a keresztény társadalomnak elite-jébe. Pedig de rosszul áll a zsidó gyerekek a henczegés! Szóval, hiányzik bennünk az a bizonyos erkölcsöket és jellemeket finomító keresztényies tisztességtudás. Nem kell azon csodálkozni tehát miért antiszemita-érzelműek az egyetemisták. A mit az egyetemi tanulókról mondtam, ugyanaz áll nagyjában és nagy részt a fővárosi zsidóságra is.”¹¹⁰

Végül pedig két, tartósan fennálló különbséget lehet felfedezni a keresztények és a zsidók között az oktatáshoz való hozzáállásukban. Az első a középosztálybeli keresztények és zsidók közötti kontraszt, azaz a dzsentrí keresztény fiataljai és a zsidó ifjak közötti ellentét; az utóbiaknak kapitalista kereskedői hátterük volt. Magyarországon számos dzsentrísalád a tizenkilencedik században egyre inkább elszegényedett, de a fiatal tagjaik, nem lévén hajlandók feladni a rangjukhoz társított életvitelt, inkább némán tűrtek. Körülményeik végül odáig romlottak, hogy a munkába állást választották és tömegesen áramlottak be a közigazgatásba – kivéve az egyetemeket, de ez is csak a háború végéig volt így, amikor a hivatali állások nem voltak többé elérhetőek.¹¹¹

A zsidó fiatalok is választót előtt álltak: vagy megmaradnak az apjuk hagyományos foglalkozásánál, vagy megteszik a jelentős lépést és az értelmiségiképzés mellett döntenek, aminek eredményeképpen majd művész- vagy valamilyen szellemi hivatást választhatnak.¹¹² (Ha ez utóbbi mellett döntöttek, figyelembe kellett venniük azt a tényt, hogy a hivatali vagy tudományos életpálya nagyjából szóba se jöhet számukra, ha nem keresztelkednek ki.) Tömegesen választották az egyetemi tanulmányokat. A keresztény és a zsidó szülők együttműködtek a választások megtételében – miközben mindenki a maga hagyományos hozzáállását alkalmazta az oktatáshoz. A keresztény szülők így gondoskodtak arról, hogy a gyerekeik olyan szintű oktatást kapjanak, ami lehetővé teszi számukra, hogy a későbbiekben a társadalomban elfoglalt helyüknek megfelelően teljesítsenek. A zsidó szülők pedig olyan gépezetnek látták az oktatást, amelyen keresztül a gyerekeiket legsikeresebben katapultálhatják át egy magasabb társadalmi osztályba.¹¹³

A második különbség akkor válik nyilvánvalóvá, ha áttanulmányozzuk a zsidók beiratkozási statisztikáit és az azokból kirajzolódó mintázatokat. A liberális *Pesti Napló* az alább következő statisztikát tette közzé 1881. április 21-én. Megjegyezte, hogy a gimnáziumok zsidó tanulóinak száma szignifikánsan megnőtt. Míg 1867-ben a tanulók 33 908 fős összlétszámából 2995 volt zsidó, addig 1880-ra a 34 947 fős diákságból a zsidók már 6559 főt tettek ki.¹¹⁴ Így a zsidó tanulók aránya a diákságon belül tizenhárom év alatt alig tíz százalékról csaknem húsz százalékra növekedett.

Karády Viktor szociológusnak a zsidó beiratkozási szokásokról készített statisztikája ennél szélsőségebb képet mutat. Az ő számításai alapján a jelenléti arány 3:2 volt a zsidó tanulók javára.¹¹⁵ És akadtak olyan intézmények, ahol még ennél is dominánsabb volt a jelenlétük. A *Függetlenség* 1884-ben a következő statisztikákról számolt be: a Kereskedelmi Akadémiának 105 keresztény és 378 zsidó hallgatója volt; a leányok iskolájának diákjai közül 120 volt keresztény és 226 zsidó; a IV. kerületi középiskolába pedig 112 keresztény és 228 zsidó diák járt. Ezek a számadatok az egyik tanárból az „ösi erkölcs” miatti aggodalmat hívtak elő.¹¹⁶ A legszembeesőbb eltérés a zsidó és keresztény diáklányok számában volt 1918-ra. Ekkor ugyanis a szükséges iskolai végzettséggel rendelkező és ezért szavazásra jogosult nők között – összesen 160 ezren voltak – 124 ezer zsidót találunk.¹¹⁷

Bármilyen szögből szemléljük is ezt a témakört, azt látjuk, hogy a zsidók nem abból a célból vették hasznát az oktatási folyamatnak, mint amely célt a felvilágosodás kori gondolkodók szántak neki: hogy az asszimiláció útjára terelje őket.

AKKULTURÁCIÓ

Becslések szerint a századfordulóra a művészek húsz százaléka volt zsidó.¹¹⁸ Tevékenységüket nemcsak a tehetség szemszögéből kritizálták, hanem azért is, mert zsidóságuk jellegzetes és nyilvánvaló volt. Az egyik, gyakran felbukkanó panasz a zsidók esztétikai érzékének hiányát illette. Míg a nem zsidók a szépségen keresztül közelítették meg a művészeteket, a zsidó hozzáállást az jellemezte, hogy értelmükkel fogadták be a műalkotásokat.¹¹⁹ Művészi fogékonyságukat az is befolyásolta, hogy nem kötődtek a nemzeti hagyományokhoz. Ezt tovább súlyosbította, hogy képtelennek mutatkoztak megérteni a keresztény szellemet. A könyveikben megjelenő alakok nem zsidó módra öltözködtek, de a jellemük valójában zsidó volt, és az átlag keresztény nem tudott azonosulni vele.¹²⁰ Műalkotásaik alig voltak többnek nevezhetők másolatoknál, és a színházban nagy tehetséget mutattak, ám ez is csak szerepjátszás volt. „A zsidók képtelenek az alkotásra – írta Liszt Ferenc –, amiket felmutatnak, azok inkább csak *utánérzések* – közvetetten vagy nem hitelesen veszik ki részüket az eredeti érzésekből, a leghalványabb személyes tapasztalat nélkül.”

„Valamint a szinpadon és festészetben, olyan a zsidók művészete a zenében is: keresztény chablonok kaptájára vonva még csak kísérletet sem tesznek arra nézve, hogy megszabaduljanak rendszereiktől. Meyerbeer se tett mást, mint hogy egymás mellé állította, összeforrasztotta a német és olasz iskolákat; a kombináció új volt, s példátlan népszerűsége tette szert, azonban nem volt egyéb kombinációnál. Mendelssohn nem tett egyebet, mint a mit előtte Händel tett... [A zsidók] a meglévő társadalmat aláássák..., először a trónt, aztán az oltárt, vagy akár előbb a vallás, aztán a politika törvényeit támadja meg. [Szükséges,] hogy saját országukba [Palesztina], valódi hazájukba üzzék [őket] vissza.”¹²¹

Szterényi Bertalan, egy rabbi fia és hittestvéreinek kegyetlen bírálója – végül ki is keresztelkedett – a következőket írta Pulszky Ferencről:

„Pulszky urnak magas irodalmi színvonalon álló, olvasásra figyelmet érdemlő cikkein olyan drasztikusan kiri a zsidó szellem, a míg minden szavából annyira és feltűnően lelóg a talesz és a cziczesz, mindaddig, míg szellemes cikkei, nem ugyan párduczmentében [a magyar főnemesség által hordott öltözetben], hanem rojtos rongyos kaftánban fognak a művelt világ előtt megjelenni.”¹²²

Az író Horváth János továbbment ennél.

„Az a nyelvbéli jött-menttség, mely a bitorlók szemérmetlen hidegvérével telepedik bele a más birtokába: az a nyegle következetesség, melylyel fészekről fészekre járva potyogtatja el kakukktojásait az idegen elem; de az a bárgyú türelem is, melylyel nyelvének naponkénti megcsúfolását nézi, sőt megtapsolja a magyar közönség: felforralja a vért s ostorért kiált.”¹²³

A korban elterjedt irodalom Petrassevich szerint „valami határozatlan régi, melan-
kolikus fájdalomban bővelkedett”, ami „végtelen önteltséggel, hiú felsőbbségérzettel, szarkazmussal és gonosz gúnyolódással” párosult, ezért úgy véli, hogy a zsidóknak egyedül az újságírással érdemes próbálkozniuk.¹²⁴ Horváth még ezzel is szembehe-
lyezkedett. Mint írta, „A *Nyugat*: zsidó és hangsúlyozottan filozemita írók csoportosulása; kicsiben: egy zsidó beolvadással telített magyarság; egy végbement zsidó-beolvadás [a magyaroké].”¹²⁵ Ezt a felfogást, mely szerint a zsidók asszimilálták a magyarokat, nem pedig fordítva, némileg megerősíti egy cikk, amelyet Balla Erzsébet írt arról, hogy a zsidók mi mindennel járultak hozzá a magyar kultúrához. Balla mellékesen megjegyzi, hogy számos zsidó, akik közvetlenül vettek részt kulturális tevékenységekben, egyúttal újságírókként is dolgoztak, kis részük pedig politikusi pályán mozgott.¹²⁶ Nem szabad, hogy elkerülje figyelmünket mindaz, ami ebből következik. Az említett kettős kapacitásukban ezek a „zsidó” érzékenységek alapos hatást fejthettek ki a társadalomra. A fenti gondolat azt is segíthet megmagyarázni, miért örvendett a zsidók által létrehozott kultúra tagadhatatlan népszerűségnek.

Mivel a zsidók a kultúrát egyáltalán nem a nemzet szellemi vagyonaként látták és eszük ágában sem volt forrásait gyarapítani, megfogalmazódott, hogy árucikknek tekintik a kultúrát. Mohó hódító hadjáratba kezdtek a művészetek területén azért, hogy pénzt keressenek velük, és Horváth szerint: „Helyzetük oly előnyös, a sikerhez és jóléthez vezető útjuk annyira akadálytalan, ami sohasem történt még meg magyar íróval.”¹²⁷

Csaknem ekkora hatásokkal monopolizálták a sajtót is. A *Magyarország* című lap számítása szerint 1880-ra 1214 lapszerkesztőből 516 zsidó volt.¹²⁸ És az összes lap alkalmazott zsidó újságírókat: „zsidó *slemilek*” – akik „egyáltalán nem magyarok” – léptek a korábbi kiváló újságírók helyébe, mivel ezzel a zsidó érdekeket

képviselték. A zsidó sajtó fokozódó hatalmát drámai módon fedte fel az, ahogyan a tisztaeszlári perről tudósítottak, amikor is sokak állítása szerint a lapok következetesen tagadták az „igazságot”.¹²⁹ Egy brit külügyminisztériumi tisztviselő 1895-ben az alábbiakat jegyezte fel:

„Egy, a miniszterelnöknek címzett interpellációra adott válaszban a képviselőház tegnapi ülésén Öexcellenciája kijelentette, hogy a magyar kormány egyáltalán semmiféle befolyást nem gyakorolt annak a döntésnek a tekintetében, amelyet az uralkodó és az osztrák kabinet hozott... De bármennyire helyes lett légyen is a kormány cselekedete, azt nehezen állíthatjuk, hogy ugyanezt a józan megfontolást figyelhettük volna meg a vezető magyar lapok többségénél, amelyek teljességgel a zsidók kezében vannak, és amelyek nem csináltak titkot abból, hogy rossz hatást gyakorolna Magyarországra, ha a Badeni gróf merészkedik azt ajánlani az uralkodónak, hogy hagyja jóvá a tekintélyes antiszemita vezető [Karl Lueger] megválasztását.”¹³⁰

További bizonyítékkal arra, hogy „a sajtó legbefolyásosabb része mindamellett szemita” – mint azt a brit külügyminisztérium egy másik feljegyzése megfogalmazta¹³¹ –, a sajtómonopóliumok szolgáltak, mint Lendvai Miklósei, aki számos helyi lapot szerkesztett, vagy mint Őszi Kornéli, akinek a sportmagazinok tartoztak az irányítása alá.¹³² Az egyik esetben úgy tűnik, a zsidó sajtó elszántan törekedett a monopóliumra akkor is, ha ennek érdekében megtevesztéshez kellett folyamodnia. A *Fonfeirchass Zeitung* címmel megjelenő zsidó lap egyik tudósítója megkapta a király egy beszédét azzal a feltétellel, hogy a sajtó más tagjaival is meg kell osztania, azonban a lap megszegte az egyezményt. A *Pécsi Figyelő* nyilvánosságra hozta ezt a mesterkedést, és hogy ezért „Lapunkból a király feleletei... csak lényegükben vannak felemlítve”.¹³³

A sajtó monopolizálása befolyást jelentett: „A zsidó zsurnalisztika foglalja el ma a legkiválóbb helyet, ő az ítélőszéke minden irodalmi terméknek s lerántanak mindent kegyetlenül, amit nem zsidó ír” – írja a röpiratíró Saulus.¹³⁴ Istóczynak meggyőződése volt, hogy a zsidók kezében lévő sajtó vezérelte a kapitalista átalakulást.¹³⁵ Ez a befolyás hagyományromboló hatású volt. A *Függetlenség* azt írta, hogy a „zsidó sajtó” a felvilágosodás látszatába burkolózva a legszokatlanabb eszmékkel itatta át a közerkölcst, és ezt a lehető legcinikusabb módon tette: „Tegnap is az egyik zsidó lap nyíltan kimondta, hogy a történelem, a mult semmi, azt felejtjük el, csupán a jelenre kell figyelniünk, csupán a jelennek éljünk.”¹³⁶ A *Huszadik Század* címmel 1900-ban indított folyóirat járt az élén annak a polgári radikális mozgalomnak, amelyet Jászi Oszkár vezetett, és amelyhez számos további zsidó is csatlakozott.¹³⁷ A folyóirat egyaránt elutasította az előző századok liberalizmusát, sovinizmusát és romantikus nacionalizmusát.¹³⁸

A sajtómágnás Miklós Andort tekintették a zsidó alkat megtestesítőjének. A szerény jövedelmű családból érkező Miklós kénytelen volt már fiatalon otthagyni iskoláit. 1903-ban a *Pesti Hírlaphoz* szegődött, ahol előbb mindenest, majd hirdeté-

si ügynök lett, végül pedig a közgazdasági rovat vezetőjének szintjére emelkedett, és ilyen minőségében sikerült kiépítenie társadalmi kapcsolatait. 1910-ben kirúgták, miután rávetült a gyanú, hogy tizenöt százalékos osztályrészénél többet vett el a bankoktól és nagyvállalatoktól kapott rendszeres havi kifizetésekből. Ezután önállósodott, és megalapította *Az Est* című újságot, amely az időszak legszélesebb körben olvasott lapja lett.¹³⁹ Gábor Andor újságíró úgy írta le *Az Est*-et, mint ami a „Magyar sajtófekély lapja[ra], Az »Est«, e nemzetiszínű mérgezett klozettpapír... , mely már minden rendszer jegyében a használat után van”.¹⁴⁰ A háború idején Miklós ragaszkodott ahhoz, hogy az Athenaeum kiadó az eredeti szerződésben foglalt árért, 1,85 fillérért szállítsa le a lapot, míg ő maga 20 fillérért adta el azt az elszabaduló inflációnak köszönhetően. Az 1,85 fillér még az papír kifizetésére sem volt elég. Az Athenaeum csődbe jutott, Miklós Andor pedig potom pénzért megvásárolta 1917-ben. 1919-ben fillérékért megvette a szintén csődbe ment *Magyarország* című újságot. Majd amikor Hatvany Lajos emigrációba kényszerült, Miklós megszerezte tőle a legfőbb liberális lapnak számító *Pesti Naplót*. Lapbirodalma fénykorában 6500 alkalmazottat foglalkoztatott, köztük 354 újságíróval.¹⁴¹

Erről a témáról kevés mondandónk maradt. Azok számára, akik meg voltak győződve a „zsidó alkat” létezéséről, harminc évvel az emancipációt követően, amikor a zsidók immár a sajtó nyolcvan százalékát monopolizálták, a művészetekben pedig húsz százalékos volt a részvételük – és e zsidó művészek egy része az újságírásban és a politikában is feltűnő pozíciót foglalt el –, nyomasztóan hatott a zsidók társadalmi befolyása. Ha nem is egyetemesen, de széles körben elterjedt volt a nézet, miszerint a magyar kultúra számos vetületének monopolizálását követően a zsidók továbbhaladtak a magyar kultúra „elzsidósításának” útján.

ETNIKAI KISEBBSÉGEK

Sajnálatos módon a „nemzetiségeknek”¹⁴² a zsidókkal kapcsolatos álláspontját az eddigiekben igen kevésbé kutatták, noha vizsgálatukat határozottan indokolná az, hogy ha a zsidókat kivesszük a számításból,* ők alkották a többséget Magyarországon. A nemzetiségek a zsidók közvetlen szomszédságában éltek, különösen vidéken és a kisebb városokban. 1871-ben egy Frantisek Sasinek nevű pap, aki a pánszláv mozgalom szószólója volt, és nevéhez közismerten teológiailag alátámasztott zsidóellenes szentbeszédék fűződtek, figyelmét a zsidók Magyarországon irányában tanúsított hazafiúi támogatása felé fordította. Azt is figyelemmel kísér-

* Azon európai országok közül, amelyek a tizenkilencedik század folyamán emancipálták a zsidóikat, egyikben sem a nemzetiségek vagy az elkülönülő etnikai csoportok közé sorolták be őket, jóllehet a zsidóság népi aspektusát már az emancipációs viták kezdetétől fogva felhozták az emancipáció gátjaként. Magyarországon azonban gyakran stratégiai okokból hagyták figyelmen kívül ezt az aspektust. Mivel Magyarország népességének 49,6 százalékát a nemzetiségek alkották, a zsidó emancipáció egyik előnye az lett volna, hogy általa a zsidókat beolvaszthatják a magyarok közé. A magyar lakosság aránya velük együtt 50,4 százalékra emelkedett, és így technikailag többséget szereztek a nemzetiségekkel szemben. A zsidókat sohasem tekintették a nemzetiségek egyikének, hanem külön besorolást kaptak.

te, hogyan tették magukévá a zsidók a magyarosító politikát. Megítélése szerint a zsidók ugyanannyira etnikai kisebbséget alkottak, mint a szlávok, és döntésük, miszerint addigi szociális és politikai dimenzióikból kilépve magyarokká válnak, valóságos áruulás volt.¹⁴³ Kijelentette: az etnikai összetartás nevében a zsidóknak be kell szállniuk a küzdelembe, hogy kikövetelhessék maguknak azokat a jogokat, amelyeket még a kiegyezéskor ígértek meg nekik. Ha nem így tesznek, az csak ellenségeskedést szülhet a szlávok és a zsidók között.¹⁴⁴

Egy orosz ortodox pap megjegyzései érdekes ellenpontját alkotják Sasinek nézeteinek. Az említett pap az úgynevezett orosz pap otthonát, amelyben a legtisztább magyar társalgást lehet hallani, az emancipált és védett, kaftánt hordó úgynevezett magyarokéval állította szembe, akik a német nyelv egy „romlott” (eltorzult) változatát beszélik, és ezt is csak akkor teszik, amikor muszáj, és a magyaroknak még akkor is mosolyogniuk kell rajta. Ezután abbéli félelmét fejezte ki, hogy „otthonunkat” egy örvény szippantja be, ami részben az uzsora gyakorlatának tudható be, és ez az örvény a gondviselés segítsége nélkül a magyar szót és a magyar államiséget is el fogja nyelni.¹⁴⁵

A Sasinek említette fenyegetések hamarosan valósággá váltak, amikor 1881 tavaszán Pásztón és Losoncon szlávok vertek meg zsidókat, törtek be házaikba és loptak a boltjaikból. Mind az 1883-as, a polgári házasságot bevezetni kísérő törvényjavaslat,¹⁴⁶ mind az 1884-es választási kampány olvasói levelek megírására sarkallta a szlovák választókat. Ezek a levélírók azt az érzésüket juttatták kifejezésre, hogy sehol nem bírnak semmilyen joggal. És igaz ugyan, hogy mind a magyarok, mind a zsidók elnyomták és birtokaiktól is megfosztották őket, Magyarország valódi képviselői mégis a zsidók. Ezzel magyarázható, hogy pánszláv körökből antiszemitizmusra hívtak fel: tegyék magukévá a szlovákok és ruténok felszabadulásának ügyét, akik a zsidók rabszolgái lettek.¹⁴⁷ A leghévesebb reakciókat azonban Tiszaeszlár váltotta ki. Amint arról a brit külügyminisztérium egyik feljegyzése beszámolt: „Nagyobb félelem érződik annak az eshetősége miatt, hogy az észak-magyarországi szlovák lakosság körében kiújulnak a pressburgi [pozsonyi] zavargások.”¹⁴⁸

Az idézett feljegyzés a németeket is megemlítette, akikben még inkább „felserkent a zsidókkal szembeni fanatizmus”, mint a szlovákokban. Mi több, az *Alföld* a főnemességre mutogatott ujjal, amelynek nagy része német származású volt, és nagyrészt őket tette felelőssé az 1882-es pozsonyi zsidóellenes zavargásokért.¹⁴⁹ Andrew Handler állítása szerint a zsidókat és a németeket is ellenszenv övezte.¹⁵⁰ Lehet, hogy ez így volt, de meg kellene vizsgálni ennek az ellenszenvnek a természetét, még mielőtt arra következtetnénk, hogy ez a közös nevező valamiképpen hasonlóságot hoz létre a több évszázados peremre szorítottságot megtapasztalt zsidók és a németek között, akik gyakran tehetős polgárok voltak és tekintélyes pozíciókat töltöttek be a magyar társadalomban. Handler azt is hozzátehetné volna, hogy a németek a magyarokkal tömörültek egységbe, ami a zsidókkal szemben táplált ellenszenvüket illeti.

TÁRSADALMI ASSZIMILÁCIÓ

Az eddigiekben a társadalmi asszimiláció egyik rétegét vizsgáltuk meg, amelyik az egyénre hárult, és a személyes szinten zajlott le. A társadalmi asszimiláció másik aspektusa a társadalom intézményi szerkezetébe történő asszimiláció volt. Ennek a körébe esik a zsidók társadalmi osztályokba sorolása, továbbá a zsidók és keresztények közti házasság.

Zsidók és társadalmi osztály

A tizenkilencedik századot megelőzően a társadalom szerveződését Samuel Johnson szavaival „a rangbéli különbség rögzített, változatlan külső szabályai” irányították, „amelyek nem szülnék irigységet, mivel véletlenszerűeknek tartják őket”.¹⁵¹ Az egyes rangok megkülönböztethetők voltak egymástól „modor, beszédmód, viselkedésmód, öltözk, libériás fogat, a ház és a háztartás mérete, a fogyasztott ételeik fajtája és mennyisége” alapján, és ami a legfontosabb, az „úriemberek” – az „egyszerű embe- rektől” eltérően – úgy tartják fenn magukat, hogy közben nem végeznek fizikai munkát.¹⁵² A társadalmi rangoknak ezt a rendszerét az osztályeszmény követte, amelynek lényegét Harold Perkin az összeütközésben ragadja meg: a bevételért folyó küzdelemben, valamint abban, hogy „a rivális osztályokkal való kapcsolatán keresztül tudatos kép alakul ki az osztályról”.¹⁵³ Az osztályrendszer megszületését Angliában 1820 körülre tehetjük, de magjait bőkezűen elhintette máshol is, ahol idővel gyökeret eresztett.

Az emancipáció legkorábbi dátuma természetesen a francia forradalomhoz köthető, ezért a zsidók sohasem tartoztak semmiféle társadalmi rétegbe. Amikor az osztály elképzelése teret hódított, még csaknem valamennyi zsidó emancipálatlan státusban volt, és kortársaik továbbra is kasztként vagy fajként, esetleg népként hivatkoztak rájuk, nem pedig egy osztály tagjaiként. Ha ebben az időben alkalmanként „középosztályként” írták is le őket, amint arra Peter Sugar rámutatott, ezt nem szabad összetéveszteni azzal, hogy valaki a középosztály tagja. Ez ugyanis nem jelentett többet, mint hogy olyan foglalkozást űztek, amelyet rendszerint a középosztály tagjai szoktak űzni.¹⁵⁴ Ezért a legtöbb, amit el lehet mondani a zsidókról, hogy bizonyos, a különböző osztályokra jellemző tulajdonságaik voltak.* Hannah Arendtnek az udvari zsidókat illető megjegyzése ugyanúgy érvényes a többi zsidóra is: „kívül álltak mindenfajta társadalmi kapcsolaton”, „gazdasági előmenetelük független maradt a kor gazdasági viszonyaitól, és a társadalmi érintkezéseik kívül

* A zsidók saját közösségeiken belül sem osztályalapokon szerveződtek. Ahogyan arra Katz rávilágított, a zsidó közösségekben belül nem létezett merev osztályszerkezet. Az emancipációt megelőzően a zsidó közösséget csak rétegzettként lehet leírni. Ez a közösség a vagyon és a Talmud-tanulás kritériuma alapján rétegződött; elméletben az ennek a két kitételnek való megfelelés sok zsidó számára elérhető volt. A felfelé és a lefelé irányuló mobilitás egyaránt meglehetősen gyakran számított. Katz: *Out of the Ghetto*, 21–22.

maradtak a társadalom törvényein. Egyáltalán nem volt ritka, hogy a hercegek és az udvari zsidók barátságot kötöttek, de társasági légkör sohasem alakult ki.¹⁵⁵

Mivel soha nem tartoztak a társadalom történetileg kialakult rendszerébe, nem volt közös nevező a magyar jobbágynak a főnemességgel szemben az önrendelkezésükért folytatott küzdelmei és az újonnan emancipált, Magyarországra bevándorolt elszegényedett kelet-európai zsidók között. Nem lehet párhuzamot vonni a „középosztálybelinek” tekintett foglalkozásokat űző zsidók és a középosztálybeli magyarok között sem, akik eredetileg a dzsentrihez tartoztak, jelentős mértékben eladósodtak, és egyre inkább arra voltak utalva, hogy közhivatalnokként vállaljanak munkát. A felsőbb osztályokban a nemesség vérségi alapon szerveződött, illetve *kutyabőr* szükségeltetett hozzá¹⁵⁶ – a zsidók pedig egyikre sem tehetek szert. Semmiféle cím nem tehetette őket az elit igazi tagjaivá. A társadalmi osztályok egyikébe sem léphettek be, a zsidók megbízatása ezért – hogy asszimilálódjanak – ebben a kontextusban szóba sem jöhetett. Mivel közvetlenül nem illettek az újonnan létrehozott osztályok egyikébe sem, egyszerűen bepréselték magukat valamelyikbe: a kelet-európai zsidók az alsóbb osztályokba, a nagyiparosok, bankárok és anyagi gondokkal nem küzdő kereskedők a középosztályba, s azokat, akiket az üzleti éleselméjűségük a vagyonosak arénájába repített, lazán a felsőbb osztályához tartozóknak tekintették. Ám ezek önkényes és mesterkéltséggel megjelölések voltak, és semmilyen módon nem mozdíthatták elő a társadalmi asszimiláció céljának elérését.

Néhány történész analógiát állított fel a zsidók és a jobbágynak között azon az alapon, hogy hasonló jogok hiányától szenvedtek. Ők azzal érveltek, hogy ha egy nemzet nem „emancipálta” a jobbágyait, akkor a zsidói emancipálását aligha lehet várni tőle. A berlini kongresszus (1878) eseményei azonban megcáfolják az efféle érvek használhatóságát. A kongresszuson a nyugati hatalmak Románia küszöbön álló szuverenitásának feltételül szabták, hogy zsidó lakosainak megadja a politikai emancipációt,¹⁵⁷ de senki nem fogadta el annak gondolatát, hogy a szuverenitást a romániai osztályszerkezet lebontásától tegyék függővé, amely továbbra is feudális felhangokkal bírt. Románia esetében valójában fordított volt a sorrend: a zsidók helyzete (elméletben, és mint látni fogjuk, kizárólag elméletben) javult, miközben a paraszti lakossággé változatlan maradt. Amellett is lehet érvelni, hogy mivel a társadalom osztályalapúvá alakulása során mindenkinek igazodnia kellett, a zsidókat sem zárhatták ki az osztályberendezkedésből. De ez a homogenizációs kísérletre vonatkozó érv nem veszi tekintetbe azt a tényt, hogy a zsidók az említett időszak legnagyobb részében az államon mint politikai közösségen kívül álltak.

Milyen következményei lehetnek ennek az osztály nélküli állapotnak a zsidók számára? Mindenekelőtt: az emancipáció előtti állapotukban hagyta meg a zsidókat – a társadalmi struktúrán kívül. Továbbá az osztályöntudat korszakában az osztály nélküliség komolyan hátráltatta a zsidókat bármiféle asszimilációs kísérletben. Ez azt jelenti, hogy a zsidók kapcsolódása a társadalomhoz továbbra is elsődlegesen gazdasági természetű volt. Ahelyett, hogy például a választójog megadását elősegítő nemzeti mozgalmakhoz húztak volna, a zsidók hajlamosabbak voltak olyan,

nemzetek feletti mozgalmakba bekapcsolódni, mint a szocializmus, a marxizmus vagy az anarchizmus. Végül pedig az osztálynélküliségük lehet magyarázat a zsidók körében hangsúlyosan jelen lévő forradalmi törekvésekre.¹⁵⁸

A szokásos észrevételen túl, miszerint a forradalmak szításában a magukat elnyomottaknak érzők vesznek részt (és ezért a zsidóknak elnyomott népként természetes volt, hogy ezzel foglalkozzanak), annak alapján, hogy a zsidók mennyire széles rétegben vonódtak be ezekbe a forradalmi mozgalmakba, arra juthatunk, hogy itt ennél többről volt szó. Igaz, hogy a forradalom – akár a forradalmi szándék, akár a forradalom tényleges hirdetése értelmében – a tizenkilencedik század védjegyeinek egyike, de arra az elképzelésre, hogy világméretű forradalmat hirdessenek (márpedig ezzel az elképzeléssel számos zsidó azonosult) mégis egy gyökereket semmilyen szinten nem eresztett nép természetes velejárójaként tekinthetünk: egy olyan nép természetes velejárójaként, amely sem osztályszinten, sem valamely országban nem eresztett gyökereket.

Vegyes házasság

Annak kijelentését, hogy a társadalmi asszimiláció nem valósult meg, legerősebben a vegyes házasság jelensége akadályozza. A vegyes házasság (megyétől függően*) nyolc és negyven százalék közötti zsidót érintett 1895-ös, a recepciót követő törvényesítése után, és a magasabb számadat igen erős érvként támasztja alá az asszimiláció sikerességét. A zsidók és keresztények egymás közötti házasodása, amint arra a szociológus Karády Viktor rámutatott, napjainkig igen kevésbé kutatott téma. Karády számos vizsgálandó területet sorolt fel, de két általános észrevétele segít körülhatárolni a jelen téma tárgyalását.

Az első, hogy a vegyes házasságnak nem létezik szabványos definíciója. Egyes országokban a jog meghatározása szerint a zsidók és keresztények közti házasság minősül vegyes házasságnak, míg más országokban a vegyes házasság definíciójába egyaránt beletartozónak veszik a zsidó–keresztény, valamint a kikeresztelkedett zsidó és keresztény közötti házasságot. Magyarországon csak a keresztény és zsidó közötti házasságokat jegyezték fel kevert házasságokként. Másodszor: még az 1930-as évek antiszemita nyomása sem csökkentette a vegyes házasságok előfordulását, sőt egészen a zsidótörvények 1938-as bevezetéséig tovább emelkedett a számuk.

Ami ezeknek a kevert házasságoknak a részletkérdéseit illeti, Karády biztonnával meg tudta állapítani, hogy „jellemzően második választás vagy kései parti” volt. Más vegyes házasságokat gyakran az egyén státusemelésének ösztönzése hatott át: a zsidó férfi házassága által „belépőjegyet” nyert a nem zsidó társadalomba. A keresztény nő pénzügyi biztonsághoz jutott, és gyakran a társadalmi ranglétrán

* A magasabb számadat a vegyes házasságok budapesti mintáját tükrözi. A magyarországi zsidók húsz százaléka élt Budapesten, és mindent egybevéve az ő köreiből került ki a magyarországi vegyes házasságot kötők kétharmada. Yehuda Don és George Magos: *The Demographic Development of Hungarian Jewry*, *Jewish Social Studies* 45., 3–4. szám, Summer/Fall 1983, 195.

nála magasabban elhelyezkedő zsidó férfit választott. Karády világosan kivehető „ingatagságot” figyelt meg ezekben a házasságokban, és „statisztikailag jól megfigyelhetően alacsony termékenységet”.¹⁵⁹

Egy hasonló tanulmányban Yehuda Don és George Magos felfedezte, hogy az asszimilációs esélyek – a feltételezhetően „kevert” munkakörnyezetek, a nagyvárosi központokban élés és a kevert lakosságú környékek – hatással voltak a vegyes házasságok arányának alakulására. A vegyes házasságokhoz vezető további tényezőként említhetjük a zsidók hozzáállását az asszimilációhoz. Karádyhoz hasonlóan Don és Magos is megjegyezte, hogy a zsidók és nem zsidók között kötött házasságokban a termékenység számottevően alacsonyabb volt, mint a népesség bármely más részében. Ennek a legutolsó megfigyelésnek a szerzők számos lehetséges okát vetették fel: a kevert házasságok jellemzően a felső középosztály köreiből kerültek ki, ahol mindig is alacsonyabb volt a születések száma, mint más társadalmi osztályokban. Ezek a házasságok általában nem sokáig tartottak, és a gyermektelenséggel megkerülhetővé vált annak a kérdése is, hogy a gyermeket melyik vallásban neveljék fel.¹⁶⁰

Karády, Don és Magos közelmúltban tett megállapításai alátámasztják Uriah Zevi Engelman elemzéseit, aki németországi, orosz és svájci vegyes házasságokat elemzett 1940-ben megjelent munkájában. Engelman adatai megmutatták, hogy a vegyes házasságok száma folytonosan nőtt és a válások aránya magasabb volt a vegyes házasságot kötött pároknál, mint az egyazon hitet valló párok körében. Egyik megfigyelése különös figyelmet érdemel: az első világháború idején lezuhant a zsidó párok által kötött házasságok száma, a zsidók és nem zsidók házasságáé azonban változatlan maradt.¹⁶¹ Karády kutatása alapján észszerű magyarázatot találhatunk erre a látszólag különös jelenségre. Háborús időben a zsidó férfiaknak és a keresztény nőknek is egyre több okuk lett arra, hogy a vegyes házasságot fontolgassák: a zsidó férfiaknak a kitartó vagy fokozódó zsidóellenes érzelmek következtében, a keresztény nőknek pedig a súlyos gazdasági nehézségek miatt, és mert a fronton lévő katonák magas halálozási aránya miatt csökkent a szóba jöhető férjjelöltek száma. (Hogy az említett zsidó férfiak miért nem voltak a fronton és jöhettek így szóba férjjelöltekként, egy későbbi fejezet tárgya lesz.)

Marian Kaplan azon kevés történész egyike, akik részletekbe menően vizsgálták a zsidók házassági szokásait, és az általa tanulmányozott időszak is egybeesik az általunk vizsgálttal. Kaplan arra az eredményre jutott, hogy a Német Császárságban (1871–1918) a vegyes házasságra irányuló terveket bizonyos körülmények határozták meg, amelyek egyetlen kivétellel mind a zsidó nőket érintették. Zsidó férfiak hiányában egyes nők arra a következtetésre jutottak, hogy a vegyes házasság is jobb, mint ha egyáltalán nem házasodnának meg. (A zsidó férfiak körében hangsúlyosan megjelenő tendencia volt, hogy a kisebb városokból a nagyvárosok központjaiba vagy egyenesen Európán kívülre költözzenek, ahol mind a házassági, mind a szakmai kilátásaik fényesebbek voltak.) Egy másik „hiány” – tudniillik, hogy a szerény jövedelmű családok csak csekély hozományt tudtak felajánlani – ugyanezekkel a következményekkel járt. Ezeket a körülményeket besorolhatjuk

Karády azon megfigyeléseinek sorába, hogy sok vegyes házasság a nő részéről „második választás vagy kései parti” volt. A Kaplan által azonosított utolsó körülmény – szándékosan más hitűekkel házasodnak, mert ezzel tudnak jegyet váltani a keresztény társadalomba – főként zsidó férfiakra vonatkozott. Ez összhangban van Karády megállapításával, miszerint a vágyott státusemelkedés is szolgálhat indítékul a vegyes házasságra.¹⁶²

Amint megállapítottam, a vegyes házasságok negyven százaléig terjedő arányát az asszimiláció szilárd mutatójának tekintették. A házassággal összefüggésben szemlélve viszont kitűnik, hogy az asszimilációnak két oldala van. Ha zsidó szemszögből vizsgáljuk a vegyes házasságot, akkor ez a negyven százaléig terjedő arány komoly érveléssel szolgál az asszimiláció sikere mellett (miközben a zsidó identitásukat megőrizni kívánók körében ugyanez az arány elemi csapásként jelent meg). A keresztény befogadó társadalom szemszögéből az, hogy a zsidók negyven százaléka keresztényekkel házasodott össze, a zsidó nép nem túl távoli jövőben bekövetkező teljes asszimilációját vetítette előre. Csakhogy a keresztény lakosságra kevésbé hatott, hogy a zsidók nyolcnál több százaléka házasodott kereszténnyel, mivel ettől még a zsidóval házasságot kötő keresztények aránya alig csökkent. Ez azt jelenti, hogy viszonylag kevés kereszténynek kellett döntenie, hogy ilyen bizalmas rokoni viszonyba kerüljön zsidóval. Még Budapesten is, ahol a zsidók kivételes sűrűségben voltak jelen, csak viszonylag kis számú keresztény kötött zsidóval házasságot.

Ha azoknak az egyéneknek a szemszögéből vizsgáljuk a vegyes házasságot, akik ténylegesen ezt a fajtáját választották az egybekelésnek, akkor a történészek és szociológusok magyarázatai számot adnak nekünk arról, a zsidók miért léptek vegyes házasságra. Bizonyos mértékig azt is megmagyarázzák, miért mentek a keresztény nők zsidó férfiakhoz. Azt azonban nem sikerül megindokolniuk, hogy a keresztények általában (jóllehet a ténylegesen vegyes házasságba bocsátkozó keresztények száma meglehetősen alacsony volt) miért mutatkoztak nyitottnak arra a gondolatra, hogy zsidókkal házasodjanak. Feltételezésem szerint ez a fogékonyságuk abból a tényből eredt, hogy mire 1895-re törvényessé vált a keresztény–zsidó vegyes házasság, társadalmi norma lett, hogy a vegyes házasságot a legjobb eszköznek tekinték a teljes asszimiláció elérésére.

Az emancipációs vitákban rendszeresen megemlíthető a vegyes házasság azzal az előnyével együtt, hogy az asszimiláció eszköze. Az emancipáció után ez volt az egyik fő érv a polgári házasságról szóló törvény magyarországi bevezetése mellett. A fentiekből az következik, hogy ha a vegyes házasságot (a kikeresztelkedéstől eltekintve) az elsődleges mechanizmusnak tekintették az asszimiláció elérésére, akkor a vegyes házasságot kötni szándékozó zsidó máris kevésbé számított zsidónak, és jó úton volt afelé, hogy kereszténnyé váljék, ezért pedig elfogadható jövőbeli házastárs lehetett egy keresztény számára. A fenti állítást támasztja alá,¹⁶³ hogy az ezekből a házasságokból született gyermekeket csaknem minden esetben keresztény vallásúnak nevelték.

Számos zsidó és keresztény Lesznai Annával értett egyet, aki (áttért szülők gyermekeként) meggyőződéssel vallotta, hogy „[a]z egyik gyógymód” a zsidóbetegség

sokféle megmutatkozására (mivel a zsidó olyasvalaki, akinek „társadalmi köre nincs. Zsidónak lenni, egy különös, betegesen izgatott idegállapotot jelent... a zsidót... egyedül a pénze helyezi el társadalmilag”) „a vegyes házasság, mely időtlen idők múltán megszűnteti a zsidóval együtt a zsidókérdést”.¹⁶⁴

Am, amint kiderült, a házasság bizalmas közegében inkább csak felszínre kerültek a házaspárok nézetkülönbségei. Ebből következett az alacsony reprodukciós és a magas válási arány ezeknek a pároknak a körében. Mindegyik házasulandó fél a saját tévképzethalmazát hozta be ezekbe a házasságokba: a zsidó partner azt feltételezte magáról, hogy már asszimilálódott, míg keresztény társának az volt a benyomása, hogy maga a házasság fogja bevégezni az asszimiláció folyamatát.

JEGYZETEK

- 1 OL, K148, 1881, VII/4556; *Pesti Napló*, 1881. május 3., 121., 1881. november 22., 321.
- 2 *Függetlenség*, 1883. április 25., 114.
- 3 *Függetlenség*, 1884. augusztus 14., 224.
- 4 *Magyarország*, 1881. szeptember 30., 222.
- 5 *Függetlenség*, 1882. április 25., 113., 1882. május 1., 119.
- 6 *Függetlenség*, 1882. április 25., 113., 1882. május 1., 119.
- 7 *Függetlenség*, 1882. augusztus 29., 238.
- 8 *Függetlenség*, 1887. január 9., 8.
- 9 *Új-Jeruzsálem és népe, Jüdische Delikatessen*, 5. kötet.
- 10 Petrasseвич Géza: *Magyarország és a zsidóság*, Budapest, Szent Gellért Könyvnyomda, 1900, 64–73. Petrasseвич különféle katolikus lapoknak dolgozott, többek közt a *Magyar Államnak*, az *Alkotmánynak* és az *Új Lapnak* – az utóbbinak szerkesztője volt. Ezen túl orosz irodalmat is fordított.
- 11 Patai: *Jews of Hungary*, 446–447.
- 12 Janos, Andrew C.: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*, Princeton, Princeton University Press, 1982, 117.
- 13 McCagg, William O., Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, Boulder, Colo., East European Monographs, 1972, 172., 178. Tisza István a korábbi miniszterelnök, Tisza Kálmán fia volt.
- 14 McCagg: *Jewish Nobles*, 177–179. A kormány zsidó tagjai a következők voltak. Miniszterek: báró Hazai Samu honvédelmi miniszter (1910), Teleszky János pénzügyminiszter (1912), báró Harkányi János kereskedelmi miniszter (1913). Államtitkárok: Vadász Lipót igazságügyi államtitkár (1913), Hantos Elemér kereskedelemügyi politikai államtitkár (1916), Neményi Imre a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára, Beck Lajos igazságügyi államtitkár és Fejér László miniszterelnökségi helyettes államtitkár (1917). Helyettes államtitkárok, akiknek úgy tűnik, mindegyike még a monarchia vége előtt tett szert pozíciójára, nagyrészt a Tisza-kormány ideje alatt tett szolgálataikért: Fejér Samu, Gáspár Artúr, Kallos Bertalan, Pap Dezső és Pap Géza.
- 15 McCagg: *Jewish Nobles*, 179.
- 16 Janos: *Politics of Backwardness*, 179.
- 17 Petrasseвич: *Magyarország*, 64–73. Lásd még *Függetlenség*, 1884. július 26., 205.
- 18 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 63.
- 19 *Függetlenség*, 1884. május 25., 144.
- 20 Károlyi Sándor gróf, idézi a *Napló* (1895), in Janos: *Politics of Backwardness*, 143.; Petrasseвич: *Magyarország*, 93–95.
- 21 *Függetlenség*, 1883. szeptember 24., 263.
- 22 *Függetlenség*, 1883. szeptember 28., 267.
- 23 Kovács Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, 1923; utánnyomás, Budapest, Kellner, 1935, 40. Magyarország 10,8 millió kataszteri holdnyi földjéből 1916-ra 1,5 millió zsidó tulajdonban volt. Katzburg: *Hungary and the Jews*, 254.
- 24 Acsády az 1883. évi *Hivatalos Közlöny* árverési mellékletét idézi. *Zsidó és nemzsidó*, 26.

- 25 Petrassevich: *Magyarország*, 93–95., 97–98., 110., 115–116., 124., 128–129.
- 26 Zimándy Ignác: *Kossuth Lajos*, Budapest, Bagó Márton, 1898, xiii.
- 27 Brit külügyminisztériumi jelentés (1883), idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 109–110.
- 28 Brit külügyminisztériumi jelentés (1883), idézi Katzburg: *Anti-Semitism in Hungary*, 245.
- 29 Károlyi Sándor gróf, idézi Patai: *Jews in Hungary*, 360.
- 30 Ady Endre lírai költő és a magyarországi modern szellem egyik legtehetségesebb képviselője. Lázban ég a világ, in *A zsidóságról*, Nagyvárad, 1919. Ez a könyv 1901. augusztus 27. és 1903. április 12. között íródott cikkek gyűjteménye volt.
- 31 Schorbel Ferenc haszonbérlo a *General Pachtungot* úgy módosította, hogy saját földbérleti vállalkozását 1848-ban részvénytársaságként hozta létre. Puskas, Juliana: *Jewish Leaseholders in the Course of Agricultural Development in Hungary, 1850–1930*, in Silber, Michael K. (szerk.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945: Studies Dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his Eightieth Birthday*, Jerusalem, The Magnes Press, Hebrew University, 1992, 107–110.
- 32 *Falusi Gazda*, idézi Puskas: *Jewish Leaseholders*, 108–109.
- 33 Kovács Alajos: *A Csonka-Magyarországi zsidóság a statisztika tükrében*, Budapest, 1935, 13–14.
- 34 Idézi Janos: *Politics of Backwardness*, 115.
- 35 Pályája kezdetén Egán különféle birtokokon állt alkalmazásban jószágigazgatóként. 1883-ban megszervezte a tejtermelést, nem sokkal ezt követően pedig központi szerepet játszott a sajtóipar beindításában. 1897-ben kormánybiztosként a hegyvidéken kezdett el tevékenykedni, két évvel később pedig a Vaskorona-rend 3. osztályú kitüntetésében részesítették.
- 36 Egán Ede, idézi Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 355.
- 37 Egán Ede, idézi Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 355.
- 38 Még mielőtt a teljes programját megvalósíthatta volna, Egán rejtélyes körülmények között halálát lelta. A változatos leírások hol balesetet, hol a zsidók keze általi gyilkosságot említenek.
- 39 Nathaniel Katzburg: *Hungarian Jewry in Modern Times*, in Braham, Randolph L. (szerk.): *Hungarian Jewish Studies*, New York, Harry Gant Publishers Printing Representative, 1966, 144. A tény, hogy Budapest zsidó lakosságának fele rendelkezett szavazati joggal egy olyan korszakban, amikor rendkívül korlátozott volt a választójog, szintén a zsidók vagyonosságára utalt – mivel a vagyon meghatározó tényező volt a választójog megszerzésében –, és azt is jelezte, hogy ennek megfelelően aránytalanul nagy hatalommal rendelkeztek a korban Magyarországon. Janos: *Politics of Backwardness*, 117.
- 40 *Függetlenség*, 1884. május 13., 132.
- 41 *Pesti Napló*, 1881. március 8., 66., 1881. március 19., 72.
- 42 *Pesti Napló*, 1881. március 3., 61.
- 43 *Pesti Napló*, 1882. március 31., 89.
- 44 Katzburg: *Hungarian Jewry in Modern Times*, 144–146.
- 45 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 246–247.
- 46 Katzburg: *Anti-Semitism in Hungary*, 16–17.
- 47 Kovacs: *Liberal Professions*, 21.
- 48 Dohm: *Concerning the Amelioration*, 60.
- 49 Kovacs: *Liberal Professions*, 17., 21.
- 50 Katzburg: *Anti-Semitism in Hungary*, 16–17.
- 51 Kovacs: *Liberal Professions*, 30.
- 52 Kovacs: *Liberal Professions*, 31–32.
- 53 Idézi a *Függetlenség*, 1884. október 30., 300.
- 54 *Pécsi Figyelő*, 1880. június 19., 25. (két cikk), 1880. július 3., 27.; *Magyarország*, 1880. június 24., 173., 1880. június 25., 174., 1880. június 27., 176., 1880. július 7., 186., 1880. július 8., 187. (két cikk), 1880. július 11., 190., 1880. július 14., 193., 1880. július 25., 204., 1880. július 28., 207. (két cikk), 1880. július 30., 209.; *Egyetértés*, 1880. június 25., 174., 1880. július 16., 195., 1880. július 17., 196., 1880. július 19., 198.
- 55 Istóczy: *Istóczy Győző országgyűlési*, 1–14.; *Pesti Napló*, 1883. január 23., 22., 1.
- 56 Handler: *Blood Libel*, 26–27.
- 57 *Pécsi Figyelő*, 1880. július 3., 27.
- 58 *Egyetértés*, 1880. július 19., 198.
- 59 *Egyetértés*, 1880. július 17., 196.
- 60 *Egyetértés*, 1880. július 16., 195., 1880. július 17., 196.; *Magyarország*, 1880. július 17., 190.
- 61 *Függetlenség*, 1883. február, 37. kötet, 22.

- 62 *Függetlenség*, 1883. február 1., 32. Kihasználva a meggyökerezett hitet, miszerint a zsidók kizsákmányolják a becsületes keresztényeket, egy Langrand-Dumonceau nevű római gróf keresztények számára hozott létre pénzügyi rendszert. Azt mondta, a keresztények kezében lévő tőkével enyhíthető lenne a zsidók által az 1860-as évek közepe óta okozott recesszió. Ezzel a trükkjével a szélhámos Langrand-Dumonceau-nak hatalmas összegeket sikerült kicsalni a gyámolításra szoruló magyar özvegyekből és árvákból, továbbá papokból és földművesekből, mielőtt elfogták és bíróság elé állították (jóllehet elszökött Amerikába). Venetianer Lajos: *A magyar zsidóság története – különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*, Budapest, Fővárosi Nyomda, 1922, 338–339.
- 63 *Jüdische Delikatessen*, 4., 5. kötet, 1880. július.
- 64 *Függetlenség*, 1884. október 17., 287.
- 65 *Függetlenség*, 1884. június 21., 170. Lásd még *Jüdische Delikatessen*, 58., 59. kötet.
- 66 *Függetlenség*, 1884. szeptember 30., 270.
- 67 OL, K149 1887-6-106.
- 68 Arthur Morót, a londoni Jewish Association for the Protection of Girls and Women (Lányokat és Nőket Öltalmazó Zsidó Egyesület) tisztségviselőjét idézi Bristow, Edward: *The German-Jewish Fight Against White Slavery*, *LBIYB* 28, 1983, 301. A téma átfogó tárgyalásáért lásd Bristow, Edward J.: *Prostitution and Prejudice: The Jewish Fight Against White Slavery, 1870-1939*, New York, Schocken Books, 1983.
- 69 Bristow: *German-Jewish Fight Against White Slavery*, 304., 309–311., 313.; *Függetlenség*, 1884. március 29., 58., 1884. március 30., 59., 1884. április 2., 93.
- 70 *Függetlenség*, 1883. október 5., 274.
- 71 *Magyar Állam*, 1881. december 25., 294.
- 72 *Függetlenség*, 1883. október 4., 273. Itt érdemes felidézni Michaelis állítását, miszerint a zsidó bűnözők száma 25:1 arányban múlta felül a keresztényekét.
- 73 *Függetlenség*, 1884. május 3., 122.
- 74 A beszámolóok többsége szerint Rohling *Talmudjudéja* sokat merített Johann Andreas Eisenmenger *Entdecktes Judentum* című munkájából (1700). Parkes: *Enemy of the People*, 18–19. A *Talmudjudé* először 1881-ben fordították magyarra, és Istóczy visszatérően idézett belőle. Lásd Istóczy Győző: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872-1896*. 1905-ben Rohling könyve *Zsidóméreg* címen jelent meg, és 1920-ban *A Cél* folytatásokban közölte.
- 75 Mosse: *Toward the Final Solution*, 138–140.
- 76 Petrassevich: *Magyarország*, 56–58., 62–63.
- 77 Petrassevich: *Magyarország*, 68.
- 78 Petrassevich: *Magyarország*, 147–148.
- 79 *Függetlenség*, 1884. május 27., 146.
- 80 Szilády Áron lelkesi hivatása mellett magyar irodalomtörténész és nyelvész is volt, továbbá a Kisfaludy Társaság és a Tudományos Akadémia tagja.
- 81 Venetianer: *A magyar zsidóság története*, 322–323.
- 82 *Magyarország*, 1880. június 19., 168.
- 83 *Magyarország*, 1880. augusztus 13., 223.
- 84 *Jüdische Delikatessen*, 37. kötet, 1883. február, 21–22., 27.
- 85 *Egyetértés*, 1880. szeptember 1., 242.; *Magyarország*, 1880. október 20., 1880. november 5., 1880. december 7., 1880. december 22.; *Pécsi Figyelő*, 1881. július 23., 30.; *A Hon*, 1881. július 20., 198., 1881. július 22., 200.; *Pesti Napló*, 1881. január 10., 9., 1881. november 11., 310., 1881. november 15., 314., 1882. január 7., 7, 1882. január 12., 12, 1882. január 21., 21., 1882. február 6., 37.
- 86 *Pesti Napló*, 1881. szeptember 8., 246.
- 87 *Magyarország*, 1880. július 14., 193.
- 88 *Magyarország*, 1880. augusztus 8., 218.
- 89 *Egyetértés*, 1880. szeptember 1., 242.
- 90 *Magyarország*, 1880. július 8., 187., 1880. július 22., 201.
- 91 *Magyarország*, 1880. augusztus 1., 216.
- 92 *Tolna Megyei Közlöny*, 1881. augusztus 21., 34.
- 93 *Függetlenség*, 1882. június 23., 172.
- 94 *Függetlenség*, 1883. október 4., 273.
- 95 *Függetlenség*, 1882. június 23., 172.; *Magyar Állam*, 1881. október 5., 220., 6502.
- 96 *Magyarország*, 1880. október 12. 283.; *Ellenőr*, 1880. augusztus 16. 390.

- 97 *Pesti Napló*, 1881. október 12., 280.; *Magyarország*, 1881. október 12., 232.; *Magyar Állam*, 1881. október 12., 232., 6508.
- 98 *Magyar Lap*, 1885. április 21., 37.
- 99 *Függetlenség*, 1887. március 6., 63.
- 100 Moskovits: *Jewish Education in Hungary*, 110.
- 101 „Egyes iskolákban a tanár az első napon megkérdezi, hány zsidó van az osztályban. Ennyi meg ennyi, hangzik a válasz. »Nagy sajnálattal hallom«, mondja a tanár. Ha egy zsidó válaszol meg egy kérdést, nem kap semmiféle pozitív visszacsatolást, és semmilyen botlást nem fogadnak el tőle – de amikor egy keresztény diák hibázik, a tanár mosolyog és támogatón viselkedik.” Antiszemizmus a gimnáziumban, *Egyenlőség* 6., 1883. 5. Itt hivatkozhatunk az *Egyenlőség* további számaira is, így az 1884-ben megjelent 35., 41. és 45. számokra. A középiskolai felvételi vizsgákat rendkívül megnehezítették nekik, és ha ezeken egyszer át is verekedtek magukat, akkor is ott voltak még a pénzügyi akadályok. Sok középiskolát keresztény felekezetek működtettek, és ők szabadon állapíthatták meg a tandíjat, ami rendszerint magasabb volt a zsidó diákoknak. (Egy kitűnő híró budapesti gimnázium a rendes tandíj hatszorosát kérte el a zsidó tanulóktól.) Ugyanakkor nem kaphattak semmiféle ösztöndíjat és engedményeket. Karády Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban: társadalomtörténeti vázlat*, franciából magyarra fordította Tóth László, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000, 234–235.; Moskovits: *Jewish Education in Hungary*, 108–109., 113.
- 102 *Függetlenség*, 1884. október 27., 297.
- 103 Még mielőtt Trefort nyomatékos javaslatait antiszemitákként értelmeznénk, itt érdemes rámutatni: a *Függetlenség* biztos volt abban, hogy Trefort a filozemizmus felé hajlik: „Es még ez a viczkánkodó Tréfi-ort, az ő kozmopolita agyrémeivel és örökös szellemi Szt. Vitus tánczával a felsőházat reformálni akarja, hogy bevigye az ujdonsült talmud-bárókat, nagybirtokosokat... és főbbakat.” 1884. július 17., 196.
- 104 Moskovits: *Jewish Education in Hungary*, 109.
- 105 *Egyetértés*, 1881. február 23., 53.; Venetianer: *A magyar zsidóság története*, 342–343.
- 106 *Pesti Napló*, 1881. február 23., 53., 1881. február 11., 41., 1881. március 3., 61.; 12 *Röpirat*, 1881. február.
- 107 *Függetlenség*, 1881. február 24., 54.
- 108 Karády: *Zsidóság Európában*, 235.
- 109 Szegvári Katalin: *Numerus Clausus*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 93.; Karády, *Zsidóság Európában*, 235.
- 110 *Függetlenség*, 1882. június 20., 169.
- 111 Janos: *Politics of Backwardness*, 204.
- 112 Karády: *Zsidóság Európában*, 232–236.
- 113 Katz: *Out of the Ghetto*, 21–22.; Beller: *Vienna and the Jews*, 66–68. Ez a bécsi helyzet volt, és az én olvasatomban ugyanez történt Magyarországon is.
- 114 *Pesti Napló*, 1881. április 21., 108. Hasonló számadatokat találunk Kovács Alajos statisztikákat összegyűjtő könyvében is: 1864 és 1914 között a középiskolák zsidó tanulóinak száma 9,6 százalékról 22,5 százalékra növekedett a teljes diákságon belül, és ugyanebben az időszakban az egyetemek zsidó hallgatóinak aránya 10,3 százalékról 28,6 százalékra ugrott a teljes hallgatói állományt tekintve. Kovács: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, 32–35.
- 115 Karády, Victor: *Jewish Enrolment Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Inter-War Hungary*, in Frankel, J. (szerk.): *Studies in Contemporary Jewry*, Bloomington, Ind., 1984, 1:232–234.
- 116 *Függetlenség*, 1884. szeptember 7., 248.
- 117 *A Cél*, 9., 3. szám, 1918. március 1., 162. Aron Moskovits azt állítja, hogy az 1880-as években a mai felső tagozatnak megfelelő évfolyamokon hét százalékkal csökkent a zsidó tanulók száma, de nehéz ennek a statisztikának hitel adni, mivel a középiskolákban és az egyetemeken ugyanekkor jelentősen megnövekedett a számuk. Másrészt lehet, hogy a zsidó tanulók irányában megnyilvánuló feltűnő ellenségeség számos szülőt arra sarkallt, hogy haladéktalanul vegyék ki felső tagozatos korú gyermekeiket az állami iskolarendszerből. Számos gyereket azonban ugyanebben az időszakban a kormány a magyarosítás elősegítésére tett erőfeszítéseinek köszönhetően éppenhogy a nyilvános iskolákba irányítottak át: a forgalom tehát kétirányú volt. Mindenesetre még ha el is fogadjuk Moskovits adatait, ez nem ellensúlyozza a zsidó fiatalok körében jelen lévő tendenciát, miszerint középiskolába, majd sok esetben egyetemre mentek, és nem is változtatja meg a zsidó és keresztény diákok arányát. *Jewish Education in Hungary*, 108–109.
- 118 Katzburg: *Anti-Semitism in Hungary*, 16–17.
- 119 Beller: *Vienna and the Jews*, 213–214.

- 120 Petrassevich: *Magyarország*, 141–157.
- 121 Liszt Ferencet idézi a *Pesti Napló*, 1881. november 23., 322. Egy Liszt nézeteit felvázoló röpirat is megjelent, amely megtalálható a *Jüdische Delikatessen* 17. kötetében.
- 122 Szerényi Bertalant idézi a *Függetlenség*, 1884. július 20., 199. Sok társával együtt Pulszkyt továbbra is zsidónak tekintették annak ellenére, hogy kikeresztelkedett családból származott.
- 123 Horváth János: Szomoryzmusok a Nemzeti szinpadján, *Magyar Nyelv*, Budapest, 1914, 2:88–89.
- 124 Petrassevich: *Magyarország*, 141–157.
- 125 Horváth János: *Aranytól Adyig*, Budapest, 1921, 45. A *Nyugat* havonta kétszer megjelenő irodalmi lap volt.
- 126 Balla: The Jews of Hungary: A Cultural Overview, *Hungarian Jewish Studies* 2, 1969, 92–100.
- 127 Horváth: Szomoryzmusok a Nemzeti szinpadján, 88–89.
- 128 Katzburg: *Anti-Semitism in Hungary*, 16–17. A sajtó monopolizálásának ügyével némileg összefüggésbe hozható az az 1919-es statisztika, mely szerint Magyarország 919 független nyomdása közül 534, azaz 58,7 százalék zsidó volt. Patai: *Jews of Hungary*, 366.
- 129 Bosnyák Zoltán: *Harc a zsidó sajtó ellen*, Budapest, Held János Könyvnyomdája, 1938, lapszámozatlan.
- 130 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 248.
- 131 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Antisemitism in Hungary*, 237.
- 132 Balla: *Jews of Hungary*, 124., 94.
- 133 *Pécsi Figyelő*, 1880. szeptember 26.
- 134 Saulus: A zsidó pénz rémuralma, *Függetlenség*, 1884. május 13., 132.
- 135 Bosnyák: *Harc a zsidó*, lapszámozatlan.
- 136 *Függetlenség*, 1885. július 5., 182.
- 137 Ezek a zsidók azzal a „fáradhatatlanul termelt közép-intelligenciával” egyeznek meg, amelyről Herzl írt. Theodor Herzl: *Der Judenstaat*, fordította dr. Schönfeld József, A „Jövők” kiadása, 1919, 13.
- 138 Patai: *Jews of Hungary*, 447–448.
- 139 Balla: *Jews of Hungary*, 92.
- 140 Pesti Ernő: előszó, *Az Est-lapok 1920–1939*, Budapest, Repertórium, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1982.
- 141 Pesti: előszó, *Az Est-lapok*.
- 142 A „nemzetiségek” megnevezést az 1868-as nemzetiségi törvényből vettük, amely a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozott. Hugh és Christopher Seton-Watson: *Making of a New Europe*, 25.
- 143 A zsidók nem egyszerűen csak támogatták a magyarosítás politikáját az alábbi, egy zsidó országgyűlési képviselő által 1895-ben tett nyilatkozat alapján: „A statisztikák bizonyítják, hogy a nemzetiségek által lakott körzetek zsidói rendszeres missziós [magyarosítási] munkát folytatnak.” Egy országgyűlési képviselő idéz Seton-Watson: *Racial Problems in Hungary*, 188.
- 144 Venetianer: *A magyar zsidóság története*, 323–324., 342.
- 145 *Függetlenség*, 1883. február 24., 55.
- 146 Seton-Watson: *Racial Problems in Hungary*, 185.
- 147 *Függetlenség*, 1884. május 14., 133.
- 148 Brit külügyminisztériumi jelentés, idézi Katzburg: *Anti-Semitism in Hungary*, 233.
- 149 *Alföld*, 1882. október 10., 1.
- 150 Handler: *Blood Libel*, 4.
- 151 Samuel Johnson, idézi Perkin, Harold: *Origins of Modern English Society*, 1969; utánnnyomás, London, Routledge, 1991, 25. A „rend” és „származás” megnevezések is használatban voltak.
- 152 Szemelvény abból a könyvből, amelyet Perkin „a Nagy-Britanniáról szóló legnépszerűbb tizenharmadik századi kézikönyvként” ír le: *Origins of Modern English Society*, 24–25.
- 153 Perkin: *Origins of Modern English Society*, 219., 209.
- 154 Peter F. Sugar: Governments and Minorities in Austria-Hungary—Different Policies with the same Result IV, in *Eastern European Nationalism, Politics, and Religion*, Aldershot, UK és Brookfield, Vt., Ashgate, 1999, 6. [11–12.].
- 155 Arendt: *Privileged Jews*, 64.
- 156 A kutyabőr az a pergamen volt, amelyre a királyi kiváltságlevelet írták.
- 157 Sachar: *Course of Modern Jewish History*, 297–300.
- 158 Azok között, akiket Magyarországon a „forradalmár” címkével láttak el, mely megnevezés alá szociáldemokraták, szocialisták, reformerek, marxisták és anarchisták is tartoztak, negyven-hatvan százalékos volt a zsidók aránya. Janos: *Politics of Backwardness*, 177.

- 159 Karady, Victor: Demography and Social Mobility: Historical Problem Areas in the Study of Contemporary Jewry in Central Europe, in Don, Yehuda és Karady, Victor (szerk.): *A Social Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick, N. J. és London, Transaction Publishers, 1990, 103–109.
- 160 Don és Magos: Demographic Development, 195–196.
- 161 Engelman, Uriah Zevi: Inter-marriage Among Jews in Germany, U.S.S.R. and Switzerland, *Jewish Social Studies* 2., 2. szám, 1940. április, 157–176.
- 162 Kaplan, Marian A.: For Love or Money: The Marriage Strategies of Jews in Imperial Germany, *LBIYB* 28, 1983, 275–280.
- 163 Engelman: Inter-marriage Among Jews, 166–167.
- 164 Lesznai Anna: A zsidókérdés Magyarországon, *Husadik Század* 2., 1917.

9. FEJEZET

1914–1920

A ZSIDÓKÉRDÉS MÉRLEGELÉSE

A felvilágosodáskori gondolkodók által felvetett kérdések a háborús Magyarországon is a nyilvános viták részei voltak. A diskurzust Ágoston Péter *A zsidók útja* (1917) címmel megjelent, a zsidókérdést tárgyaló könyve élénkítette fel. A könyvben felvetett problémák időszerűsége akkora érdeklődést keltett, hogy a kikeresztelkedett zsidó Jászi Oszkár, aki a neves *Huszedik Század* című folyóiratot szerkesztette, ennek hatására százötven zsidót és nem zsidót – az értelmiség tagjait, politikusokat, művészeket, írókat, tanárokat, egyházi vezetőket és a magyar társasági élet további megfigyelőit – kért fel a következő három kérdés megválaszolására.

„1. Van-e Magyarországon zsidókérdés és ha igen, miben látja annak lényegét?

2. Mik az okai a magyarországi zsidókérdésnek? A magyar társadalom minő jelenségei, a magyarországi zsidók illetőleg nem zsidók minő társadalmi viszonyai, intézményei, tulajdonságai, szokásai azok, melyek szerepet játszanak a zsidókérdés előidézésében?

3. Miben látja Ön a magyarországi zsidókérdés megoldását, minő társadalmi vagy törvényhozási reformokat tart szükségesnek?”

A Huszedik Század 1901 óta volt a Társadalomtudományi Társaság folyóirata, melyet Jászi Oszkár 1906 óta szerkesztett. A lap zsidókérdésről szóló ankétja a megkérdezett nagyszámú értelmiségi közül hatvantól kapott választ. Az itt következő részben ezek közül tekintünk át néhány jellemző példát.

„[K]ülönösen újabb időkben... ha három-négy ember összejön, előbb körültekintenek, hogy nincs-e gyanus ember a társaságban és azután szabad folyást engednek a »zsidókérdés« tárgyalásának.”¹ Sokuk a zsidókat rassznak – vagy kaszt-nak – tekintette.² Maguk a zsidók is küszködtek, hogy meghatározzák a státusukat: „Ahogy körömszakadtáig elutasítom, hogy a zsidó nem magyar – írta Kóbor Tamás regényíró –, annyira feltétlenül elismerem a zsidóságnak fajilag külön voltát. Lehetetlen is tagadni, fölösleges is. A zsidóság a századok folyamán a vallásával együtt a fajiságát is fenntartotta... a faji különbségek testben és szellemben is egyaránt láthatóak és tapasztalhatóak.”³

A zsidót jellemzi „[a] teljes és áttörhetetlen – tehát örök – idegenség ..., idegen fénnnyel, a Chanukka-mécsesével, amelyről ők tán nem is tehetnek, amely talán nem

is tudatos nekik, annyira évezredek szálaival van a húrukba, csontjukba akasztva, bogozva”⁴. „Erős önző vonásokat találok a zsidóságban..., mely útjában áll... az altruizmusnak... a zsidókat [jellemzi] az exkluzivitás.”⁵ „A zsidó mindig nevetéses, aszimmetrikus, idegen alak, aki ugyanakkor úgy tesz, mintha nem volna idegen – írta Prohászka. – A zsidó szellemet esztelennek kell neveznem, merthogy az Eszmény cáfolata, arcába vigyorog a magasztosnak. Mindent nullára csökkent, ami nem haszon, nyereség vagy részesedés. Esztelen, mert igénytelen, koszos, számokkal dolgozik és nem lát meg semmi mást.”⁶ Negativitásuk – ez a csak a zsidókra jellemző karakterjegy – „érvényesül nemzetünk életében”.⁷ A zsidók „hasznossági etikáról” és a „kihívó, tolakodó modor” szeretetéről tesznek tanúbizonyságot. „Az izléstelenség [nyilvánul meg] a zsidóság modorában”, hiányzik belőlük „a saját egyéniség[ük] tisztelet[e]”, „affektált nyíltság” jellemző rájuk.⁸

A kultúrában „[n]em hoznak újat, eredetit, csak különféle faji, értékes termékek összehasonlítását, összemérését, tisztázódását eszközlik” – írja a zsidókról Körösfői-Kriesch Aladár.⁹ „A zsidóság nyelve... nem magyar... [A zsidóság magyar irodalmában] olyan... alakok... szerepelnek, amelyeknek semmi közük a magyar karakterhez”¹⁰ – állapította meg Ritoók Emma. Ezt a nézetet visszhangozta Lendvai István is, aki a Szép Ernő *Patikájáról* írott értékelésében az említett könyvet „[a] zsidóság intellektuális megalomániája” példaként írta le: „A szellemi gettó cezaromániája, amely azt hiszi, hogy egyedül ő a *civis europaeus* és mindenki más hülye barbár.” Egy zsidó sem ismerheti a falusi magyart, „ez az, amit meg kell törni, amelynek a csontjait meg kell ropogtatni”.¹¹

„[Ezeknek a poétáknak] a magyar bőrén minduntalan áttetszik a zsidó vér... Molnár Ferenc hőseiben a bőr mögött zsidó vér kering... Ignotus magyar nacionalista alapon áll. De szélsőliberalizmusában öntudatlanul zsidó érdekért harcol; s ahogy harcol, a dialektikája, a gondolatritmusa páratlanul zsidó... Szép Ernő mindig érzi, hogy ő más világból való, nem a magyar nép világából; és zsidó lévén kissé hazugságnak érezné, ha fenntartás nélkül átadná magát a népiességeknek.”¹²

Ugyanezt a hatást a magyar cionisták elnöke a következőképpen fogta fel: „S így feltétlenül minden nép, amelyen belül a zsidóság is tevékeny, irodalmán, művésztén a zsidó génusz nyomot hágy.”¹³

A keresztény közösségen belül csalódottsághoz vezetett, hogy „[a] zsidók alkalmazkodási készsége annyiszor bizonyult merőben külszinesnek, nemzeti és hazafias szólamaik mögül annyiszor ütközött ki a nem-kívánatos zsidó hajlamosságok atavizmusa”.¹⁴ Akár azért, mert kitartottak vallásuk mellett, akár azért, mert vallástalanok lettek, és ezzel elvesztették a valláshoz társult erkölcsi felfogást, a zsidók így is, úgy is kivonták magukat „[a] keresztény nevelés megművelő ereje” alól.¹⁵ Igazi asszimilációra sosem került sor: „Az úgynevezett „asszimilált” zsidóknak kijáró gúny, amikor kimutatják magyarságukat; gúnyos fogadtatásban részesült”,¹⁶ míg „az alsóbb rétegekben”, amelyeknek nem voltak efféle törekvései, „görcsösen ragaszkodik olyan vallási szokásokhoz, amelyek állandóan és kirívóan

választják el a lakosság többi felekezeteitől. A külön ünnepek... ráterelik a figyelmet a zsidóságra.”¹⁷

Ami az asszimiláció lehetőségét illeti, az békeidőben „[a zsidókérdésnek] ha nem is megoldása, de legjobb gyógyszere”. Sőt „[a vegyes házasságon keresztül bekövetkező] fajkeveredés mind a két fajnak javára válnék”.¹⁸ Ugyanakkor számos közreműködő megemlítette, mennyit ártott ennek a folyamatnak a galíciaiak kiktartó beáramlása. Alighogy egy adott csoport asszimilálódott, a helyüket máris új galíciai bevándorlók vették át; ezért „a munkának sosincs vége”.¹⁹ A tekintélyesnek tartott író, Tormay Cécile szerint a „magyar zsidók” zsidó bevándorlók vég nélküli áradata voltak, akik „kivájták a lelkünket a dolgokból, és saját arcukat rakták a helyébe” a városban és vidéken is. Ez a judaizációs folyamat egykor csak titokban, most azonban már szabadon folyt.

„Ott jöttek be évtizedről évtizedre a lengyel-orosz zsidók, akik levágják a pajeszt, mire Kassára érnek; levágják a kaftánt, mire Miskolcra érnek és milliomos bárók lesznek Budapesten... Egy megmérgezett város közepén ott áll az orosz-lengyel zsidók fia [Jászi Oszkár] és fájának egész destruktív dühével bomlasztó teóriákat szaval az őstermészettel szemben.”²⁰

A gazdasági kontextusban megjelent zsidókérdés „[o]ka mindenesetre az a közbenyomás, hogy míg majdnem minden romlik és pusztul az országban, a zsidók nagyjában előrehaladnak”²¹. Ezért „[a]z egyenlőség szent elvének ott van a határa, amelyen túl az egyenlő feltételek a társadalom egyes tagjainak mások rovására előnyöket biztosítanak, anélkül, hogy ezek az előnyök egyúttal megfelelő mértékben az összességnek is javára szolgálnának”.²²

Ágoston azt írja a zsidók foglalkozásválasztásával kapcsolatban, hogy még a keresztelkedett zsidók sem adták fel az elképzelést, miszerint a zsidók választott nép, akiknek nem kellene cselédeknek állniuk vagy fizikai munkával megkeresni a kenyerüket. Lehet, hogy a zsidók alkalmasak a szellemi munkára, de aki keresztény hitre tért, miért támogatná ezt a zsidó törekvést? Ennek eredményeként született meg a modern zsidó nemesség.²³

Az államhoz mint politikai közösséghez való viszonyukat illetően „a zsidók lemondtak arról, hogy magyarokként asszimilálódjanak, továbbá feladták szándékukat, hogy csatlakozzanak a nemzethez és az államhoz... és állammá lettek az államban”.²⁴

„[A zsidóság bizonyos értelemben] állam maradt az államban; a zsidó tőke és a zsidó sajtó imperialisztikus törekvései félreismerhetetlenek s ezek a törekvések szöges el-lentétben állnak a nemzeti és keresztény érzésű többség törekvéseivel... a destruktív zsidóság összeesküszik a keresztény és nemzeti Magyarország megsemmisítésére. Osztálygyűlöletbe, békétlenségbe s erkölcsi fertőbe kergették a keresztény országokat, amelyeknek leghangosabb vezérei és szítói csaknem mindenütt, de főleg minálunk kilencven százalékban zsidók voltak.”²⁵

A zsidók és a háború kapcsolatáról Ágoston azt írja, hogy számos lehetőséget adott a zsidóknak arra, hogy szellemileg közelebb kerüljenek az őket befogadó nemzethez. Ám a zsidó gondolatai és érzései is olyannyira csak maga körül forognak, hogy még csak fel se tűnik neki, mennyire méltánytalan, hogy háborús időkben szenvedéseit hangosan panaszolja. Nem kellene ennyire leszólni a saját népükért meghozott áldozatokat. A befogadó országoknak (Ausztriának és Magyarországnak) árt, hogy – legalábbis a katonai hatóságok kénytelenek voltak erre következtetni – a galíciai és az ország keleti feléből származó, katonai szolgálatra alkalmas zsidók közül sokan elrejtőztek ahelyett, hogy időben megjelentek volna a katonai parancsnokságon. 1915. október 4-én a katonai vezetés a helyi hatóságokat ennek kapcsán arra szólította fel, hogy különösen figyeljenek oda a zsidó vallású behívottakra. Minden józan gondolkodású ember tisztában van azzal, hogy a dezertálás vádjá nem vonatkozott az összes zsidóra, de még a katonai hatóságok is egyszerűen „zsidókat” kényszerültek írni, mint ahogy mindenki kényszerűen „zsidókat” mond. A zsidó ugyanúgy érez most is, mint ahogyan a középkorban érzett; a háborúk akkoriban nem az ő ügyei voltak, mivel ő egyik oldalhoz sem tartozott. A zsidók úgy érzik, azt várják el tőlük, hogy a nemzeti eszményeket támogassák, és ezt meg is teszik. De mivel a sajátjukat nem hajlandók feladni, így két urat szolgálnak.²⁶ „A zsidók befogadásának s aggodalom nélkül való alkalmazásának legelső feltételül annak kell lennie, hogy az erkölcsi és hazafias asszimiláció legyen, az az erkölcsi átidomulás, amely a zsidót kivonja a nemzetközileg együttérző, a hazát csak érvényesülési területnek tekintő, destruktív tulajdonságokban gazdag zsidó népközösségből.”²⁷

Dr. Cholnoky Jenő a zsidó szolidaritás jegyét (amelyet változatos módokon írtak le: klikkszerűségnek, egységnek, összetartásnak vagy összetartozásnak) sokakhoz hasonlóan igen nyugtalanítónak találta. Még az asszimilált zsidók is „összetartozásukat erősebben érzik, mint bármilyen más, elmagyarosodott nemzetiség”, és ez a csoport is „megtartja ódon szokásait és erkölcsait, amelyek erősen keleties jellegűek”.²⁸ Amint arra Ágoston rámutatott, a zsidóság és az összetartás érzését már egy galíciai menekült látványa is újra felébreszthette, még olyasvalakiben is, mint Bródy Sándor. A zsidóságnak erről az érzéséről írta Heine, hogy ha egy zsidó elesik, tíz másik zsidó rohan oda, hogy felsegítse; de ha egy keresztény esik el, nem törődnek vele.

A zsidók számos területre arányaikat meghaladó méreteken özlöltek be, mivel a zsidó közösség olyan módon szerveződött, hogy segítsen a tagjainak. Egyes zsidók körében a háború újra felszította a klánsszellem érzését: a lövészárkokban megerősítette őket a kölcsönös támogatás, amikor is a zsidók több alkalommal is átérezhették zsidó voltukat. Még a csata hevében is lehullott a halálos csapásra lendített kard, amikor a kiszemelt áldozat elkiáltotta magát: „*Smá Jisráél!*” Ez az összetartás, amely jellemzően csak azonos osztályba tartozók közt létezik, olyannyira erős, hogy még a régóta emancipált zsidók – a középosztályba belépő reménybeli kikeresztelkedők – is feltétel nélkül támogatják hittestvéreiket. Ez az összetartozás egyrészt akadályozta annak, hogy a zsidókat egyénekként ítélik meg,

továbbá kellemetlen másoknak. Politikai rövidlátásukban a zsidók nem értették meg Clermont-Tonnerre szavait: „A zsidónak mint egyénnek minden jogot; de a zsidónak mint nemzetnek egyet sem.”²⁹

Mihelyt valaki felteszi a kérdést, miért csak más zsidóknak segítenek, a zsidó rögtön elkülönült és asszimilálatlan színben tűnik fel, jelenti ki Ágoston, mivel az asszimiláció magában foglalná, hogy a zsidó a népesség egészéből válogat. A zsidók nem asszimilálódtak, mint azt növekvő számuk is mutatja. A zsidókérdés még azok körében is továbbra is jelen volt, akik valamilyen módon már asszimilálódtak a társadalomba. A zsidók vélhetően nem értették meg az emancipáció szándékát és célját – azt, hogy az emancipáció a kiegyenlítődés eszköze, hogy nem a különbségek továbbvitelét jelenti; vagyis az eltérő eredetű emlékek megőrzését, a többiektől elválasztó szokások gyakorlását, az összetartást és egymás támogatását másokkal szemben.³⁰

Továbbra is téma volt a zsidók áttérése. Akadtak, akik úgy vélték: „A kikeresztelkedés... nem hagyott nyomot a zsidókon vagy a zsidóságon.”³¹ Sokak érzése szerint hiába volt elméletileg jó lehetőség, általánosságban sikertelennek bizonyult.³² Mások – köztük néhány zsidó – arra a következtetésre jutottak, hogy az elképzelés jó, és vállalkozni kellene rá.³³ A szerző és laptulajdonos Hatvany Lajos szenvedélyes kérelemmel fordult hittestvéreihez.

„Akik fél életen át szenvedtek fajukért és vallásukért..., nem igen segíthetnek többé magukon. Hordani kell a keresztet, mely ez esetben a zsidóság keresztje. De minden felvilágosult zsidó apának az a kötelessége, hogy keresztény gyermeket neveljen. Zsidaim »Ha az ember bálba megy, frakkot ölt!« Szegény gyerekekre úgyis elég szenvedés vár...; Hárítsuk el nehéz útjukból legalább a zsidóság fölösleges akadályait... A zsidó faji jelleg lehetőleg elmosódjék, ez a cél, az új zsidó nemzedékek egyetlen józan és áldásos célja.”³⁴

Könyvében Ágoston a zsidó identitás feladását és a nemzeti, vallási és gazdasági asszimiláció vállalását is fejtegeti. Azt írja, muszáj, hogy a zsidók elszánják magukat a helyzet rendezésére, és meg kell érteniük, „[h]ogy a fogadó nép között, akik szabadelvűen bántak velük, egyenlő jogokat adtak nekik elvárható, hogy a zsidók, kik élvezik ezen kiváltságokat, szellemben és lélekben egyenlővé váljanak velük és közöttük eltűnjenek”.³⁵

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

Csupán néhány hétbe telt az első világháború kitörése után, hogy a zsidók magyar állampolgárokkénti lojalitása megkérdőjeleződjék. Úgy látszott, a zsidók vonakodnak a katonai szolgálattól, különösen a fronton.* Egy szegedi hetilap már 1914. október 1-jén feltette a kérdést: miért nem találunk több zsidót a csatatéren? Mindközben egy kis besztercei hetilap és a Földműves Szövetség hivatalos lapja is foglalkozott a zsidókérdéssel. Azzal is megvádolták a zsidókat, hogy kicsit sem lojálisak lakóhely szerinti országuk irányában, mivel hittestvéreik az „ellenség” sorait gyarapítják (lásd Ágoston, fent). A háború első négy hónapjában temérdek, zsidókat bíráló cikk született.³⁶ Olyan hevesen záporoztak a kritikák a zsidókra, hogy a katonai vezetés védelmükre kelt. Ez azonban nem volt meggyőző, ezért a zsidó közösség egy Magyar Zsidó Hadi Archívum létrehozásának érezte szükségét, hogy dokumentálni tudja a zsidók részvételét a háborús erőfeszítésekben.³⁷

„Számítsuk össze azokat, kik minden korosztályból, minden hivatásból álltak csatasorba s vívták meg a harcokat” – írta Prohászka 1918-ban.

„...akik berukkoltak a frontokra s nem rekedtek a trenszekereken, kik a drótsövények előtt állnak s nem az irodák, a Haditermény-részvénytársaság s a bankok asztalai mögött lopják a napot. Menjünk végig a frontok gyűrődésein s tapasztaljuk meg, hogy minél közelebb jutunk a tűzhöz, annál több ott a keresztény nép, s minél hátrább kerülünk, annál több ott a zsidó. Az pusztul, ez óvja az irháját, ...a jövőndő magyar kultúra javára.”³⁸

Vázsonyi 1918 szeptemberében megjelent cikke³⁹ további megjegyzésekre késztette Prohászkat. Prohászka azzal vádolta meg a zsidókat, hogy irodákban és raktárakban rejtőznek el és hogy többségük meghátrált a golyók és gránátok hangjára. Aggodalmát fejezte ki azon egyetemi hallgatók miatt is, akik tanulmányaikat hanyagolták el azért, hogy védjék a hazájukat, miközben mások elfajzottságukban maradtak otthon.⁴⁰

Hazafiatlannak számított a nyereszkesedés, az áruk elrejtése és felhalmozása, továbbá a feketepiaci adásvétel. És a zsidókat, különösen 1915 után, azzal vádolták, hogy részt vesznek mindezekben a tevékenységekben. Az országgyűlésben Frey János képviselő a naplopás és nyereszkesedés vádjával támadta meg a zsidókat.⁴¹ Különösképpen azt tartották róluk, hogy főként ők élnek vissza a hadi megbí-

* Valójában meglehetősen sok zsidó szolgált a hadseregben, azonban nagy részük nem a fronton teljesített szolgálatot. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés kötelező katonai szolgálatot hozott magával, de azoknak, akik középfokú iskolai végzettséggel rendelkeztek, lehetőségük nyílt arra, hogy egyéves önkénteskedéssel váltsák ki a rendesen hároméves katonaságot. Sok zsidó férfi jogosult volt erre a programra, aminek elvégzésével ráadásul felvételt nyerhettek a tisztképzőbe. Ennek eredményeképpen a tartalékos tisztek között aránytalanul sok lett a zsidó. Ettől nem teljesen függetlenül a zsidók felülreprezentáltak voltak a nem harcoló egységekben, amit a felsőoktatásban megszerzett különleges készségeiknek köszönhettek. Deak, István: *Homeless Defenders of the Homeland: The officers of the Habsburg Monarchy*, in Glatz, Ferenc (szerk.): *Hungarians and Their Neighbors in Modern Times, 1867–1950*, New York, Columbia University Press, 1995, 48.

zatásokkal. Nagy botrány tört ki, amikor egy zsidó gyáros silányabb minőségű szövettel látta el a hadsereget az egyenruhákhoz, amivel kapcsolatban Patai József zsidó író védekezésül azt az érvet hozta fel, hogy „a rossz szövet leszállításának nélkülözhetetlen előfeltétele volt, hogy valakinek át is kellett vennie – ezt pedig nem zsidók csinálták”.⁴²

Miután teljes mértékben meggyőződtek a zsidók megbízhatatlanságáról, mindennaposakká váltak a kormány által jóváhagyott razziák. Szabolcsi ezeket a rajtaütéseket *oblavának* – zsidórazziának – nevezte, mivel semmilyen más vallású polgárnak nem kellett hasonló eljárást elszenvednie.⁴³ Az afölötti igyekezetben, hogy véget vessenek a felhalmozásnak, egy budapesti rendőri razzia hatvan kilogramm disznózsírt, kilenc kilogramm paprikát, tizennyolc kilogramm lisztet és több mint kétezer galíciait fogott el. Szatmárban százötven zsidót kísértek hosszú sorokban a rendőrségre, noha vádemelésre végül nem került sor. Nyíregyházán a kommandósok hetven zsidót tereltek össze a Royal Szálló elé, majd nyilvánosan megmotozták őket, és szabadon eresztésük előtt még lefoglalták a pénzüket, kabátjukat és pantallójukat. Munkácson egy katonaszökevényeket kereső katonai egység körbevette a zsinagógát. Hasonló céllal Sátoraljaújhelyen hosszúra nyúló és brutális razziát hajtottak végre 1918. július 16. és 20. között. A csendőrség és a rendőrség együtt tört be a szefárd zsinagógába, ahol megverték az imádkozó embereket, majd a még vérző, sebesült zsidókat végigterelték az utcákon.

A következő öt napban számos helyszínen hasonlóképpen razziáztak. Zsidókat állítottak meg a pályaudvaron, őrizetbe vették őket, a pénzüket lefoglalták, és adót vetettek ki rájuk, amit a helyszínen kellett kifizetniük. Érmihályfalván a teljes zsidó lakosságot elfogták és keresztülterelték az utcákon a nyereszkesedők és katonaszökevények utáni hajzában. Szerencsen három napig folyt a razzia, a zsidó boltosokra pedig adót vetettek ki. A kisvárdai zsidók a csendőrség utasítására csak három rend alsóneműt és két pár zoknit tarthattak meg. A legnagyobb feltűnést az az 1918-as eset keltette, amikor is *jom kippur*kor kétezer, szuronnyal felszerelkezett katona hatolt be Máramarosziget zsinagógáiba, s iratellenőrzés ürügyén – mivel az ünnepek miatt senkinél nem voltak iratok – százakat vettek őrizetbe és vittek el.⁴⁴

Amíg a razziák a kormány elsődleges eszközei voltak a zsidók hazafiatlan viselkedésének felszámolására, addig az egyház tagjai, akiknek nem álltak rendelkezésükre efféle eszközök, a vonatkozó irodalom minél nagyobb példányszámú terjesztésére összpontosítottak. Zichy Gyula püspök támogatásával jelent meg Martinovich Sándor *A zsidókérdés* című könyve, amelyet ingyenesen küldtek ki a frontra. A hazafiasság motívumára összpontosító könyv szerint a zsidók „hazafiatlanok és önzők”, „cinikus, alacsony l[elkek]”, akik „bujkálnak”, hogy „ővj[ák] az irháj[ukat]”.⁴⁵ Az újonnan megalapított *Központi Sajtóvállalat* (KSV) egymillió példányban terjesztette Prohászka cikkét (lásd fent), amelyben a hazafiságnak a zsidók körében megmutatkozó hiányáról szólt keresetlen szavakkal.⁴⁶ A pap Bangha Béla hadikötvényt bocsátott ki azzal a céllal, hogy antiszemita kiadót alapíthasson. Országos kampányában házról házra járva sikerült több tízmillió koronát összegyűjtenie,⁴⁷ aminek segítségével megalapította az antiszemita Központi Sajtóvállalatot. Ez a

társaság, amelynek élén több egyetemi tanárt találunk, hozzájárult azoknak a zsidókat elítélő hangú könyveknek és cikkeknek az elburjánzásához, amelyek már amúgy is elárasztották a piacot.⁴⁸

Milotay István és egyéb értelmiségiek írtak „[a zsidó] bankvarak lakosai[ról], akik az angol páncélos tankokra emlékeztető gépkocsikon robognak keresztül-ka-sul egy nagy, rothadt város utcáin, melynek sötét sikátoraiban és vak háztömbjei mögött öklét rázva ül az éhségtől ájult magyar hivatalnoki nyomor, mialatt... [e zsidók] arcán a győzelem fénye öntelten... szemtelenkedik... gyémántgyűrűs [kezeikkel] eszik a szőlőt a mulatóhelyeken és színházak zsöllyéiben”.⁴⁹ Tormay egy, a háborús időkben lejátszódott esetet írt le: egy zsidó tulajdonú élelmiszerüzlet előtt állt a sor Budapesten. Tormay egy hangosan reklamáló zsidót figyelt meg a sor végén, és rámutatott.

„A tömeg helyeselt és nem vette észre, hogy a semita faj csupán a sor két végén foglalt helyet, de a tolongók, a szegények, az éhezők között, mint vásárló, nem állt ebből a fajból egyetlen egy sem... Szimbólum volt ez, Budapest sűrített képe. Az eladó és a lázító ők voltak. A vevő és a lázított pedig a fővárosi nép.”⁵⁰

Sok magyarban az a benyomás alakult ki, hogy a háború érintetlenül hagyta a zsidókat, akik megkerülték a frontszolgálatot és (felhalmozás útján) a saját hasznukra tartották vissza a szükséges ellátmányokat, ezzel pedig megőrizték a háború előtti életszínvonalukat... többen pedig egyenesen úgy beszéltek a háborúról, mint ami még javított is a zsidók körülményein, miután nyereszkeskedéssel megtömték a zsebeiket.

Mindemellett kivételek is akadtak e monolitikus ábrázolás alól. Néhány magyar, például Baltazár Dezső debreceni református püspök is felemelte szavát a zsidókkal szemben tapasztalható kegyetlen bánásmód ellen: „Az antiszemitizmus hanyatló társadalmak világnézete! A magyar zsidóság tehetsége, szorgalma, kitartása, áldozatkészsége a társadalomnak rendkívüli értéke. Akik ellene fordulnak, irigyek, gyűlölködők és tehetetlenségből teszik.”⁵¹ Amikor Baltazár püspök a zsidók értékeivel kapcsolatban fejezi ki gondolatait, jellemzően nem tesz említést semmilyen közvetlen érzéséről irányukban; még akkor jár ehhez a legközelebb, amikor a zsidók „áldozatkészségét” említi.

A zsidókat az a vád érte, hogy a zsidó lojalitás lakmuszesztjén (hogyan viselkednének háborúban) csúfos kudarcot vallottak. Azonban a zsidók háború idején észlelt szerencsétlen viselkedése csupán megadta az alkalmat arra – nem pedig az elsődleges kiváltója volt –, hogy a magyarok elvégezzék azt az elszámolást a zsidókkal, amire már amúgy is készültek. Mint fentebb már említettük, a zsidók kivonták magukat a „keresztény nevelés megművelő ereje” alól (ez egy ékesszólóbb és a keresztény hit szerint szabatosabb megfogalmazása annak, hogy a zsidók kivonták magukat a reform alól). Hogy ez a „megművelő erő” nyílt áttérést jelentett vagy valami mást, az a vélemény kifejezőjétől függött. Mindenesetre a zsidók *zsidókként* épültek be a társadalom minden dimenziójába, és ez a társadalomnak

kárára vált. Fajként, kasztként, vagy nemzetként, de a zsidók államot alkottak az államon belül; a hittestvéreik előnyben részesítésével pedig inkább a saját gazdasági érdekeiket mozdították elő, mint a nemzeti gazdasági érdekeket.

Bár a háború utáni törvényhozás megpróbálta visszanyomni a zsidókat domináns pozícióikból, a végéhez közeledő, elvesztett háború törvények nélküli légköre lehetővé tette a magyaroknak, hogy korlátozatlanul töltsék ki gyűlöletüket a zsidókon.

VÖRÖSTERROR ÉS FEHÉRTERROR

A háború végének közeledtével a kormány szétesett, a légüres teret pedig egy kérszerű liberális-munkapárti koalíció töltötte be Wekerle Sándor vezetésével, amely aztán 1918. október 31-én utat engedett az őszirozsás forradalomnak. Károlyi Mihály gróf lett a miniszterelnök, és Magyarországot egy hónappal később független köztársaságnak nyilvánították. Amikor Tormay kifejezte felháborodását azzal kapcsolatban, hogy a zsidók nagy számban vettek részt az őszirozsás forradalomban, „tizenegy zsidó[ról] és nyolc bűnös magyar[ról]”⁵² beszélt – világossá téve, hogy nézete szerint a zsidók sohasem voltak magyarok. Azzal pedig, hogy őket nem „bűnösökként” írta le, azt a nézetét fejezte ki, miszerint nem is várhatunk semmi egyebet tőlük.

Károlyi ezt a hatalomátvételt vértelen forradalomnak nevezte, amely Budapestre talán igaz lehetett, de vidéken a következő két hétben elszabadultak az addig felgyülemlett zsidóellenes érzelmek. Tótkomlóson a csőcselék 1918. november 1-jén rátámadt a rabbilakra, ezután megölte a kántort, és kifosztotta a házát. Egy Erdős Sándor nevű mérnök feleségével és gyermekével együtt nyomtalanul eltűnt. Egy hetvenöt éves zsidót, Schwarz W. Illést az otthona előtt öltek meg. A megmaradt nyolc családnak írásban adták parancsba, hogy huszonnégy órán belül hagyják el a várost. Minden zsidó otthont az utolsó szögig kifosztottak. A Nagyszombatban és környékén élő zsidók százmillió koronát is meghaladó károkat szenvedtek el. A környező falvakban zsidó földtulajdonosok házait égették porig, a jószágot elvezették és megölték, zsidó boltokat fosztottak ki. Kistrácon az ellopott árucikkeket azonnal eladták a helyi vásárban, Nagykállón pedig nemcsak az összes boltot fosztották ki, hanem a zsidók minden pénzét is elvették.* Az érintett családok száma a jelentések szerint 6206-ra rúgott, és a belügyminisztérium a károkat egymilliárd koronára becsülte.⁵³

Károlyi kormánya képtelen volt eleget tenni a békekonferencia ismételt felszólításának, miszerint további területeket kell kiűritene és semleges övezetet létrehoznia a magyar és a román haderők között, így azután el is bukott. A válság eredménye sietős megegyezés lett a szocialisták és a kommunisták között, akik magukra vették

* Szabolcsi Lajos felsorolja csaknem az összes pogrom helyszínét: Balkány, Kállósemjén, Pócspetri, Ada, Belatinc, Beszterce, Csánytelek, Csorna, Endréd, Gálszécs, Görbő-Pincehely, Gyulaj, Hagymászlapos, Jászkarajenő, Kistrács (ahol a piacon adták el a rablók az elrablott holmikat), Kiszvárd, Koppányszántó, Körösbökény, Mezőkovácsháza, Mohol, Nagysáp, Péterréve, Rozgony, Szenice, Szentes, Tab, Tolna-Tamási, Vásárosnamény.

a felelősséget, és koalíciós kormányt alakítottak, amelyben a kommunisták voltak túlsúlyban. Csaknem közvetlenül ezután a kommunisták vezetője, Kun Béla tanácsköztársaságot (azaz proletárdiktatúrát) kiáltott ki Magyarországon. Tormay jókora meglepetésére a magyarok körében tulajdonképpen meglehetősen népszerűségnek örvendett a Tanácsköztársaság kihirdetése, mivel a háború utolsó évében „[a zsidók elleni] progromról beszélt az elkeseredett frontkatonaság: »csak egyszer legyen vége a háborúnak«”. „Leszámolásra készült a nép és ökle lassan, rettentően emelkedett a bűnösök fölé.” De ahelyett, hogy „a galíciai bevándorlottak..., lánckereskedők..., uzsorások...” ellen indultak volna, „a magyar kastélyokra és udvarházakra, a magyar hatóságokra” csaptak le. A célpontok e megváltozására pedig csakis a zsidók miatt kerülhetett sor – írta Tormay.⁵⁴

A Magyar Tanácsköztársaság e támogatottsága rövid életűnek bizonyult. A kommunisták programjának radikális természete rövid időn belül országos felzúduláshoz vezetett. A köztársaság élén Kun Béla – egy zsidó – állt (gyakorlatilag ő vezette a kormányt, noha a hivatalos beosztása külügyi népbiztos volt). A Forradalmi Kormányzótanács huszonkilenc tagja közül tizennyolc volt zsidó, a negyvenöt népbiztos közül pedig harmincketten voltak zsidók vagy zsidó származásúak. A vezetők e csoportjához hozzá kell adni a megyei szintű vezetőket és a szövetséges politikai csoportok tagjait.⁵⁵ Ezért aztán Bajcsy-Zsilinszky Endre és a hozzá hasonlóan gondolkodók számára a „kommunista” megnevezés nem ragadta meg az új kormány lényegét. Azt inkább a „zsidó” kormányban látták: a magyar állam felbomlásával a „hatalom... a zsidók ölébe hullott”.⁵⁶

A püspöki zsinat rosszallása jól jelképezi az országszerte uralkodó hangulatot: „A bolsevizmus szörnyű garázdálkodása felzaklatta a lelkiismereteket és felébresztette a keresztény öntudatot.”⁵⁷ 1919-ben sok magyarnak úgy tűnt, hogy zsidók

„lopakodnak be az orosz határokon Európa szívébe és összefognak azokkal, akiknek az arcuk hasonlít az övékhez. És ilyenek Párizsban is vannak és Londonban és New York-ban is... Oroszországban Trockij-Bronstein, Krassin-Goldgel és Litwinow-Finkelstein, Radek és Joffe a mindenható. Münchenben Kurt Eisner a bajor népállam ura és elnöke, Berlinben a katonatanács élén Beerfeld, a munkástanács élén Hirsch áll. Bécsben Renner, Adler, Deutsch és Bauer kezében a hatalom. És Budapesten... Véletlen lenne ez?”⁵⁸

A zsidó közösség időről időre szembeszállt ezekkel a vádakkal, és védelmében a magyar haza iránti elkötelezettségi nyilatkozatait hozta fel egyfelől, másfelől ünnepélyesen kijelentette, hogy a judaizmus vallás, nem pedig nemzetiség – mintha csak a zsidógyűlölet abban a félreértésben gyökerezne, hogy a zsidókat nemzetiségnek tartják, és ha ezt az egy pontot tisztázni lehetne, visszahúzódna a gyűlölet.⁵⁹

„A zsidóság már kétezer év óta csak vallás és nem nemzet vagy nemzetiség. Ezen az ősi vallási állásponton volt az Országos Rabbiképző Intézet és ezen az állásponton van ma is. Azt vallottuk és azt valljuk, hogy a magyar zsidóság a magyar nemzet

szerves része, az volt és az marad. A magyar zsidók vallásuk érintetlensége mellett a magyar nemzet fiai. Ebben a szellemben fogjuk munkánkat a felekezet és az ország javára folytatni.”⁶⁰

Az ehhez hasonló ünnepélyes kijelentések nem hatottak a legtöbb magyarra, akik nagymértékben a zsidókat tartották felelősnek a vörösteror rémuralmának előidézésében: ez a szélsőséges és kegyetlen rendszer éppen azon ügyködött, hogy megdöntsön minden olyan intézményt, amely a lakosság valamelyik szegmensének fontos volt. A zsidóellenes érzelmeket azonban nemcsak a „zsidó” kommunista rezsim ébresztette fel, azok már egyébként is mindenütt elterjedtek voltak, amint arra egy Kuntól származó megjegyzés rávilágít: „Hogyan harcoljon tehát az a Vörös Hadsereg, hogyan legyen annak a Vörös Hadseregnek hangulata, mikor itt a tanácskongresszuson és a pártkongresszuson antiszemita izgatás, pogromagitáció történik?”⁶¹

Mindössze négy hónappal hatalomra kerülése után Kun Béla 1919. augusztus 1-jén Bécsbe szökött. A Magyar Tanácsköztársaság bukásának csak közvetlen, nem az átfogó kiváltója volt a románok elleni sikertelen hadjárat, amelyet a románok Budapestre való bevonulása követett. Az ezt követő néhány hónapban fejtelenség uralkodott, tiszavirág-életű kormányok követték egymást, tárgyalások zajlottak az antanttal, és ekkor tört ki a fehérterror.⁶² Amint megszűnt a kommunista uralom, a Magyar Nemzeti Hadsereg tisztjeinek utasítására cselekvő katonai egységek azonnali tisztogatást szerveztek és hajtottak végre a kommunisták és a kommunistaszimpatizánsok körében, továbbá megtorló akciókba kezdtek azokkal szemben, akik a proletárdiktatúra nevében követtek el bűncselekményeket. E tisztogatások célpontjai voltak a zsidók, akik kiemelkedő szerepet játszottak a kommunista forradalomban.

„Ügy tartják róla [Friedrich István miniszterelnökről], hogy a fehérterror uralmának bevezetését javasolja, amelyhez képest Kun Béla vörösterorja úgy fog festeni, mint a bakkecske az elefánt mellett”⁶³ – írta H. H. Bandholtz vezérőrnagy, a Magyarországra érkező Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagja. Bandholtz olyannyira tartott a magyarországi zsidókkal szemben megnyilvánuló gyűlöletől, hogy hivatalos távirattal próbálta megakadályozni egy zsidó tiszt, Nathan Horowitz ezredes látogatását.

„Bliss tábornokhoz ebben a témában írt levelemben elmagyaráztam, hogy bár nem minden bolsevik zsidó, s nem minden zsidó bolsevik, mindazonáltal Kun Béla, a magyar bolsevista vezér, gyakorlatilag az összes hadnagya és követőinek többsége az, s ennek eredményeként a magyar egyszerűen dühös és elszánt arra, hogy megszabaduljon a szemita befolyástól.”⁶⁴

* A Bandholtz könyvéből vett idézetek forrása az alábbi magyar kiadás: Bandholtz, Harry Hill: *Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon*, fordította Baktai Erik, Budapest, Magyar Világ Kiadó, 1993.

A zsidó lakossággal szembeni ellenségesség példa nélküli foka tükröződött a zsidók szokatlan reakcióiban. A zsidó fiatalok önvédelmi kommandós egységet alakítottak a zsidó negyedbeli utcai támadások ellen.⁶⁵ A pénzember Polnay Jenő elnöklésével megalakult a Magyar Zsidók Országos Szövetsége azzal a céllal, hogy közbenjárjon a nyugati katonai misszióknál és a kormánnyal együttműködve dolgozzon az ellenséges érzelmek visszaszorításán. Százezer zsidó – Budapest zsidó lakosságának negyven százaléka – fordult közvetlenül a békekonferenciához egy beadvánnyal, amely szerint az életük olyannyira elviselhetetlenné vált, hogy már inkább választanák a román haderő megszállását.⁶⁶ Azok a zsidók, akik menthetlennek tartották a helyzetet, egy negyedik irányba indultak el: „Áttérési járvány vette kezdetét”; „*Echt judisch* [Hamisítatlanul zsidó!]” – kiáltott fel Prohászka püspök, meglátván az áttérésre várakozók hosszú sorait.⁶⁷ Mindössze néhány nap alatt a huszonhét főúri zsidó család összesen huszonhárom tagja tért át a keresztény hitre; és nem is csak a nemesi rangot elnyert zsidók érezték szükségesnek megtenni ezt a lépést: egyedül Budapesten több mint tízezer zsidó kikeresztelkedett.⁶⁸

„A Nyugat-Magyarországról érkező hírek mindenféle atrocitásról számolnak be a magyarok részéről, akik mészárolják a zsidókat, akaratukat rákényszerítve a lakosságra” – írta Bandholtz.⁶⁹ Ezeket nem egyházi személyek követték el, de a gyilkos különítményeknél lelkészek is voltak,⁷⁰ akik a beszámolók szerint sok esetben áldásukat adták ezeknek a tetteknek az elkövetésére.⁷¹ Az agresszió – avagy megtorlás – összességében sokkal súlyosabbnak bizonyult vidéken: szinte kivétel nélkül minden nagyobb településen előfordultak kivégzések, akasztások, felnégyelések és a zsidók összefogdosása.⁷²

De a városok semmi esetre sem jelentettek kivételt. Budapesten a kormányzó Horthy admirálisnak a „bűnös város” megbüntetésére tett ígéretét beteljesítendő szervezett pogromok történtek, bebörtönzéseket és kivégzéseket elrendelő különbíróságok álltak fel, és speciálisan erre az alkalomra kiépített internálótáborok létesültek.⁷³ Vaktában szerveződő csoportok zsidó hallgatókat és egyetemi tanárokat támadtak meg a városban; az első héten négyszáz zsidó került kórházba.⁷⁴ Az antant küldötte, Sir George Russell Clerk meglepettségét fejezte ki az antiszemita plakátok láttán (amelyeket az akkori propagandaügyi miniszter, Haller István irányításával bocsátottak ki). A városszerte mindenfelé kihelyezett falragaszokon olyan, zsidókat ábrázoló karikatúrákat lehetett látni, amelyek könnyűszerrel ösztönözhettek pogromokra.⁷⁵ Az *Új Nemzedék* nevű lap egyetértett Prohászkaával abban, hogy Magyarországnak meg kell szabadulnia a zsidóitól, és azt kívánta, bár jönnének a fehérterroristák Budapestre, hogy ott folytassák a gyilkosságaikat.⁷⁶

„Budapestnek, ennek a kultúra uborkafájára gyorsan felkapaszkodott városnak [van egy] szégyenfoltja... a városnak középpontjában... kanyarog egy csomó piszokban fulladozó utca. Az idegen missziókat amelyekkel elhitetik, hogy Magyarország kulturátlansága, vadsága és erőszakosan feltámasztott felekezeti türelmetlensége nyilvánul meg a galíciaiak elleni felháborodásban... ezekben az utcákba kellene elvezetni, hogy lássák, milyen élet folyik itt. [A cikk ezt követően azt részletezi, hogy

noha az utcákon nagy a nyüzsgés, ezt nem lehet valódi forgalomnak nevezni, mivel a „koszos ortodoxok” egyszerűen csak „lánc”-ügyleteket csinálnak, ahol is fokozatosan hasznot húznak mindenfajta árucikkből oly módon, hogy sorban egymásnak adják el az árucikkeket, és eközben mesterségesen felverik az árát mindennek, ezzel pedig jókora haszonra tesznek szert.] Műhelyt alig látni, a gettó kávéházaiban mindent lehet kapni. Könnyű megállapítani azt is, hogy errefelé határozottan jobban élnek a munkátlan emberek, mint kifelé a VII. kerület részeiben, ahol a munkanélküliek ezrei nyomorognak. Rengeteg pénzt költenek a gyomrukra, viszont sem testi sem szellemi munkát nem végeznek. Nyilvánvaló, hogy csakis üzleti tevékenységből vásárolhatnak.”⁷⁷

Egy korábbi cikkében a *Nemzeti Újság* azzal magyarázkodott, hogy a kegyetlenkedések csak megtorlásként szolgáltak azért „az orgyilkos forradalom[ért, amely] a galiciáner vér és a hadi neurózis nászágyán született meg”.⁷⁸ A későbbi miniszterelnök, Teleki Pál gróf szemében a rémségek mind magában a zsidókérdésben gyökereztek.

„Azt tartom és azt hiszem a magyarságnak széles rétegei velem együtt azt tartják, hogy azok a zsidók, akik velünk éreznek, akiknek családja régóta lakik e földön, akik elismerik azt, hogy ez a Magyarország csak a magyar nemzeti eszme és a magyar kereszténység erkölcsi felfogása alapjain állhat meg és ebben a keretben keresik itt nálunk boldogságukat és ez ország felvirágoztatásában lelkiismeretesen közreműködni akarnak velünk, azokra a felvetett zsidókérdés nem vonatkozik. Azokat nem érheti részünkről agresszivitás. De csakis az ilyent, mert aki ezeket az elveket nem teszi feltétlenül magáévá, az nem lehet igaz magyar, az nem lehet őszinte honpolgára Magyarországnak.”⁷⁹

„Szegedi Férfiak”⁸⁰ néven voltak ismertek azok, akik hathatósan közreműködtek a fehérterror levezénylésében, köztük a hadsereggel – különösen a még aktív császári és királyi („*kaiserlich und königlich*” – *KuK*) tisztekkel. Jelen voltak köztük a hivatalnoki kar és a közigazgatás tagjai, a frissen létrejött utódállamokból érkezett menekültek, akik korábban köztisztviselők voltak, egyetemet végzetek és a papság is.⁸¹ Vezérmotívumuk „a keresztény nemzeti kurzusként”^{*} kikristályosodott „szegedi gondolat” volt – ezt Prohászka úgy írta le, mint

„protestáció[t] azon intellektuel és gazdasági rendszer ellen, amely kivetköztetni akarta a nemzetet a kereszténységből éppen úgy, mint faji érzéséből, mely egy buta liberálisizmus szemfényvesztő korszakában meghamisította és elnyomta a nemzeti génuszt, mely halálos csapást akart mérni a keresztény nemzeti kultúrára és miután

* Nagy-Talavera, Nicholas M.: *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Rumania*, Stanford, Calif.: Hoover Institution Press / Stanford University, 1970, 96. A háborút követő nacionalizmus erős revansizmus-felhangokkal is bírt. Magyarország veresége a területei kétharmadának elvesztését jelentette, és az ország eredeti határainak visszaállítása jóformán minden magyar elsődleges célja volt.

szétrobbantotta a hadsereget, összetörte a magyar kardot, a magyar címert, tönkretette Magyarországot és sakterkések alatt vérbe akarta fojtani a magyarságot... Ezt az igazságot nem szabad elfelejteni... Ez nem gyűlölet, hanem szeretet, önszeretet s fajszeretet.”⁸²

Prohászka három pontban foglalta össze, mit kívántak ő és társai: megakadályozni, hogy összeomljon a keresztény társadalom, gátat vetni Magyarország elzsidósításának és segíteni a jó szándékú és nemzeti érzelmű zsidóknak abban, hogy összeolvadhassanak a keresztény-nemzeti társadalommal. Ezek után megkérdezte: „De hát milyen jogon nevezik ezt antiszemitizmusnak? Antiszemitizmus-e, ha azt akarjuk, hogy Magyarországon a magyar keresztény nemzet tartsa meg hegemoniáját. Ez nem antiszemitizmus, hanem hungarizmus, ez nem hajsza, nem felekezeti széthúzás, hanem ez nemzeti önvédelem.”⁸³

A „Szegedi Férfiakat” koordináló testület a Társadalmi Egyesületek Szövetsége (T. E. Sz.) volt, amely nyilvános részlegei mellett titkos alosztályokból is állt. Ezek száma az ellenforradalmat követően úgy tízezerre duzzadt, és a legkülönbélebb egyesületek tartoztak hozzá. Ezeket az egyesületeket az arra adandó válaszként hozták létre, miszerint „a kormány nem tett semmit Magyarország védelmében, sem a határain belül, sem nemzetközileg”. A fentieken túl C. A. Macartney történész számítása szerint 1919 és 1922 között 212 „nyilvános” hazafias szervezetet alapítottak.⁸⁴ Ezek egyike volt a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE), amelyet az a Gömbös Gyula alapított és vezetett, akit majd 1932-ben miniszterelnökké választanak.⁸⁵

A MOVE mellett a legnépszerűbb csoport az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) volt. Az ellenforradalom legelső napjaiban az ÉME vezetését főként katonai kulcsfigurák és a nemzetgyűlés képviselői alkották.⁸⁶ Tagsága a középosztályból, valamint a diákok és korábbi katonatisztek közül került ki, és csupán néhány hónap alatt mintegy nyolcvanezer fősre duzzadt.⁸⁷ Az Ébredő Magyarok kitűzött célja „a tiszta keresztény erkölcsök és a nemzeti érzés országos uralmának” visszaállítása, továbbá „a zsidók által terjesztett ártalmas tanok kiirtása” volt.⁸⁸ Az egyház nézetével szembehelyezkedvén, miszerint a keresztség megszünteti a zsidóságot, a következőket nyilvánították ki:

„Ezerszer is megkeresztelhetik a zsidót; szemita fajtát sohasem vetkőzheti le. Ha jó zsidó marad, még tisztelhetik azért, hogy nem hagyta el ősei hitét, de nem látjuk, miért kellene magunkkal egyenlőnek és fivérünknek tekintetünk attól a pillanattól fogva, hogy izraelita felekezetét a keresztény egyházzal cseréli fel.”⁸⁹

Az Ébredő Magyarok politikája hazai szinten az volt, hogy megkísérelje korlátozni a zsidók részvételét a fogyasztói szükségletek kereskedelmében, és számszerűleg, valamint foglalkozásukat tekintve is szabályozni próbálja a zsidó népességszámot „a viszonylagos súlyukkal összhangban”, ezzel kísérelvén meg minimálisra csökkenteni kozmopolitizmusukat, amely mindenfajta nemzeti érzést elpusztított, és

a „destruktív, erkölcstelen örökségük” eredménye volt.⁹⁰ A kereszténység egészének képviselőit is jogot formáltak:

„Magyarországon az antiszemitizmus a kereszténységet kívánja megvédelmezni az előrenyomuló judaizmussal szemben, és nemcsak a – mégoly sajnálatos – helyi körülmények közt kívánja kifejtetni tevékenységét, hanem az Európa minden részén élő keresztények érdekeit támogatja, és a világ minden olyan részén élő keresztényeket, ahol keresztény civilizáció épült ki, vagy ahol keresztény civilizációnak kellene kiépülnie!”⁹¹

Az általános felháborodás és az egyedi követelések között ingadozó ezer meg ezer magyar az elégedetlenségét oly módon fejezte ki, hogy belépett a háborút közvetlenül követő, Kun utáni időszakban szárba szökkenő számtalan egyesület valamelyikébe. Szembeszökő az a gyorsaság, amellyel ezek az egyesületek létrejöttek, figyelembe véve a háború végén uralkodó általános fejetlenséget és az ország politikailag megosztott helyzetét a rákövetkező egy évben. Távol voltak attól, hogy szélsőségeseknek lehessen nevezni őket – ha a szélsőséges alatt marginálist értünk –, hiszen számos képviselő is tagja volt ezeknek a szervezeteknek, és ezzel a kormányt bizonyos fokig csak a tétlen szemlélőjévé tették a heves zsidóellenes kitöréseknek. Sőt a kormány azon tagjai, akikről gyanították, hogy kevesebb mint „egy százalékban magyarok”, azon vették észre magukat, hogy képtelenek megvédeni vagy megtartani hivatalukat.

Gróf Bethlen István bukásához egy 1920-as pótválasztáson hozzájárultak az ÉME jelöltjének vádjai, melyek szerint Bethlen se nem magyar, se nem keresztény, ellenben zsidóbarát és zsidó származású, a Bethlen név pedig a zsidó Bettelheim rövidítése. Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök (1920. március 15.– július 19.) levelet kapott a párizsi békekonferencia magyar főtárgyalójától, gróf Apponyi Alberttől, aki arra a tényre hívta fel a miniszterelnök figyelmét, hogy a zsidók üldözése nem áll az ország érdekében, és amennyiben tovább folyik, őt nem tarthatják felelősnek azért, ha a tárgyalások esetleg kudarcra végződnek majd. Simonyi-Semadam továbbította Apponyi figyelmeztetését a nemzetgyűlésnek, és ez elég volt ahhoz, hogy veszélybe kerüljön a státusa „magyar hazafiként”. Nem sokkal ezután elkezdtek kifütyülni, elveszítette a ház bizalmát, és végül le is kellett mondania.⁹²

A képviselők nyilatkozatait tartalmazó irodalomból szemezgetve azt láthatjuk, hogy Zákány Gyula atya és képviselő rátámadt a zsidókra egy ÉME-nagygyűlésen.⁹³ Az esemény megtörténtét alátámasztja és bővebben ki is fejti Bandholtz naplója.

„Látogatást tett nálam Mrs. French Kaliforniából, aki valamiféle választójogi javaslattal tartózkodik ideát, hogy beszámoljon nekem egy Budapesten lezajlott gyűlésről, és amennyiben minden állítása igaz, még mindig létezik egy örült, fanatikus banda, amelyet szét kell verni, hogy nagy előrehaladást sikerüljön elérni Magyarországon. Elmondta, hogy egy [1919.] november 30-i nyilvános gyűlésen egy katolikus pap a következőket jelentette ki: »A Biblia arra tanít bennünket, hogy bocsássunk meg el-

lenségeinknek. Én azt mondom, hogy személyesen megbocsáthatunk ellenségeinknek keresztényként, de magyarokként nem. A magyar népnek nem szabad felejtene, a zsidókat pedig meg kell büntetni. Azt mondják, szégyenletes dolog a pogromok rendezése, mi viszont azt mondjuk, hogy éppoly szégyenletes dolog, hogy kommunizmus legyen a huszadik században, s nekünk volt belőle részünk.« [sic!] A második szónok egy Zárkány nevű professzor volt, aki...a következőket jelentette ki: »A zsidó kérdés a magyar nép által rendezendő nemzeti kérdés, mi pedig rendezni is fogjuk.«⁹⁴

Andrássy Gyula gróf és képviselő egy könyvet jelentetett meg, amelyben azt javasolta, hogy a zsidókat zárják ki a gazdaságból, és eközben a nemzetgyűlésben kijelentette: a zsidó fajt korlátozni kell, és méreteit vissza kell szorítani.⁹⁵ Budaváry László képviselő ugyanezen testület előtt átfogó beszédet tartott a „keresztény magyar nemzet ellen irtó hadjáratot folytató, liberális, szabadkőműves bolsevik zsidóságról”. Felrótta nekik, hogy nem vettek részt a háborús áldozatvállalásban, hogy miattuk kényszerült kivándorolni több százezer magyar Amerikába, hogy az ő hibájukból nem voltak szétosztható földek, az utódállamokban élő zsidók pedig megtagadták magyarságukat.⁹⁶

A *Függetlenség* negyven évvel korábbi akciójához hasonlóan Dánér Béla képviselő is az áttért zsidó Csemegi Károlyt vette elő, aki a tizenkilencedik században a kúria kiváló tagja volt. Könyvében Dánér amellett érvel, hogy Csemegi túl szigorúan járt el, amikor fizikai erőszak ügyében szabott ki büntetéseket, ugyanakkor túlságosan elnéző volt a csalással kapcsolatos ügyekben. Mivel a zsidók nem erőszakosak, a fizikai erőszakkal szemben alkalmazott eltúlzott büntetés a heves és *népi* magyarokat sújtotta. Dánér Vázsonyi Vilmos képviselő ellen is támadást indított, aki szerinte nem volt „magyar típus”, nem volt benne „csak egyetlen magyar vonás” sem, amint hogy „egyetlen csepp magyar vér [sem folyt] az ereiben”.⁹⁷ Dánért végül bíróság elé állították a kijelentéseiért. Védelmében az ügyvédje adatokat mutatott be a fokozódó „zsidó hódításról”, ami végül Dánér felmentéséhez vezetett.

Nem volt érzékelhető különbség a képviselők többsége és a kormányzat legfelső szintjén helyet foglalók álláspontja között. Teleki Pál, miután 1920 júliusában elfoglalta a miniszterelnöki széket, a nemzetgyűlés előtt tartott legelső beszédében „megbízhatatlanoknak” nevezte a zsidókat, ezt követően pedig kizárta őket a hadseregből.⁹⁸ Amikor Bethlen István 1921 áprilisában hatalomra került, a programjában leszögezte, hogy nagygyá kívánja tenni az országot – zsidók nélkül.⁹⁹ Friedrich István honvédelmi miniszter a következőt nyilatkozta: „Nem lehet tűrni, hogy egy idegen faj különböző jelszavak cégére alatt a külfölddel összefogva dirigálni akarjon bennünket. Egy zsidó internacionálé áll velünk szemben, ezzel szemben keresztény internacionálét kell állítani. Megdöbrentő, hogy mikor a kommunista elitéltek között két zsidó akad, őket az egész külföld meg akarja menteni.”¹⁰⁰

A katolikus egyház fontos lépésének tekintette „a keresztények politikai unióját” (melyben katolikusok és protestánsok együtt vettek részt), amely a Keresztényszocialista Párt megalapítását hozta magával.¹⁰¹ Bandholtz neki küldött táviratok nagy

számából úgy ítélte meg, hogy „az úgynevezett keresztényszocialisták[at]” inkább „Zsidóellenes Pártnak kellene nevezni, mert beadványaik többségét szemita honfitársaik elleni tirádáknak szentelték”.¹⁰² Az említett párttal együttműködésben alakult meg az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga nevű hivatalos szervezet (hasonlóan ahhoz, mint ahogyan azt a Katolikus Néppárt csinálta huszonöt évvel korábban), amely első elnökének Teleki Pált választotta meg.¹⁰³ Eddigre nyilvánvalóvá kellett válnia: a politikai pártokhoz csatolt „keresztény” elnevezés – Keresztény Nemzeti Párt, Keresztény Nemzeti Egység Pártja, Keresztényszocialista Párt –, akárcsak ugyanez a jelző különféle szervezetekhez és ideológiákhoz kapcsolva, elsődleges megjelölési formává lett. A magyarok hajlottak arra, hogy a magyarság aspektusainak mérlegelésekor előnyben részesítsék a kereszténység tényezőjét. Ennek az elnevezésnek kettős célja volt: egyrészt általa megkülönböztethették magukat a zsidóktól, másrészt ezzel kimutathatták szembenállásukat a zsidókkal.

Az újonnan kinevezett Teleki-kormány¹⁰⁴ anélkül, hogy kompromittálta volna a zsidókkal kapcsolatos álláspontját, 1920. július 19-én bejelentette a szándékát arra, hogy mérsékelje a velük szemben elkövetett kihágásokat. Törekvései, hogy a fegyveres erők segítségével feloszlassa az Ébredő Magyarok Egyesületét, valamint a Budapesten állomásozó különleges kommandókat, és a döntése, miszerint a zsidókérdés megoldására parlamenti bizottságot kell alakítani, lassan véget vetettek a rombolásoknak. A visszatérés a jogrendhez törvényhozással váltotta fel az erőszakot.

AZ 1920. ÉVI XXV. TÖRVÉNYCIKK – A NUMERUS CLAUSUS

Lehet, hogy Teleki miniszterelnök csak nehézségek közepette tudta megfékezni a zsidókkal szembeni erőszakot, de abban már sokkal sikeresebb volt, hogyan korlátozza a zsidók túlkapásait. Utóbbi intézkedése a *numerus clausus*ként ismert, 1920. évi XXV. törvénycikk formájában érkezett (1920. szeptember 22-én). A törvénycikk eredetileg azzal a céllal született, hogy a felsőoktatási intézményekben népfajonként és nemzetiségenként arányos képviselést hozzon létre. Ezt a lépést pedig szükségesnek tartották, mert, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre kijelentette, „Ha a zsidóság fajilag is tökéletesen beleolvadt volna a magyarságba”, akkor is aránytalan, „hogy egy 5 százalékot képviselő... csoportja... a legdöntőbb jelentőségű intézményeiben a nemzet 95 százalékos többségét majorizálja”.¹⁰⁵

A nemzetgyűlés 1919 őszén kezdte el tárgyalni ezt a javaslatot egy, a budapesti egyetem orvosi karának tanárai által írt jelentésnek köszönhetően, nem sokkal ezután pedig a jogi és a bölcsészkar is kifejezte támogatását.¹⁰⁶ Az említett jelentés követelte a felső határ, ezen belül kvóták megállapítását az egyetemi hallgatók számáról. Ugyanakkor a jelentés nem hivatkozott külön a zsidókra.¹⁰⁷ Ezzel egyidejűleg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz Az izraelita vallású orvostanhallgatók szigorlatra jelentkezésének megakadályozása címmel nyújtottak be egy aktát (a szigorlatra jelentkezés a beiratkozás előfeltételét jelentette); két diákszervezet, a Turul Szövetség és a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Országos Szövetség-

ge¹⁰⁸ pedig a felvételi követelmények megváltoztatását igyekeztek kijárni. Spontán harcok is kitörték minden egyetemen, amikor a keresztény hallgatók megpróbálták megakadályozni a zsidó hallgatók beiratkozását.¹⁰⁹ Egyébként a megmozdulások sikert könyvelhettek el: a zsidó hallgatók az 1919–20-as tanévben távol maradtak az egyetemi oktatástól.¹¹⁰

Ezeket az agitációkat a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem vezetősége nemcsak eltűrte, hanem alkalmanként nyíltan támogatta is annak ellenére, hogy az incidensekben több zsidó hallgató megsüketült vagy elveszítette a látását. Az orvoskar dékánja, Bársony János arra buzdította diákjait, hogy ne mondjanak le a *numerus clausus*ról.¹¹¹ „Ahol csak kiirtják a papokat, lemészárolják az intelligens osztályt. ..., ott találsz a zsidót!” – tájékoztatta diákjait Trikál József katolikus pap, a Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karának filozófiaprofesszora. Kmoskó Mihálynak, a hittudományi kar dékánjának a zsidó sajtó ellen intézett uszító beszéde hatására a diákok körében zendülés tört ki, majd ezt követően Az *Est* című lap épületéhez tódultak és lerombolták azt.¹¹²

„Tudja-e a magyar kormány, hogy a keresztény magyar haza minden társadalmi osztálya elsőprő erővel vágyik arra, hogy a zsidókérdést törvényhozás útján szabályozzák? Be fogja-e terjeszteni a kormány még idén a törvényjavaslatot?” – kérdezte Szabó Balázs képviselő egy interpellációban.¹¹³ A viták előrehaladtak, és a zsidókérdés rendezésére való igyekezetben ugyanolyan alapos vizsgálat tárgyává tették a zsidókat, mint annak idején a felvilágosodáskori gondolkodók – egy nyilvánvaló különbséggel. A vizsgálódók ezúttal nem azt tartották szem előtt, hogy emancipálják a zsidókat; a háború utáni elemzés azzal a szándékkal született, hogy korlátozzák befolyásukat a társadalomban. Mindkét esetre igaz viszont, hogy a zsidók aktuális helyzete nyújtott felvilágosítást a következő lépésről.

A *numerus clausus* elképzelését hamarosan kiterjesztették. Ereky Károly képviselő követelte, hogy vezessék be a korlátolt forgalmú fogyasztási árucikkek (a liszt és a rézgálic¹¹⁴) terjesztői körében is, mivel, mint fogalmazott, ezek szétosztását legnagyobbbrészt nem keresztény hivatalnokok intézik.¹¹⁵ Friedrich honvédelmi miniszter pedig azt kívánta, hogy az újságpapír elosztása az egyes lapok között legyen „összhangban az országban élő nemzetiségek számbeli megoszlásával”.¹¹⁶ (A sajtó feletti zsidó kontroll a becslések szerint ötven és nyolcvanöt százalék között ingadozott – térségtől függően.) Míg Rupert Rezső képviselő azt javasolta, hogy a mozgóképszínházak engedélyét tegyék állami monopóliummá, a bevételt pedig a háború áldozatainak megsegítésére használják fel, Teleki miniszterelnök a közvetlen újraelosztást részesítette előnyben: az „örségváltás” szándékával született 8454/1920 M. E. számú rendelete az összes moziengedélyt eltörölte, és olyan keresztényekre ruházta át őket, akik megbízható vállalkozóknak tűntek.¹¹⁷ (Az említett engedélyek túlnyomó többségét korábban zsidók birtokolták.)

Visszavonták az összes borárusítási engedélyt, és a hadirokkantak között osztották ki őket. (Ez szintén olyan foglalkozás volt, amelyben a zsidók nagy számban képviseltették magukat.) A dohányt árusító trafikok és a hasonló kis üzletek nyitási engedélyét mostantól miniszteri és katonai hivatalnokoknak tartották fenn.

Az egyéb üzletekre is vonatkozott egy rendelkezés: a boltosnak először bizonyítékkal kellett szolgálnia arra, hogy az apja Magyarországon született.¹¹⁸

Felmerült a *numerus nullus* elképzelése is, és a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia alkalmazta is ezt az irányelvet. Ez a döntés összhangban volt Teleki azon vágyával, hogy kizárja a zsidókat a hadseregből. A fennmaradó 1,6 százalék, aki továbbra is a hadsereg szolgálatában állt, László Ernő szerint a központi könyvelési és gazdasági osztályokon dolgozott a hadseregen belül, továbbá a csendőrségben, a kincstárnál, vámőrökként és a rendőrségnél, és ezeken a helyeken is csak addig maradtak, amíg nem találtak alkalmas utódokat a helyükre.¹¹⁹

Budaváry képviselő tíz pontból álló javaslatot nyújtott be, amely elég sok, a zsidókkal kapcsolatos fenyegetést tartalmazott ahhoz, hogy a segítségével el lehessen kerülni a pogromokat. Törvényjavaslata nem jutott igazán messzire a nemzetgyűlésben; érdemes azonban megjegyezni, hogy igencsak hasonlított az 1930-as években elfogadott magyar (és német) zsidótörvényekre.¹²⁰

Csupán az volt a kérdés, milyen módszerrel valósítsák meg a *numerus clausust*. Ereky képviselő ugyan kijelentette, hogy ő személy szerint elítéli az erőszakot, mégis, mint jelentette, hogy sokan erőszakhoz folyamodnának az esetben, ha bármiféle tiltakozás ütné fel a fejét a *numerus claususszal* szemben. Ilyen esetben „nemhogy megpofozzák önöket [a tiltakozókat], hanem le fogják gyilkolni a zsidóságot Magyarországon”.¹²¹ Másfelől Szmrecsányi György képviselő a Turul Szövetséggel együtt (amely követelte „a *numerus clausust* [...] a bankok, gyárak, sőt a közúti villamosvezetők szervezetében, [akárcsak] a főiskolákon”¹²²) intézményes törvények útján kívánta meg elérni a *numerus clausust*, nem pedig holmi szövetségekkel és zsidóverésekkel.¹²³

Amikor Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. július 22-én először benyújtotta a *numerus clausus* törvényjavaslatát, a zsidóellenes lépések elfogadtatását a liberalizmus végével kapcsolta össze.

„A liberalizmus szelleme a *numerus clausus*ról szóló törvényjavaslattal megszűnik. Bizonyos az, hogy minket ebben, amit most törvénybe akarunk lefektetni, senki sem előzött meg, de bizonyos az is, hogy ha valamely nemzet a világon abba a szituációba kerül, amelybe mi kerültünk itt Magyarországon, hogy a magyar állami intézményeknek kebelén felnevelt intelligenciának jókora percentje arra törekedett, hogy a nemzetet nemzeti karakteréből kivetkeztesse... akkor más nemzet is követni fog bennünket.”¹²⁴

„Ha mi korlátozzuk az egyetemekre beiratkozók számát, akkor nagyon természetes dolog, hogy igen erősen érinteni fogja a túlprodukciónak legerősebb *coefficientjét*, a zsidóságot is.”¹²⁵

* „... hogyha itt, a Házban és a Házon kívül is rendszeres támadásokat kezd a zsidóság, akkor annyira felizgatja a hangulatot, hogy mi hiába áldozunk fel népszerűségünket és hiába figyelmeztetjük az ébredő magyarokat és a népet, mégis elő fognak fordulni egyéni atrocitások.”

Gömbös, Milotay és Prohászka képviselők vitába szálltak Haller megfogalmazásával, és egy módosítást javasoltak, amelyet hetvenöt további képviselő (a képviselők több mint egyharmada) is támogatott. A módosítás azt javasolta, hogy a felvételnek *népfaj és vallás* szerinti arányos képviselettel szabjanak határt. Akárhogyan is, Bernolák Nándor és több képviselőtársa javaslatára a törvényjavaslatot végül a következőképpen fogalmazták meg: az egyetemi felvétel a *népfajnak és nemzetiségnek megfelelő* arányos képviseleten kell, hogy alapuljon.¹²⁶ Kovács M. Mária szerint a legkielégítőbb magyarázatot a végső változatra, amelyben „nemzetiséggel” helyettesítették a „vallást”, egy, a Népszövetségnek 1925-ben – a *numerus clausus* megkérdőjelezésekor – benyújtott kormányzati kérelemben találjuk.

„A zsidók esetében a faj, a vallás és a nemzetiség összekeveredik és minden országban más-más formát ölt... A szóban forgó törvény szándékosan kerül minden utalást a vallási kisebbségre, mert a vallás olyan dolog, amely az egyén befolyása alatt áll, hiszen hatalmában áll vallását bármikor megváltoztatni. A vallás éppen ezért nem alkalmas arra, hogy meghatározó szempont legyen egy kisebbség megnevezésére úgy, hogy kizárná a visszaélések lehetőségét.”¹²⁷

A képviselők kétharmada házon kívül volt 1920. szeptember 22-én, amikor a *numerus clausus*ról szavaztak. A jelen lévő hatvankét tagból heten elleneztek.¹²⁸ A hatályba léptető rendelkezés az egyetemi felvétel arányosságára vonatkozott, és statisztikai számítások alapján határozta meg az egyes népfajok és nemzetiségek arányait: ez alapján a zsidók felvételének hat százalékban szabtak határt. Két további cikkely közül az egyik a nemzethűség és az erkölcs tekintetében követelt meg feltétlen megbízhatóságot, azonban a másik szerint a már beiratkozottak felmentést nyertek ez alól a rendelkezés alól.¹²⁹

Jelen fejtegetésünk számára nemcsak a *numerus clausus* megvalósításának okai lényegesek – ezeket a legjobban Bajcsy-Zsilinszky foglalta össze: „Ha a zsidóság fajilag is tökéletesen beleolvadt volna a magyarságba”, „melyik nép venné jó néven, hogy egy 5 százalékot képviselő... csoportja... a legdöntőbb jelentőségű intézményeiben a nemzet 95 százalékos többségét majorizálja” – hanem az is, hogy egyesek milyen alapon tiltakoztak ellene.

Ezeket az indokokat megtalálhatjuk Bethlen Pál *Numerus Clausus* című könyvében (1925), amely olyan, tekintélyes magyarok véleményét gyűjtötte össze, akik szembehelyezkedtek a törvénnyel. A leggyakrabban említett okok között vallási indokok szerepeltek, továbbá az a vélemény, amely szerint a *numerus clausus* hazafiatlan. Ez a kettő gyakran össze is kapcsolódott: „Mint keresztény és hazafi a [numerus clausus] nem magyar, embertelen és nem keresztény.”, „Vallásom és magyar voltom... arra köteleznek, hogy... ugyanazon hazának fiai között különbséget ne tegyek.”, „[a numerus clausus] embertelen gondolat”.¹³⁰ Ezen túl lényeges motívum volt, hogy a szóban forgó törvény hátrányosan érinti az országról kialakult képet: „Ha politikai szempontból vizsgáljuk ennek a törvénynek jelentőségét,

annak a kérdésnek grandiózus nagysága áll előttünk, adunk-e valamit a külföld véleményére, vagy sem.”¹³¹ És közelebről: „El kell, hogy fogadjanak minket Kelet-Európa vezetőiként, ezért ragaszkodnunk kell a szigorú jogszerűséghez.”¹³²

A versenyképesség témája is számos közreműködőt erősen foglalkoztatott. A verseny fontossága mellett érvelve sokan úgy vélték, hogy a *numerus clausus*-szal felszámolódna a verseny: „Szégyelném magamat, ha akár mint ügyvéd, akár mint politikus csak azért tudnék érvényesülni hazámban, mert tiltó törvények állnák el utját ezen a két pályán az egyes felekezetekből vagy fajokból származó tehetségesebb emberek érvényesülésének.”¹³³ Megint más amellettt érvelt, hogy az államnak jogában áll megnyirbálni a jogokat, de a versenyproblémát nem oldaná meg egy ilyen intézkedés. Ez a közreműködő – másokhoz hasonlóan – rámutatott arra, hogy ha a gazdag zsidókat külföldre küldenék tanulni, ezzel csak még „értékesebbekké” válnának, mivel külföldi oktatásban részesültek.¹³⁴ Ami a szegény zsidókat illeti, ez a szerencsétlen helyzet csak megerősítené őket az elszántságukban, hogy magasabb végzettséget szerezzenek: „a zsidó fiatal a sejtjeibe rekesztett tanulási vágy tüzeivel” győzedelmeskedni fog.

Csupán egy közreműködő akadt, aki azt a nézetét fejezte ki, hogy noha felekezeti alapon a kirekesztés ellen van, gazdasági katasztrófát jelentene az „intelligens pályákra tódulás”; de ő is a későbbiekre hagyta volna, hogy foglalkozzék ezzel a problémával.¹³⁵ Peyer Károly, a szociáldemokraták vezetője terjesztette elő azt az érvelést, mely szerint a zavargásokon és félkatonai szervezetekhez való csatlakozáson keresztül elért előmenetel rossz példát mutat a fiataloknak, mivel végül „[senki] nem fog műszaki embert azok közül választani, akik jól tudnak... tányérsapkát megfelelő jassztílusban hordani, hanem [azok közül fog választani,] akik... Zürichben végeztek az egyetemet”.¹³⁶

A Bethlen könyvében közreműködők között akadtak, akik személyes meggyőződésük ellenére szavaztak a *numerus clausus* mellett. Egyikük beismerte, hogy: „Amikor a *numerus clausus*-t megszavaztuk, az vezetett bennünket, hogy a lelkesedő közhangulat kívánalmainak eleget tegyünk.”¹³⁷ Mint Peyer megjegyezte: „Azonkívül még a keresztény közösségen belül is megemeli az ember rangját, ha a politikailag megfelelő oldalon áll”, és ennek nagyobb volt a jelentősége számukra a saját meggyőződésüknél.¹³⁸ Egy másik közreműködő nem annyira ellenezte a törvényt, mint inkább bölcselkedett vele kapcsolatban: „A háború annyi rettenetességet zúdított a világra... hiedelmek születtek nyomában... [ezért] az itt tárgyalt babona is megszün[ik majd].”¹³⁹

Számítanunk kellett volna-e arra, hogy ebben a *numerus clausus*-t ellenzők véleményeit összegyűjtő könyvben fellelhetjük majd a zsidók elfogadásának bizonyítékait vagy a sikeres asszimilációjuk említésére bukkanhatunk? Mindenesetre egyik ellenvetésüket sem efféle gondolatok hatották át. Ami a megszólalók indítékait illeti, inkább az erkölcsi fensőbbiség és a pragmatizmus osztozott az első helyen.

Valamikor a háború után egy történet keringett a budapesti kávéházak zsidó köreiben. Egy zsidó pert indított egy nem zsidó ellen, és a tárgyalás végén a bíró megkérdezte a zsidót, kíván-e mondani valamit. „Igen, tisztelt bíró úr – felelte a panaszos. – Esedezve kérem a tisztelt bíró urat, hogy háború előtti ítéletet hozzon, ne háború utánit.” „Ezt hogy érti? – kérdezte a bíró. „Nos – felelte a felperes –, a háború előtt a bíró rendszerint azt mondta, hogy habár a felperes zsidó, de igaza van. Most meg azt mondja, »Lehet, hogy a felperesnek igaza van, csak hogy zsidó.«” Vámbéry Rusztem a zsidók rosszallásával dacolva kifejti, hogy a liberalizmus uralma idején Magyarországon a zsidók egyenlő jogokat élveztek.¹⁴⁰

Nem minden történész ért egyet Vámbéry értékelésével, miszerint a liberalizmus játszotta volna a kulcsszerepet a zsidók jogainak fenntartásában. Akadnak, akik – Mendelssohnhoz (lásd előbb) hasonlóan – a számos körülmény valamelyikének megváltozását tekintik a keresztények és a zsidók közti kapcsolatok megromlása lehetséges okának. Mások a bűnbakelmélethez folyamodtak: úgy látták, az 1914 és 1920 közötti viharos magyarországi időszak játszott katalizátor szerepet a kapcsolatok megszavanyodásában. Hiba lenne azonban lebecsülni a liberalizmus elhárítóképességét, amely a zsidóknak a reformmal kapcsolatos különleges kötelezettségein felül az általános egyenlőség ethoszát hangsúlyozta. A liberálisok ugyanakkor mindvégig bíztak, sőt hittek is abban, hogy a liberális környezetben élő zsidók természetes módon asszimilálódnak fognak és magyarokká válnak. Csak hogy ez nem történt meg, amint arra a régi liberális, tudós, író és politikus, ifj. Andrássy Gyula gróf rámutatott. Következésképpen a zsidókérdés – Andrássy szerint – továbbra is megoldásra várt.¹⁴¹

Andrássy apja volt az, aki 1867-ben miniszterelnökként aláírta az emancipációs törvénytervezetet. Maga Andrássy évtizedeken át a Szabadelvű Párt oszlopa volt, majd az 1900-as évek kezdetén egyes nézetei módosításával továbblépett, és 1921-re nemcsak magára vállalta a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának elnöki tisztjét, hanem később a korábbi miniszterelnök Friedrich István Keresztény Nemzeti Pártjába is belépett. „Mostanra rettenetesen kiábrándultunk az olyan jelszavakból, mint a liberalizmus, a kultúra, a nyugat vagy a civilizáció” – jelentette ki Herczeg Ferenc a Magyar Írók Nemzeti Szövetségének bankettjén mondott pohárköszöntőjében, 1920. február 4-én. Ehhez a szövetség elnöke, az ismert író, Szabó Dezső hozzátette: „Becsületes magyar ember liberális nem lehet. Mi gyűlöletre fogunk tanítani minden magyart.”¹⁴² Ez a korántsem ironikus kijelentés megmutatja, hová fejlődött Magyarországon a történelemben a liberalizmus mind általánosságban, mind a zsidók vonatkozásában. Ez pedig egyeseket – mint Andrássyt is – egyenesen kivezetett a liberális táborból.

Mivel, amint azt dr. Lencz Géza megírta, „a liberalizmus manapság összekötőkapocs a magyar protestantizmus és zsidóság között” (és ez egyformán érvényes némely katolikusokra is),¹⁴³ nem szorult magyarázatra, hogy a liberalizmus feladása következményekkel járna a zsidókra nézve. Minthogy az említett kapcsolat azon alapult, hogy osztoztak a liberális értékeken, és *nem* azon, hogy a zsidók asszimilálódtak volna a magyar nemzetbe, ez természetesen azt jelentette, hogy a

liberális korszak véget értével immár semmi sem kötötte többé össze az említett két csoportot.

JEGYZETEK

- 1 Alföldi Ede, törvényszéki bíró, A zsidókérdés Magyarországon.
- 2 Köztük volt dr. Concha Győző tudós, Lakatos László író-újságíró, dr. Ravasz László magyar református lelkész (a református egyház későbbi püspöke és teológiaprofesszor), dr. Giesswein Sándor katolikus pap és keresztényszocialista képviselő, György Endre korábbi miniszter, Hatvany Lajos író és maga Ágoston. A zsidókérdés Magyarországon.
- 3 Kóbor Tamás: A zsidó kérdéstről, *Múlt és Jövő*, Budapest, 1920. április 23., 7–8. Kóbor újságíró, politikai kommentátor és regényíró volt.
- 4 Lendvai István: A harmadik Magyarország – jóslatok és tanulságok, Budapest, Pallas, 1921, 151. Lendvai kiemelkedő újságíró, közíró és költő volt, aki a későbbiekben belépett a Keresztény Nemzeti Pártba.
- 5 Bosnyák Zoltán, író, A zsidókérdés Magyarországon.
- 6 Prohászka Ottokár, idézi Bosnyák: *Prohászka*, 23–25.
- 7 Concha Győző, A zsidókérdés Magyarországon.
- 8 Ritoók Emma, író, A zsidókérdés Magyarországon.
- 9 Körösfői-Kriesch Aladár, festő, A zsidókérdés Magyarországon.
- 10 Ritoók Emma, A zsidókérdés Magyarországon.
- 11 Lendvai István: Szép Ernő, Patika és egyebek, *Új Nemzedék*, 1920. március 21.; Lendvai: A harmadik Magyarország, 145–153.
- 12 Komlós Aladár [Koral Álmos álneven]: *Zsidók választáson*, Eperjes, 1921, 12–13. Komlós irodalomtörténész, kritikus, újságíró és tanár volt.
- 13 Beregi Ármin, a magyar cionisták elnöke, A zsidókérdés Magyarországon.
- 14 Bangha Béla S. J.: A zsidókérdés, in *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Budapest, Szent István Társulat, 1920, 160. Bangha jezsuita pap volt, aki rendszeresen írt katolikus napilapokba és folyóiratokba – ezek közül néhányat ő maga alapított. Ezen túl jelentős vallásos munkákat is kiadott.
- 15 Turi Béla, az *Alkotmány* szerkesztője, A zsidókérdés Magyarországon.
- 16 Benedek Marcell, tanár és író, A zsidókérdés Magyarországon.
- 17 Vanczák János, a Magyar Vas- és Fém munkások Országos Szövetségének titkára, A zsidókérdés Magyarországon.
- 18 Benedek Marcell, A zsidókérdés Magyarországon.
- 19 Bölöni György, szerkesztő, Turi Béla, az *Alkotmány* szerkesztője és György Endre, A zsidókérdés Magyarországon.
- 20 Tormay, Cécile : *An Outlaw's Diary: Revolution*, a fordító nem megnevezett, London, Philip Allan & Co., 1923, 1:229–230. Tormay a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének alapítója, emellett jól ismert író volt.
- 21 Boross László, író, A zsidókérdés Magyarországon.
- 22 Alföldi Ede, A zsidókérdés Magyarországon.
- 23 Ágoston: A zsidók útja, 290–295.
- 24 Milotay István, képviselő, nemzetgyűlési beszéd, 1920. szeptember 18. Milotay kiemelkedő író is volt és az *Új Nemzedék* szerkesztője.
- 25 Bangha Béla S. J., A zsidókérdés, 158.
- 26 Ágoston: A zsidók útja, 287–290., 309.
- 27 Bangha Béla S. J., A zsidókérdés, 158.
- 28 Prof. dr. Cholnoky Jenő, A zsidókérdés Magyarországon.
- 29 Ágoston: A zsidók útja, 271., 279–280., 293–295., 278.
- 30 Ágoston: A zsidók útja, 290–295.
- 31 Beregi Ármin, A zsidókérdés Magyarországon.
- 32 Fényes Elek, az Országos Statisztikai Hivatal megalapítója és Lakatos László, A zsidókérdés Magyarországon.
- 33 Boross László és Oláh Gábor író, Lesznai Anna művész, Hatvany Lajos és Ignóty, a *Nyugat* folyóirat szerkesztője, A zsidókérdés Magyarországon.

- 34 Hatvany Lajos, A zsidókérdés Magyarországon.
- 35 Ágoston: *A zsidók útja*, 290–292., 308.
- 36 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 169., 172.
- 37 *Magyar-Zsidó Szemle*, 32. szám, 1915, 172.
- 38 Prohászka Ottokár: Pro juventate „catholica”, *Alkotmány*, 1918. május 26., 11.
- 39 Vázsonyi Vilmos cikkében tiltakozott az ellen, hogy a zsidókat bűnbaknak tegyék meg a háborús nyomorúságok miatt, és ragaszkodott ahhoz, hogy fenntartsák a zsidók jogegyenlőségét. A kormány felé fordulva nekiszegte a kérdést, hogy „a sok többi kérdés mellé még zsidókérdést is kívánna-e”. Idézi Szabolcsi: *Két emberöltő*, 233.
- 40 Prohászka Ottokár: Pro juventate „catholica”, 11.
- 41 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 191–193.
- 42 Patai, József, idézi Patai: *Jews of Hungary*, 450.
- 43 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 227–229.
- 44 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 227–238.
- 45 Martinovich Sándor: *A zsidókérdés*, idézi Szabolcsi: *Két emberöltő*, 231.
- 46 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 233.
- 47 1892-től kezdődően stabilizálódott a magyar valuta: egy amerikai dollár 4935 koronát ért. Hanak, Peter (szerk.): *One Thousand Years*, Budapest, Corvina, 1988, 147. A háború alatt az infláció csökkentette a korona értékét, de ez még mindig igen sok pénznek számított, különösen, ha azokat a szélsőséges anyagi viszonyokat nézzük, amelyeket a legtöbb otthon maradt magyarnak el kellett szenvednie.
- 48 Patai: *Jews of Hungary*, 456; Szabolcsi: *Két emberöltő*, 225.
- 49 Milotay István, idézi Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma*, Budapest, 1943, 59–60.
- 50 Tormay: *Outlaw's Diary*, 1:45.
- 51 Baltazár püspök, idézi Szabolcsi: *Két emberöltő*, 231.
- 52 Tormay: *Outlaw's Diary*, 1:7.
- 53 100 éves a cionista mozgalom, Budapest, 1997, 65. Egy milliárd korona tekintélyes összegnek számított. Bár a háború teljes ideje alatt infláció zajlott, a hiperinfláció csak 1919 közepén vette kezdetét. Kontler, Laszlo: *A History of Hungary: Millennium in Central Europe*, Houndmills, Basingstoke, UK, Palgrave Macmillan, 2002, 350–351.
- 54 Tormay: *Outlaw's Diary*, 1:87–88.
- 55 Katzburg: *Hungary and the Jews*, 32., 34.; Sinor, Denis: *History of Hungary*, George Allen & Unwin Ltd., 1959, 284.
- 56 Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Újjászületés és sajtó*, Táltos, 1920, 71. Bajcsy-Zsilinszky író volt, a Szózat szerkesztője, és részt vett a MOVE (lent) megalapításában.
- 57 Gergely Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai: a magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből*, 74.
- 58 Tormay: *Outlaw's Diary*, 1:111.
- 59 Ujvári Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, 200.
- 60 Az Országos Rabbiképző Intézet teljes tanári kara által kiadott nyilatkozat 1919. január 13-án, idézi Stern Samu: *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest, A Pesti Izraelita Hitközség, 1938, 30.
- 61 Kun Béla, a Tanácsok Országos Gyűlésének jegyzőkönyvéből (1919. június 21.), idézi Gyurgyák: *A zsidókérdés Magyarországon*, 10.
- 62 A helyzet egészen 1919. november 16-ig nem stabilizálódott. Ezen a napon a kormányzó Horthy Miklós admirális vezette ellenforradalomnak sikerült ünnepélyesen átvennie a hatalmat.
- 63 Bandholtz, H. H. vezérőrnagy: *An Undiplomatic Diary by the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary, 1919–1920*, Fritz-Konrad Kruger (szerk.): New York, AMS Press, Inc., 1966, 49. (1919. augusztus 31.).
- 64 Bandholtz: *Undiplomatic Diary*, 86. (1919. szeptember 15.), 91. (1919. szeptember 17.).
- 65 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 297.
- 66 Katzburg: *Hungary and the Jews*, 46–47.
- 67 Don, Yehuda és Karady, Victor (szerk.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick, N. J., Transaction Publishers, 1990, 148.
- 68 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 292. Katzburg valamivel alacsonyabbra becsüli a kikeresztelkedettek számát: az 1919–1922. évekre vonatkozóan 99 509 főben határozza meg a számukat. *Hungary and the Jews*, 26.

- 69 Bandholtz: *Undiplomatic Diary*, 102. (1919. szeptember 20.)
- 70 Balázs Béla (szerk.): *A klerikális reakció, a Horthy-fasizmus támasza*, Budapest, 1953, 37., 50.
- 71 Macartney: *History of Hungary*, 1:182.
- 72 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 297.
- 73 Rothschild: *Central Europe*, 371.; Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora – Magyarország története, 1918–1920*, 1935; utánnymomás, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1992, 270.; Bandholtz: *Undiplomatic Diary*, 49. (1919. augusztus 31.)
- 74 Gratz: *A forradalmak kora*, 270–271.
- 75 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 294–295.
- 76 *Új Nemzedék*, 1919. október 12., 1919. december 18.
- 77 Séta a Pesti Gettóban, *Nemzeti Újság*, 1919. december 9., 7.
- 78 *Nemzeti Újság*, 1919. november 28.
- 79 Teleki Pál: *Gróf Teleki Pál programbeszéde*, Szeged, Tevel Nyomda, 1919, 2. Ez a szemelvény Telekinek a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja megalakulásának alkalmából Szeged első választókerületében megtartott beszédéből származik. Teleki a népesség- és a gazdasági földrajz tudósa, valamint a Tudományos Akadémia tagja volt – egyébként pedig Magyarország főcserkésze.
- 80 Szegeden történt, hogy néhány politikus és a hadsereg összegyűlt, hogy ellenforradalmi erőt hozzanak létre és megdöntsék a kommunista kormányt. Ők „Szegedi Férfiak” néven váltak ismertté.
- 81 Macartney, C. A.: *October Fifteenth: A History of Modern Hungary 1929–1945*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1961, 1:18., 50., 77.
- 82 Prohászka Ottokár püspök, idézi Bosnyák: *Prohászka*, 18.
- 83 Prohászka Ottokár püspök, idézi Bosnyák: *Prohászka*, 12., 13., 16.
- 84 Macartney: *October Fifteenth*, 1:30–31.
- 85 A MOVE-nak a nyilvános mellett egy titkos részlege is volt. Ezen túl fenntartott egy katonai szárnyat is, amely Kettőskereszt Vérszövetség néven volt ismert. Nemes Dezső: *Az ellenforradalom története*, Budapest, 1962, 158.
- 86 A háború után a nemzetgyűlésnek nevezett egykamarás törvényhozói testület lépett a korábbi kétkamarás rendszer helyébe. Katzburg: *Hungary and the Jews*, 45., 81.
- 87 Katzburg: *Hungary and the Jews*, 81., 45.; Nagy-Talavera, Nicholas M.: *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism In Hungary and Rumania*, Stanford, Calif., Hoover Institution Press/Stamford University, 1970, 50.
- 88 Ébredő Magyarok Egyesülete, Előszó, *Antiszemizmus Magyarországon*, Budapest, 1920. Ez a kis füzet felvázolta az Egyesület hivatalos programját.
- 89 Ébredő Magyarok Egyesülete: *Antiszemizmus Magyarországon*, 15. 1923-ban Gömbös Gyula indítványozta, hogy a kikeresztelkedett diákokat minősítsék vissza zsidókká – jöllehet ezt az indítványát végül nem fogadták el. Nagy Péter Tibor: *A numerus clausus – hetvenöt év után*, *Világosság* 36., 2. szám, 1995, 72–80.
- 90 *Nemzeti Újság*, 1919. december 12.
- 91 Ébredő Magyarok Egyesülete: *Antiszemizmus Magyarországon*, 20. Az, hogy röpiratuk egy-egy példányával látták el a Budapestre érkező brit és amerikai képviselőket, egyszerre volt az ebbe az irányba tett gesztus és kapcsolatlétesítés a más országokbeli jobboldali mozgalmakkal. Az Ébredő Magyarok részt vettek egy bécsi konferencián is (a Keresztény Nemzeti Ligával együtt), amely antiszemita és keresztény „világméretű összetartást” hirdetett. 1925 szeptemberében Budapesten hívtak egybe egy nemzetközi antiszemita kongresszust. Katzburg: *Hungarian Antisemitism*, 348., 342.; Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora 1919–1923*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989, 114.; Nagy-Talavera: *Green Shirts and the Others*, 72.
- 92 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 300., 302.
- 93 *Nemzeti Újság*, 1919. december 2.
- 94 Bandholtz: *Undiplomatic Diary*, 257. (1919. december 3.)
- 95 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 335.
- 96 *Nemzetgyűlési Napló* IV. 1920. augusztus 7., 80. ülés, 287. Országgyűlési irományok III., 338–39. BFL Nb. 778/1945. Budaváry László ügye a népbírószágon, 125.; Budaváry László, *Zöld bolsevizmus*, Budapest, 1941, 39.
- 97 Dánér Béla: *Pénz és hatalom*, Budapest, Pallas Részvénytársaság, 1921, 4–7.; *Szózat*, 1925. február 15. Dánér jogász volt, 1913-ban bírónak nevezték ki. Az Ébredő Magyarok kezdeményezője, majd vezetője, később belépett a Fajvédő Pártba. 1920 és 1922 között a parlament tagja volt, ezután saját ügyvédi irodát nyitott.

- 98 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 307. Horthy kormányzó egy Telekiét kiegészítő műveletbe fogott. A *vitézi rend* kizárólag keresztény, félkatonai alakulat volt, amely személyesen Horthynak esküdött hűséget. Nagy-Talavera: *Green Shirts and the Others*, 87.
- 99 Szabolcsi: *Két emberöltő*, 307.
- 100 Friedrich István honvédelmi minisztert idézi a *Nemzeti Újság*, 1920. január 3., 3.
- 101 Gergely: *A püspöki*, 74.
- 102 Bandholtz: *Undiplomatic Diary*, 40. (1919. augusztus 27.).
- 103 Gergely: *A püspöki*, 74.
- 104 Teleki Pál egy parlamentáris rendszer keretein belül működő liberális demokrácia mellett kötelezte el magát. Ám a dolgok aktuális állása ezt az elköteleződését elméleti síkra terelte; ugyanis gyakorlatilag a „liberális irányzatú” konzervatív demokrácia útját követte a politikai megszilárdulás és a törvényes kormányzás kivívásának érdekében. Kontler: *History of Hungary*, 345–346.
- 105 Bajcsy-Zsilinszky: *Újjászületés*, 29–30., 48., 70–71., 75., 77.
- 106 Szegvári: *A numerus clausus*, 95–96., 98., 100.
- 107 Kovács M. Mária: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években, *Budapesti Negyed* 8., 1995/2., <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/o8/kovacs1.html>
- 108 A *Turul* a magyar büszkeség megóvására alapozott, amelyet a magyar fajjal veszélyeztetettnek tartott; céljai a keresztény erkölcsiség, az államhoz való lojalitás és a bajtársiasság tisztelésének terjesztése voltak. A Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége (MEFHOSZ) hasonló célokat tűzött ki, de ők emellett tudományos és gyakorlatias alapon is fel akarták tenni a kérdést az egyetemi hallgatókra vonatkozóan. Szegvári: *A numerus clausus*, 101., 94–95.
- 109 Katzburg: *Hungary and the Jews*, 60–61.
- 110 Szegvári: *A numerus clausus*, 94. Zákány Gyula képviselő egyes egyetemi tanszékekre vonatkozóan állandó jellegű *numerus nullus*t követelt. Országgyűlési irományok I., 57. szám, 381.
- 111 Bársony professzor: *Keresztény magyar orvosbajtársunk, hív a MONE*, Budapest, 1940, 4.
- 112 Major Róbert: *25 év ellenforradalmi sajtó 1919–1944*, Budapest, Cserépfalvi, 1945, 30.
- 113 Nemzetgyűlési Napló, III., 212.
- 114 A gazdaságban kulcsfontosságú szerepet betöltő szőlőtermést 1895 óta rézgáliccal permetezték, hogy legyőzzék a szőlőt megtizedelő peronoszpórát.
- 115 Országgyűlési irományok, I., 26. szám, 281.
- 116 Országgyűlési irományok, I., 40. szám, 264.
- 117 Beszterczey-Jacobi Roland vizsgálati mappája, *TH V-79/932*, 63.
- 118 Bethlen Pál (szerk.): *Numerus clausus*, Budapest, A Magyar Zsidóság Almanachja Könyvkiadóvállalata, 1925, 158–159.
- 119 Ernő, László: A Demographic Overview, 1918–1945, *Hungarian Jewish Studies* 2., 1969, 137–182.; Braham: *Politics of Genocide*, 30.
- 120 Budaváry tíz pontja:
 1. Minden, zsidó kézben lévő földet az államnak meg kell váltania azon az áron, amennyiért a tulajdonosok annak idején megszerezték, de ez az ár nem haladhatja meg a tízmillió koronát – és bele kell érteni az épületeket, a gépeket és minden felszerelést. Minden, zsidókkal kötött bérleti szerződést semmisnek kell tekinteni.
 2. Zsidók nem kaphatnak letelepedési engedélyt Magyarországon; az 1914 után bevándoroltakat ki kell toloncolni.
 3. Egy zsidó csak egy házat birtokolhat. Minden egyéb ingatlantulajdont az építés idején érvényben volt árán az államnak meg kell váltani.
 4. Minden iskolában, hivatalban, közintézményben, gyárban, üzemben és egyéb vállalatban be kell vezetni a numerus clausust. Zsidó iskolák nem tarthatók fenn. Tanító- és tanárképzőbe zsidó nem vehető fel. A zsidók birtokában lévő mozgóképszínházak államosítandók.
 5. Állami építkezéseken és szállításoknál csak keresztényeket alkalmazhatnak. Minden részvény hatvan százalékát az ott dolgozó keresztény munkásoknak és más keresztényeknek kell adni. Zsidó mesteremberek és kereskedők nem tehetnek szert nyersanyagokra. Zsidó személyes szolgálatra keresztényt nem alkalmazhat.
 6. Zsidó a három vezető tisztség egyikét sem töltheti be újságoknál.
 7. Az összes állami engedélyt (dohányárusítás, bélyegárusítás, gyufa- és alkoholárusítás stb.) felül kell vizsgálni és keresztényeknek kiadni.

8. Zsidók nem lehetnek vezető köztisztviselők. Politikai jogokat nem gyakorolhatnak.
 9. Minden, nem nemzeti alapon álló szerveződés feloszlatandó.
 10. Mindazok, akik felelősek a kommunizmusért és a trianoni szerződésért vagy kigúnyolják a keresztény nemzeti érzést, halállal büntetendők.
- Nemzetgyűlési Napló, IV. 1920. augusztus 7., 80. ülés, 287. Országgyűlési irományok, III., 338–39. BFL Nb. 778/1945. Budaváry László ügye a népbírósgon 125.
- 121 Nemzetgyűlési Napló, V, 463.
 - 122 Idézi Zsolt Béla: A Zsidó, in Bozók András (szerk.): *A végzetes toll*, Budapest, 1992, 172.
 - 123 Nemzetgyűlési Napló, III., 435.
 - 124 Haller István, idézi Kovács: A numerus clausus.
 - 125 Haller István, idézi Kovács: A numerus clausus; Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*, Budapest, Századvég Kiadó, 1992, 171–172.
 - 126 Országgyűlési Jegyzőkönyv. K2A XIV.1.61.
 - 127 Kormányzati beadvány, idézi Kovács: A numerus clausus.
 - 128 Pelle János: *A gyűlölet vetése: a zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2001, 79.
 - 129 Katzburg: *Hungary and the Jews*, 60–62. A magyar zsidók numerus claususra adott reakciója eredményesen feltárható két kommunikéből, amelyeket az Alliance Israélite Universelle írt, amikor azon fáradozott, hogy a Népszövetségben kétségbe vonja a numerus clausus jogszerűségét. „Megjegyezzük, hogy maguk a zsidók bátran harcolnak jogaikért, és hazafias érzésükben minden nemzetközi beavatkozás ellen tiltakoznak. Saját kormányuktól várnak e kérdésben orvoslást.” Miután a tárgyalás véget ért, az Alliance egy másik kommunikét adott ki: „A magyar zsidóság megtehetette volna (talán meg is kellett volna tennie), hogy melénk áll és ő is beadványt ad a Népszövetséghez a numerus clausus ügyében. Nem. A magyar zsidóság rendkívül büszke és rendkívül hazafias magatartást tanúsított. A numerus clausus szerintük magyar belügyi kérdés, melyet minden külföldi beavatkozás nélkül akarnak keresztény honfitársaikkal elintézni..., a jobban felvilágosítandó magyar nemzeti közvéleménytől várják az igazságtalanság megszüntetését.” Idézi Szabolcsi: *Két emberöltő*, 365–366., 358.
 - 130 Hegyemeghy-Kiss Pál képviselő, dr. Rupert Rezső képviselő és dr. Strauss Iván, idézi Bethlen Pál (szerk.): *Numerus clausus*, 31., 40., 44.
 - 131 Drozdy Győző képviselő, idézi Bethlen: *Numerus clausus*, 21–22.
 - 132 Batthyány Tivadar képviselő, idézi Bethlen: *Numerus clausus*, 17–18., 32., 43., 15. Batthyány a kossuthi hagyományt követő liberális volt. A vele egyetértők közt ott találjuk dr. Beck Lajos miniszterhelyettest és képviselőt, Hüttl Hümért, az Orvosszövetség titkárát, Szerényi József bárót és gróf Apponyi Albertet.
 - 133 Dr. Barács Marcel, Duszik Lajos evangélikus lelkész és dr. Nagy Vince képviselő (korábban miniszter), idézi Bethlen: *Numerus clausus*, 16–17., 23–25., 33.
 - 134 Dr. Grecsák Károly korábbi miniszter, Haypal Benő református lelkész és Ereky Károly képviselő (korábban miniszter), idézi Bethlen: *Numerus clausus*, 29–30., 26.
 - 135 Dr. Antal Géza, a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke, idézi Bethlen: *Numerus Clausus*, 13–14.
 - 136 Peyer Károly szociáldemokrata vezető, idézi Bethlen: *Numerus clausus*, 35–36.
 - 137 Ereky Károly és Peyer Károly, idézi Bethlen: *Numerus clausus*, 26., 35–36.
 - 138 Peyer Károly, idézi Bethlen: *Numerus clausus*, 26.
 - 139 Dr. Szávay Gyula, idézi Bethlen: *Numerus clausus*, 42.
 - 140 Vámbéry: *Hungary - To Be or Not to Be*, 96.
 - 141 Gróf Andrassy Gyula: A zsidókérdésről, *Új Magyar Szemle*, Budapest, 1920. július. „Az intelligenciának feladata az is – írta –, hogy a zsidósággal szemben való térfoglalást a keresztény szellemben, a méltányosság, a bölcs előrelátás medrében tartsa és ne engedje, hogy a gyűlölet, mely kétségtelenül igen elterjedt, vezérmotivummá váljék.” Gróf Andrassy Gyula: *A magyar értelmiség feladatairól*, Budapest, Magyar Kultúra, 1921, 3–13.
 - 142 Herczeg Ferenc és Szabó Dezső, idézi Szabolcsi: *Két emberöltő*, 300.
 - 143 Dr. Lencz Géza: A zsidókérdés Magyarországon. Lencz a Magyar Református Egyház lelkésze volt; teológiát oktatott a Debreceni Református Hittudományi Akadémián, majd később az egyetem rektora lett.

ZÁRSZÓ

A zsidók életét a türelmi korszakban mind társadalmi, mind politikai vonatkozásaiban egy átfogó törvénycsomag határolta be, amely a keresztényekkel fenntartott kapcsolataikat szabályozta. Az emancipációs törvények ezeknek a kapcsolatoknak mindössze egy vonatkozását módosíthatták – és ennek az igazságnak a felvilágosodáskori gondolkodók igen erősen tudatában voltak –, miközben az „igazi probléma”, azaz a zsidók alapvető, negatív előjelű különbözőségének kérdése megoldatlan maradt. A *philosophe*-ok szemszögéből erre az lett volna az észszerű megoldás, hogy a zsidók megfeleljenek a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek, mert ezzel felszámolhatnák különbözőségüket.

Mikszáth Kálmán abba a parányi kisebbségbe tartozott, akik röviddel az emancipáció után még sikeresnek tekintették a zsidók asszimilációs törekvéseit, de elég egy futó pillantást vetnünk az alábbi idézetre, hogy feltáruljon előttünk, Mikszáth mennyire felületes ismérvekre alapozta ezt a meglátását.

„Szegeden már nincsenek zsidók. Csak egy külön tradicionális héber-vallás van s annak hívei. Az emberek magyarul beszélnek és magyarul gondolkodnak a Jehova végtelen nagyságáról... Magyar prédikáció hangzik a zsinagógában Vörösmartytól vett alapige fölött, magyar nótában sírja el a bánatát a szerelmes lányka s nemzeti színekbe behúzza őrizi meg a család a portól benn a vizitszobában a megboldogult rabbi arcképet. Még tán Jehovát is úgy képzei már az ifjabb szegedi nemzedék, hogy aranyzsinóros mente lóg a vállán. (1879)”¹

Ha kicsit körülnéznünk, más benyomást nyerhetünk a szegedi zsidókról. Mint az egyik lap megjegyezte, Szegeden a zsidók asszimilálódtak, de közülük csak kevesen elég emberbarátiak vagy hazafiasak ahhoz, hogy közügyekben is részt vegyenek.² „Szeged zsidó várossá lett – írta a *Riadó*. – Az összes kávéház tömve van zsidókkal. A boltosok trükkös, ravasz jelmondatokat használnak, mint: »Ingyen megkaphatja ezt az órát; fizetni csak az aranyért kell.« Hát ezeket a szép épületeket ki birtokolja? A zsidók.”³

Mikszáth „asszimilált” zsidói nem hajtották végre az előírt reformokat – figyelemztet Csernátony, Istóczy, Prohászka és mások –, amelyektől azt várták, hogy „emancipálni” fogják a zsidókat öröklött zsidóságukból. Ehelyett a zsidók az „önmeghatározás művészetét” gyakorolták, ez pedig hozzájárult karakterjegyeik és

szokásaik fennmaradásához. A zsidó vallás megreformálásának címszava alatt születő javaslatok a külső megjelenés megváltoztatásától a kikeresztelkedésig terjedtek. Miközben e megbízatás egyes részeit végrehajtották, a zsidók egyúttal a saját kivitelezésű „vallási asszimilációjukat” is létrehozták. Az elvet úgy alkalmazták, hogy a zsidó nők nagybőjt előttre terveztek karnevált, a zsidó férfiak pedig szabadságot vettek ki a zsidó ünnepekre csak azért, hogy azokat aztán inkább a múzeumban, mintsem a zsinagógában töltsék.⁴

Pénzt adományoztak Szent István szobrának felállítására.⁵ Voltak, akik kikeresztelkedtek, de nem őszintén; ezek az áttérések inkább a szakmai előmenetel érdekében történtek. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság 1908-as *Évkönyve* nyíltan rámutatott erre: „Bízvást állíthatjuk, hogy [a zsidók hittagadása] kényszerű.” Olykor szükségszerű volt az áttérés, mint a cikk folytatásából kiderült, mert: „Az emancipáció törvénye ma sincs még úgy, mint kellene. Hisz tudjuk, az állam egyenesen díjat tűz ki a hitehagyásra. Mert a ki nem alkalmas valamely hivatal betöltésére vagy éppen annak vezetésére egyedül azon az okon, hogy zsidó, tüstént alkalmassá válik, mihelyt – nem zsidó többé.”⁶ (Ezt az állítást tények igazolták: a tekintélyes számú új, „zsidó” képviselőnek becslések szerint a kétharmada esett át valamikor ebben az időszakban a keresztségen. Ezek után, 1910-ben a parlamenti képviselők huszonkét százalékát tették ki – azaz tizenhét százalékkal magasabb arányban voltak jelen a parlamentben, mint a teljes népességben.)⁷

A neológ zsidók* ismétlődően a galíciaiakhoz képest határozták meg magukat vallási értelemben asszimiláltakként; velük összehasonlítva, vallásilag valóban asszimiláltak voltak. Ténylegesen az asszimilációt számos zsidó azokon a sorozatos szembeállításokon keresztül határozta meg, amelyek saját maguk és galíciai hitestvéreik között voltak. A keresztény közvélemény azonban úgy tartotta, hogy a neológok is sürgősen megreformálandó jellemvonásokat mutatnak, amelyeket világosan elárult a sajtó- és gazdasági monopoliumuk. Valamint az, hogy jókora vagyonokat halmoztak fel, hatalmas földterületeket tulajdonoltak, aránytalanul nagy számokban képviseltették magukat a szabad foglalkozásokban, kisajátították a kultúrát – mintegy „elzsidósították” a társadalmat. Továbbá galíciai hitestvéreikhez hasonlóan ezek az „asszimilált” zsidók is előszeretettel házasodtak csoporton belül, és továbbra is a klánsszellem említett hármasságáról tettek bizonyosságot: vagyis összetartottak, szociálisan kohezívek voltak és társadalmi elzárkózást mutattak. Acsády megírta, hogy a neológok hiú reményekbe ringatják magukat: „A szemérmetes antiszemizmus, az orthodoxot [galíciait] szidja ugyan, de azért a neologot gondolja.”⁸

A zsidók gazdasági szerepének értékelése azon parancsolat tengelye körül forog, hogy a zsidóknak részt kellene venniük a mezőgazdasági tevékenységekben. Itt ismét világosan az „önmeghatározás művészete” volt nyilvánvaló. Könyvemnek ez a része

* A „neológok” azok a zsidók voltak, akik számos vallási gyakorlatukon módosítottak. Nagy vonalakban azt mondhatjuk, hogy a zsidóknak azt az alcsoportját alkották, akiket a többség némileg asszimiláltakként azonosított de akik saját magukat asszimiláltaknak tartották.

megmutatta, hogy a zsidók letértek a várakozások kiszabta útról, és ehelyett szép számmal helyezkedtek el igazgatókként, földbérlőkként és földtulajdonosokként – vagyis olyan munkakörökben, amelyeknek nem sok közülük volt ahhoz, amikor valaki a *földeken* dolgozik.

Hogy a követelés, miszerint az elvárt földművelés észszerű vagy akár lehetséges lett volna-e az iparosítás korában, lényegtelen. Egyes liberálisok, mint Trefort, a föld megművelését még akkor is az antiszemitizmus ellenszerének tartották, amikor az ország már rég a modernizáció útjára lépett. Továbbá a zsidók körében a földtulajdonlásnak önző célja volt: az volt a jelentősége, hogy általa státust kaphassanak és hogy a jólétüket tükrözze, nem pedig szent hivatásnak, vagyis a nemzeti jólét elsődleges forrásának.

Más törekvéseikben a zsidók nagyvonalúbban gyakorolták az „önmeghatározás művészetét”. Ami az üzleti életet illeti, saját magukra úgy tekintettek, mint akik kulcsszerepet játszanak abban, hogy Magyarországot kapitalista, iparosodott, modern és virágzó állammá alakítsák. A szabad foglalkozásokban űrt töltöttek be. A művészetekben és az intellektualitás birodalmában hozzásegítették Magyarországot, hogy jelentős kulturális magaslatokat érjen el. Ezek az eredmények azonban a Patai által említett „állandó önmagasztalással és nagyot mondással” együtt a nem zsidókat a második helyre száműzték vagy akár teljesen ki is rekesztették őket.

Az iskolázottságnak nem volt feltétele a felvilágosodáskori gondolkodók szempontrendszeréhez való igazodás – vagyis, hogy az állam hasznos polgáraivá legyenek –, hanem inkább az ősrégi, hagyományos követelmény: a tanulás önmagában való értékéhez való ragaszkodás és ahhoz, hogy a tanulásukat társadalmi és gazdasági előmenetelre váltsák át.

Többek közt David Friedlander azon íásaiból (1812), amelyekben elsőként kinyilvánította lojalitását az állam irányában, ezután pedig kifejtette az asszimiláció programját, amelybe belefogni készült, tudjuk, hogy legalábbis néhány olyan zsidó akadt, akik megértették, hogy az asszimiláció és a lojalitás összekapcsolódik. A magyar zsidók mégis hajlamosak voltak kitérni e követelmény elől, és ehelyett, különösen a közvetlenül az emancipációt követő években, sokszor hihetetlenül túlzóan nyilvánították ki a lojalitásukat, ami emiatt gúnyolódásra is gyakran adott okot. A következő években aztán felmásztak a pódiumra, és kihirdették: „A zsidóság már kétezer év óta csak vallás, és nem nemzet vagy nemzetiség”, de ez ellentmondott a tényeknek – akkor is, ha a múltat néztük, és akkor is, ha a jelent. Zsidó társaikkal a társadalmi elzárkózás és a szociális kohézió szellemében továbbra is fenntartották a kötelékeket, ezért az összetartásuk is erős volt, mivel ezután is különös erőfeszítéseket tettek arra, hogy otthon és külföldön is segítsék hittestvéreiket, s szorosan együttműködtek kereskedelmi és pénzügyi projekteken. Újabb önmeghatározást alkalmazva: a „mi” zsidóink, a hazai zsidók teljesen elhatárolták magukat „azoktól” a zsidóktól, azaz a galíciaiaktól, mégis azt hangoztatták, hogy „a zsidók” az elvárhatónál többel járultak hozzá a háborús erőfeszítésekhez.

Ahhoz, hogy megértsük a zsidók erkölcstelenségére vonatkozó folyamatosan elhangzó vádakát és elhelyezhessük ezeket jelen munka keretei között, a zsidó

karakterjegyeket tartalmazó zsákból a keresztényekkel szembeni gyűlölködés vissza-visszatérő vádját kell előrántanunk. Eötvös szerint ez a gyűlölködés tette elfogadottá saját szemükben a zsidók vétségeit, amelyek a kétes üzleti gyakorlattól a nyílt bűnözésig terjedtek. Ám, mint arra Eötvös rámutatott, ezt a paradigmát valószínűleg a keresztények fejlesztették ki, a gyűlölködés pedig egészen természetesnek mondható, ha figyelembe vesszük, mennyire kegyetlen bánásmódot szenvedtek el a zsidók. És nem is csak a zsidók, hanem minden „[n]emzet... elnyomás által [köz] erényei[t] elveszti...”⁹ Ugyanakkor – és a magyarok szerint épp itt van a probléma – annak ellenére, hogy az emancipációt követően megszűnt az elnyomatásuk, a zsidók továbbra is ellenségeiként tekintettek a keresztényekre, és tisztességtelenül bántak velük.

A liberálisok abban a naiv hitben döntöttek úgy, hogy törvénybe iktatják a felvilágosodás általános értékeit, de a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeit kihagyják belőle, remélve, hogy az emancipáció majd úrrá lesz a partikuláris zsidó jegyeken, s ezekkel együtt legyőzi a társadalom zsidókkal szembeni begyepesedett hozzáállását is, mivel az utóbbi az előbbiből indul ki. De mihelyt emancipálódtak, már maguk dönthették el, „hasznos polgárokká” lesznek-e oly módon, ahogyan azt a felvilágosodáskori gondolkodók értették és eleget tesznek-e a felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményeinek. Sokan már 1883-ban arra a következtetésre jutottak, hogy a zsidók úgy döntöttek: nem tesznek eleget az említett eszményeknek vagy pedig képtelenek eleget tenni nekik, hogy nem vitték tehát véghez a reformokat, márpedig ez a tény a társadalom elzsidósításához vezet.

A korabeli zsidóknak csaknem lehetetlen feladat volt, hogy megértsék ezt az elképzelést – és ez ismételt az önmeghatározás képességének újabb példájával szolgál számunkra. Amikor Moritz Goldstein arról írt, hogy a zsidók „igazgatják a nemzet szellemi birtokát”,¹⁰ akkor a zsidóknak lehetővé tett asszimiláció elérhető felső határát írta le. A meghatározás mégis pontosan írja le sok magyar ellenérzéseit nevezetesen azt, hogy az említett jelenség, noha csak az ő szemszögükből, de Magyarország „judaizálását” vagy „elzsidósítását” valósította meg.

Mivel a reformon keresztüli asszimiláció helyett az asszimiláció saját maguk által meghatározott módszereit alkalmazták, amelyek a magyar intézmények még számottevőbb monopolizását tették lehetővé számukra, ez megadta az ösztönzést, hogy a zsidókérdés társadalmi kérdésből politikai természetűvé alakuljon át. Istóczy mint hegemoniát értelmezte a politikai síkra terelést, ám valószínűleg ennél többről volt szó. A zsidókérdés politikai síkra terelése azt is jelentette, hogy a változás ösztönzőjét kivették a zsidó emberek kezéből és a keresztény államnak adták át. Ennek az átalakulásnak már az első világháború vége felé mutatkoztak jelei, és 1920-ra ment végbe.

A hosszan tartó nyugalmi időszakok előidézője nem a zsidók asszimilációja és nem is az asszimilálatlan zsidók elfogadása volt. Egyfelől a liberális ethosz mindent áthatósága szégyenletesnek tüntette fel azok többségét, akik nyilvános megjegyzést tettek arra, hogy a zsidók nem asszimilálódtak. Másfelől a liberalizmus olyan viselkedést követelt meg híveitől, amely a liberális alapelveket tükrözte. Ez a lakosságnak

az a meglehetősen nagy részét, amelyik saját magát liberálisként kívánta meghatározni, meggátolta abban, hogy nyíltan kifejezhessen bármiféle idegenkedést, amelyet esetleg a zsidók irányában érzett. Ehelyett ezek az emberek arra összpontosítottak, hogy elősegítsék a zsidók asszimilációját. Amikor Haller kijelentette: „A liberalizmus szelleme a numerus claususról szóló törvényjavaslattal megszűnik”, ezt úgy értette, hogy a liberalizmus nem fog tovább védőernyőként működni a zsidó asszimiláció – a felvilágosodás előírásai értelmében vett – kudarca felett. Hamisnak bizonyult a liberális meggyőződés, amely szerint az asszimiláció az emancipációval kapcsolódik össze; a zsidók emancipációja nem idézte elő a reformjukat.

Miután a reform megvalósulása nem volt többé várható, az egyetlen lehetőségnek a korlátozások maradtak. Azt az utat választották, hogy (előbb) óvatosan visszatértek a zsidók emancipáció előtti, a türelmi korszakot jellemző státusához. Vagyis korlátozták (habár egyelőre meg nem szüntették) törekvéseiket a tanulásban (ezzel együtt azt is, hogy a jövőben részt vehessenek a nemzet kulturális és intézményes életében). Nem csökkentették a zsidó kisvállalkozók szerepét a gazdaságban. (Miközben az 1920 körül bevezetett törvények komolyan érintettek nagyszámú zsidó kisvállalkozót, egyik sem vonatkozott a zsidó oligarchiára, akik a pénzügyben, iparban és kereskedelemben, valamint a bányászatban – a valódi gazdasági hasznosság forrásait képezték.) Ez volt az első lépés ahhoz, hogy az emancipációt megelőző állapotokat újra rákényszerítsék a zsidókra.

Korabeli megfogalmazásban, a radikális, kikeresztelkedett zsidó Jászi Oszkár szavaival: „A földbirtokok szövetségre léptek a zsidó nagytőkével”, „a Bethlen-uralom megbékült a kapitalistákkal.”* Egyetlen, arányossággal foglalkozó törvényt sem alkalmaztak a zsidók gazdasági hasznosságára. Ugyancsak korabeli megfogalmazásban és tagadhatatlan őszinteséggel érvelt – több hozzá hasonló társával együtt – Bajcsy-Zsilinszky mellett, hogy aránytalan, „hogya [a társadalom] egy 5 százalékos képviselő... csoportja... a legdöntőbb jelentőségű intézményeiben a nemzet 95 százalékos többségét majorizálja”. Ilyenformán a *numerus clausus* az asszimiláció bevezetésére tett kísérletként is érthető, amennyiben az asszimiláció – hogy „pont olyanok legyenek, mint mi” – azt jelentette, hogy a bármilyen tevékenységben részt vevő zsidók számának arányban *kellene* állnia azzal, hogy mekkora

* Oscar Jászi (Jászi Oszkár): *Revolution and Counter-Revolution in Hungary*, London, 1924, 225. Az általános gazdasági szintér valahogy így nézett ki Magyarországon 1937 januárjában, az *Új Magyarország* című budapesti lap szerint. Földtulajdon: a legnagyobb birtokok tizenöt százaléka volt zsidó kezekben; a nagybirtokok tizenhárom százaléka; a nagyon nagy birtokok haszonbérleti között pedig harminchét százalékban találhattunk zsidókat. Ipar: átlagban a legnagyobb ipari vállalkozások negyvenhat százalékát tulajdonolták zsidók. E vállalatok vezetőségének hetven százalékát tették ki a zsidók, és egyet kivéve valamennyi iparágban többségben voltak a zsidó igazgatók. Ami a közepes méretű ipari vállalkozásokat illeti, ezek hetvennyolc százaléka volt zsidó tulajdonban. Jövedelem: az adóbevallások azt jelzik, hogy az egymillió pengőnél magasabb jövedelmet bevallók 83,2 százaléka (a földtulajdonosok kivételével) zsidó volt; a százezer pengős bevétellel rendelkezők 84,3 százaléka; és azok közül, akik harminc- és százezer pengő között kerestek, 85,6 százalék. A zsidók egy főre eső átlagos bevétele 2506 pengő volt, szemben a nem zsidók 427 pengőjével. *Új Magyarország*, 1937. január 23.

számban vannak jelen a teljes lakosságban. Az efféle gondolatok alapját az képezi, hogy az „arányosság” volt a kulcsszó, nem pedig a „korlátozás” vagy a „kizárás”.

Habár észszerű lenne a feltevés, hogy a *numerus clausus* – mivel a „zsidó” szó nem lelhető fel benne – a magyar társadalom minden alcsoportjára irányult, vagyis nem a zsidókat célozta meg, három tény cáfolja ezt az állítást. Először, a nemzetgyűlésben lefolyt teljes vita, amely a *numerus clausus* szükségességéről szolt a felsőoktatási intézményekben (és máshol), a zsidók körül forgott. Másodszor Haller az 1920 júliusában, a törvényjavaslat beterjesztésekor megtartott beszédében nyíltan hivatkozott a zsidókra. Harmadszor a trianoni békeszerződést (1920. június 4.) követően az immár Csonka-Magyarországon lakó nemzeti és etnikai kisebbségek száma elenyészővé csökkent. A háború előtti 50,5 százalékos teljes népességbeli arányuk 10,5 százalékosra esett.¹¹

Vázsonyi Vilmos 1923-ban felhívást intézett Bethlen miniszterelnökhöz, amelyben rámutatott, hogy „a *numerus clausus* nem vallási csoportokról [felekezetekről] szol, hanem fajról. Ezért ez a törvény fajnak vagy külön nemzetiségnek tekinti a zsidókat.”¹² Ám ez az átminősítés nemcsak Magyarországon történt meg. A bolsevikok röviddel azelőtt egyetlen jogi aktusban emancipáltak több millió zsidót és sorolták be őket etnikai kisebbségként. A Balfour-nyilatkozat (amelyet a későbbiekben a többi szövetséges kormány is jóváhagyott) konkretizálta a keresztény restaurációs mozgalom törekvéseit és a levantei brit érdekeket, és megteremtette azokat a kereteket, amelyek közt immár létrejöhetett egy zsidó állam. Ezzel pedig hallgatólagosan elismerte a zsidók nép voltát. A párizsi béketárgyalásokon megvitatatták Wilson elnök tizennégy pontját (1918. január 8-án). Az egyik pont az etnikai kisebbségeket illető méltányos bánásmóddal foglalkozott, és azt a jövőbeli béke biztosítására szolgáló alapelvnek tekintették. Egy sor kisebbségvédelmi záradékot fogalmaztak meg, amelyek bizonyos fokú autonómiával együtt kezekedtek a kisebbségek kulturális és oktatási jogainak szabad gyakorlásáért, és eközben biztosították őket a jog előtti tökéletes egyenlőségükről az összes többi állampolgárral.¹³ E szerződések értelmében a zsidók az etnikai kisebbségek közé számítottak.

Így aztán Magyarország döntését nem ítéhetjük szokatlan vagy egyoldalú cselekedetnek. Sok más ország hasonló cselekedeteivel egy időben, velük összehangoltan döntött. A nemzetközi közösség azt a módot tekintette szélsőségesnek és marasztalta el, ahogyan Magyarország végrehajtotta ezt a változtatást. Ezzel együtt tény, hogy 1920-ra a zsidókat nagy általánosságban elkülönülő etnikai csoportnak tekintették, nem pedig felekezetnek.

Ennek az fejleménynek mint irányzatnak a fontosságát nem lehet túlhangsúlyozni. A zsidóknak százötven éven keresztül azt mondták, hogy a valódi és sikeres emancipációjuk attól függ, tudnak-e azáltal asszimilálódni az országba, amelynek lakosai, hogy kiküszöbölik minden egyedi karakterjegyüket. A Balfour-nyilatkozat, a *numerus clausus* és a kisebbségvédelmi záradékok aztán egyetlen tollvonással áthúzták a felvilágosodás teljes intézményét és a zsidókra vonatkoztatott liberális gondolkodást, a zsidóemancipációt illető kettős programjukkal együtt, ami a reformot és a zsidók „mózes vallású” állampolgárokként történő besorolását foglalta

magában. Helyébe a zsidók nyelvi, kulturális, oktatásbeli és jogi különbözőségének dicsőítése lépett. A zsidókat (a remények szerint) a többségi társadalommal egyenlő elbánásban fogják részesíteni, miközben hivatalos megjelölésük szerint saját hazával bíró nép lesznek. Azáltal, hogy nemzetiségként vagy népfajként – mint Magyarország esetében –, az új nemzetállamoknál és Oroszországban pedig etnikai kisebbségként határozták meg őket újra, ezek a zsidók immár elkülönült entitásnak bizonyultak, amely világosan különbözik a többségi társadalomtól. Ugyanakkor nemzetközi szinten a Balfour-nyilatkozat elvben jóváhagyta a zsidó állam létrehozatalát, és ezzel hivatalosan megerősítette a zsidók nép vagy nemzet voltát. Nem áll szándékunkban ezen a ponton határozottan ugyanazokat az indítékokat tulajdonítani a békekonferencia résztvevőinek, mint amelyek Magyarországon működtek. Mindazonáltal nem kerülhetjük el a következtetést, miszerint a zsidók státusát multilaterális alapon újratárgyalták.*

Nem meglepő, hogy ez az új státusuk némi hasonlóságot mutatott a türelmi korszakbeli helyzetükkel, ha figyelembe vesszük: az emancipáció azon a várakozáson alapult, hogy a zsidók sikeresen végrehajtják a reformokat és ez az asszimilációjukban tetőzik majd. Ez a várakozás nem teljesült.

JEGYZET

- 1 Mikszáth Kálmán idézi Zsoldos, *Magyar Irodalom*, 84–85. Mikszáth rendkívüli közismertségnek örvendő regény- és újságíró, továbbá a Tudományos Akadémia tagja és parlamenti képviselő volt a tizenkilencedik század utolsó harmadában.
- 2 *Jüdische Delikatessen*, 5. kötet, 26.
- 3 *Riadó*, 1884. január 6., 1.
- 4 *Pesti Napló*, 1881. október 4., 272.; *Magyarország*, 1880. szeptember 12., 253.
- 5 *Pesti Napló*, 1881. november 22., 321.
- 6 *Évkönyv* 25, 1908, 310.
- 7 Janos: *Politics of Backwardness*, 180.
- 8 Acsády: *Zsidó és nemzsidó*, 3.
- 9 Eötvös József báró: *Eötvös összes munkái*, Voinovich Géza (szerk.), Budapest, 1902–1904, 12., 115., 117.
- 10 Moritz Goldstein, idézi Schmidt, H. D.: German Jewry's Dilemma, *LBIYB* 2, 1957, 244.
- 11 Hajdu, Tibor és L. Nagy, Zsuzsa: Revolution, Counterrevolution, Consolidation, in Sugar, Peter F. (szerk.): *A History of Hungary*, Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1990, 314.
- 12 Vázsonyi Vilmos, idézi Mendelsohn: *Jews of East Central Europe*, 105.
- 13 Parkes, James W.: *Jewish Problem in the Modern World*, London, Thornton Butterworth Ltd., 1939, 132–137.

* A zsidó vezetők elméjében azonnal felmerült a kérdés, a zsidó lakosság milyen helyet foglal majd el ezekben a frissen létrejött nemzetállamokban. A vélemények megoszlottak két tábor között: a nyugati asszimilált zsidóké és a keleti nacionalista zsidóké között. Az előbbi tábort főképp az emancipáció felvilágosodáskori formája érdekelte: minden személyi akadályoztatást el kell távolítani, és az összes zsidó személyt biztosítékokkal kell ellátni arra nézve, hogy akkora szabadságot élvezhessen, mint amekkorához a népesség többi részének joga volt. A másik tábor azt kívánta, hogy a zsidó közösségeknek különálló kulturális és politikai entitásokként biztosítsanak elismerést, az etnicitás tizenkilencedik századi elgondolásaival összhangban. A keleti nacionalista tábor vezető szerepet vállalt a békétárgyalások során lezajlott vitákban, mivel csak ők képezték valamennyi szóban forgó országban kisebbséget. Az ő nézetük győzedelmeskedett. Parkes: *Jewish Problem*, 132–137.

3. rész

AZ ÖSSZEHAISONLÍTÁS ALAPJA:
NAGY-BRITANNIA 1830 ÉS 1920 KÖZÖTT

BEVEZETÉS

Annak alapján, ahogyan egyes brit történészek értelmezik a tizenkilencedik századi brit történelmet, és azon belül az angliai zsidók helyzetét, Nagy-Britanniát nem lehet összehasonlítani Magyarországgal. David Itzkowitz történész például a következőt jegyezte meg.

„Angliában a zsidókat nem kötötték korlátozó törvények, és az itt született zsidók már azelőtt teljes értékű brit állampolgároknak számítottak, hogy Európában omladozni kezdtek volna a gettók falai. Ennek eredményeképpen az angol minta nem egyezett azzal, amit más európai országokban tapasztalhattunk... [A] viktoriánus időszakban az angol zsidó közösség vezetői... azon munkálkodtak, hogy a zsidók és nem zsidók kapcsolatának egy olyanfajta elgondolását fogalmazzák meg, amely egyedülálló volt az európai tapasztalatban: egy olyan víziót, amely a kulturális pluralizmus elemeit tartalmazta. Sehol máshol Európában nem várták el azt a többségi közösségtől, hogy ő alkalmazkodjék a benne élő kisebbségi csoportok kulturális sajátosságaihoz. Napjainkban a historiográfia egyik fő vonulata éppen arra az alkalmazkodásra helyezi a hangsúlyt, amelyet a zsidók részéről igényelt az, hogy beilleszkedjenek az európai társadalomba – nem pedig fordítva... Az elangolosítás... nem a zsidók zsidóságának csökkentésére irányuló erőfeszítés volt... Valójában éppen ennek a fordítottja volt a helyzet.”¹

Itzkowitz fenti megjegyzése jellemző a humán tudományok „realista iskolájára”, amely a kontextualizációt támogatja mint olyan módszert, amellyel bármely országban elemezhető a zsidók jelenléte: „legkézenfekvőbb kontextusában tekintve az angol-zsidó történelemre” – Geoffrey Alderman szavaival –, ez pedig a befogadó társadalom kontextusa.² Todd Endelman azt a következtetést vonja le, hogy mivel „az angol zsidók tapasztalata független maradt a német eseményektől”, „bárhol, ahol a zsidók alapvetően másféle körülmények között éltek, mint Berlinben vagy Frankfurtban, belépőjüket a többségi társadalomba a helyi körülmények formálták. Túl könnyű feláldoznunk a történelmi jelenségek egyediségét, miközben a zsidó modernizációban rejlő közös mintázatot keressük.”³

Az ehhez hasonló értelmezés vezette el Israel Finesteint ahhoz, hogy az egyház és állam egységét hozza fel magyarázatul arra, hogy Nagy-Britanniában eltérő módon ment végbe az emancipáció.⁴ Nagy-Britannia egyedülálló helyzetét az emancipáció

szempontjából Abraham Gilam következő állítása is alátámasztja: „Az angol zsidók számára a politikai emancipáció korántsem [volt] annyira hiábavaló és értéktelen, mint ahogyan az a kiábrándult európai zsidóságnak, a cionista ideológusoknak és a szocialista gondolkodóknak látszott.”⁵ Ezek a kontextusorientált vizsgálatok túlnyomórészt arra a következtetésre jutottak, hogy az angol zsidók tapasztalata különbözött az Európa más részein élő zsidókéétól.

Ha a korábbi történetírások rossz munkát végeztek, amikor az angol zsidók történetét próbálták meg bemutatni és megmagyarázni, a „realista iskola” sem teljesít náluk jobban. Ha az emancipáció időszakát úgy interpretáljuk, mint ami nemcsak kitért az emancipációról szóló viták elől, de mint amely olyan várakozás meglétét feltételezi, hogy a többségi közösség alkalmazkodjék a „kisebbségi csoportok kulturális sajátosságaihoz”, annak semmi köze nem lesz az adott időszak állapotaihoz. Az eredeti szefárd letelepedők és a tizenkilencedik században érkezett, elsősorban német zsidó bevándorlók célja az volt, hogy „tökéletes angol gentlemanekké” váljanak: minden egyes erőfeszítésüket ennek a hitvallásukká előléptetett célnak az elérése hajtotta. Nem utolsósorban akadtak közöttük, akik vissza kívánták küldeni frissen érkezett askenázi testvéreiket az 1700-as években a kontinensre, az 1800-as években pedig Oroszországba, minthogy e testvérek veszélyeztették erőfeszítéseik sikerességét. Ami a brit lakosságot (igen kevés kivétellel) illeti, az „erőteljes hullámban” érkező orosz zsidó bevándorlókat soha másként nem jellemezték, mint „idegenekként” (*aliens*). Az ő pluralisztikus társadalmat illető elképzeléseik nem is eshettek volna távolabb annak a népnak a szellemétől, amely birodalomépítő vállalkozása részeként elköteleződött az angol értékek, kultúra és szokások terjesztése mellett.

A „realista iskola” határozott álláspontja, hogy a „kulturális sajátosságokhoz alkalmazkodás” jelensége csakis Nagy-Britanniára volt jellemző. Minden bizonnyal ezért sorolják a példák közé, hogy a londoni East End általános iskoláiban a zsidó vallást is oktatni kezdték, és megengedték a zsidóknak, hogy vasárnap kereskedjenek. Másik példa Gilam azon kijelentése is, miszerint jelen volt egy „irányzat, amely megengedi az angol zsidóknak, hogy megőrizték hagyományos önrendelkezésüket”.⁶

Valójában egy ehhez hasonló fajta magyarországi rendelkezés értelmében a zsidó gyerekeknek „magyar” oktatásban kellett volna részesülniük – ám statisztikák azt mutatják, hogy a rendelkezéssel ellentétben sok haszid gyerek iskoláztatása továbbra is a vallási irányvonalakat követte. A kormány a zsidó közösségek hatáságaival történt egyeztetéseiben saját politikájával (és különösképp Eötvös József szándékaival) szembemenve beleegyezett, hogy két közösségi szervezet egyidejű jelenlétét engedélyezze; az egyik az ortodoxiát, a másik a neológiát képviselte. Mindebből még nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az efféle „alkalmazkodások” akár Magyarországon, akár Angliában a „kulturális pluralizmus” elősegítésének szándékával jöttek volna létre. Sokkal észszerűbb azt feltételeznünk, hogy mivel a liberálisok az emancipációs törvényjavaslatokban nem követeltek reformokat a zsidók részéről – minden csak „várakozássá” és „reménnyé” redukálódott –, ezzel

eljátszották a jogukat arra, hogy elvárják a zsidóktól, hogy annak az országnak a normái és előírásai szerint cselekedjenek, amelyben élnek.

Mindezek arra a zsidó közösségen belüli megosztottságra is rávilágítanak, amelyet ezzel az üggyel kapcsolatban mind Nagy-Britanniában, mind Magyarországon tapasztalhattunk, és amihez a két ország kormánya a liberalizmus nevében „alkalmazkodott”.⁷ Ezek a „realista” történészek nemcsak tévesen állították, hogy Nagy-Britanniában egyedülálló volt a helyzet, hanem a saját országukbeli eseményeket is rosszul ítélték meg. A kontextus reduktivista használata korlátoltságra vall, és nemcsak földrajzi értelemben: éppolyan korlátolt, mint a „gettósított” történelem, amelyet leszól.

Végül pedig a brit kontextusnak vannak olyan vonatkozásai, amelyeket az angol zsidók történetének tanulmányozói mintha semmibe vettek volna, de mindenképpen vizsgálatot érdemelnének. Az első a zsidók rövid nagy-britanniai jelenléte. Ha a türelem korszakának kezdetét i. sz. 700-ra tesszük (bevallottan csak megközelítőleges dátum), a korszak végét pedig 1800 körülre, akkor a zsidók mindössze körülbelül 375 éven át voltak jelen Angliában; és mindössze 250 évet voltak jelen abból a nyolc és fél évszázadból, amikor a „türelmet” a legszigorúbban alkalmazták. Anglia úgy tett szert jó hírnevére, hogy nem kellett megbirkóznia a zsidó jelenléttel a türelem korszakának azon évszázadaiban, amikor az egyre zavaróbbá vált a keresztények számára. Ráadásul az első zsidók, akiket ténylegesen újra befogadott Anglia, a „semlegesnek” nevezhető zsidók voltak: *conversók* és *marranók*. (kitért zsidók az Iberiai félszigetről.) A befogadó társadalom nézőpontjának figyelembevételkor megvilágító erejű lehetne, ha nemcsak Angliában vizsgálnánk meg, mennyire voltak hajlandók elfogadni ezeket a zsidókat, hanem Franciaországban, Hollandiában, Spanyolországban és Portugáliában is.

Még három, megfontolásra érdemes szempont vetődik fel az emancipáció folyamatával kapcsolatban. Az emancipáció körüli viták kontextusának lényegi része a magukat liberálisokként azonosítók szerepe, csak hogy az ezzel kapcsolatos forrásokban szűkölködik a szakirodalom. Másrészt arra, amire M. Salbstein történész a „megfelelő beilleszkedés reményeként” hivatkozik és amit a zsidó emancipációt övező három kérdés egyikeként ír le, alig utal a könyvében, és máshol is csak elvétve találkozunk vele. Ezen kívül hiányzik a kielégítő megértése annak a hozzájárulásnak is, amelyet a millenaristák (a Krisztus második eljövételében hívő keresztények) tettek hozzá az emancipációs mozgalomhoz.

Legutolsó észrevételem még egy terület vizsgálatához szolgálhat kiindulópontul. A britek zsidófelfogását illetően az „idegen” (*alien*) a kulcsszó; az emancipáció előtt mindenképp így volt, de utána is igen erős mértékben. Kétségtől az „asszimiláció” kifejezést használták, és minden, Magyarországon felmerült probléma megjelent Nagy-Britanniában is. A nem asszimilódott státusukra mutathat, hogy idegeneknek nevezték őket, és az idegenséget tekinthetjük az asszimiláció hiányát jelző brit keretnek. De azzal, hogy a zsidókat az idegenség kiváltságával ruházták fel, Nagy-Britanniában háttérbe szorult az asszimiláció retorikája, amely pedig a kontinentális Európában központi szerepet töltött be. Ezért a nagy-britanniai

zsidók bizonyos fokig kimaradtak ebből az áramlatból. A gyakorlatban az asszimiláció – a kontinentális zsidó felfogásában – a nemzet kulturális életében való részvételen keresztül ment végbe azáltal, hogy a zsidók nagy arányban vettek részt az egyetemi képzéseken, majd űzték ennek eredményeképp (például) diplomás foglalkozást, az efféle „asszimilációs nyomás” viszont az angol zsidók körében határozottan alacsonyabb volt.

* * *

A Nagy-Britanniában lezajlott emancipációs folyamatra ugyanazok hatottak, mint a Franciaországban végbemenő hasonló folyamatokra: a felvilágosodáskori eszmények és a vallási meggyőződések. De itt az arányok jelentős eltérést – egyenesen fordítotttságot – mutattak. Maga a folyamat késleltetetten ment végbe, és a zsidóknak nem is igen maradt idejük kiélvezni új helyzetüket, mielőtt észrevehető csökkenés következett be az új állampolgárok iránti jóakaratan. Ezt a zsidóknak az 1878-as „bolgár atrocitásokra” való reakciójának és az azt követő, 1881-ben kezdődő orosz zsidó bevándorlási hullámnak tulajdoníthatjuk. Az orosz zsidóknak ez a hirtelen beáramlása Nagy-Britanniába számos problémát vont maga után: hatással volt a munka területére és a lakáshelyzetre, a be- és kivándorlás közti összefüggésre, fenyegette a politikai biztonságot, következésképpen megugrott a bűnözés. Ezek a problémák olyannyira súlyosak voltak, hogy parlamenti vizsgálóbizottságot (Royal Commission on Alien Immigration) állítottak fel a kivizsgálásukra. A bizottság megállapításai – számtalan cikkel, beszéddel és különféle szervezetek megalakulásával együtt – részleteiben világítanak rá, mennyi problémával járt ezeknek a zsidóknak a jelenléte. Az „idegenprobléma” megfékezését az 1905-ös „Idegentörvénytől” (Aliens Act) remélték.

Az angol zsidóság másik szegmensére, a tehetős és látszólag asszimilálódott rétegre adott reakció jóval kevésbé volt drámai, de az eredeti szefárd letelepedők és a – szinte kizárólag Németországból érkező – bevándorlók egy kis, zárt köre ellen panaszok merültek fel. A háborút megelőző idősakra ezek a panaszos hangok igencsak felerősödtek, és nem véletlen, hogy ugyanabban az időben merültek fel, amikor megjelentek az arra utaló jelek, hogy a liberalizmus rossz hírbe keveredett. Az első világháború az idegenekkel szembeni ellenszenvet Angliában is új magasságokba emelte, ami bőségesen megalapozta a mindazon zsidók hűségével szembeni bizalmatlanságot, akik bármi miatt az „idegenek” kategóriájába voltak sorolhatók. A közvetlenül a háború utáni időszak idegenellenes hangulatában az 1920-as évek általános zsidóellenes érzületében szerepet játszó hármasság – a bolsevizmus, a zsidó állam megalapítása és a világméretű zsidó összeesküvés elképzelése – Nagy-Britanniában is zsidóellenes érzületet váltott ki.

JEGYZETEK

- 1 Itzkowitz, D. C.: Cultural pluralism and the Board of Deputies of British Jews, in Davis, R. W. és Helmstedter, R. J. (szerk.): *Religion and Irreligion in Victorian Society: Essays in Honor of R. K. Webb*, New York, Routledge, 1992, 85–86.
- 2 Alderman, Geoffrey: *Review of David Feldman's Englishmen and Jews: Social Relations and Political Culture, 1840–1914* és Cesarani, David: *The Jewish Chronicle and Anglo-Jewry, 1841–1991*, *English Historical Review* 109., 1994. szeptember, 970.
- 3 Endelman, Todd: The Englishness of Jewish Modernity in England, in Katz, Jacob (szerk.): *Toward Modernity: The European Jewish Model*, New Brunswick, N. J., Transaction Books, 1987, 242–243.
- 4 Finestein, Israel: *Jewish Society in Victorian England: Collected Essays*, London, Valentine Mitchell, 1993, 165–166.
- 5 Gilam: *Emancipation of the Jews*, 151–153.
- 6 Gilam: *Emancipation of the Jews*, 151–153.
- 7 Patai: *Jews of Hungary*, 320–323.; Emanuel, Charles H. L.: *A Century and a Half of Jewish History*, London, George Routledge & Sons, Ltd., 1910, 10–12. A *Jewish Chronicle* számtalan cikke foglalkozik mindkét említett témával, ezek közül néhányat a későbbiekben fogok említeni.

10. FEJEZET

AZ EMANCIPÁCIÓ FOLYAMATA

1830 ÉS 1858 KÖZÖTT

Kezdetben egyetlen kormánytag vagy párt sem lépett fel Nagy-Britanniában a parlamentben, hogy előmozdítsa a zsidó emancipáció ügyét. Így aztán amikor el kellett döntení, ki forduljon a zsidók nevében kérelemmel a parlamenthez a zsidók akadályoztatásának megszüntetését célzó első törvényjavaslat benyújtását követően (1830. április 5-én), észszerű módon leginkább az erősen liberális meggyőződésű kormánytagok rokonszenveztek az ügyel. Közéjük tartozott Lord Henry Holland. Ő egyforma buzgalommal szállt síkra a zsidó és a katolikus emancipáció ügyéért, a *Habeas Corpus Act* felfüggesztéséért, az Írországgal való egyesülés ellen vagy éppen a rabszolgaság megszüntetéséért. Ez a tetőtől talpig *whig* (a régi rend híve) úriember lett a zsidók ügyének társadalmi vezetője. Ugyanakkor visszautasította Sir Isaac Goldsmid megkeresését: „Nem látom világosan, hogy egy hozzám hasonlatos latitudináris* elismerése hogyan segíthetne Önnek a Church of England embereivel kapcsolatban vagy miképp lehetne bármiféle hasznára”, szemben Lord Bexley-vel, aki „sikeresebben képviselhetné az Önök ügyét”.¹

Holland kijelentését a Nagy-Britanniában ekkortájt kibontakozó liberalizmus kritikájának is tekinthetjük; a liberalizmus ekkor még nem jutott el fejlődésének arra a fokára, amikor – a későbbiekben – alkalmazza az egyetemes humanizmus elvét, ami az érett liberalizmus alapvető jellemzője. Hollandnak meggyőződése volt, hogy a zsidók emancipációjának sikere Nagy-Britanniában a vallási meggyőződésektől függ; ezért esett a választása a Lordok Házának tagjára, a millenarista Lord Bexley-re.² (Amint azt kifejtettük, a millenaristák szerint a zsidók emancipációja elősegítené megtérésüket, ami pedig Krisztus második eljövételének előfeltétele.) Bexley nemcsak a missziós társaságok lelkes támogatója, hanem a Judeofil Társaság (Philo-Judean Society) alapító tagja is volt. Ez utóbbi szervezet a polgárjogi korlátozások elhárításával céljozta elérni a zsidók pozitívabb viszonyulását a keresztényekhez – ezáltal a kereszténységhez – és a megtéréshez.³ A millenarizmus másik alapvető vonatkozásáról (az abban való hitről, hogy a zsidók újjáépítik Palesztinát) szintén úgy vélték, hogy előmozdítaná a zsidók emancipációja.⁴ Bexley-t illendően arra kérték – és megállapodást is kötöttek vele –, hogy karolja fel a zsidó

* 18. századi eredetű teológiai irányzat, eredetileg Cambridge-ből, amelynek követői, illetve kezdeményezői, a vallási dogmákkal és hittételekkel szemben megengedő, illetve rugalmas álláspontot foglaltak el, mintegy széles skáláját (latitudját) ajánlva a híveknek és egyházaknak.

emancipáció ügyét. Robert Grant pedig, aki Bexley-ével megegyező háttérrel és elköteleződésekkel bírt, elvállalta, hogy az alsóházban támogassa az emancipációt.⁵

A zsidó emancipáció számos további támogatója rendelkezett hasonló profillal. Augustus Frederick, Sussex hercege és John Cam Hobhouse hadügyminiszter (1832) liberálisok voltak, de a herceg emellett mélyen istenfélő anglikán is volt, aki szenvedélyesen érdeklődött a hebraisztika (és a héber kéziratok hatalmas gyűjteménye) iránt, Hobhouse pedig markánsan unitárius családból érkezett.⁶ George Gawler ezredes millenarista keresztény volt, aki „őszinte örömmel figyelte a polgári emancipáció folyamatát... [mert szerinte] minden, az emancipáció felé tett lépés Palesztinához visz közelebb”.⁷ William Gladstone korábbi miniszterelnök 1847-re arra a következtetésre jutott, hogy mindkét szerepét – a mélyen vallásos férfit és az országgyűlési képviselőt – egyidejűleg kényelmesen betöltheti. Az egyház és az állam egyaránt profitálna szétválásuktól, mivel így egyik oldalon sem kellene kompromisszumokat kötni: az egyháznak nem kellene lemondania az elveiről, és az államra sem tekintetnek többé a kirekesztés képviselőjeként. Richard Whately dublini érsek, az anglikán egyház liberális szárnyának vezetője saját alapelveivel támasztotta alá, miért támogatja az emancipációt: „Egy olyan törvény, mely általában a keresztényeket vagy bármely keresztény egyházat monopóliummal lát el valamely polgárjog területén, arra szolgál, hogy Krisztus királyságát hozza létre, ami a jelen időben az e világ királyságát jelenti, és az »adjuk meg a császárnak, ami a császáré« szabályának megszegésével egyenlő.”⁸

E vallási csoportosuláson belül találunk nonkonformistákat (az anglikán egyháztól elszakadt protestánsokat) is – például John Mills walesi kálvinista-metodista lelkész, aki aktívan térített Londonban és Palesztinában –, akik ellenszegülésből nem elleneztek a zsidók emancipációját: „Alapvető különbség van a judaizmus és a római katolicizmus között... A római katolikus doktrína agresszív..., hajlamos felforgatni a politikai és a társadalmi rendet” azért, hogy erősítse az egyházat. A judaizmus viszont „nem avatkozik bele az egyéb vallásokhoz kötődő polgárjogokba... és nincs benne semmi, ami összeegyeztethetetlen volna a lojalitással.”⁹ Mások, különösképpen az unitáriusok és a kvékerek közül (az előbbi felekezetet Joseph Priestly és William Hazlitt képviselték, míg az utóbbit John Bright, Elizabeth Fry és Joseph Pease) azért vállaltak azonosságot a zsidókkal, mert polgárjogaik tekintetében velük közösen szenvedtek el akadályoztatást az angol történelem folyamán, ezért támogatták a zsidó emancipációt.¹⁰

Hazlitt továbbá *Emancipation of the Jews* (A zsidók emancipációja, 1831) című röpiratában megfogalmazta az egyik klasszikus érvet azok közül, amelyeket az emancipáció támogatására fel szoktak hozni: a zsidókat a saját múltjuk termelte ki, és politikai emancipációjuk csak ösztönözné őket önmaguk emancipálására. Vagyis e gyakran előforduló eufemizmussal a reformra utalt.¹¹ Abraham Gollomb helyesen figyelte meg, hogy »ha az asszimiláció kilátásai... jók« – ez ebben az esetben a millenaristáknak és egyéb filoszemitáknak a zsidóság keresztény hitre történő áttérését illető optimizmusát jelentette – akkor abból »jogegyenlőségi mozgalmak« fakadnak”.¹²

Az emancipáció pártolóinak jelenős hányada természetesen szekuláris volt. Érdekes módon a zsidók emancipációjának pártfogolását azzal indokolták, hogy az emancipáció segítene megszüntetni az egyház hegemoniáját. Arthur James Roebuck politikus nem annyira a zsidó emancipáció ellenében foglalt állást, sokkal inkább az ellen a gátló tényező ellen, amelyet a zsidók zsidósága jelentett. Több alkalommal csodálkozását fejezte ki amiatt, hogy „az igaz keresztény hitre” teendő eskü miért gátolta meg Lionel de Rothschildot abban, hogy elfoglalja helyét a parlamentben. Roebuck szerint a pragmatizmust kellene minden más elé helyezni, és mind az egyéni lelkiismereti okokat, mind pedig mások véleményét figyelmen kívül kellene hagyni.¹³ A nem vallásos körök támogatásának ellenére jogosnak tűnik a kérdés: vajon a liberálisok mikor lendültek volna akcióba, ha az angliai zsidók emancipálásának ügyét a vallásos keresztények nem veszik a kezükbe.

A zsidók emancipációja ellen felhozott elsődleges érvek kevésbé voltak uszító jellegűek, mint marginalizációjuk középkori alapjai – az istengyilkosság, a rituális gyilkosság és a zsidók ellenséges hozzáállása a keresztényekhez –, de a fenti vádakból fakadó idegen jellegük továbbra is terítéken volt. Akadtak, akik erre az idegen jellegre mint vallás által meghatározott dologra tekintettek. Thomas Arnold oxfordi professzor, anglikán lelkész és a liberálisok kiemelkedő képviselője nagyon világosan fejtette ki véleményét ebben a kérdésben.

„Szeretném tartani magam legkedvesebb elvemhez, mely szerint a világ keresztényekből és nem keresztényekből tevődik össze, és az előbbieket összességével egységet kell vállalnunk, utóbbiak közül pedig senkivel. Nagyon kérem, hogy továbbra is tegyünk különbséget a keresztények és a nem keresztények között. Tehát azt gondolom, hogy a zsidók nem követelhetnek semmiféle politikai jogot... a zsidók Angliában külföldiek, és nincs több beleszólásuk a törvényekbe, mint az albérlőnek arra, hogy megosztozzék a háziúrral a ház vezetésén.”¹⁴

Mások, mint később Lord Shaftesbury, úgy vélték, hogy általánosságban csak a keresztényeket illetné meg az állampolgárság.¹⁵ Richard Cobbett parlamenti képviselő a fentieknél hagyományosabb érveket kínált fel: egyik röpiratának címe – *Good Friday; or the Murder of Jesus Christ by the Jews* (Nagypéntek, avagy Jézus Krisztus zsidók általi meggyilkolása) – jól szemlélteti emancipációellenességének teológiai megalapozottságát. Egy levelében pedig „gazdasági” ellenérveit fejtette ki: ezek szerint a „zsidó” megnevezés a „szélhámos, a csaló és a gazember szavak szinonimája”, ami pedig „az emberiség egyetlen más rasszánál sem fordult elő”. „Az *uzsora* meg a *növekedés* mocskában dagonyázó” zsidók „megszokásból, majdnemhogy ösztönösen lépnek fel zsarolókként”.¹⁶ Sir Robert Inglis parlamenti képviselő egy másik klasszikus vallásos érvet hozott fel a zsidók emancipációjával szemben: az arra irányuló alapvető kíváncsiságról van szó, hogy megőrizték az állam keresztény jellegét, mivel „ha beengednék a zsidókat a parlamentbe, azzal elkeresztényítenénk a törvényhozó testületet”.¹⁷

Az emancipációellenesség pusztán szekuláris alapokon is kifejeződött. „Nem nevezhetjük őket angoloknak akkor sem, ha közénk születtek. Semmivel nem angolabbak ők, mint amennyire nem románok, lengyelek vagy poroszok, jóllehet köztük is megtaláljuk őket” –fogalmazta meg Viscount Belgrave parlamenti képviselő 1830. május 17-én, az alsóházban tartott beszédében.¹⁸ Újabb probléma merült fel lojalitásukkal kapcsolatban: „Mindaddig, amíg [a zsidók] egy másik királyságot várnak, inkább fognak szolidaritást vállalni egy párizsi vagy varsói zsidóval, mint olyan emberekkel, akikkel egyazon vagy szomszédos megyében laknak.”¹⁹ Noha a közigazgatás feladataiban (az önkormányzati pozíciókban) szívesen láttuk a zsidókat, a legkomolyabb fenyegetést jelentené a nemzetre, ha megengednék nekik, hogy részt vegyenek a jogalkotásban.²⁰

Az 1830-ban elsőként beadott emancipációs törvényjavaslatot elvetették. Ez így ment 1858-ig – az eddig eltelt időben tizenkét további javaslatot nyújtottak be és vetettek el. Végül ebben évben az alsóház és a Lordok Háza két törvényjavaslatot fogadott el: a rendszerint „emancipációs törvényjavaslatként” emlegetett Act To Substitute One Oath For The Oaths of Allegiance, Supremacy And Abjuration (A Hűség, Főhatalom és Lemondás Esküit Helyettesítő Eskü Törvénye) és az An Act To Provide For The Relief Of Her Majesty's Subjects Professing The Jewish Religion (Őfelsége Zsidó Vallást Gyakorló Alattvalóinak Felszabadítását Lehetővé Tevő Törvény) nevűt. Az utóbbi törvényjavaslat, amelyet évenkénti megújítási eljárás lefolytatásával fogadtak el, azt írta elő, hogy a leendő zsidó parlamenti képviselőket „határozattal” fogadják el, amelyet vagy az alsó- vagy a felsőháznak kell meghoznia. Vagyis, ha az emancipációt a teljes politikai jogok birtoklásaként határozzuk meg, akkor 1858-ra ez még nem következett be. Az említett törvény helyébe egy másik, Parliamentary Oaths Act of 1866 (1866-os Parlamenti Eskü Törvény) nevű lépett, amely immár csak annyit kötött ki, hogy a leendő képviselőknek istenhívőknek kell lenniük.²¹ Ezzel az ökumenizmust elfogadtatták, de a szekularizmust nem. A zsidók elsőként csak 1871-ben, a Promissory Oaths Act (Előtelezetségi Eskü Törvénye) nevű törvénynek köszönhetően tölthették be az állami hivatalok többségét.

Az emancipációnak ez az elhúzódó folyamata a liberális erkölcs uralkodó ethoszkénti fokozatos elfogadását tükrözi ezekben az évtizedekben, s ezzel párhuzamosan az időközben anakronisztikussá váló pozíció elutasítását. Az elkerülhetetlenségnek az az érzése, amelyre Thomas Macaulay célzott még 1831-ben, mostanra nyilvánvalóvá vált. Annak idején Macaulay a következőt írta: „A zsidók valójában nincsenek kizárva a politikai hatalomból. Ők birtokolják a politikai hatalmat, és ez szükségképpen így lesz mindaddig, ameddig megengedjük nekik, hogy vagyont halmozzanak fel. Az olykor a polgári előjogok és a politikai hatalom közti különbségtétel valójában nem tartalmaz eltérést. Az előjogok maga a hatalom.”²² Egy bizonyos Mr. Croker a következő levelet kapta Lord George Bentincktól, amelyben egyfajta beletörődöttség-érzést fedezhetünk fel:

„Disraeli természetesen melegen támogatni fogja a zsidókat, először is a velük kapcsolatos öröklött elfogultságából kifolyólag, másfelől azért, mert a Rothschildok

nagyszerű szövetségesek... A Rothschildok valamennyien személyesen is nagyfokú jóindulatát élvezik, az pedig, hogy London városa képviselői egyikének választotta meg Lionel Rothschildot, a közvélemény oly fokú kinyilatkoztatása, hogy véleményem szerint a párt pártként csak ártana magának azzal, ha a zsidók ellenében foglalna állást. Ez ahhoz hasonló, mint hogy Clare O'Connellt, Yorkshire pedig Wilberforce-ot választotta meg. Clare rendezte a katolikuskérdést, Yorkshire a rab-szolgakérdést, London városa pedig most rendezte a zsidókérdést.”²³

Macaulay zsidókkal kapcsolatos személyes érzelmeit megérthetjük egy, a nővérének írott levélből. Egy jelmezbiált írt le, amelyet a jeles bankár, Isaac Goldsmid otthonában tartottak: „kicsit túl sok St. Mary Axe [londoni zsidónegyed] – zsidó nők tucatszám, és zsidó férfiak tömegei... fülemben a hegedűk hangja, a szemem előtt pedig hivalkodó öltözetek, fekete haj és zsidó orrok hullámozottak föl-le”, és emiatt nem tudott elaludni.²⁴ Macaulay-hoz hasonlóan a chartistákat* is nagyon haladó szelleműeknek tekintették. Ők az 1830-as és az 1840-es években határozottan a zsidók üldözése ellen foglaltak állást, publikációikban a zsidókat mégis spekulánsokként, elnyomókként és gyilkosokként jellemezték.²⁵ Kiadványukban, a *Poor Man's Guardian*-ben a következő kijelentést olvashatjuk: „Nem keresztény országban élünk, hanem a zsidók és az uzsorások... és a hóhérok országában.”²⁶ Thomas Attwood, a chartisták vezetője azt fájlalja, hogy Anglia a „zsidók és ügynökök rabságát” nyögi.”²⁷ A liberalizmus értékeit sajátjáénak valló Macaulay és a chartisták ugyanakkor tipikus megtestesítői azon sokaknak, akik, noha a zsidók helyzetének javítását hirdették, nem mutattak semmiféle érzelmet, amelyet a zsidó elfogadásának tekinthetnénk. A liberális értékek pártfogolása még nem jelentette automatikusan a zsidók pártfogolását is.

JEGYZETEK

- 1 Lord Holland, idézi: Gilam: *Emancipation of the Jews*, 76.
- 2 Katz: *Jews in the History of England*, 71.; Scult: *Conversion of the Jews*, 167–169., 239. William Wilberforce kenti herceg, Sir George Leith és Lord Shaftesbury is e társaságok jeles tagjai voltak. A millenarizmus Angliában hosszú múltra tekinthet vissza, kezdete az Erzsébet-kor végére tehető. A francia forradalom idején aztán újult erőre kapott, miután a forradalom jó adag apokaliptikus buzgalmat hívott életre. Kobler: *Napoleon and the Jews*, 25–30.
- 3 Scult: *Conversion of the Jews*, 243–244.
- 4 Kobler: *Napoleon and the Jews*, 84–87. Joseph Priestley számos millenarista nevében jelentette ki az alábbiakat: „Az, hogy [Őnök] újjáépítik [Palesztinát], nem fogja elleplezni a világ előtt vallásuk igazi arcát, és ilyen körülmények között a kereszténységhez történő megtérésük mindenképpen az egész világ megtérését vonja maga után.” Idézi Van den Berg, J.: Priestley, the Jews and the Millennium, in Katz, David S. és Israel, Jonathan I. (szerk.): *Sceptics, Millenarians, and Jews*, Leiden, N. Y., E. J. Brill, 1990, 273. Napóleonnak a zsidó állam helyreállítására tett erőfeszítéseit (amelyekről megjegyezhetjük, hogy nem voltak mentesek minden vallási meggyőződéstől) sokan e folyamat elindítójaként látták. „Gyerekkoromban – írja Thomas Macaulay – nem akadt, aki kétségbe vonta volna, hogy Bonaparte az ószövetségi próféciák első-

* Korai tiltakozó mozgalom a munkások és választók jogaiért az 1838-ban megjelent Népi Charta (People's Charter) szellemében. Ennek a mozgalomnak a követői a chartisták. Vezetőjük Thomas Attwood volt.

számú tárgya... Hallottam, amint apám [Zachary Macaulay londoni nagykereskedő és az evangélikusok kiemelkedő képviselője] azt mondja, a próféták akkoriban féktelenebbek voltak, mint emlékei szerint korábban bármikor. Teljességgel arra számítottak, hogy egy éven belül bekövetkezik a harc a Jozafát völgyében és újjáépül a zsidóság.” Henry Highton tiszteletes, az anglikán egyház evangélikus ágának tagja és a Rugby School bentlakásos magániskola tanára „számos jelét” látta annak, hogy közeleg az újjáépülés: „a világban zajló politikai eseményekben... a zsidó szellem áramlásában... a nemzetük iránt a nem zsidókban a világ minden táján felébredt érzésekben”. E. L. Mitford *An Appeal on Behalf of the Jewish Nation in Connection with British Policy in the Levant* 1845 (Felhívás a Zsidó Nemzet érdekében a levantei brit politikával kapcsolatban) című munkája a Palesztinával kapcsolatos kettős érdekeltségre mutat rá. Mitford, aki megbízható brit imperialista volt és egész pályafutása során gyarmati hivatalnokként szolgált, e röpiratában azt a mindinkább népszerű nézetet fejtette ki, miszerint Palesztinának a „védett államként”, brit fennhatóság alatt történő megalapítása arra szolgálna, hogy brit hatalmat építsenek ki Levantében és folyosót biztosítsanak „keleti gyarmataikhoz”. Millenarista hite Mitfordot arról győzte meg, hogy (végső soron) egy „független államot” kellene létrehozni, amely orvosolná a zsidók „védtelen és megkárosított” helyzetét, és amelyhez Nagy-Britanniának lehetne „előjoga abban, hogy eszközéül szolgálhasson”. Thomas Macaulay-t, Rev. H. Hightont és E. L. Mitfordot idézi Finestein: *Anglo-Jewry*, 140–141., 152–154.

- 5 Scult: *Conversion of the Jews*, 247.
- 6 Gilam: *Emancipation of the Jews*, 27–29., 24.
- 7 George Gawler ezredes idézi Gilam: *Emancipation of the Jews*, 27–30.
- 8 Richard Whately-t idézi Gilam: *Emancipation of the Jews*, 26.; Finestein: *Anglo-Jewry*, 141.
- 9 John Millst idézi Finestein: *Anglo-Jewry*, 19–20.
- 10 Gilam: *Emancipation of the Jews*, 17–19.
- 11 Salbstein: *Emancipation of the Jews*, 33.
- 12 Abraham Gollomb: *Jewish Self-Hatred, YIVO Annual of Jewish Social Science* 1., New York, Yiddish Institute, 1946, 259. Gollomb elképzelése összhangban van az ebben a munkában bemutatott elgondolással: nagyobb türelem mutatkozott a zsidók iránt, amikor határozottabb reményeket fűztek a zsidók keresztény hitre téréséhez.
- 13 Gilam: *Emancipation of the Jews*, 78.
- 14 Thomas Arnoldot idézi Gilam: *Emancipation of the Jews*, 24.
- 15 Roth: *History of the Jews*, 258.
- 16 Salbstein: *Emancipation of the Jews*, 68–69.
- 17 Sir Robert Inglis idézi Wolf: *Essays*, 329–330.; Roth: *History of the Jews*, 258.
- 18 Viscount Belgrave-et idézi Endelman, *Jews of Georgian England*, 93–94.
- 19 Sir Robert Inglis idézi Endelman: *Jews of Georgian England*, 94.
- 20 Wolf: *Essays*, 329–330.
- 21 Feldman: *Englishmen and Jews*, 46–47.; Lipman: *History of the Jews in Britain*, 3–4., 30.; Lipman: *The Age of Emancipation*, 1815–1880, 82.
- 22 Thomas Macaulay-t idézi az *Edinburgh Review*, in Mendes-Flohr és Reinharz: *Jew in the Modern World*, 150.
- 23 Lord George Bentincket idézi Wolf: *Essays*, 330–333.
- 24 Thomas Macaulay-t idézi Endelman: *Jews of Georgian England*, 108.
- 25 Alderman: *Jewish Community*, 107.
- 26 *Poor Man's Guardian*, idézi Rubinstein: *History of the Jews*, 54.
- 27 Thomas Attwoodot idézi Rubinstein: *History of the Jews*, 54.

11. FEJEZET

IDEGENSÉG AZ EMANCIPÁCIÓ UTÁN

A FÜSTBE MENT JÓINDULAT

A zsidók brit emancipációját követően számos, velük összefüggésbe hozható probléma középpontjába az idegenség motívuma került. Ráadásul maga az „idegen” szó lett az a kifejezés, amellyel röviden összefoglalhatták a zsidók számos vétségét. Mindenki – magukat a zsidókat is beleértve – abból a feltételezésből indult ki, hogy a zsidó idegen. Ám ha megnézzük a neves történész, Cecil Roth kijelentését, miszerint „a törvényi változás sohasem előzte meg a közhangulat változását”,¹ feltehetjük a kérdést: ugyan mi történhetett, ami érvénytelenítette ezt az állítást? Ugyanis: „A legutóbbi években jelentős változás következett be a külvilágban a judaizmussal kapcsolatban”, mint azt a *Jewish Chronicle* 1882-ben megjegyezte. „Ott, ahol korábban csupa jóindulatot találtunk a zsidók és minden iránt, ami zsidó, ott most számos társaságban azt tapasztalhatjuk, hogy mindent kritizálnak rajtuk, ami csak kritizálható.”² Úgy tűnik, a zsidó közösségnek a balkáni felkelés (1876–1880) idején tanúsított hozzáállása egyértelművé tette a britek szemében, hogy az emancipáció egyik elvárt és természetes hatását – azt, hogy a zsidók lojális állampolgárok lesznek – a zsidó lakosságuk nem zárta szívébe.

1876 áprilisa és augusztusa között a bolgár keresztény nacionalisták fellázadtak a török uralom ellen. A felkelés leverésekor a török szabadcsapatok körülbelül tizenötezer keresztény civilt mészároltak le, férfiakat, nőket és gyerekeket.* Az erős közfelháborodásban számos kiemelkedő egyházi személy, politikus és értelmiségi vett részt, de rendszerint William Gladstone nevét kötik ahhoz a mozgalomhoz, amely hamarosan a bolgár atrocitások melletti agitációként lett ismert, általánosabban az egész „keleti kérdéshez”. Ha a probléma legalapvetőbb elemére koncentrálunk, látjuk, hogy Nagy-Britannia segített a törököknek a keresztények elnyomásában azzal, hogy kormánya továbbra is támogatta Törökországot. Vagyis a keresztények elnyomásában segített Benjamin Disraeli miniszterelnök az angol zsidók többségével együtt, akik szintén arra a népszerűtlen álláspontra helyezkedtek, hogy támogatják Törökországot. Disraeli úgy vélekedett: a brit érdekeket „nem érinti, hogy tíz- vagy éppen húszezer ember pusztult el a felkelés leverésében”.** A zsidó közösség két okból nem támogatta a törökországi megtorlást: egyfelől sokuknak

* Az okok nem tartoznak jelen munka tárgyához. Teljes magyarázatukhoz lásd Shannon, R. T.: *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Edinburgh, 1963.

** Benjamin Disraeli miniszterelnököt idézi Shannon: *Gladstone*, 23. R. T. Shannon véleménye szerint „bármely más kijelénésnél inkább... [ez az állítás] tette a keleti kérdés körül 1876-tól 1880-ig zajló vitát a

tekintélyes befektetései voltak ott, másrészt amint azt a londoni központi zsinagóga rabbija megfogalmazta: „A török területeken élő keresztény lakosság az eddigiekben és ezután is vasmarokkal tartja hittestvéreimet politikailag és társadalmilag mindenféle módokon lealacsonyított állapotban.”³ Ennek következményeként a zsidóknak sikerült mindenestül elveszíteniük régóta tartó liberális támogattságukat.

Ezt az összetartást hálátlanságként és elpártolásként ítélték el, és egyesek még zsidó összeesküvése is célozgattak a zsidó felmenőkkel bíró Disraeli és az angol zsidóság között.⁴ John Bright parlamenti képviselő úgy emlegette Disraelit, mint akinek „egy csepp angol vér sem folyik az ereiben”, míg Goldwin Smith oxfordi professzor és a Liberális Párt (Liberal Party) fő szóvivője nyilvánosan azzal vádolta meg a zsidókat, hogy „alárendelik a hazaszeretetet a judaizmusnak”. Megint mások, mint Edward Freeman professzor vagy Argyll hercege a zsidó fenyegetés ellen emelték fel a szavukat.⁵ William Morris a preraphaelita mozgalombeli társai mellett szólalt fel; a mozgalom tagjai sokat foglalkoztak a keleti ügygel, és nemritkán zsidóellenes hangot ütöttek meg.⁶ Leopold Gluckstein *Eastern Question and the Jews* (A keleti kérdés és a zsidók) című korabeli munkája csak egyike volt a számos felületnek, amelyeken Gladstone kinyilvánította nézeteit: „Mélylőlegesen helytelenítem azt a modort, amelyben azok, akiket zsidópártinak nevezhetnék... jelenleg a keleti kérdésben eljárnak.”⁷

Ezen a ponton érdemes egy megjegyzést fűznünk Benjamin Disraeli miniszterelnökségéhez, aki ezt a posztot előbb 1868 februárja és decembere, majd ismét 1874 és 1880 között töltötte be. Disraeli természetesen zsidó születésű volt; 1817-ben, tizenhárom éves korában keresztelték meg. Miniszterelnöki kinevezése legalábbis különösnek vagy rendellenesnek tűnhet. A zsidók szemszögéből Disraeli kikeresztelkedése az elcsüggedt apa cselekedete volt, aki tartósan zordnak ítélte meg az angliai zsidók kilátásait. A befogadó társadalom felől kikeresztelkedését joggal tulajdoníthatjuk asszimilációs törekvésnek. Tekintettel azonban a millenaristáknak és a filozemitáknak a brit emancipációs mozgalomban betöltött kiemelkedő szerepére, valamint arra, hogy nagy hangsúlyt fektettek a zsidók kikeresztelkedésére, egy kikeresztelkedett zsidó megválasztása az ország legmagasabb hivatalába nem szolgálhat-e annak megerősítéseként, hogy a kikeresztelkedés vezet el a – sikeres – asszimilációhoz? És milyen, ennél nagyobb ösztönzőerőt tudnánk elképzelni?

Disraeli népszerűsége hirtelen zuhant nagyot e magaslatokból; a közvetlenül a bolgár atrocitások melletti agitáció után tartott választáson, 1880 áprilisában hatalmas vereséget szenvedett. Nem feltételezhetünk összefüggést a Disraeli zsidó gyökereit illető nagyszámú negatív hivatkozás – amelyeket a bolgár atrocitások kapcsán elfoglalt álláspontja váltott ki – és bukása között; a tárgy tanulmányozása nem kínál lehetőséget efféle értelmezésre. Annnyit elmondhatunk Gladstone-ról, hogy nem csupán a kormány Törökországgal kapcsolatos álláspontja elleni kampány elismert vezetője volt, hanem a nyugdíjazásából tért vissza, hogy szembeszálljon

legkidolgozottabb nyilvános konfliktussá az angol történelemben azok közül, amelyek tárgya az állam erkölcsi természetének alapvető problémája volt”.

Disraelivel, és heves vagy, akár úgy is fogalmazhatnánk, kegyetlen választási kampányt vezetett Disraeli eltávolítására. „A politikai dogmái hamisak, de maga az ember még a dogmáinál is hamisabb” – jelentette ki Gladstone azzal kapcsolatban, Disraeli hogyan „demoralizálta a közvéleményt, üzletelt a kóros étvággyal, továbbá tüzelte az indulatokat, az előítéleteket és az önző vágyakat, hogy ezek által fenntarthassa saját befolyását.”⁸

Röviddel azután, hogy az emancipált angol zsidóság elszenvedte ezt az első támadást, amelyet a politikai lojalitása ellen intéztek, 1881-ben megérkeztek az üldöztetésükből menekülő orosz zsidók első hullámai a szigetországba. Mielőtt belekezdnenék ennek az eseménynek az elemzésébe, amely döntőnek bizonyult Anglia és a zsidói kapcsolatát tekintve, a következőkre kell rámutatnunk. Az 1871-es népszámlálás idején Angliában 105 ezer, idegen országban született személyt regisztráltak;⁹ s ez a szám az ezt követő harminc évben jelentős mértékben megnövekedett. Az 1901-es népszámláláskor immár 339 ezerre rúgott azoknak a száma, akik Nagy-Britannia menedéjogi politikájával élve menekültstátusért folyamodtak, és hivatalosan idegenekként vették őket nyilvántartásba.¹⁰ Más hivatalos becslések az 1880 és 1914 közötti időszakot tekintve 90–150 ezerre becsülték a számukat (ez a becslés általánosan elfogadott a történészek szerint). Azonban Jill Pellew szerint mindkét becslés megbízhatósága kétes. 1890 előtt nem készültek feljegyzések az érkező idegekről, ezenfelül statisztikáik összegyűjtéséért felelős belügyminisztérium még csak rá sem pillantott a számokra, „nemhogy egybevetette volna őket és beszámolt volna róluk”. Csak 1888-ban, amikor egy, az alsóház tagjaiból összeállt eseti bizottság ajánlotta a Parlamentnek, hogy más módokon kellene gyűjteni az ezzel kapcsolatos adatokat, és átadták a munkát a Kereskedelmi Minisztérium munkaerő-statisztikai hivatalának, kezdett javulás mutatkozni.¹¹ Mindenesetre zsidók és nem zsidók között ezek a statisztikák nem tettek különbséget.¹²

A 90 ezer és 150 ezer közötti becsléseket mellőznünk kellene, hiszen irreálisan alacsonyok, de amellett továbbra is kitarthatunk, hogy az érkező zsidók száma meglehetősen alacsony volt. Ne feledjük, hogy Nagy-Britannia népessége 1901-ben 32 milliós volt; ebből levonhatjuk a következtetést, hogy a britek szélsőséges érzékenységgel reagáltak a zsidó jelenletre. Másik lehetséges következtetés az lenne, hogy a zsidókat általánosságban nem látták szívesen Nagy-Britanniában.

Ugyanakkor ennél a meghatározhatatlan, de meglehetősen kis számú idegen-nél (amely csoportnak nem tudjuk, mekkora részét tették ki az orosz zsidók) a brit társadalomra jóval nagyobb nyomást gyakorolt az ebben a három évtizedben ténylegesen a brit szárazföldre érkezett csaknem hárommillió orosz zsidó.¹³ Ők jobbra átutazók voltak, akik nem folyamodtak menedékjogért. Nagy-Britannia az átvándorlás legfontosabb megállóhelyeként hitelesítette azt a sok britet átható érzést, hogy idegen földről érkezett zsidók árasztották el az országukat. A londoni East End egy önkormányzati képviselője kifejtette: „Bánom is én a statisztikákat! Isten ellátott egy szempárral...”¹⁴ Az orosz zsidóknak rendszerint időbe telt, mire sikerült előteremteniük a pénzt az atlanti úthoz, mert végső úticéljuk az esetek többségében Amerika volt. Ha nem volt elegendő forrásuk, ahhoz, hogy átszeljék

az óceánt – és azt biztonsággal kijelenthetjük, hogy sokaknál ez volt a helyzet –, brit földön kellett maradniuk, hogy dolgozzanak és pénzt gyűjtsenek a hajóútra vagy a hazatéréshez, vagy pedig Angliában berendezkedniük, még ha húzódozva és ideiglenes jelleggel, ráadásul esetleg még illegálisan is. Bármely időszakot tekintjük, a zsidók sokkal nagyobb számban voltak jelen Nagy-Britanniában, mint amit a statisztikákból kiolvashatunk, és ott-tartózkodásuk határozatlan időre szólt. Amit a britek a saját „bevándorlási problémájukként” érzékeltek, a bevándorló és az átvándorló zsidók együttes és tartós jelenlétén alapult.

Az ellenérzések az érkező orosz zsidók iránt eredetileg csendesek voltak, mivel a tömeges bevándorlás Oroszországból Nagy Britanniába csak átmeneti helyzet volt, amely visszájára fordul majd, amikor az ügyek normalizálódnak. A brit lakosságot, épp ellenkezőleg, elborzasztotta az atrocitások híre, ezért „felháborodás gyűléseket” tartottak, először Londonban, később aztán Anglia valamennyi nagyobb városában is. Mindeközben de Hirsch báró bőkezű alapja, amely végül már nyolcmillió fontra rúgott, az orosz zsidók betelepítését kívánta lehetővé tenni észak- és dél-amerikai mezőgazdasági telepekre (ám ezt a célját csak igen korlátozott mértékben érte el).¹⁵ Mivel az oroszországi üldöztetés nem hagyott alább, és ami eredetileg csak átmeneti menekülésnek tűnt, huszonöt évnyi nyugat felé tartó vándorlássá változott, amelynek egyik legkeresettebb célállomása Nagy-Britannia volt, az odaérkező oroszországi zsidók jelenléte hamarosan aggasztani kezdte a brit társadalom nagy részét.¹⁶

AZ IDEGENPROBLÉMA

A parlamentben 1881 után folyamatos csatározások folytak azzal kapcsolatban, hogy korlátozni kellene-e az oroszországi zsidók bevándorlását avagy sem. Akik ellenezték az akkor érvényben lévő törvények bármiféle módosítását, legelsőként azon vágyukat hangoztatták, hogy meg kell védeni a menedékjog értékes brit szokását.^{*} A bevándorlás korlátozásának támogatói pedig amellet érveltek, hogy az Oroszországból érkező zsidók számos tekintetben káros hatást fejtenek ki a brit társadalomra. De a képviselők, érzékelvén, hogy megjegyzéseiket antiszemita kijelentéseként foghatják fel – ami a liberális Anglia nyilvános fórumain tabunak számított –, fontosnak érezték, hogy elhárítsák a felelősséget, még mielőtt elkezték sorolni a zsidó bevándorlással kapcsolatos ellenvetéseiket.

„Mielőtt tovább foglalkoznék ezzel az üggyel, el kívánom mondani, hogy ami személyes érintettségemet illeti – és úgy gondolom, most mindazok nevében is beszélek, akik együttműködnek velem ebben az ügyben –, semmi sem áll távolabb célkitűzé-

* 1823 és 1905 között senkitől se tagadták meg a belépést brit földre, aki menekültnek vallotta magát, és egyiküket sem utasították ki. Ebben az időszakban a menedékjog elvét szentnek és sérthetetlennek tekintették. A téma átfogó tárgyalásáért lásd Porter, Bernard: *The Refugee Question in Mid-Victorian Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, 1. fejezet.

seinktől és nézeteinktől, mint hogy fájdalmat okozunk ennek a sebesült fajnak, melynek számos tagját ebben az országban a királynő leghűségesebb és legbökezebb alattvalói közt leljük fel.”¹⁷

„Azt beszélük, hogy ez az agitáció a zsidó fajra irányul. Uraim, aligha tűnhet szükségesnek, hogy visszautasítsam az efféle felháborító és alaptalan támadásokat... Őket [az idegeneket] nem azért érik kifogásaink, mert zsidók vagy éppen hogy nem azok, hanem pusztán társadalmi és gazdasági megfontolásokból.”¹⁸

A parlamenten belül és kívül zajló viták 1887-re már kellően sürgetőekké váltak ahhoz, hogy a kormány biztosítsa a Házat: még arra az évre fontolgat egy bevándorlási törvénytervezetet. Valójában csak egy vizsgálatot folytattak le, amelynek eredményeképpen a kereskedelmi minisztérium által elkészített jegyzékek és egy, a londoni East End viszonyait taglaló jelentés jött létre. A következő évben két eseti bizottságot jelöltek ki: az egyik az alsóház tagjaiból állt össze a bevándorlás vizsgálatára, a másikat a Lordok Háza tagjai alkották, és feladata a munkáskizsákmányolás kivizsgálása volt. Mindkét bizottság jelentése azzal a következtetéssel zárult, hogy jóllehet a bevándorlók száma bizonytalan, nem jelentenek fenyegetést, és nem is ártalmasak.¹⁹ Akik vitatkoztak ezekkel az eredményekkel, továbbra is kifogásolták az idegenek folyamatos beáramlását, és az 1892-ben felállt új liberális kormány kényszerítve érezte magát arra, hogy további vizsgálatokat folytasson. Ez a vizsgálat is a korábbiakhoz hasonló adatokat mutatott ki. A következő kilenc évben a kormány bizonytalan reakciókkal hárította a folyamatos agitációt, mígnem, az 1902-ben komolyan fellángolt parlamenti viták hatására, még abban az évben felállította az Idegenek Bevándorlásának Parlamenti Vizsgálóbizottságát (Royal Commission on Alien Immigration).²⁰ A bizottság megbízatása tizennégy hónapra szólt, és a következőkről kellett informálódnia és jelentenie:

„1. az idegenek korlátlan bevándorlásához köthető hátrányos következmények jellege és mértéke, különös tekintettel a fővárosra;

2. milyen intézkedéseket fogadtak el más országokban és a brit gyarmatokon az idegenek bevándorlásának korlátozására és ellenőrzésére, és azt illető ajánlások, milyen helyreállító vagy megelőző intézkedések kívánatosak ebben az országban a fenti ügyre és arra való tekintettel, hogy hiányzik az a törvényben rögzített hatáskör, amelynek keretében ki lehetne zárni vagy utasítani bármely idegen egyént vagy idegenek egy osztályát a határain kívülre.”²¹

A bizottság egyik első lépéseként néhány tagját Oroszországba küldte, hogy ott első kézből szerezhessenek információkat arról, mennyire komolyak a zsidókat érő zaklatások. Az első pontot beteljesítendő több mint 23 ezer vallomást gyűjtöttek össze, leginkább londoni East End-i lakosoktól, ugyanis ide koncentrálódott az Oroszországból érkezett túlnyomó többsége. A második pont első részét illetően vizsgálatokat indítottak. A második pont második részével kapcsolatban a bizott-

ság tagjai megállapították, hogy bevándorlást korlátozó törvénytervezetre lenne szükség.²² „Gyorsan növekszik a kétségbeesés – írja bizonyos Mr. Brown, Stepneyből a bizottságnak benyújtott beadványában –, és ha nem tesznek nagyon gyorsan valamit, nem lennék meglepve, ha az emberek a saját kezükbe vennék ügyük megoldását.”²³ Sok más, a Bizottsághoz forduló tanúhoz hasonlóan Mr. Brown nem személyes hozzáállását ecseteli, hanem harmadik személyben fogalmaz. Ez a körülmény nem von le vallomásaik megbízhatóságából. Inkább csak azt emeli ki, hogy a zsidóellenesség nyilvános fórumon való kinyilvánítását rossz hírnév lengte körbe, ami a liberalizmus korlátozásainak tulajdonítható. A britek ekkor már két évtizede első személyben emelték fel szavukat az idegenproblémával kapcsolatban.

Érkezésükkor a bevándorlókat koszosakként és betegségek terjesztőiként jellemezték; „súlyosan kisemmizettek” voltak, ráadásul bűnözők, anarchisták és erkölcstelen személyek bújtak meg közöttük.²⁴ Úgy tűnik, sokan értettek egyet W. Cunningham professzorral, aki (az idegenbevándorlást a normannok idejétől tárgyaló) könyvében amellet érvel, hogy a bevándorlásból nyerhető előnyök többsége mára a múlté; „Mindenesetre nem sokat nyerhetünk azzal, ha lemásoljuk a lengyel zsidók szokásait.”²⁵ Amint berendezkedtek, a munkaerő- és lakáshelyzet lett a legfőbb, de semmiképpen sem az egyetlen probléma, amelyről a britek úgy tartották, hogy hatással volt a brit társadalomra.

A munkaerőügy

Az idegen zsidók olcsó munkaerőt jelentettek a kizsákmányoló iparágak számára, és nemcsak kevesebb pénzért dolgoztak az angol munkásoknál, hanem a munkájukban megmutatkoztak a köztük és az angolok közti kulturális különbségek is.

Tanú a bizottságnak: [Az] idegenek... eladták, és most is eladják az életüket, napi 15 órában, egy darab fekete kenyérért és egy falás fokhagymáért, meg egy mocskos szalmával bélelt kuckóért, ahová leheveredhetnek. [Ez] a nélkülözések és a megélhetési színvonalak versenye. A harc a rozskenyér és a gluténmentes kenyér között, az egyszerű és olcsó meg a jó minőségű termékek között zajlik. Az angol munkások 1760 óta megengedhették maguknak, hogy búzakenyeret egyenek, és azóta már csak ritkán tértek vissza a rozskenyér fémjelezte színvonalhoz. Ezt a színvonalat még akkor is fenntartották, amikor éhínséggel vagy rendkívüli szegénységgel kellett szembenézniük... Az ipar minden erőfeszítése arra irányul, hogy fenn lehessen tartani a nélkülözés színvonalát, és fejleszteni lehessen azt. Számomra úgy tűnik, az idegenek bevándorlását ebben a megvilágításban kell szemlélnünk.

Elnök: Mit jelent az, hogy »az ipar minden erőfeszítése arra irányul, hogy fenn lehessen tartani a nélkülözés színvonalát«?

Tanú: A bérek színvonalát jelenti.”²⁶

Versenyszellemük, amelyet Beatrice Potter úgy látott, mint amit „nem korlátoz az egyén biztos életszínvonalából fakadó önbecsülése, és nem akadályoz az osztályhűség vagy a kereskedelmi tisztesség közösségi érzése”²⁷, a munkaszínvonal romlását vonta maga után, és leszorította a brit munkások béreit. Mint azt J. A. Hobson írja, elég lesz még „nagyon kevés rossz életű külföldi megjelenése, és érezhető esés következik be a negyed azon munkahelyei által kínált bérekben, amelyeket befolyásol versenytársként való megjelenésük”.²⁸ Ez az összefüggés mély gyökeret vert azoknak a gondolkodásában, akiknek bére már ekkoriban is épphogy megütötte a létminimumot: „Ha így folytatódik, mi is ugyanabban a helyzetben fogjuk találni magunkat, mint amilyenben most ők most vannak, márpedig az ő jelenlegi életkörülményeiket még a kutyanak se kívánnánk.”²⁹

„Képesek megélni napi két pennyből, míg egy angol erre nem volna képes vagy legalábbis nem volna hajlandó. Tény az, hogy ezek a lengyel vagy zsidó munkások heten egy szobába zsúfolva dolgoznak reggel héttől körülbelül este tízig egy nyolcad vekni kenyérrel. Be kell ismernünk, hogy egy angol nem tudna versenyre kelni ezzel.”³⁰

Még olyasvalaki is, mint John Burnett, a kereskedelmi minisztérium statisztikai hivatalának első munkaügyi tudósítója, aki elismerte, hogy korábban is létezett kizsákmányolás, és belátta a gazdasági trendek kihatását a londoni szabó- és cipőkészítő iparágra, meg volt győződve arról, hogy az orosz zsidó idegenek taszították a „nyomor peremére” a „helyi munkások ezreit”.³¹ „Mi haszna van annak, hogy alacsony életszínvonalukról beszélünk nekik [a szegényeknek], ha mindeközben továbbra is hagyjuk, hogy egy külföldi munkáosztállyal versengjenek, akiknek életszínvonala olyannyira alacsony, hogy annál alacsonyabban a helyi munkás nem is tudna élni?” – teszi fel a kétségbeesett kérdést Dunraven grófja.³² „Hagynunk kellene, hogy a külföldiek megfosszák gyermekeinket az oxigéntől, amely –kisemizettekként – legalább bizonytal az ő örökségük és jussuk?” – kérdezi R. H. Sherard.³³

Újabb problémát jelentett a kiszorítás a munkahelyekről. Ez abból látszott, „hogy az újonnan érkezettek találnak munkát, [amiből] szükségszerűen következik, hogy a korábban ezeken a helyen alkalmazott munkaerőt kiszorították onnét. Ez azt jelzi, hogy nem alkalmaztak helyieket, akik pedig nagyon akarták ezeket a munkákat.”³⁴ A munkások csak elvétve tettek lépéseket ez ellen; a ritka kivételek egyike Leicester, ahol a cipőgyár dolgozói sztrájkba léptek azért, hogy erővel szerezzenek érvényt kérésüknek, miszerint a gyáraknak nem kellene több zsidó munkást alkalmazniuk.³⁵

Ami az egészségtelen környezetben dolgoztató és a munkásokat kizsákmányoló üzemekben, az úgynevezett *sweatshop*okban* uralkodó állapotokat illeti – amelyeket gyakran olyan bevándorolt orosz zsidók vezettek, akiknek sikerült egyfeljebb kapaszkodniuk a gazdasági létrán –, ezeket az ellenőrök jelentéseikben

* Szó szerint: verejtékezőműhely.

egybehangzóan siralmasnak ítélték. A fészertől a konyháig minden elképzelhető térbe zsúfolt helyiségeket az ellenőrök dohosnak, párásnak és túlmelegedettnek találtak, továbbá úgy tapasztalták, hogy tele vannak mérgező rostokkal, megvilágításuk és szellőzésük gyenge, és általában piszkosak. Az ellenőrök jelentéseiben nagy figyelmet kaptak a mellékhelyiségek: az illemhelyekből emberi ürülék és víz szivárgott (ha egyáltalán voltak illemhelyek, mert sokszor azok is hiányoztak), amely gyakorta ellepte a padlót, és sok efféle műhelyben a rendes vécét nyílt vizeldék helyettesítették.³⁶ Herbert Evans, gyári segédellenőr által a bizottságnak benyújtott beadványa szerint a zsidó sweatshop tulajdonosa ugyanolyan undorító, mint az általa felügyelt műhely: „Egy elvtelen és undorító egyén, akinek a zsarnoki módszerei és hajlamai csupán tökéletes tudatlanságához és nyílt ellenállásához mérhetőek mindazzal szemben, ami normális és emberséges.”³⁷ Az ezekben a sweatshopokban előállított árucikket Charles Freak, a Csizma- és Cipőgyári Dolgozók Országos Szakszervezetének titkára a következőképpen írta le: „egy halom olcsó és ízléstelen holmi, ami tönkreteszi a piacot és kárt okoz nekünk”, és ami még rosszabb, „most több száz emberünknek kell dologtalanul az utcákat rónia, különösen télidőben, akiket korábban ilyenfajta munkakörökben alkalmaztak”. Megpróbálva javítani helyzetüket, néhány zsidó rábeszélte Freaket, hozzon létre egy zsidó szakszervezetet (kizárólag zsidókból, betudhatóan annak, amit Gainer a hajlandóság általános és kölcsönös hiányának lát, amely – néhány kivétellel – mind az angolok, mind a zsidó idegenek részéről megfigyelhető volt, és a bevándorlók szegényes angoltudásával párosult, ami eleve kirekesztette a zsidókat más szakszervezetekből). Négy év alatt végül is két szakszervezetet alakítottak, de mindkettő jóformán teljesen haszontalannak bizonyult, amit ő annak tudott be, hogy a tagjaik „rabszolgák... másképp nem nevezhetem őket”.³⁸

A tisztességtelen üzleti gyakorlat gyakran felbukkanó vádja a zsidókat erkölcs-telen népként tüntette fel. A keresztény vándorzöldségesek például azzal vádolták meg a zsidó árusokat, hogy elfoglalták az utcai elárusítóhelyeiket. Az értékes területek visszaszerzéséért tett erőfeszítéseik számos harccal jártak olyannyira, hogy a rendőrség hatályon kívül helyezte az ősi szokást, amely a használat jogát a megalapozott használatához kötötte közmegegyezés alapján, az elsőként odaérkező javára. Az a hír járta, hogy a zsidó árusok előnyre tettek szert azzal, hogy a reggeli és az esti piacokon is megjelennek; angoltudásuk miatt megkerülhették a távozás szabályait, és engedélyt kaptak a rendőrségtől, hogy vasárnap és egyes tiltott területeken kereskedjenek. A kereskedőket viszont bosszantották az idegen árusok alacsonyabb árai, és a helyi hatóságokat kérték meg, hogy távolítsák el őket.³⁹ Az idegenek keményen dolgoztak, de ezt a tulajdonságukat a bűn felhangjai színezték, mivel dolgoságuk mögött „a profit túlzott szeretete” rejtett.⁴⁰ Példátlan volt, amikor az idegen zsidó bolttulajdonosok kijelentették, hogy övék az út, és ez állításuk szerint feljogosította őket arra, hogy díjat szedjenek a használatáért. Az árusok ellenséges érzülete olyan komoly volt a zsidó konkurenciával szemben, hogy egyik szakszervezeti vezetőjük még a Királyi Bizottságnál is közbenjárt a megoldásért, mondván: „Ha nem tesznek hamarosan valamit, a mieink közül valaki gyilkosságot

vagy effélét fog elkövetni, mert úgy néz ki, hogy a feleségeiknek és a gyerekeiknek nem lesz mit enniük.”⁴¹

Sokan, akik a bevándorlás szigorítását szorgalmazták, „hogy megvédjük a brit munkásokat az itt dolgozó külföldi munkásoktól”, egészen a protekcionizmus ügyéig terjesztették ki érveiket: „Muszáj észszerűen megoltalmaznunk a brit munkaerőt a külföldön dolgozó külföldi munkaerő által előállított termékekkel szemben.”⁴² A szabadkereskedelmet a „nyomor szabadkereskedelmével, a kizsákmányolás szabadkereskedelmével és a betegségek szabadkereskedelmével” azonosították, mint James Lowther parlamenti képviselő megjegyezte.⁴³ A „nincstelenség szabadkereskedelme” elterjedt szitokszóvá lett.⁴⁴

A lakhatás ügye

Kezdetben a munkaerőügyet tekintették az orosz zsidó bevándorlás hullámai előidézte legsürgetőbb gondnak. Mire a bizottság benyújtotta a jelentést, a problémát már inkább a lakhatáshoz kötődőnek tekintették. Középpontjában a túl magas bérleti díjakat kiszabó és könyörtelen idegen zsidó háziurak és az idegen zsidó bérlők álltak, akiknek viselkedése, szokásai és értékrendje tűrhetetlennek bizonyultak.

Life and Labour of the People of London (London népének élete és munkája) című, nagyszabású munkájában Charles Booth a következőket írja: „Az egész kerületre hatással van a zsidó népesség növekedése. Lassú áradáshoz hasonlítható. Egyik utcát foglalják el a másik után... Egyetlen nem zsidó sem tudna egy házban élni ezekkel a szegény külföldi zsidókkal.”⁴⁵ Az East Endet „az őrvjngésig kergeti örületbe Európa e hulladékának szennye, arcátlansága és züllöttsége” – írta a *Pall Mall Gazette*, amely pedig rendszerint nem ragadtatta magát szélsőséges kommentárokra.⁴⁶ Az azzal kapcsolatos javaslatokat, hogy London bizonyos részeit tiltott területté kellene tenni a zsidók számára, James Callaghan külügyminiszter elutasította, de nem kirekesztő voltuk miatt, hanem mert nem lehetett keresztülvinni őket.⁴⁷ Ugyanakkor a dokkmunkások – és velük együtt még néhányan, bár igen kevesen – valódi kizárásos taktikát folytattak annak érdekében, hogy távol tartsák az idegen zsidókat azoktól a városrészekről, ahol éltek: „Semmi áron nem tűrik meg őket” – mint azt egy zsidó család 1901 novemberében felfedezte. Ugyanis amikor ez a család arra készült, hogy egy furgonból kipakolják a holmijaikat, a helyi lakosok körülvették, majd elkergették őket, és „átadták [a házat] a csaknem teljes enyészetnek”.⁴⁸ Az East End-i Alderman Silver elpanaszolta: „A könyörület erény volt”, de „bűnné lett akkor, amikor egy férfi menedéket és kenyeret nyújtott idegeneknek, miközben a saját felesége és gyerekei éheztek”.⁴⁹

Nagy-Britannia iparosodott városaira régóta veszedelmet jelentett a krónikus lakáshiány, és ezt tovább súlyosbították a nagyszámú profit-megszállott zsidó háziúr túlzó követelése, valamint a bevándorló zsidók hajlandósága arra, hogy aránytalanul magas bérleti és letéti díjakat fizessenek, továbbá túlszűfolt lakások-

ban lakjanak. Ez azzal járt az East End lakosaira nézve, akik nem voltak képesek vagy hajlandók megfizetni ezeket a pénzeket, hogy egyrészt sokukat kiszorították ezekből a lakásokból, másrészt a környéken megnőtt a zsidók aránya.⁵⁰ Olyannyira köztudomású volt, hogy a zsidó idegenek kétségbeesetten, bármi áron keresnek szállást, hogy a jelek szerint egyes angol háziurak a következő feliratú táblát rakták ki: „Kiadó. Keresztények ne jelentkezzenek.”⁵¹

Az egy légtérben folyó életvitel és munka – ami elterjedt gyakorlat volt az orosz zsidó idegenek körében – jelentette egészségügyi kockázatok szintén széles körben váltottak ki aggodalmakat. „Nem látni ennél piszkosabb háztartásokat, ennél egészségtelenebb műhelyeket, ahol szörnyű bűz és ocsmány pára terjeng, és lehetetlen volna ennél egészségtelenebb körülményeket elképzelni” – jelentette egy kelet-londoni gyárellenőr.⁵² „A külföldi és idegen zsidó közösség – írta az *East London Observer* – életmódja és szokásai határozott fenyegetést jelentenek nemcsak Kelet-London, de az egész főváros, és általában véve a nemzet közegészségére is”.⁵³ Rendíthetetlen volt a meggyőződés, hogy a zsidó idegenek korábbi keresztény negyedekbe özönlése e negyedek hanyatlását okozta. A lakáshiány legrosszabb éveiben, 1899 és 1903 között egy zsidó szakszervezeti tag kinyilvánította: a szakszervezete összefogása az angol szakszervezetekkel számos erőszakos cselekményt akadályozott meg az East Enden.⁵⁴

Térnyerésük az East Enden még egy módon kifejeződött. A zsidók itteni koncentrációjával mintegy tizenhat, „zsidó módra” működő bentlakásos iskola jelent meg a környéken. Egyesek felháborodásától kísérve ezek az iskolák péntekenként korán zártak, megtartották a zsidó ünnepeket, nagyszámú zsidó tanárt alkalmaztak, és heti másfél, illetve hét óráig terjedő zsidó vallási oktatást is nyújtottak, részben napközben, részben tanítási idő után.⁵⁵

Mivel bizalmas közelségben éltek egymással, a zsidók szociális kohéziója – hogy „nem alkalmazkodnak az elképzeléseinkhez, és különösképp semmiféle jószomszédi érzés nem lelhető fel bennük”⁵⁶ – tovább növelte a lakhatásprobléma előidézte feszültségeket. Példaként említhetjük, hogy a „keresztény vasárnapon” történő munka mindkét, fent említett panaszt megtestesítette.⁵⁷ Az ezeket a zsidókat a társadalom szélesebb rétegeitől elválasztó láthatatlan falat csak még magasabbra húzta jellegzetes összetartásuk, amelyről Arnold White a következőket írta: „Nincs egyetlen olyan zsinagóga vagy zsidó hitközség szerte Lengyelországban, Litvániában vagy Galíciában, amely szükség esetén ne gyakorolna joggal erősebb befolyást a nyugati keresztény világ emberséges zsidói fölött, mint annak az országnak bármely társadalmi vagy vallási ereje, amelyben állandó lakhellyel rendelkeznek.”⁵⁸ A zsidók ereje voltaképpen „kollektív összetartásukban” rejlik: „Ha teljesen magukra lennéek hagyatva, a zsidók beadnák a derekukat az angolszászoknak.”⁵⁹ Ha tekintetbe vesszük társadalmi elzárkózásukat, amelynek a megnyilvánulásai messze túlterjedtek a szigorú értelemben vett szociálison, az orosz zsidó közösség sok tagját a társadalom többi részétől elválasztó fal olyannyira magas volt, hogy eleve kizárt mindenféle tényleges asszimilációs lehetőséget a befogadó társadalomba. Mivel ezek a zsidók ragaszkodtak ahhoz, hogy csakis egymás között kereskedjenek, a helyi keresztény

kereskedők üzleti veszteségeket szenvedek.⁶⁰ White a következőket említi: a nem zsidókkal való házasság elutasítását, hogy Választott Népként fenntartották elkülönülésüket, elkülönülő éttrendjüket, eltérő szokásaikat. Azt is, hogy a vasárnapot nem tekintették a pihenés napjának, a *kohaniták* igényét arra, hogy kihúzzák magukat az állampolgári kötelességek teljesítése alól, a mind a *chéderekben* (zsidó iskolákban), mind az általános iskolákban adott talmudi oktatást. A börtönfogyók vallási követeléseit arra vonatkozóan, hogy közpénzen zsinagógát létesítsenek nekik, a zsidók rendkívüli üzleti sikereit, a szegényebb osztályban megfigyelhető faji alapú büszkeséget, amely odáig vezetett, hogy lenézésüket fejezték ki nem zsidó szomszédaikkal szemben, és nyilvánvaló orientalizmusukat.⁶¹ Furcsaságuk, különös szokásaik, a külvilágot kizáró összetartásuk, az, hogy visszautasították, hogy a helyi nem zsidó kereskedőkkel üzleteljenek, összességében „teljesen asszimilálatlan közösség” képét mutatta.⁶²

Bűnözés

A zsidó bűnözés ügye nem sokban maradt el a munkahelyek és a lakhatás miatti aggodalmaktól, és általában kétségtelenül ennek lett legnagyobb hatása általában a lakosságra nézve. A Royal Commissionhoz benyújtott beadványokban újra meg újra felbukkantak az amiatti panaszok, hogy milyen sok a zsidó a bűncselekmények elkövetői között. Íme egy, a tizenkilencedik század során felhalmozott jegyzék azokról a kihágásokról, amelyekbe az állítások szerint zsidók keveredtek: orgazdaság, csalás, szélhámosság, hamis csőd előidézése, hamis árverések megrendezése (ahol egy társ veri fel az árat), beugratás (amikor a tengerészeket gyakorlatilag eladósították, hogy leszálljanak a hajóról, és ezzel újbóli jelentkezésre kényszerítették őket) és „néhány betörés, rablás és hamispénz-verés elkövetése, amelyben néhányuk ilyen-olyan formában érintett volt.”⁶³

Ezt a bűnözőképet részben azok a hírhedt gyilkosságok is táplálták, amelyekbe zsidók is belekeveredtek vagy amelyekben zsidókat találtak bűnösnek. Kiemelkedtek a Hasfelmetsző Jack-gyilkosságok.⁶⁴ Csupán a rendőrség közbeavatkozásának köszönhető, hogy nem „támadtak tömegesen a zsidókra Stepney-ben, mivel a helyiek úgy találták, hogy „egyetlen angol sem követhetne el efféle bűnöket”,⁶⁵ olvashatjuk az egyik lap tudósításában. Még a bűnügyi nyomozó osztály 1888 és 1901 közötti vezetője is abbéli meggyőződését fejezte ki, hogy „kétségtelenül megállapítható tény”, hogy „a gyilkos lengyel zsidó volt”.⁶⁶ Olyannyira hírhedtté vált egy eset, amelyben egy Israel Lipski nevű lengyel zsidó a panzióban, ahol mindketten laktak, meggyilkolt egy fiatal zsidó nőt, Miriam Angelt, aki hat hónapos terhes volt, hogy Lipski nevét zsidóellenes szitokszóként kezdték el használni.⁶⁷ 1910-ben Houndsditchben három bevándorló orosz zsidót azonosítottak három rendőr gyilkosaiként, és egyikük otthonában a *Der Arbeiter Fraint* (A munkás barátja jiddis hetilap) és egyéb anarchista anyagok példányait találták meg. Ez az eset az idegen- és zsidóellenes tiltakozások hullámát indította el.⁶⁸ „Tiltakozni kívánok az ellen, hogy a rendőreinket

meggyilkoló zsidókat oroszokként jellemezzék – írta William Stanley Shaw. – Amikor egy zsidó jótékonykodik, zsidóként említik, ha meg rendőrt lő le, mindjárt orosz lesz belőle.”⁶⁹ A *The People* nevű folyóiratban a következő szöveggel jelent meg egy vers: „De most még egyszer esedezzünk / mert úgy búcsúznánk végre / az átkozott zsidó fajától / tekintettel tettére.”⁷⁰

„A hivatásos bűnözőkkel kapcsolatban az egyik különös dolog az, hogy hiányzik belőlük a rendőrséggel szembeni nehezitelés; úgy tekintenek rájuk, mint akik a kötelességüket végzik, és az elme és gyors észjárás egyenrangú mérkőzését folytatják velük. A modern kontinentális anarchista bűnöző megkülönböztető jegye az, hogy vad örömét leli mások életének kioltásában. Megvannak a magunk haramiái, de az utóbbi fajtát nem szaporítjuk errefelé, és ők a jövőben sem kellene nekünk.”⁷¹

Tekintve, hogy a „modern kontinentális anarchista bűnözők” többsége a zsidók közül került ki, a *Times*ban olvasható kijelentés valószínűleg az orosz zsidó idegen képét idézte meg.

A zsidó bűnözés megerősödése 1900 után és az azt kísérő figyelem miatt Stepney országgyűlési képviselője, William Evans-Gordon őrnagy arra panaszkodott, hogy az előbbi ügy háttérbe szorította a Kelet-Európából történő bevándorlás „társadalmi és ipari következményeinek” nagyobb ügyét.⁷² A bíróságokat elárasztották az olyan ügyek, amelyekben zsidók is érintetteként szerepeltek. Ez pedig panaszok és határozati javaslatok benyújtását vonta maga után a middlesex-i és a London megyei ülések esküdtszékeihez, valamint a londoni ülések elnökéhez. Akers-Douglas parlamenti képviselő (aki a Hasfelmetsző-gyilkosságok idején Whitechapel parlamenti képviselője volt) megoldási kísérlete az 1904-es idegentörvény-tervezet (Aliens Bill) volt, Sir Howard Vincent parlamenti képviselő pedig a bűnöző idegenek kiutasításáról fogalmazott meg egy törvényjavaslatot.⁷³

A zsidókat már 1829-ben azzal vádolták meg, hogy ők tartják fenn a legtöbb bordélyházat Londonban.⁷⁴ Még a liberális *Daily News* is igen zord hangon szólt a zsidók érintettségéről a prostitúcióban.

„Az angol munkásnak megvannak a maga hibái, de ilyen mélyre sohasem süllyedt. És megkockáztatom a gondolatot, hogy még mindig jobb egészséges, koponyalékelő, tárcaelorzó útonállónak lenni, mint azt a fajta kultúrát magunkévá tenni és azokat az erkölcsi és vallási ideálokat átvenni, amelyekre ezeknek a mosdatlan, szervilis, hazug és a bérünket lenyomó idegeneknek a mindennapi élete tanít minket, akik angolok ezreit szorították ki az otthonaikból és a munkahelyeikről.”⁷⁵

Később a zsidó bevándorlók jelentős szerepet játszottak a leánykereskedelemben – amint azt az előző szakaszban kifejtettük – azáltal, hogy bevándorló zsidó lányokat szállottak Londonba és a főbb világvárosokba. A *Jewish Chronicle* cikkei alátámasztják azt az állítást, mely szerint a bűnözésben részt vevő zsidók – és különösen a bevándorló zsidók – száma jelentős volt.⁷⁶

A bevándorlás és kivándorlás közötti összefüggés

További indokok is szóltak a zsidó bevándorlás korlátozásának pártolása mellett. Sokan összefüggést láttak az angolok kivándorlása és az idegenek bevándorlása között. Az orosz zsidók bevándorlásának első éveiben, 1881 és 85 között, 675 ezer brit vándorolt ki az Egyesült Királyságból, míg az ezt megelőző huszonhét évben összesen 2,25 millióan vándoroltak ki, ami az éves ráta megduplázódását jelzi – mutatott rá J. H. Clapham.⁷⁷ A szakszervezetek számítása szerint „a jelenlegi állás az, hogy minden kibocsátott emberre két ideérkező külföldi jut”.⁷⁸ A bevándorlás talaján létrejött országok, mint Kanada, Ausztrália vagy az Egyesült Államok, „amelyek világszerte kérkednek vendégszeretetükkel és munkát tudnak nyújtani az oda érkezőknek”, ettől még rendelkeztek bevándorláspolitikával – Nagy-Britanniát kivéve.⁷⁹ Ezzel szemben a maradók arra kényszerültek, hogy alacsonyabb bérekkel és alacsonyabb életszínvonallal is beérjék, és hatottak rájuk az idegenek „szokásai [, amelyek] erősen ártalmasak voltak azokra az angol közösségekre, amelyekkel érintkezésbe kerültek”.⁸⁰

Az idegenek bevándorlása és a politikai biztonság kapcsolata

Olyanok is akadtak, akik azért javasolták a bevándorlás szigorítását, mert úgy látták, ezzel lehetne megakadályozni, hogy forradalom törjön ki. A zsidók által lenyomott bérek megerősítenék „azt az elégedetlenséget és zűrzavart, amelyből a lázítók élnek és táplálkoznak, és amely idővel Anglia régi alkotmányos liberalizmusát a kontinentális szocializmus erőszakos idealizmusával szennyezheti be”.⁸¹ Olyan közegben, ahol a „legalantasabb indulatok bármikor készek kitörni és rémes módszerekkel bosszút állni”,⁸² a forradalom valós fenyegetés volt. Az anarchizmust és – kisebb mértékben – a szocializmust is eredendően külföldi importcikknek tekintették. Amint a zsidó bevándorlás elért bizonyos mértéket, az anarchista mozgalom legkiemelkedőbb alakjai éppenséggel orosz zsidó idegenek lettek, és ezzel immár egy második fenyegetést is jelentettek a társadalom stabilitására.⁸³ Ezt követően a zsidókat már nemcsak a lappangó forradalmi hevület szítóinak látták, hanem a forradalmi aktivizmus szószólóinak is.

Szociáldarwinizmus

A szociáldarwinizmus szintén szerepet játszott az idegenek megítélésében. „Itt a természetes kiválasztódás rostálja ki őket – írta S. H. Jeyes –, és mi továbbra is visszautasítjuk őket”; csakis a legelőkelőbb zsidó bevándorlók nyerhettek bebocsátást az Egyesült Államokba; a rosszabb bőrben lévők Nagy-Britanniában telepedtek le.⁸⁴ Joseph Chamberlain azt a közhiedelmet hangoztatta, hogy „a leg-alacsonyabb osztályba tartozó importált külföldi munkaerő” csak súlyosbítaná a

„létért folytatott küzdelmet”.⁸⁵ Alderman Silver állítólag kijelentette: reméli, hogy sohasem „ültetik át az angol fajtába és terjesztik el az angol vérvonalban Európa e legyengített, beteges és veszélyes gyümölcsseit”.⁸⁶

Az eugenikát hirdető Karl Pearson e „nemkívánatos idegenek” korlátozását pártolta, akik – a visszaeső bűnözőkkel, gyengeelméjűekkel, nincstelenekkel és elmebetegekkel együtt – a fajt veszélyeztetnék, mivel „nem lehet erős és hatékony a nemzetünk addig, amíg a gyomrai közül sok csak félig van tele és az agyai nagy része képzetlen marad”.⁸⁷ Ami a Nagy-Britanniában már jelen lévő „nemkívánatos idegeneket” illeti, egy jól ismert orvos, Robert Reid Rentoul a britekkel való házasságuk ellen érvelt. Rámutatott: „szükségszerűen elbukik az a törekvés, amely elfajzottakból akar birodalmi fajt tenyészteni”. Ami a zsidók elleni, számszerűleg egyre terjedelmesebb panaszáradatot illeti – amelyek a nincstelenségükkel kapcsolatban merültek fel – Rentoul ezt nem átmeneti állapotnak tekintette: „Az átöröklés a legfőbb ok”, és szerinte nagymértékben ez felelős a bűnözésért is.⁸⁸ E tudományoszerető korszakban a bevándorlás korlátozásának érdemeit sokak szemében tovább fokozta az, hogy az indoklását biológiai alapokra helyezték. Másoknak viszont csak egy harmadik okként szolgált a társadalmi és a politikai mellett arra, hogy pártoljanak egy efféle intézkedést.

AZ IDEGENPROBLÉMA MEGOLDÁSA FELE

A bevándorlás körüli vita idején egyesületek alakultak azzal a kifejezett céllal, hogy a zsidók bevándorlását szabályozzák. 1886-ban megalakult a Társaság a Nincstelen Idegenek Bevándorlásának Visszaszorításáért (Society for the Suppression of the Immigration of Destitute Aliens), amelyet White és Dunraven grófia finanszírozott. A társaság csupán néhány találkozót tartott, és nem találni nyomát annak, hogy készült volna a tagokat nyilvántartó lista, de a támogatók közt számos parlamenti képviselőt és a zsidó közösség képviselőit is megtalálhatjuk.⁸⁹ Néhány évvel később megalapították a Nincstelen Idegenek Bevándorlásának Meggátolására Alakult Egyesületet (Association for Preventing the Immigration of Destitute Aliens). Nemcsak parlamenti képviselők, de szép számú magas tisztséget betöltő főnemes is támogatta az egyesület kitűzött célját, a „közvélemény megszervezését és irányítását, mint előzetes intézkedést a törvényhozás megkísérléséhez”.⁹⁰ Am elődjéhez hasonlóan ez az egyesület is rövid életűnek bizonyult.⁹¹

Az East End-i Konzervatívok Egyesületeinek (East End Conservative Associations) 1901 júniusában megtartott találkozásának időzítése kedvező volt a várható siker szempontjából. Eredményeként létre is jött a Londoni Liga (Londoners' League) (amely közös politikai ernyő alá hozta a lakhatási problémákat és az idegenek ügyeit, az „emberek szociális körülményeinek jobbítására”⁹²), mégis a szintén 1901-ben megalakult Brit Fivérek Ligája (British Brothers League) lett közzismert. A Liga East End-i választókerzeteket képviselő, tory országgyűlési képviselők és néhány liberális támogatását egyaránt élvező alapítója, William Stanley Shaw hang-

súlyozta, hogy ez a csoportosulás a dolgozó osztályokra kíván összpontosítani.⁹³ A Liga szándékait nagyrészt Evans-Gordon őrnagy és országgyűlési képviselő fogalmazta meg, és ezek az East End-iek mindennapos gondjait tükrözték: a túl magas bérleti díjakat, a túlnépesedettséget és egymás kiszorítását, a versengést a munkahelyekért és a bevándorlók által elkövetett bűncselekményeket.⁹⁴ Mindemellett a hazafiasságnak az idegenek körében tapasztalt hiányának általánosabb ügyét is célba vette.⁹⁵ Mindössze tizenhét hónap alatt 45 ezren csatlakoztak a Ligához, és noha Evans-Gordon stratégiája az volt, hogy pusztán aláírásgyűjtéssel szerzett be tagokat, ezek a londoni lakosok nem csak névlegesen lettek a Liga tagjaivá. A tagok nagy számban vettek részt a tömeggyűléseken és támogatták az East End-i képviselőket és lelkészeket.⁹⁶ A Liga az 1903-as Bevándorlási Reform Egyesület (Immigration Reform Association) létrehozásával kiterjesztette megbízatását. Ez az egyesület a közvéleményt és a kormányt próbálta meg tájékoztatni a legújabb idegenbevándorlással kapcsolatban, és a megállapításairól röpiratokat terjesztett.⁹⁷

Bevándorlásuk korlátozásán felül egy másik megoldási javaslat is felmerült a zsidók nemkívánt jelenlétével kapcsolatban, ez pedig a zsidó haza elképzelése volt. Evans-Gordon határozottan támogatta a Zsidó Területi Szervezetet (Jewish Territorial Organization, JTO),⁹⁸ Joseph Chamberlain pedig a Theodor Herzl-lel folytatott megbeszéléseiben azt a helyszínt kereste, amely alkalmas lenne a zsidók hazájának: lehetőleg „a brit zászló védelme alatt” álló terület legyen, és „ne zavarja mások létfenntartását”.⁹⁹ Nem volt „semmi oka annak, hogy miért ne építsük újjá a nagy zsidó államot”¹⁰⁰ – írta White, aki végül már ezt látta az egyetlen szóba jöhető megoldásnak. (A *Jewish Chronicle* aggályait fejezte ki e kilátással kapcsolatban. „Tegyük fel, hogy újraalakul a zsidó állam: miért számítsunk arra, hogy meg fogják tűrni a zsidókat azokban az országokban, ahol most rosszul bánnak velük? [...] Sokakat elbűvölt ez a javaslat, és a jelen nehézségeitől való menedékként üdvözlük.” De ez csalóka volt: „A nacionalizmus, jóllehet menekülési útvonalat kínál az antiszemitizmusból, valójában a hozzá vezető út.”¹⁰¹)

A bevándorlás szigorításának szöszölőit bizonyos fokig igazolta a parlamenti vizsgálóbizottság (Royal Commission on Alien Immigration) jelentése. Nyomatékosan javasolta a törvényhozás megindítását.* Az 1905-ös idegentörvény (Aliens Act) határt szabott a bevándorlásnak, jegyeket kínált a bevándorlóknak a hazatérésükhöz, és szélesítette a kitoloncolás jogalapját.¹⁰² A politikai menedékjog kiadását is, amely a törvény megjelenése előtt automatikusan járt, mostantól mérlegelés előzte meg. Noha a törvény minden idegenre vonatkozott, világos volt, hogy valójában a zsidókat célozza. Ezek az intézkedések azt a célt szolgálták, hogy több mint ötven százalékkal csökkentsék a zsidó betelepülők számát: ennek eredményeképpen számuk az 1906-os tizenegyezerről 1911-re négyezer főre csökkent.¹⁰³ 1913-ban az *East London Observer*, elégedetlenségét kifejezendő a csökkenés mér-

* Azok a következtetések, amelyeket a bizottság tagjai az általuk megvizsgált nagyszámú beadványból levont, egy törvényjavaslatot eredményeztek (az 1904-es idegentörvény-tervezetet). Ez szigorúbb a végül elfogadottnál. A javaslatot a liberálisok torpedózták meg. Lipman: *Social History*, 137.

tékét illetően, újraközölt egy cikket, amely először az 1753-as zsidótörvény-tervezet (Jew Bill) körüli vita idején jelent meg: „Ezúton szeretnénk informálni a nyilvánosságot, hogy a derék Rodrigue hajó... készen áll olyan keresztény családokat felvenni, akik hajlandók Törökország bármely részébe szállíttatni magukat, mert inkább élnének mohamedán, mint zsidó kormányzás alatt.”¹⁰⁴

A bevándorláskorlátozási vita lezárásául még egy okot kell megemlítenünk, amely megtámogatta ezt az intézkedést. Amikor az idegentörvény tervezete a parlament elé került, Arthur Balfour miniszterelnök kinyilvánította, mit talál a legnyomósabb oknak arra nézve, hogy meg kell hozni ezt a törvényt: nevezetesen azt, hogy a zsidók nem kötöttek házasságokat nem zsidókkal.

„Könnyedén elképzelhetnénk a dolgoknak olyan állapotát, amelyben nem szolgálna nemzeti kultúránk előnyére, ha volna egy nagy tömeg ember, akik, legyenek akármilyen hazafiasak, rátermettek és iparkodók – bármennyire bele vessék magukat a nemzet életébe –, mégis saját tetteikkel azt érték el, hogy mindenki mástól elkülönült népként élnek, és nem csupán vallásukban különböznek honfitársaik túlnyomó többségétől, de csakis egymás között házasodnak.”¹⁰⁵

Balfour nem panaszkodik a zsidók erkölcstelensége vagy bűnözésük miatt, még a legkiemelkedőbb eseteket, az Oroszországból bevándorolt zsidóknak a munkásosztálybeli munkaerőre és lakhatásra kifejtett hatását sem emlegeti fel. Ehelyett azt írja róluk, hogy lehetnek „hazafiasak, rátermettek és iparkodók”, de nem fognak nem zsidókkal házasodni. Egy, a *Jewish Chronicle*-ben Arnold White-tal készített interjú fedi fel, hogy ez a probléma állandósult: „Mr. White a zsidók nem zsidókkal való házasodását annak a feltételeként állítja, hogy egyáltalán megtűrjék a zsidó idegenek bevándorlását. Amint azt Mr. Balfour is tette akkor, amikor az idegentörvény javaslata a parlament elé került. A zsidó és nem zsidó közötti házasság elcsépelet témájának újrafelhozása semmilyen jó célt nem szolgálhat.”¹⁰⁶ Amint világossá vált, hogy a zsidók egészében véve elutasítják a nem zsidókkal való házasodást, amit az asszimiláció elérésének leghatékonyabb módjaként értékeltek, ez is hozzáadódott a többi indokhoz, amelyekkel a bevándorlás szigorítása mellett érveltek.

* * *

„Ha a zsidók beleegyeznek abba, hogy beolvadjanak, és hajlandóak a vérüket a miénkkel keverni, akkor minden rendben lesz¹⁰⁷ – írta Arnold White –, de ha nem, hajlandók erre, akkor az idegen zsidók népszerűtlensége várhatóan csak fokozódni fog.”¹⁰⁸ És White személyesen úgy vélte, az utóbbi lesz a helyzet, mivelhogy a zsidó történelem mintázata azt mutatta, hogy a zsidókat vagy elnyomták, vagy pedig

„riasztó mértékben dominálni kezdtek, részben képességeik következtében, részben pedig azért, mert sokuk érzéketlen volt azokra az erkölcsi törvényekre, amelyek az emberek közötti kapcsolatokat igazgatják... Mivel a zsidók száma nagy mértékben

növekszik, vagyonuk és hatalmuk pedig rendkívüli mértékben fejlődött, a jövőbeli kilátások sem rájuk, sem a keresztény világra nézve nem hatnak biztatólag. A zsidóknak az a viszonylag elenyésző kisebbsége, akik valóban beolvadtak az őket befogadó különféle nemzetekbe, túl kevesen vannak ahhoz, hogysem többet tegyenek, mint hogy elodázzák az immár a gyakorlatban is elkerülhetetlennek látszó válságot. A zsidók Angliából történő 1292-es kiűzetését követő húsz évben minden ország – Lengyelország kivételével – a britek példáját követte. Hatszáz év elteltével most újabb feszültség érzékelhető mindenütt a civilizált világban a zsidókérdés tárgyával kapcsolatban, míg Oroszországban a probléma már nem oldható meg pusztán adminisztratív korlátozásokkal. Ezért kézenfekvőnek tűnik a következtetés: vagy foglalkozni kell a helyzettel – mármint Európa egészében –, vagy aggasztó lesz a kitörés a faj ellen, amelynek tagjai folyamatos száműzetésben élnek, mindig idegenek abban az országban, amely befogadja őket. Ez száz évvel visszaforgatja majd a civilizáció kerekét... Az utóbbi évszázadban a héber közösségnek minden lehetőség megadatott arra, hogy megmutassák, képesek a teljes és őszinte beolvadásra... Mivel a héber faj egy évszázados kísérletet követően, amikor – legalább hatvan-hetven éven át – meglehetősen jó körülmények között élt, mindvégig makacsul visszautasította, hogy más nemzetekkel egyesüljön, nem lehetséges más kimenetel, mint felfedezni valamely területet. E területnek Keleten kellene lennie, de nem nagy távolságra Európától, és lehetőség szerint közvetlenül vagy közvetetten Palesztinához csatlakozna. [White választása Örményországra esett.]¹⁰⁹

White a saját polgártársait sem kímélve amellet érvelt, hogy

„amely nemzeteket elpusztítják a zsidók, azok a nemzetek meg is érdemlik, hogy elpusztíttassanak. Az a gyengeség, élvhajhász életmód, butaság, a rendes oktatás és a közös előrelátás hiányzó igénye, továbbá a közöny azon erkölcsi felelősséget illetően, hogy minden generáció felelős az utódaiért – ezek a valódi okai annak, miért győzedelmeskednek a zsidók a nem zsidók felett.”¹¹⁰

A White munkásságából vett idézet nem csupán a többi brit író zsidókérdésben alkotott véleményét foglalja össze; értékelése igen erősen egybeesik Istóczy Győzőével.

Ha a zsidókat a tizenkilencedik század végi Nagy-Britanniában túlnyomórészt idegenekként tekintették, ennek az volt az oka, hogy megtagadták a reformot és ezzel a beolvadást a népesség többi részébe, és nem az, hogy az állampolgárságot vagy a születési helyüket tekintve idegenek voltak. Az *East London Observer* megfogalmazásában: „A külföldi és idegen zsidó közösségről...”

JEGYZETEK

- 1 Roth: *History of the Jews*, 267.
- 2 *Jewish Chronicle*, 1882. november 24.
- 3 A központi zsinagóga (Central Synagogue) rabbiját idézi Alderman: *Jewish Community*, 37.
- 4 Wolf: *Essays*, 355.
- 5 John Bright és Goldwin Smith, idézi Wolf: *Essays*, 354.
- 6 Shannon: *Gladstone*, 199–200., 219.
- 7 William Gladstone-t idézi Alderman: *Jewish Community*, 39.
- 8 William Gladstone-t idézi Buckle, George Earl: *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, London, John Murray, 1920, 59.
- 9 Aronsfeld, C. C.: German Jews in Victorian England, *The Leo Baeck Institute Year Book* 7, 1962, 312.
- 10 Gainer, Bernard: *The Alien Invasion: Origins of the Aliens Act of 1905*, London, Heinemann Educational Books Ltd., 1972, 2.
- 11 Pellew, Jill: Communication: The Home Office and the Aliens Act, 1905, *Historical Journal* 32, 1989, 370–371.
- 12 Endelman, Todd M.: *The Jews in the History of Britain, 1656 to 2000*, Berkeley, Los Angeles és London, University of California Press, 2002, 127.
- 13 Rubinstein: *History of the Jews*, 95–96.
- 14 Egy városi önkormányzati képviselőt idéz az *East London Observer* (1902), in Bermant, C.: *Point of Arrival: A Study of London's East End*, London, Eyre Methuen Ltd., 1975, 122.
- 15 Wolf: *Essays*, 357–358.
- 16 A *Jewish Chronicle* 1881. október 25-ére keltezett számában a szerkesztő azt írta, hogy az orosz és lengyel zsidók bevándorlása hozza felszínre a zsidókérdést. E jóslatot láthatjuk beigazolódni tizennégy évvel későbbi panaszában: „Közel egy évszázadnyi emancipáció rehabilitációs munkáját nyugaton megbéklyózza az orosz és a román gettók középkorias túlcsoordulása.” 1895. október 18., 11.
- 17 James Lowther parlamenti képviselőt idézi Garrard, John A.: *The English and Immigration 1880–1910*, London, Oxford University Press, 1971, 63.
- 18 William Evans-Gordon örnagyot és parlamenti képviselőt idézi Garrard: *English and Immigration*, 63.
- 19 Lipman, V. D.: *Social History of the Jews in England 1850–1950*, London, C. A. Watts & Co. Ltd., 1954, 135–136.; Gainer: *Alien Invasion*, 168–169.
- 20 Landa, M. J.: *The Alien Problem and Its Remedy*, London, P. S. King & Son, 1911, 9–30.; Gainer: *Alien Invasion*, 166–183.
- 21 Idézi Lipman: *Social History*, 137.
- 22 Lipman: *Social History*, 137.
- 23 Mr. Brownt idézi Garrard: *English and Immigration*, 65.
- 24 Holmes, Colin: *Anti-Semitism in British Society 1876–1939*, London, Edward Arnold [Publishers] Ltd., 1979, 18.
- 25 Cunningham, D. D. W.: *Alien Immigrants to England*, szerk. Kenelm D. Cotes, Social England Series, London, Sonnenschein & Co., Ltd., 1897, 266.
- 26 Parliament (Commons), *Royal Commission on Alien Immigration*, 2. kötet, Interviews, 12209–12210. szakasz 413–414.
- 27 Abban az időben Beatrice Potter nagyon sokat írt a témáról. Idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 18.
- 28 Hobson, J. A.: *Problems of Poverty: An Inquiry into the Industrial Condition of the Poor*, 1891; utánnnyomás, New York, Augustus M. Kelley Publishers, 1971, 61.
- 29 Idézi Gainer: *Alien Invasion*, 28–29. Gainer könyve kimerítő forrásként szolgál az újságok és bizottságok jelentéseiről azzal kapcsolatban, hogy a nyilvánosság milyennek érzékelte az idegen zsidókat.
- 30 Idézi Englander, David: *Landlord and Tenant in Urban Britain, 1838–1918*, Oxford, Clarendon Press, 1983, 271–272.
- 31 John Burnett, idézi Gainer: *Alien Invasion*, 24.
- 32 Dunraven grófja, *Parliamentary Debate*, 3. sorozat 345. kötete (1890), 296–297. hasáb; Dunraven grófja, *The Invasion of Destitute Aliens, Nineteenth Century* 31., 184. szám, 1892. június, 993–994.
- 33 Sherard, R. H.: *The Child Slaves of Britain*, London, 1905, xii, xix, 61–76. Sherard kiemelkedő újságíró és külföldi tudósító volt, aki számos cikket írt ebben a témában. Egy feltáró írásában azt az útját írja le, amelyet zsidókkal tett meg Hamburgból azért, hogy lássa, hogyan fogadják őket a New York-i Bevándorlási

Tanácsnál. Nézetei széles nyilvánosságot kaptak előbb a *Daily Expressen* és a *Standardon* keresztül, majd később egy könyvben (*At the Closed Door*) is publikálta őket. Alábbi megjegyzése jól jellemzi nézeteit: „Az éhezés és szenvedés hosszú időszakai lealjasította azt a fajt, amely minden fajok közül a legintelligensebb. Arcuk... fénytelen és csapzott, ocsmány fűrtök keretezik..., már alig-alig emberiek. Ezek gyengeelméjűek és idioták arcai, majom- és kutya-fókák, mindez pedig visszataszító és mélyen szánalomra méltó... A félig meztelen testek feketék a szennytől és vörösek a fekélyektől.” Idézi a *Standard* 1905 januárjában, in Holmes: *Anti-Semitism*, 38.

- 34 Wilkins, W. H.: *The Alien Invasion*, London, 1892, 76.
- 35 *Függetlenség*, 1883. november 22., 322.
- 36 Endelman: *Jews of Britain*, 135–136.
- 37 Herbert Evans, idézi Aris, Stephen: *The Jews in Business*, 1970; utánnyomás, London, Jonathan Cape Ltd., 1971, 101.
- 38 Charles Freak, idézi Gainer: *Alien Invasion*, 24., 30–31.
- 39 Gainer: *Alien Invasion*, 33–35.
- 40 Beatrice Pottert idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 19. Élie Halévy kortárs történész vitába szállt ezzel a kijelentéssel, azonban az ő értékelési alternatívája sem kedvez jobban a szóban forgó zsidóknak. A *History of the English People, 1895–1905* című munka The Aliens Act című fejezetében Halévy ezt írja: „Erősen kétséges, hogy az East End-i zsidók kereskedelmi morálja rosszabb lett volna, mint helyi versenytársaiké... Kielégíthetetlen munkakedvük volt az, ami félelmetessé tette őket. A zsidóknak semekkora vagyon nem volt elég, hogy ne akartak volna még többet keresni, és semmilyen bér nem volt nekik kellően alacsony ahhoz, hogy szegyeelkedjenek volna munkát vállalni érte.” Idézi Finestein, Israel: *The New Community, 1880–1918*, in Lipman, V. D. (szerk.): *Three Centuries of Anglo-Jewish History: A Volume of Essays*, Cambridge, Jewish Historical Society of England, 1961, 112.
- 41 Idézi Gainer: *Alien Invasion*, 33–35.
- 42 Dunraven grófja: *Invasion of Destitute Aliens*, 996.
- 43 Lowther, James: *Parliamentary Debate*, 4. sorozat., 8. kötet (1893–1894), 1165. hasáb.
- 44 Gainer: *Alien Invasion*, 133.
- 45 Charles Booth, idézi Aris: *Jews in Business*, 37–38.
- 46 *Pall Mall Gazette*, idézi Bermant, *Point of Arrival*, 145.
- 47 Aris: *Jews in Business*, 35.; Alderman: *Jewish Community*, 69. Ez a téma eljutott a vizsgálóbizottsági tagok értékeléseibe is. És többségben voltak azok az értékelések, amelyek támogatták azt, hogy bizonyos területeket elzárjanak az orosz zsidók elől, azokkal szemben, amelyek ellene voltak ennek. Gainer: *Alien Invasion*, 184.
- 48 *Eastern Post*, 1901. november 16.
- 49 James Lawson Silver Stepney-i városatyát idézi az *Eastern Post*, 1901. november 23-án. Lásd még The Invasion of Pauper Foreigners, *Nineteenth Century* 22, 133. szám, 1888. március, 417–418.; Baumann, Arthur A. országgyűlési képviselő: Possible Remedies for the Sweating System, *National Review* 12., 69. szám, 1888. november, 298–299.; *Evening News*, levelek a szerkesztőnek, 1891. május 22.; *Evening Post*, 1901. május 11.; *East London Observer*, 1902. január 18.
- 50 Tekintsünk előre néhány évet az 1908-as The Report of the Finance and Parliamentary Committee of the Stepney Borough Councilig. Ebben olvashatjuk, hogy kikérdezték Stepney kerületi tanácsát a városrészben fellelhető nagyszámú üresen álló ingatlant illetően. (Az East End területén található Stepney városrészben éltek a legnagyobb sűrűségben orosz zsidók.) Ennek alapján a helyzet kialakulásához vezető okok: a külföldiek beáramlása következtében sok helyi lakos áttelepült máshová, a „hatalmas mértékű átköltözködés” külsőbb kerületekbe, a magas bérleti díjak és a munkaerőpiac pangása a folyóparton. *Jewish Chronicle*, 1908. január 17., 8.; Hobson: *Problems of Poverty*, 58.
- 51 *Eastern Post*, 1901. október 19.
- 52 Mint azt a Stepney Kerületi Tanács lakhatási bizottságának egy tagja jelentette: „Az egész padlót összemocsokolják. Ha nem figyel az ember, hova lép, könnyedén elcsúszhat, és férgek vagy valami más lepi el a testét... Még annál is rosszabb ez, mint amit a főútvonalon tapasztalhatunk egy erősen csapadékos nap után.” Idézi Gainer: *Alien Invasion*, 27., 46.
- 53 *East London Observer*, 1900. december 18., idézi Bermant: *Point of Arrival*, 148.
- 54 Gainer: *Alien Invasion*, 57.
- 55 Gartner, Lloyd P.: *The Jewish Immigrant in England, 1870–1914*, London, Allen & Unwin Publishers Ltd., 1960, 221–231.

- 56 Alderman Silver, idézi Gainer: *Alien Invasion*, 49.
- 57 Idézi Lipman: *Social History*, 134–135.
- 58 White: *Modern Jew*, 144–160. Amellett, hogy az orosz zsidók bevándorlásának egyik legelső ellenzője és a Royal Commission on Alien Immigration tagja volt, White talán a legközismertebb személyiség Nagy-Britanniában azok közül, akik elkezdtek a zsidókérdéssel foglalkozni.
- 59 *Truth* (1878), idézi Feldman: *Englishmen and Jews*, 81.
- 60 Gainer: *Alien Invasion*, 33–35.
- 61 White: *Modern Jew*, 144–160.
- 62 A parlamenti vizsgálóbizottságot (Royal Commission on Alien Immigration) idézi Lipman, *Social History*, 134–135.
- 63 G. F. A. Wendebornt idézi Katz: *Jews in the History of England*, 358–360.
- 64 A zsidóellenes negatív nyilvánosságtól való félelmében Sir Charles Warren fővárosi főbíztos sietett azonnal eltüntetni az üzenetet: „A zsidók azok az emberek, akiket semmiért sem hibáztatnak.” Az *East London Observer* még efféle felbujtás nélkül is a zsidók elleni „Hasfelmetsző-zavargásokról” számolt be. Idézi Holmes, Colin: *East End Crime and the Jewish Community, 1887–1911*, in Holmes, Colin (szerk.): *The Jewish East End, 1840–1939*, London, Jewish Historical Society, 1981, 114. Miután kapcsolatba hozták egymással a gyilkosságok helyszínét és a gyilkos valószínű kilétét, a *Times* bécsi tudósítója azt sugalmazta, hogy egy akkortájt történt krakkói rituális gyilkosság megvilágíthatná a whitechapeli eseményeket is. Cesarani, David: *The Jewish Chronicle and Anglo-Jewry, 1841–1991*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 81. A *Church Times* vetette fel a gondolatot, hogy egy sakter, akit „átítatnak az ószövetségi törvények, valamiféle vallási igazolást érezhetett a prostituáltak meggyilkolásáért”. Idézi Holmes: *East End Crime*, 115. Ezt az elgondolást olyannyira komolyan vették, hogy a *Jewish Chronicle* szerkesztője végül szükségét érezte, hogy egy sakterkéskészletet mutasson a városi bűnügyi orvosszakértőnek bizonyítván, mennyire különböznek a gyilkos fegyvertől. *Jewish Chronicle*, 1888. október 12., 4. Miután megtalálták a harmadik áldozat holttestét a Berner Street-i International Club előtt, amely a zsidó anarchisták gyülekezési helye volt, nyomtatásban megjelent a vád, miszerint a Hasfelmetsző orosz anarchista lett volna. William Fishman: *East End Jewish Radicals, 1875–1914*, Gerald Duckworth & Co., 1975, 73.
- 65 Idézi Fishman: *Jewish Immigrant Anarchists*, 241.
- 66 A Bűnügyi Nyomozóiroda vezetőjét idézi Holmes: *East End Crime*, 114–115.
- 67 Holmes: *East End Crime*, 113.
- 68 Rucker: *London Years*, 206.
- 69 W. S. Shaw, idézi az *East London Observer*, in Holmes: *Anti-Semitism*, 37–38.
- 70 *People*, idézi Rogers, Colin: *The Battle of Stepney*, London, Robert Hale, 1981, 70.
- 71 *Times*, 1910. december 19., 12.
- 72 *Parliamentary Debate*, 4. sor., 101. szám (1902), 1278. hasáb. Lásd még *Times*, 1904. április 25.
- 73 *Parliamentary Debates*: 4. sor., 2. szám (1892), 681. hasáb; 21. szám (1893–1894), 721. hasáb; 61. szám (1898), 315. hasáb; 114. szám (1902), 1357–1358. hasáb; 118. szám (1903), 938. hasáb, 954–955., 971.; 132. szám (1904), 987–989. hasáb; 133. szám (1904), 1139. hasáb. Lásd még Anderson, Sir Robert: *The Problem of the Criminal Alien, Nineteenth Century and After* 49., 408. szám, 1911. február, 217–225.; *Eastern Post*, 1901. október 19. és 23.; 1903. november 14. Sir Alfred Newton – a Központi Büntetőbíróóság biztosa, városatya és London főpolgármestere (1899) – tanúvallomása. In *Census of England and Wales, General Report*, Cd 1742, Min. 10447–95.
- 74 John Wade: *A Treatise on the Police and Crimes of the Metropolis*, idézi Katz: *Jews in the History of England*, 359.
- 75 *Daily News*, 1904. szeptember 5., idézi Bermant, *Point of Arrival*, 145.
- 76 1909-ben a Lányok és Nők Illegális Kereskedelmének Visszaszorításáért Tartott Nemzetközi Zsidó Konferenciának London szolgált helyszínéül. Gartner: *Jewish Immigrant*, 184–186.
- 77 Clapham, J. H.: *An Economic History of Modern Britain*, Cambridge, 1930–1938, 2:441., 3:2., 49–50., 449.
- 78 Idézi Gainer: *Alien Invasion*, 108.
- 79 Chamberlain, Joseph: *The Labour Question, Nineteenth Century* 32., 189. szám, 1892. november, 705. Lásd még Baumann, A. A.: *Possible Remedies for the Sweating System, National Review* 12., 69. szám, 1888. november, 304–306.; Alderman Silver, idézi *Eastern Post*, 1901. november 23.; Meath grófját idézi a *Times* 1887. április 3-án; Sir Howard Vincentet idézi az *Eastern Post* 1901. szeptember 28-án; Montague Crackenthorpe: *Should Government Interfere?* in White, Arnold (szerk.): *The Destitute Alien in Great Britain*, London, 1892, 3., 63., 67–70.; Jeyes, S. H.: *Foreign Pauper Immigration*, in White, Arnold (szerk.): *The Destitute Alien*

- in *Great Britain*, London, 1892, 186–187.; Wilkins: *Alien Invasion*, 127–135. *Parliamentary Debates*: Captain J. C. R. Colomb, 3. sor., 311. szám, 1887, 1724. hasáb; Louis Jennings, 353. szám, 1890–1891, 1190–1191. hasáb; James Lowther, 4. sor., 8. szám, 1893–1894, 1159. hasáb, 1166.; Sir Carne Rasch, 22. szám, 1894, 83. hasáb; Lord Salisbury, 26. szám, 1894, 1050–1051. hasáb; Evans-Gordon, 101. szám, 1902, 1278. hasáb.
- 80 Wilkins: *Alien Invasion*, 4.
- 81 Jeyes valamikor az igen jó hírű *St. James Gazette* segédszerkesztője volt. Massingham, H. W.: *The London Daily Press*, London, Religious Tract Society, 1892, 167–168. Lásd még Lord Charles Beresford hozzászólását a *Times* 1887. április 20-i számában; Jews as Anarchists, *Evening News*, 1891. május 21.; *Eastern Post*, 1901. szeptember 21. (a *Standardban* megjelent cikk utánnyomása); Foreign Undesirables, *Blackwood's Magazine* 169., 1024. szám, 1901. február, 287–288.; Wilkins: *Alien Invasion*, 55.
- 82 Wilkins: *Alien Invasion*, 109.
- 83 Gartner, Lloyd P.: *The Jewish Immigrant in England, 1870–1914*; a könyv 4. fejezete jó összefoglalót nyújt a zsidók részvételéről a szocialista és az anarchista mozgalmakban, London, Allen & Unwin Publishers Ltd., 1960. Lásd még Fishman, W. J.: Jewish Immigrant Anarchists in East London, 1870–1914, in Lunn, Kenneth (szerk.): *The Jewish East End 1840–1939*, London, Jewish Historical Society, 1981; Rocker, Rudolf: *The London Years*, fordította Joseph Leftwich, London, Robert Anscombe & Co., 1956.
- 84 Jeyes: Foreign Pauper Immigration, 174–175.; *Evening News*, 1891. június 15. és 17.
- 85 Chamberlain: Labour Question, 705.
- 86 Alderman Silver, idézi *Eastern Post*, 1901. november 2.
- 87 Pearson, Karl: *National Life from the Standpoint of Science*, London, 1905, 54., 104–105.
- 88 Rentoul, Robert Reid: *Race Culture: Or Race Suicide*, 1906; utánnyomás, New York, Garland Publishing, Inc., 1984, 4., 7., 26–27., xii.
- 89 *Times*, 1887. április 20.
- 90 *Evening News*, 1891. június 11.
- 91 Gainer: *Alien Invasion*, 63.; Bermant: *Point of Arrival*, 145.
- 92 *Eastern Post*, 1901. június 29.
- 93 William Stanley Shaw, idézi az *Eastern Post*, 1901. november 23.
- 94 *Times*, 1904. december 14.
- 95 Gainer, *Alien Invasion*, 71.
- 96 Gainer, *Alien Invasion*, 69–71.
- 97 *Times*, 1903. augusztus 8.
- 98 A *Timesban* 1905. december 12-én megjelent levélben, amelyet Evans-Gordon írt a témában Israel Zangwillnek, a JTO elnökének.
- 99 Joseph Chamberlain: Tariff Reform and Unemployment, 1904, in. Boyd, Charles W. (szerk): *Mr. Chamberlain's Speeches*, London, 1914, 2: 264–265.
- 100 White, Arnold: The Truth About the Russian Jew, *Contemporary Review* 61., 1892. május, 705.
- 101 *Jewish Chronicle*, 1901. június 14., 17.
- 102 Porter: *Refugee Question*, 218.
- 103 Alderman: *Jewish Community*, 77.
- 104 *East London Observer*, 1913. március 1., idézi Bermant: *Point of Arrival*, 123. Alfonso Rodrigues nevét szoros összefüggésbe hozzák a zsidók újrabeengedésével Angliába.
- 105 Arthur Balfour miniszterelnököt idézi Lipman: *Social History*, 141.
- 106 *Jewish Chronicle*, 1908. január 17., 8.
- 107 És a zsidók közt ott voltak azok, „akiknek az együttérzése, éles és kifinomult elméje, pontos percepciója, intellektuális ereje és elbűvölő társasága a legelragadóbb emberi lényekké teszi őket”, és akiknek egyre nő a számuk azzal, hogy az „oktatás terjeszkedik, és szétárad a zsidó vallás szelleme”. White: *Modern Jew*, 144–160.
- 108 White: *Modern Jew*, 208–209.
- 109 White: *Modern Jew*, 273–275.
- 110 White: *Modern Jew*, 161.

12. FEJEZET

ZSIDÓK AZ ÜZLETI ÉLETBEN

Az eddigiekben csak a törvényszerűen idegenekként és nélkülözőkként leírt orosz zsidó jövevényekkel foglalkoztunk. Az ő jelenlétük egyfajta feszültség forrása volt Nagy-Britannában. A kapitalista vállalkozásokban érintett és a pénzügyekkel foglalkozó zsidók rendkívüli sikere – rájuk kevesebb figyelem jutott – másik fajta feszültséget gerjesztett. Mivel: „Miféle nagyobb hatalmat találunk a civilizált társadalomban, oly óriásit, mint a hitelezőnek az adós fölötti hatalma? Ha ezt elveszjük a zsidóktól, azzal a vagyoni biztonságuktól fosztjuk meg őket. Ha azonban meghagyjuk nekik, azzal önkényesebb hatalomra tesznek szert a királynál és a teljes kabinetjénél.”¹ Ily módon kétféle véleményt találunk arról, hogyan forgatták fel a zsidók a brit társadalom hagyományos szerkezetét.

Az angol zsidóság e rétegét a régóta itt élő szefárdok és elsődlegesen Németországból érkezett új bevándorlók alkották. Az emancipációt követő időszakban viszonylag kevés olyan leírás született, amely ennek a csoportnak a társadalmi beolvasásra tett erőfeszítéseit értékelte volna. Ezekről a zsidókról rendszerint üzleti tevékenységük vonatkozásában esett szó. Charlotte Lea Klein számos olyan, a tárgyalta időszakban íródott regényt vizsgált meg, amelyek a pénzügyi hatalom témáját járják körbe, de amelyekből közvetve megállapítható az is, hogy ezek a zsidók milyen fokban asszimilálódtak a társadalomba.² Nemcsak ezek a regények jelzik, hanem a következő szemelvény is „egy zsidó úrinő” levelezéséből – jóllehet ez a zsidók nézőpontját szemlélteti –, hogy ezeknek a zsidóknak a társadalmi asszimilációra irányuló erőfeszítései nem jártak különösebb sikerrel. Az említett hölgy véleménye szerint a társadalmi elfogadottság hiánya valójában olyan fokú volt, hogy a zsidóknak nem maradt más választásuk, mint hogy megkereszteltessék gyerekeiket.

„Ki kellene-e tennünk őket az osztálytársaik gúnyolódásának és a tanárok rosszindulatú célozgatásainak, akik azt képzelik magukról, hogy tréfások, amikor zsidós hangsúllyal beszélnek? Fiainkat a seregben holmi közönséges őrmesterek vagy arcátlan bugris hadnagyok ugassák le pusztán azért, mert zsidók? Csak azért töltsék le lelkiismeretesen a katonai szolgálatukat, hogy aztán hátrányosan megkülönböztessék őket? A nyilvános bálokon megjelenő lányainknak, még ha testileg-lelkileg bájosak, továbbá kifogástalan és szerény öltözetet viselnek is, a mellkasukon keresztet hordó kakaduk megvetését kelljen elviselniük, mint ahogy azt is, hogy a férfiak kerülik őket és hogy homályos sarkokban kell kikötniük?”³

Vele szemben S. H. Jeyes azok közé tartozik, akik pozitív jelzőkkel illették az angol zsidóság e magas társadalmi rangú tagjait. Akárcsak sokan mások, ő is a „mi” zsidóinkat és „azokat a” zsidókat – a bevándorló zsidókat – helyezi szembe egymással azért, hogy előbbiekről megalkothassa ezt a kedvező képet: „[m]egvannak a magunk angol zsidói..., jobb és strapabíróbb fajtát nehéz volna találni, akiket náluk jobban kívánnánk polgártársainknak. Megvannak a maguk hibái, de ízig-vérig angolok.” A bevándorlóknak ezzel szemben „ott találjuk mindazokat a fogyatékos-ságokat, amelyeket a sok évszázadnyi módszeres elnyomás hozott létre bennük”.⁴ Csak miután a liberalizmus kissé rossz hírbe keveredett irányadó ethoszként, kezdenek egyre nagyobb gyakorisággal megjelenni az e csoport asszimilációjának hiányát érintő megjegyzések.

Az éleslátásuknak köszönhetően felvirágzó vállalkozások tulajdonosai között említhetjük a kutató vegyész Ludwig Mondot (1839–1909), akinek a nevéhez az Imperial Chemical Industries megalapítása fűződik, a General Electric Companyt létrehozó Hugo Hirstet és a motorkerékpár-ipart fejlesztő Siegfried Bettmannt. Az észak-írországi vászon- és fonalüzletet Sir Otto Jaffe alakította át új, kelendő külföldi minták behozatalával.⁵ A Marcus Samuel & Co. cég 1892-től kezdődően kihasított magának egy szeletet a közel-keleti olajüzletből, és végül is jelentékeny részét megszerezte magának.⁶ Számos más iparágban a német zsidók keresztény vállalkozókkal osztoztak az irányításon: ilyen volt a dundee-i jutaipar, a belfasti hajógyárak vagy Nottingham csipkeipara és a yorkshire-i gyapjúipar.

1857-ben egy, az angliai gyapjűszövet-termelést kutató történész írt a zsidók „kereskedői kvalitásairól, nyelvtudásáról és külföldi kapcsolatairól”, amelyek elősegítették a gyapjúüzletet, és azt is megemlítette, hogy „a hanyatlás időszakaiban... nagyrészt a jövőre vásároltak be, és így hathatós segítséget tudtak nyújtani nyomás alatt, a nehézségek idején”.⁷ Hetvenöt évvel később a *Yorkshire Observer* gyapjúkereskedelemmel foglalkozó visszatekintése is megerősítette a zsidók jelentőségét ezen, a brit gazdaság alapkövének számító területen: ha „Bradford kalmárfejedelmét” ténylegesen nem is tekinthetjük a bradfordi gyapjúexport úttörőinek, az biztos, hogy az ő irányításuk alatt érte el virágkorát az üzlet.⁸ E zsidók egy jelentős része külföldre is kivetette a hálóját: az S. L. Behrens cég bankár urai például a dél-amerikai vasutakat fejlesztették, Alfred Beit és Barney Barnato pedig a dél-afrikai gyémántmezőkön és aranybányákban tett szert tekintélyes vagyonokra.⁹

A *Banker's Magazine* egyik, 1888-ban megjelent számában M.P. Samuel Montagu a következőket írta: „A zsidók abban emelkednek ki feltűnően, amit észrevehetetlen kereskedelemnek nevezhetünk. A rendes kereskedelmi ágazatokban nem tettek szert különösebb fölényre.” Ugyanakkor „kitűnnek minden európai tőzsdén; létszámukhoz viszonyítva mindenképpen kiemelkedők”.¹⁰ Montagu megfigyelésének helyességét bizonyítja és az egész tizenkilencedik századot keretbe foglalja a két legsikeresebb angol zsidó bankár, Nathan Meyer Rothschild és Sir Ernst Cassel. Rothschild 1804-ben érkezett Manchesterbe, és a 20 ezer fontot, amelyet az apjától textilvereskedése beindítására kapott, 5–6 millió font közötti vagyonná növelte. 1815-re a londoni értéktőzsde meghatározó alakja, hivatalos minőségében pedig az

angol kormány nemesfémügynöke lett.¹¹ A következő száz évben az N. M. Rothschild and Sons cégnél találjuk a világ vezető magánbankárait.

Sir Ernst Casselt gyakran tartják az utolsó „udvari zsidónak” (*Hofjude*). Érdeként említik, hogy pénzelte VII. Eduárd király „királyságát, amely a társadalmi galaxis legragyogóbb csillagképe”.¹² Vagyonát ezen túl arra használta fel, hogy megerősítse a London School of Economicsot és használhatóbb közlekedési hálózatot építsen ki Londonban.¹³ Nemzetközi szinten fejlesztette a vas- és acélipart Svédországban, valamint az Egyesült Államok és Mexikó vasútjait, továbbá közel-keleti központi és mezőgazdasági bankok létrehozásához járult hozzá,¹⁴ emellett ő állt az egyiptomi Asszuáni-gát megépítése mögött. „Egyiptomnak az utóbbi tizenöt-húsz éves újjászületését nagyrészt Casselnek köszönhetjük” – szolt a kormány elismerése Cassel 1918-ban bekövetkezett halála után.

Ezek a legendás alakok azonban a kisebbséget alkották; az „észrevehetetlen kereskedelemmel” foglalkozók körének jellegzetesebb figurái voltak David Salomons és Moses Montefiore, az előbbi a Westminster Bank, az utóbbi a Provincial Bank of Ireland alapítója.¹⁵

A leírt jelenség egyre több megjegyzésre ragadtatta a briteket. T. H. S. Escott, a *Fortnightly Review* szerkesztője a következőket írta: „Az egykor még az arisztokrácia által irányított angol társadalomban ma a vagyonosok uralkodnak. És ez a vagyonos osztály nagymértékben héber összetételű. Nincs szembeötlőbb jelenség társadalmunkban, mint a zsidók befolyása.”¹⁶ A németekhez hasonlóan a *Daily News* is a következőről számolt be: „A legutóbbi időkben megjelent egy irányzat..., hogy becsmérlőn, hovatovább neheztelve szólnak a zsidó vállalkozásokról és a zsidó sikerekről.”¹⁷ Innen már csak egy lépés volt, hogy a zsidók észlelt dominanciáját más tartományokra is kiterjesszék: „Kezükben a pénzügy jogarával a zsidók a világpolitikát is uralják... Napjainkban a zsidó szellem irányítja a társadalom vallási és erkölcsi áramlatait, és a zsidók titokban már kovácsolják azokat a láncokat, amelyeken azokat a nyomorult nem zsidókat vezetik majd, akik egyelőre csak az események dőre szemlélői.”¹⁸ 1877 és 1878 között Lionel von Rothschild báró, aki banki tevékenysége mellett még egy angliai ezüstfinomító tulajdonosa is volt, valamint Gerson von Bleichroder, a berlini Bleichroder Bank vezetője, elmélyült eszmecsere-t folytatott politikai és kereskedelmi értesüléseikről, ezen belül többek között a világ ezüstpiacának manipulálásáról.¹⁹ Ez a Rothschild csupán egyike volt azoknak az angol zsidóknak, akik azt képviselték, amit Howard Sachar történész – a zsidók szemszögéből – „A Frankfurter Hagomány: Nemzetköziség” megnevezéssel illetett,²⁰ és amit ugyanekkor a kor néhány nem zsidója világpolgáriasságnak, eluralkodásnak vagy nemzetközi összeesküvésnek nevezett.²¹

Hozzászólásokra sarkallta a briteket az a jelenség is, hogy a zsidóknak kiterjedt jelenlétük volt a sajtóban. A *The Contemporary Review* egy munkatársa ezt teljesen természetesnek látta: „Senki sem érti annyira a nyilvánosságot, mint a zsidó, tekintve, hogy ő elkülönül tőle... és patológiailag tanulmányozza. Ő uralja a sajtót a Szajna, a Spree és a Duna vonalában egyaránt. Ugyanis ő rendelkezik azzal a magabiztossággal, rugalmassággal és az elmének azzal az éberségével, amely az

újságírásban elengedhetetlen a sikerhez.”²² Az említett újságíró a dél-afrikai sajtót is idesorolhatta volna, amelyet Hobson állítása szerint a zsidók irányítottak.²³ Hobson szerint az angol-búr háborút voltaképpen „a sajtó csinálta”, méghozzá a dél-afrikai sajtó – amely zsidó bankárok kezében volt –, továbbá „két fontos londoni napilap” és „számos jelentékeny hetilap” vezényletével, amelyek szintén brit zsidó bankárok tulajdonában voltak (akik pedig további sajtóorgánumok felett is gyors ütemben vették át az irányítást).²⁴ A zsidó bankárok és a folyóirat-tulajdonlás közötti szövetség nem jutott el arra a pontra, mint a kontinensen (az utóbbira talán a leggyakrabban idézett példa Paul von Reuter hírügynöksége), de erősödött, és „mint az közismert, nehezen megfogható, de maradandó befolyást gyakorolt a vezető londoni hírlapokra.”²⁵

Az angol-búr háború egyesek szemében csak annak újabb példájaként szolgált, hogy a zsidók tartják kezükben „a pénzügy jogaát”, ezért hivatkoztak rá gyakran a „zsidók háborújaként”.²⁶ Hobson a *Manchester Guardian* számára tudósított a háborúról. Ezeket a beszámolóit utóbb a *The War in South Africa* című könyvében összegezte. Írásaiban „nemzetközi bankárok szűk köre” szerepel, akik hidegvérrel idézték elő a háborút, hogy biztosíthassák aranykészleteiket a Transvaal Köztársaság területén.²⁷ Kik voltak ők? Külföldi zsidók. Ugyanekkor Hobson bocsánatkérően nyilatkozott, mivel

„[nehéz] az igazat állítani dél-afrikai tetteinkkel kapcsolatban, és mindeközben elkerülni annak a látszatát, hogy a *Judenhetze* [a zsidógyűlölet] megszegyenítő indulatához folyamodnánk... [mindazonáltal] a transvaali aranybányászattal kapcsolatos legújabb fejlemények a gazdasági forrásokat egyre inkább a nemzetközi bankárok egy kis csoportjának kezébe helyezték, akik származásukat tekintve főképp németek, és ami a fajtájukat illeti, zsidók.”²⁸

Ez a háború nem másnak volt a következménye, mint olyan „modern erőké, amelyek a hatókörüket tekintve világméretűek, tevékenységeikben pedig forradalmiak”. Más szóval a háború annak a folyamánya volt, hogy a nemzetközi kapitalizmust zsidók uralták. A háború népszerűségnek örvendett az emberek körében, mivel megfontolatlanul az imperializmust támogatták;²⁹ a konzervatívokat azzal a mesével szedték rá, hogy „a kereskedelem arra hajlik, hogy a lobogót kövesse”, de Hobson szerint valójában a szenvtelen opportunisták klikkje okozta a nemzet borzalmas megbetegedését, méghozzá a saját anyagi hasznáért.³⁰

Hobson nézetei más körökben is visszhangra leltek. A liberálisok uralta Dél-afrikai Egyeztetőbizottság (South African Conciliation Committee) 1900-ban nyíltan beszélt egy bizonyos „kapitalista összeesküvésről”. A „világpolgár kapitalisták” volt az a kifejezés, amelyet a hivatalos publikációik számára tartogattak, míg tömeges terjesztésre szánt röpirataikban a „zsidó bankárok” kifejezést használták. Ám mindkettő arra utalt, hogy a brit katonák nem másért, mint a zsidó kapitalisták vagyonának hizlalásáért adták az életüket.³¹ Munkáspárti körökben ugyanez a nézet uralkodott. Az 1900-as szakszervezeti kongresszus állásfoglalása

szerint az angol–búr háború célja az volt, hogy „Dél-Afrika aranymezőit a kozmopolita zsidók számára biztosítsa, akiknek a többségében nincs hazaszeretet, és hazájuk sincs”.³² A munkáspárti képviselők csaknem mindig kapitalizmusellenes és gyakran zsidóellenes keretbe helyezték háborúellenes beszédeiket: „[h]ogy szert teghessen a dél-afrikai aranyra és gyémántra”, a „zsidó bankár működteti, irányítja, [és] ösztönzi azokat a hatóerőket, amelyek elvezettek ehhez a háborúhoz”, és „[ő az,] aki még a megszerzett választójogát is eladná”.³³ Bernard Porter történész mutatott rá, hogy a munkásmozgalom sajtóorgánumai – például a *Reynold's Newspaper* – következetesen olyan vezércikkkel jelentkeztek, mint például „Pénzes angol zsidók pártja”.³⁴

A Colin Holmeshez és W. D. Rubinsteinhez hasonló történészeket zavarba ejtette és nyugtalanította az, hogy Hobson és Goldwin Smith elkötelezett liberálisok voltak, ugyanakkor „zsidóellenes” nézeteket is vallottak. Hobson az új liberalizmus egyik szülőatyja volt – vagyis azok közül való, akik Holmes szerint a második világháborút megelőzően az egyik „legkifinomultabb” elgondolással rendelkeztek a társadalmi és gazdasági viszonyokról. Goldwin Smith, aki 1858 és 1866 között Oxfordban a modern történelem egyetemi tanára (*regius professor*a, királyi kinevezett professzora) volt, később pedig a Cornell Universityn kapott katedrát, a liberalizmus elismert védelmezőjének számított. Holmes, hogy feloldja az ellentmondást Smith liberális hírneve és „szélsőséges”, valamint „észszerűtlen” intoleranciája között, egy évekkel korábban Smith és Disraeli között a nyilvánosság előtt lezajlott személyes vitát feltételez egyetlen lehetséges magyarázatként Smith egyébként megmagyarázhatatlan hozzáállására. Hobson intoleranciáját figyelmen kívül hagyja, de azt elismeri, hogy van igazság abban a meggyőződésében, miszerint a zsidóknak mérhetetlen a hatalmuk a gazdaságban, Holmes elismeri az esetleges érvényességét. Rubinstein „súlyos következtetlenségnek”, „súlyos belső ellentmondásnak” látja ezt az antiszemita beütést Smithnél és Hobsonnál. Smith idegenkedését valamivel kevésbé „érthetatlenné” teszi a Disraelivel folytatott vitája, ennek ellenére az „nagymértékben eltért a brit liberális gondolkodás fősodrától..., amely a vallási türelmet, a kisebbségi jogokat, továbbá a fejlődőképes kapitalisták és a demokrácia előnyeit hangsúlyozta”.

Itt felhívom a figyelmet arra, hogy amit ők talányként fognak fel, azt valójában ők maguk állították elő. Amint az előző fejezetekben részletesen tárgyaltam, a tizenkilencedik századi liberalizmus türelem ethosza nem garantált pozitív érzéseket a zsidók iránt. Míg a legtöbb liberális inkább hallgatott a zsidókkal kapcsolatos fenntartásaikról, a Hobson- és Smith-féle szókimondó alakok nem osztottak velük ebben a gátlásukban. Holmesnak és Rubinsteinnek az a félreértés okozott nehézségeket, hogy a türelem liberális ethosza mindenféle ellenséges érzületet kizárt a zsidókkal szemben.³⁵

A tizenkilencedik században mindvégig jelen volt egyfajta kettős nézet mind a kapitalista vállalkozókkal, mind a munkásosztállyal kapcsolatban. Az előbbieket úgy festették le, mint akik élénkítik a gazdaságot, ugyanakkor azonban kizsákmányolók és érzéketlenek. A munkásosztályt pedig az iparosítás áldozataiként (és különösen a gátlástalan nagyiparosok szeszélyeinek kiszolgáltatottjaiként) írták le, illetve legégetőbb szociális problémaként a személyüket, otthonukat és környezetüket övező fertő, szegényes étkezési és elfajzott társasági szokásaik, valamint gyenge munkamoráljuk miatt.

A kérdés csak az, hogy Angliában e kettősségnek miért éppen a negatív oldalát társították mind a zsidó kapitalistákhoz, mind a *sweatshop*okban dolgozó idegen zsidó munkásokhoz. G. C. Webber amellett érvelt, hogy a zsidó pénzemberek egyszerűen „a pénz jelképeivé lettek”, és így „maga a zsidóságuk kisebb hangsúlyt kapott az [ellenük irányuló] antiszemitizmusban”³⁶ Ennek alapján tehát azt is feltételezhetnénk, hogy a nyomorgó zsidó idegenek pedig mindannak lettek a „jelképei”, ami a munkásosztályban viszolyogtató volt. Webber megközelítése nem meggyőző, és pusztán a bűnbakképzést emeli magasabb szintre. Ezzel szemben George Dangerfield megjegyzésében egy lehetséges válasz csírájára lelhetünk:

„Bármilyen politikai meggyőződéssel bírt is, a '70-es és '80-as évek angolja alapjában véve liberálisnak volt nevezhető. Hitt a szabadságban, a szabad kereskedelemben, a haladásban és a hetedik parancsban... De valahogyan a századforduló a liberalizmus terhe egyre kellemetlenebbé vált, és mind gyászosabb, recsegő-ropogó hangot hallatott...”³⁷

A liberalizmus csakugyan az 1870-es és 1880-as években élte virágkorát. A „gyászos, recsegő-ropogó hangokat” onnantól fogva bocsátotta ki, amikor magasztos alapelveit és céljait elkezdte bemocskolni a modern kapitalizmus. A gazdasági vállalkozókedv fékét veszítve tombolt, és beszennyezte a brit és az európai civilizációt. Egyesek szerint a zsidók közreműködtek ebben az átalakulásban.

„A Rothschild-piócák évek óta felfúvódott tapadókoronggal csüggnek Európa népközösségén... egy többretegű és széles körű, óriási összeesküvés... volt az oka azoknak az elmondhatatlan mértékű károknak és mindannak a szenvedésnek, amely jelen században Európát jellemzi, és az összeesküvők főként háborúk kirobbantásán keresztül halmozták fel elképesztő vagyonukat.”³⁸

Mindaddig, amíg a liberális korszak felhajtóereje kedvező fényben tüntette fel a zsidókat, a velük kapcsolatos aggályokat senki nem hallgatta meg. Amikor azonban a liberalizmus pozitív képe a visszájára fordult, a zsidók gazdasági tevékenysége valóban kritika tárgyává vált. Az időtlen idők óta fennálló tétel, miszerint a zsidók jelenléte csak akkor tűrhető, ha a gazdasághoz való hozzájárulásuk nem válik terhettétellé sem alul- sem túlteljesítés folytán, a fenntartást nem lehetett többé elfojtani. Mindketten bűnösök voltak a túlteljesítésben. Ez a közös a kapitalista és

a *sweatshop*okban dolgozó zsidókban, és ez a magyarázata annak, miért a negatív oldalt jelölték ki mindkét csoport számára a kettősségben: egyikük sem teljesítette be a számára előírt szerepet a gazdasági hasznát tekintve. A zsidó kapitalisták és az orosz zsidó idegenek egyaránt a túlteljesítés bűnébe estek. Az előbbiek kezében határtalan vagyon összpontosult, az utóbbiak viszont olyan színben tűntek fel, mint akik miatt a brit munkásosztály még kevésbé fogja kivenni a részét a gazdaságból.

JEGYZETEK

- 1 A zsidó emancipáció legelső védelmezőjét, Thomas Macaulay-t idézi Abrahams, I. és Levy, S. (szerk.): *Macaulay on Jewish Disabilities*, Edinburgh, 1910, 25.
- 2 Az említett regények közül négy származik Anthony Trollope tollából, az 1870-es évekből: *The Eustace Diamonds*, *Phineas Redux*, *The Way We Live Now* és *The Prime Minister*. Magyarul egyik sem jelent meg. Klein, Charlotte Lea: *The Changing Image of the Jew in Modern English Literature, Patterns of Prejudice* 5., 1. szám 1971. január-február, 23.
- 3 *The Correspondence of an English Lady on Judaism and Semitism*, idézi Graetz, Heinrich: *The Structure of Jewish History, and Other Essays*, szerk. Ismar Schorsch, New York, Jewish Theological Seminary, 1979, 192.
- 4 S. H. Jeyest idézi a *Fortnightly*, in Finestein: *New Community*, 112.
- 5 Aronsfeld: *German Jews*, 316–17.
- 6 Pollins: *Economic History of the Jews*, 170–171.
- 7 John James, idézi Aronsfeld: *German Jews*, 316–317.
- 8 *Yorkshire Observer* (1934), idézi Aronsfeld: *German Jews*, 317.
- 9 Aronsfeld: *German Jews*, 317.; Endelman: *Jews of Britain*, 155.
- 10 M.P Samuel Montagu, idézi Aris: *Jews in Business*, 69.
- 11 Aris: *Jews in Business*, 64–65.
- 12 W. S. Adams, idézi Aronsfeld: *German Jews*, 315.
- 13 Aronsfeld: *German Jews*, 315.
- 14 Kurt Grunwald: Windsor-Cassel-The Last Court Jew, *LBIYB* 14., 1969, 121.
- 15 Idézi Aronsfeld: *German Jews*, 315–317.
- 16 T. H. S. Escott „egy külföldi lakos” álneven]: *Society in London* (1885), idézi Feldman: *Englishmen and Jews*, 81.
- 17 *Daily News*, 1882. január 17., 5.
- 18 *East London Leader*, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 64.
- 19 Gershom A. Knight: The Rothschild-Bleichroder Axis, *LBIYB* 28., 1983, 43–57.
- 20 Sachar: *Course of Modern Jewish History*, 133–140.
- 21 A következő lista összeállításakor, amely a pénzügy általános tárgyán belül helyezi el a zsidókat, a következőkre támaszkodtam: Feldman: *Englishmen and Jews*, 78–80.; Camplin, J.: *The Rise of the Plutocrats*, London, 1978; Chapman, S. D.: *The Rise of Merchant Banking*, London, 1984; Cottrell, P. L.: *British Overseas Investment in the Nineteenth Century*, London, 1975; Davis, L. és Huttenback, R. A.: *Mammon and the Pursuit of Empire, 1860–1912*, Cambridge, 1986; Davis, R.: *The English Rothschilds*, Durham, N. C., 1983; Edelstein, M.: *Overseas Investment in the Age of High Imperialism*, London, 1982; Emden, P.: *Money Powers of Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, London, 1937; Evans: *The City: Or the Physiology of London Business*, London, 1845; Ingall, G. D. és Withers, G.: *The Stock Exchange*, London, 1904; Morgan, E. V. és Thomas, W. A.: *The Stock Exchange: Its History and Functions*, London, 1962. Lásd még Ferguson, Niall: *The House of Rothschild: The World's Banker, 1849–1999*, New York, Viking, 1999.
- 22 Whitman: *Anti-Semitic Movement*, 704–705.
- 23 Hobson, J. A.: *The War in South Africa: Its Causes and Effects*, 1900, New York és London: Garland Publishing, Inc., (1972), 206–10.
- 24 Hobson: *War in South Africa*, 217–218.

- 25 Hobson, J. A.: *Imperialism – A Study*, 1902; utánnymomás, másodnyomás, United States of America: University of Michigan Press, 1967, 60.
- 26 Holmes: *Anti-Semitism*, 81.
- 27 Hobson: *War in South Africa*, 190–191.
- 28 A zsidók nemcsak a teljes bányaipart tartották a kezükben, hanem a dinamit-, a szeszesital- és a lókereskedelemben is monopóliumuk volt. „A nagyméretű kereskedelmi tevékenységeket is többségükben ők birtokolták”, továbbá, állította Hobson, „úgy értesültem, hogy a transvaali parasztok igen nagy hányada éppen úgy teljesen a zsidó pénzkölcsönzők kezében van, akárcsak az orosz muzsikok vagy az osztrák földművesek”. Hobson: *War in South Africa*, 189., 192–194.
- 29 Hobson: *Imperialism*, 56–58., 60.
- 30 Hobson: *Imperialism*, 46–48.; Hobson, J. A.: Free Trade and Foreign Policy, *Contemporary Review* 74., 1898. július–december, 167–177.
- 31 Idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 68.
- 32 Idézi Rubinstein: *History of the Jews*, 113.
- 33 John Burns munkáspárti parlamenti képviselőt idézi Porter, Bernard: *Critics of Empire: British Radical Attitudes to Colonialism in Africa 1895–1914*, London, Macmillan & Co. Ltd., 1968, 127–128.
- 34 Porter: *Critics of Empire*, 129.; Holmes: *Anti-Semitism*, 68–70.
- 35 Holmes, Colin: J. A. Hobson and the Jews, in Holmes, Colin (szerk.): *Immigrants and Minorities in British Society*, London, 1978, 125.; Holmes, Colin: Goldwin Smith (1823–1910): A Liberal Anti-Semite, *Patterns of Prejudice* 6., 1972. szeptember–október, 25–26.; Holmes: *Anti-Semitism*, 11–12., 140–143., 148.; Rubinstein: *History of the Jews*, 108–111., 114.
- 36 Webber, G. C.: *Ideology of the British Right*, London, Croom Helm, 1986, 73. A *Contemporary Review* megjelentetett egy cikket, amely támogatja Webber kijelentését – de csak egy bizonyos fokig. Ami az antiszemitizmust illeti, az „csupán egy vastag külső felülete annak a mélyebb belső felháborodásnak, amely sokakban feltámadt korunk materialista irányzatai ellen”, amely azonban, fűzi hozzá a szerző, egybevág „a héberek ténykedéseivel”. Whitman, Sidney: The Anti-Semitic Movement, *Contemporary Review* 63., 1893. január–július, 712., 707–708.
- 37 Dangerfield, George: *The Strange Death of Liberal England*, New York, Harrison Smith & Robert Haas, 1935, 7–8.
- 38 *Labour Leader*, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 81–82.

13. FEJEZET

A HÁBORÚT MEGELŐZŐ ÉVEK

A Nagy Háborút megelőző évekről George Orwell a következő leírással érzékeltette a zsidókkal kapcsolatos attitűdöket.

„...szinte természeti törvényként fogadták el, hogy egy zsidó az élcelődések céltáblája lehet csak, s bár intelligenciája magasabb rendű, jelleme kissé fogyatékos. Elvben a zsidók nem szenvedtek jogi hátrányt, a gyakorlatban azonban néhány foglalkozásból ki voltak rekesztve. Például annak rendje és módja szerint nem lehetett belőlük tengerésztiszt, és nem kerültek be a hadsereg ún. elit ezredeibe. Egy zsidó fiú okvetlenül nehéz helyzetben volt a magániskolában (*public school**). Persze idővel elfeledtethette zsidóságát, ha kivételesen elbűvölő vagy sportos volt, de mindenképpen hátránnyal indult, mintha csak dadogással vagy egy csúf anyajeggyel hívta volna föl magára a figyelmet. A gazdag zsidók előkelő angol és skót nevek mögé igyekeztek elbújni, s az átlagember ezt teljesen természetesnek is találta, akárha bűnözők akarták volna elfedni a kilétüket. [...]

A munkásosztály sem fogadta be őket jobban. A Whitechapelben felnőtt zsidó, ha átmerészkedett a közeli keresztény nyomornegyedekbe, számíthatott rá, hogy belékötnék s esetleg tetteleg is bántalmazták.”^{1**}

Ford Madox Hueffer *Mr. Fleight* című könyvének egyik szereplője, Miss McPhail „még mindig hatalmas dühöt érzett, amiért zsidó nőnek nevezték”. *Fleight* „teljes mértékben megértette, mennyire embert próbáló dolog lehet egy félig skót, félig német számára az, ha nyilvánosan zsidónak nevezik. Soha nem volt kellemes, ha zsidónak titulálták az embert; ő maga ki nem állhatta az ilyet.”² Leonard Merrick háromkötetes regényében, a *Violet Moses*ben az egyik szereplő fejtegeti, mennyire „nehéz bevallani, ha zsidó vagy”, mivel „mindig attól fél az ember, hogy a szívélyes arcok megkeményednek, a jókedvű mosolyok hűvösekké válnak, majd eltűnnek

* Alkalmasint a „public”, azaz közösségi iskolák csak nevükben voltak közösségiek, minthogy valamennyi magántulajdonban levő, bentlakásos fiúiskola volt. Az 1868-as Public School Act alapozta meg ennek az iskolatípusnak a létrejöttét. Az elnevezés azon alapult, hogy lakóterület, vallás és foglalkozás alapján nem válogatták meg a diákokat, hanem szabad hozzáférést kínáltak számukra.

** Magyarul is megjelent: George Orwell: A brit antiszemitizmus, in George Orwell: *Esszék*, fordító megnevezése nélkül, Budapest, Független Kiadó, 198., 88–89.; az itt olvasható részlet a megjelent kiadáson alapul, de apróbb változtatásokat végrehajtottam rajta. (A ford.)

– amint azt oly gyakran láttuk”. A keresztények bármiféle tiltakozása pedig alig volt egyéb, mint „ócska ostobaság”.³ Ebben a légkörben az orfeumok és képeslapok, folyóiratok és képregények „zsidóviccei” nagy népszerűségnek örvendtek, és „...bár az átlagértelmisségi nem helyeselte Belloc és Chesterton nézeteit, nem is helyezkedett velük élesen szembe. Chestertonra sose hoztak ségyent... a se vége, se hossza zsidóbecsmérlő tirádá[i]... , sőt az angol irodalom egyik legeggyöntetűbben tisztelt személyisége volt.”⁴

A gyengülő liberalizmus egyre kevésbé tudott védelmet nyújtani a zsidóknak a brit társadalom haragjával szemben. A háborút megelőző években megszorodtak a zsidókkal szembeni ellenséges érzület leplezetlen és heves megnyilvánulásai. A korszak irodalmában a középkorétól csaknem megkülönböztethetetlen zsidóábrázolásokat találhatunk. Íme néhány a zsidókkal kapcsolatos meggyőződések közül: kozmopoliták, kapitalisták, idegenek, sátániak, hűtlenek, megbotránkozottak, és tisztességtelen előnyökre tesznek szert. A panaszok hevéssége nagy riadalmat keltett a zsidó közösség egyes tagjaiban. „Terjed az antiszemitizmus” figyelmeztet egy újságíró a *Jewish Chronicle*-ben. „Eddig beszéltünk. Most már ideje cselekedni.” Egy munkatársa az „ingatag” jelzőt használta a kialakult helyzetre: „nem olyan fesztelen idöket élünk, amikor türelmesen... kifinomultan cizellált vitákat folytathatnánk”.⁵

A regényekben gyakran hangsúlyosan jelent meg a zsidók kapitalista irányultsága, amely hatalmi helyzetbe katapultálta őket:

„A kapitalisták bezsebelték a dohányt, és nagy vagyonokra tettek szert a roncok felvásárlásával. Azt mondta, a tőkének nincs sem meggyőződése, sem szülőhazája. Egyébként is a zsidók álltak mögötte... Ha mindent beleadva dolgozol, és így előbbutóbb óhatatlanul a valódi főnök elé kerülsz, akkor tíz az egyhez az esélye, hogy egy apró, sápatag, toloszékes zsidóval találod szembe magad, akinek a szeme egy csörgőkígyóéra emlékeztet. Igen, uraim, ő az az ember, aki ez idő szerint a világot irányítja.”⁶

Hueffer (Ford) *Mr. Flight*je (olyan zsidóról szólván, akit jelöltnek választottak egy közelgő választásra) a zsidók idegenségét hangsúlyozta.

„Ő nem tartozik az országunkba; nincs meg benne a mi erkölcsünk, de rendkívüli tehetséggel uralkodik. Ezért veszi pártfogásába és használja őt a mi oldalunk. Neki nem számít, melyik oldalon áll, mert még csak nem is kapiskálja a mi problémáinkat vagy az értékrendünket, vagy az erkölcsünket, vagy az életszemléletünket.”⁷

Alkalmanként megjelentek a sajtóban utalások a zsidók „fonderlatosságára és nyereségvágyára, amelyek eluralkodtak rajtuk..., mint ahogy egykor régen is”, és

* George Orwell: A brit antiszemitizmus, in George Orwell: *Esszék*, fordító megnevezése nélkül, Budapest, Független Kiadó, 198., 89–90.

arra, hogy a zsidók már akkor bevezetik a gyerekeiket az „üzletről való beszédbe, amikor más gyerekek még a játékszereikről csacsognak”.⁸ A zsidók negatív ábrázolása a népszerű regényirodalomba is átszivárgott, amelyet a munkásosztály fogyasztott előszeretettel. A (legtöbbször német) zsidók – akár kémekként, akár anarchistákként – olyan szerepekben tűntek fel, amelyekben a nemzet vagy a modern társadalom biztonságának aláásásával fenyegettek.

Megidéződött a keresztény mitológia is a sátáni zsidó alakjával, például olyan sikerkönyvekben, mint T. Kingston Clare *Men v. Devils* (Férfiak az ördögök ellen) vagy Guy Thorne *When it Was Dark* (Amikor sötét volt) című regényei. Még erőteljesebb volt az az ekkoriban felidézett kép, amely a zsidókat az Antikrisztusként ábrázolta. A téma vitathatatlan mestere Marie Corelli, aki egymagában baljóslatúbb, egyben népszerűbb volt, mint a műfaj összes többi képviselője együttvéve. Például a *Barabbas: A Dream of the World's Tragedy* (Barabás: a világ tragédiájának álma) című regényében (1895) úgy beszél Krisztusról, mint akit azért öltek meg, hogy ezzel kielégíthessék Isten választott gyermekeinek, Izrael népének vérszomját.⁹ A *Temporal Power: A Study in Supremacy* (Világi hatalom: tanulmány a felsőbbrendűségről) című könyvében (1897) a zsidókat az „e világbeli sötétség uralkodóiként” mutatja be; ez pedig olyanfajta sötétség, amely az „ateizmus, a hűtlenség, a lelketlenség és a tiszteletre méltó alapelvek iránti közömbösség méletét” foglalta magában.¹⁰

Hilaire Belloc író és liberális parlamenti képviselő¹¹, egy jelentősebb szerző, gyakran negatív színben tüntette fel német zsidó háttérű szereplőit. A társadalmi ranglétra tetején elhelyezkedők sem vonták ki magukat ez alól a megítélés alól – amint azt Leo Maxse *National Review*-jából megtudhatjuk –, de ezt tette maga a *Review* is. Maxse a *Review*-ban elítélően nyilatkozott a német zsidókról, „akik »csak« arra használják mindazt a vendégszeretetet és társadalmi megkülönböztetést, amelyben ebben az országban részesülnek, hogy a brit érdekek ellenében áskálódjanak és német ellenségeinknek dolgozzanak”.¹² Maxse-nek ez az állítása szolgált háttérül Belloc négy regényből álló sorozatának (1904–1910), amely (a német zsidó örökséggel bíró) I. Z. Barnett nevű főszereplője előmenetelét követi nyomon: baráti, bizalmasi és pénzügyi tanácsadói minőségében egyre növekvő hatalmat és befolyást gyakorol a miniszterelnökre, míg végül beszennyezi ezt a tisztességes angolt a saját zsidó kozmopolitizmusával. Még ennél is rettenetesebb, hogy Barnett „Anglia végzetével” kerül összefüggésbe. „Az ártatlan, jó öreg Angliát” egyre inkább elrontják a zsidó pénzemberek, akik pénzügyi és politikai hatalom után ácsingóznak, és a zsidó miniszterek, akik alattomban részvényeket vásárolnak, hogy így tehessenek szert némi mellékes haszonra a brit imperializmusból. Végül – felhasználva Macaulay bölcsességét, miszerint a vagyon hatalmat jelent – Barnett vezető szerepre tesz szert a brit politikában.

„Battersea hercege [Barnett]...az ágyában feküdt a Battersea House-ban, de még nem aludt. Belsőleg táplálkozott, és a lelkét Dollyval [a miniszterelnökkel], továbbá az indiai kölcsönrel etette... lapátszerű mutatóujja és vaskos hüvelykujja közé csíptet-

te Dollyt. De aztán nem értette, mit keres ott a vér, amely nem az övé, és azt sem, hogy miféle együttérzés keletkezhet egy faj és egy társadalom tagjai között.”¹³

A „valóságban” Hilaire Belloc 1910-ben az alábbi nyilatkozatot jelentette meg a *Times*-ban: a lordok háza „olyan testület volt, amelynek brit konzervatív képviselői annak a modern angol zsidó plutokráciának az érdekeit védtek, amelynek az uralma alatt éltek”.¹⁴ Ugyanebben az évben egy, a *Jewish Chronicle*-nek adott interjúban ezt a kijelentést tette: „Az antiszemita mozgalom lényegében a zsidó hatalom rendellenes növekedésére adott reakció, és az antiszemitizmus újdonsült megerősödése nagyrészt maguknak a zsidóknak köszönhető.”¹⁵

Mindeközben a „valóságban” két nagyobb botrányt tört ki 1912-ben, és szibillai felhangot adtak Belloc idézett munkáinak. A Marconi-botrányban vezették nélküli távíróállomás-lánc létrehozásáról szóló megállapodást kötötték a kormány és a Marconi cég között; az utóbbi ügyvezető igazgatója Godfrey Isaacs volt, Sir Rufus Isaacs főállamügyész testvére. (Zsidó testvérpárról van szó.) Colin Holmes előadásában:

„...még mielőtt a megállapodást nyilvánosan bejelentették vagy megerősítették volna, Godfrey Isaacs az Egyesült Államokba ment, és kedvező feltételekkel egy új részvényekből álló pakettet vett az amerikai Marconi társaságnál, akikkel megállapodás született a részvénytőkéjük kibővítéséről, és 1912 áprilisában nagylelkűen felajánlotta e részvények egy részét a testvérenek, Harry Isaacsnek, aki néhányat Rufus Isaacsnek adott tovább, ő pedig sikeresen továbbadta a részvénytulajdona egy részét Lloyd George pénzügyminiszternek.”¹⁶

Az indiai botrányban Sir Stuart Samuel parlamenti képviselőt és első unokatestvérét, Edwin Montagut, az indiai ügyekkel foglalkozó politikai államtitkárt vádolták meg azzal, hogy titkos megállapodást kötöttek az indiai kormánnyal ötmillió fontot érő ezüst eladásáról (ezzel eltértek a dolgok szokásos menetétől) a családi rúdezüst-brókercég részére. A nyilvánosságnak két tényre hívták fel különösen a figyelmét: először is, az indiai botrány haszonélvezői egytől egyig zsidók voltak.¹⁷ Másrészt a Konzervatív Párt egy tagja, Major Glyn azt nyilatkozta, hogy „India összes ezüstjét a Samuel család finanszírozza”, amit J. M. Keynes közgazdász is megerősített: „Csak egy cég volt olyan helyzetben, hogy nagy mennyiségben vásárolhasson ezüstöt”.¹⁸ Ezek a botrányok sokak szemében a „zsidó összeesküvés”, „a zsidók társadalmi erejükkel való visszaélése” és a „zsidóuralom” létezését igazolták.¹⁹

Sajátos összetűzések is jelezték a zsidókkal szembeni általános idegenkedést. Ezt leginkább a 1904-es limericki bojkott szemlélteti, jóllehet az említett városban már 1894 óta voltak olvashatók szórványos beszámolók arról, hogy zsidókat megvertek és a tulajdonukat megsemmisítették. Különösen súlyos volt az az incidens, amelyben egy zsidót látszatra egy protestáns prédikátorral tévesztett össze néhány katolikus. De ez még korántsem a teljes történet, ugyanis miután a rendőrség hazakísérte, a hozzájuk csapódó háromszáz fős csőcselék, akik követték a rendőröket

és a zsidót, továbbmenvén megtámadta a zsidó közösség minden tagját, akire csak ráakadtak, és részben a házaikat is lerombolták.²⁰ A limericki bojkottot egy Creagh atya nevű pap szervezte meg egy 1904. január 11-én tartott prédikációja nyomán. Mint kijelentette: minthogy a zsidók korábban keresztény gyerekeket raboltak el és öltek meg, most „gondolkodás nélkül fogják kitenni [a keresztény gyerekeket] egy hosszabb és még kegyetlenebb vértanúságnak azáltal, hogy leszedik róluk a ruhákat és kiszedik a falatot a szájukból”.²¹

Egy hétig tartó zavargássorozat vette kezdetét 1911. augusztus 19-én, röviddel éjfél előtt, amikor több ezer fiatal férfi – többségükben a „tisztességes munkásosztály” tagjai – elkezdte körbejárni Tredegar walesi kisvárost, és útjuk során zsidó boltokat támadtak meg. A boltokat kifosztották és porig rombolták. Noha Ebbw Vale település megadta a kért rendőri erősítést, a csőcseléket nem sikerült megfékezni, ezért vasárnap délután katonai segítséget kértek. Mire a segítség huszonnégy óra múlva megérkezett, újabb zavargás tört ki.

Beigazolódtott a távolabbi támadásokról keringő szóbeszéd is, amelyek szerint hétfő éjjel és kedden zsidó boltokat fosztottak ki Ebbw Vale-ben és Rhymne-ben, továbbá Victoriában, Cwmben, Waunllwydben, Abertyswgben és Brynmawrban; ezt követően szerda éjjel pedig a glamorgani Bargoedben, röviddel ezután pedig Senghennyddben. Pénteken és szombaton a zavargók Bargoedben összecsaptak a rendőrökkel és a csütörtökön érkezett katonákkal. A tredegari zavargásokként ismertté vált eseménysorozattal kapcsolatban A. L. Tallis rendőrbíró kijelentette, hogy a zavargók célpontjai kezdettől fogva a zsidók voltak. Ezeknél a zsidóknál ugyanannak a példának a megismétlődését figyelhetjük meg, mint londoni hitestvéreiknél.

„Nagy számban él a városban ez a nemzetiség, melynek némelyike az elmúlt pár évben a nyomornegyedben vett lakást, és – amint azt nyíltan beszélik – tetemes lakbéremelést hajtott végre. Nincs tudomásom más okról ezen kívül, amely ellenséges érzelmeket váltott volna ki a zsidókkal szemben, akik közül sokan tiszteletre méltó polgárok, és akik már oly sok éve üzik tevékenységüket Tredegarban.”²²

Bosanquet monmouthshire-i rendőrfőnök az akkoriban belügyminiszterként működő Winston Churchillnek tett jelentése valamivel tovább árnyalja a fentieket.

„Bátorkodom jelenteni, hogy ennek a megyének az összes szénbányászati kerületében zsidók kezdtek el letelepedni. Jóllehet rendszerint nyilvánvalóan vagyontalanul érkeznek, csakhamar megvetik lábukat a kereskedelemben, és ingatlantulajdonra tesznek szert. Amint háziurakká lesznek, igen magasra emelik fel a lakbéreket, és – amint arról értesültem – a lakóikat arra kényszerítik, hogy az ő boltjaikban vásároljanak. Ennek pedig az lesz az eredménye, hogy nagyon erős ellenséges érzület alakul ki irányukban. Ez a helyzet Tredegarban, és a helyi lakosok kifejezésre jutatták szándékukat, hogy megszabaduljanak tőlük.”²³

A *Jewish Chronicle* az alábbi következtetéseket vonta le az esetből: „Az e heti eseményeket követően immár senki sem mondhatja ismét, hogy ami a zsidóbetegséget illeti, Nagy-Britannia kifogástalan egészségi állapotnak örvendene... Ideje megszabadulnunk a képmutató mellébeszéléstől, miszerint a zsidók helyzete ebben az országban alapjaiban különbözne attól, amit más országokban tapasztalunk.”²⁴

A következőket olvashatjuk azzal kapcsolatban, hogy a zsidók helyzetét miként lehetne javítani.

„Csak kétfelé haladhatnak: előre vagy hátrafelé... Tág értelemben a reformáció és a cionizmus a két választási lehetőségük... Könnyen megérthetjük azt az idegenkedést, amelyet a zsidók nagy tömege természetes módon érez az asszimiláció kilátása iránt. Túlságosan sok bennük a faji büszkeség ahhoz, hogy így legyen a teljes beolvadás elgondolása. De (legalábbis a nem zsidó nézőpontjából) nem kevésbé nehéz meglátni a tartós szeparatizmus politikájának indokoltságát, mint a kivitelezhetőségét... Mindent egybevéve nem sok kétségünk van afelől, hogy ha összemérhetnénk az asszimiláció nyereségeit és veszteségeit, melyik irányba billenne a mérleg.”²⁵

JEGYZETEK

- 1 Orwell: *Antisemitism in Britain*, 337–338.
- 2 Hueffer, Ford Madox: *Mr. Fleight*, London, H. Latimer, 1913, 221.
- 3 Merrick, Leonard: *Violet Moses*, London, Richard Bentley & Son, 1891, 1:151.
- 4 Orwell: *Antisemitism in Britain*, 336., 338. Hilaire Belloc angol-francia származású volt és radikális katolikus. A disztributista elvek (vagyis a vagyon újrafelosztásának) és a céhrendszer fellesztésének indítványozója, s támogatta a francia forradalmat. 1906 és 1910 között a Liberális Párt parlamenti képviselője; hivatali ideje lejárta után visszatért írói munkájához. Igen szerteágazó munkásságában útikönyveket, vallásos és társadalmi kérdéseket taglaló szövegeket, gyermekverseket és a zsidókról szóló munkákat egyaránt találunk. G. K. Chesterton (1874–1936) korának egyik legismertebb és legprovokatívabb angol írója. Kritikus, regényírói és költői munkássága egyaránt magán viseli a római katolikus hitre való megtérésének nyomát, amely hitet odaadón követett.
- 5 *Jewish Chronicle*, 1902. január 24., 9.
- 6 Buchan, John: *The Thirty-Nine Steps*, 1915; utánnyomás, London, Hodder & Stoughton Ltd., 1936, 39.
- 7 Hueffer, Ford Madox: *Mr. Fleight*, 213.
- 8 Idézi Williams: *Anti-Semitism of Tolerance*, 86.
- 9 Cheyette, Bryan: *Jewish Stereotyping and English Literature, 1875–1920: Towards a Political Analysis*, in Kushner, Tony és Lunn, Kenneth (szerk.): *Traditions of Intolerance: Historical Perspectives on Fascism and Race Discourse in British Society*, Manchester, Manchester University Press, 1989, 26.
- 10 Samuel, Horace B. (szerk.): *The Weltanschauung of Miss Marie Corelli*, in *Modernities*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 1913, 114–133.
- 11 Cheyette, Bryan: *Constructions of „The Jew” in English Literature and Society: Racial Representations, 1875–1945*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, 150–153.
- 12 *National Review* (1911), idézi Aronsfeld: *German Jews*, 327.
- 13 Belloc, Hilaire: *Pongo and the Bull*, London, Constable & Company Ltd., 1910, 93–94.
- 14 Belloc, Hilaire, idézi Cheyette, Bryan: *Hilaire Belloc and the „Marconi Scandal” 1913–1914: A Reassessment of the Interactionist Model of Racial Hatred*, in Kushner, Tony és Lunn, Kenneth (szerk.): *The Politics of Marginality: Race, the Radical Right, and Minorities in Twentieth Century Britain*, London, Frank Cass & Co. Ltd., 1990, 136.
- 15 Hilaire Belloc, idézi a *Jewish Chronicle*, 1910. augusztus 12., 14.
- 16 Holmes: *Anti-Semitism*, 70.

- 17 Holmes: *Anti-Semitism*, 71–80.; Endelman: *Jews in the History of Britain*, 153–155.
- 18 Major Glyn és J. M. Keynes, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 78.
- 19 Holmes: *Anti-Semitism*, 71–75.
- 20 *Jewish Chronicle*, 1894. május 11., 21.; 1884. április 18., 5.; 1884. április 25., 7.; 1884. május 2., 9.; 1889. április 12., 6., 1892. augusztus 26., 6.
- 21 *Jewish Chronicle*, 1904. január 22., 9.
- 22 A. L. Tallis, idézi Glaser, Anthony: *The Tredegar Riots of August 1911*, in Henriques, Ursula R. Q. (szerk.): *The Jews of South Wales: Historical Studies*, Cardiff, University of Wales Press, 1993, 155., 158., 160–162.; *Jewish Chronicle*, 1911. augusztus 25.
- 23 Bosanquet rendőrfőnök, idézi Holmes, Colin: *The Tredegar Riots of 1911: Anti-Jewish Disturbances in South Wales*, *Welsh History Review* 11., 1982. december, 218–219. Ezek a zsidó háziurak a bányásztelepüléseken meglehetősen általános gyakorlatot vették át. A bányatulajdonosok gyakran az alkalmazás feltételeként kötötték ki, hogy a bányászoknak a társaság boltjaiban kell vásárolniuk.
- 24 *Jewish Chronicle*, 1911. augusztus 25., 5–6.; 1911. szeptember 1., 5–6.
- 25 Russell, C. és Lewis, H. S. (szerk.): *The Jew in London: A Study of Racial Character and Present-Day Conditions: Being Two Essays Prepared for the Toynbee Trustees...* in *Aspects of the Jewish Question*, „By a Quarterly Reviewer”, London, John Murray, 1902, 12–13.

14. FEJEZET

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

A Nagy Háború kitörése számos kétséget ébresztett a britekben a zsidók nemzet-hűségét illetően. Kezdetben a német származású zsidók lojalitása vált kérdésessé, nem sokkal ezután pedig az Oroszországból érkező zsidóké, akiket idegenekként azonosítottak, és akikről elterjedt, hogy vonakodnak részt venni a háborús erőfeszítésekben. Ezek után az emberek nem csupán hihetetlennek találták, a *Jewish Chronicle*-nek azt a megjegyzését, miszerint a zsidó újoncok „angolabbak [voltak] az angoloknál, ami a lojalitásuk kifejezését és szolgálni vágyásukat illeti”,¹ hanem egyenesen felháborodtak rajta.

A háború kitörésekor a *New Witness* a következő kérdést tette fel: „Megen-gedhető-e, hogy [Felix] Schuster [egy Németországban született zsidó] egy nagy pénzintézet vezetője maradjon, miközben Anglia háborúban áll a szülőhazájá-val?”² Olyan általános volt az efféle vélekedés, hogy Sir Edgar Speyer – szintén német származású zsidó – kötelességének érezte, hogy lemondjon a címéről és az uralkodó Titkos Tanácsában (a *Privy Council*ban) betöltött helyéről.³ Schustert és Speyer német származása okán jelentett potenciális veszélyt a háborús Nagy-Britannia nemzetbiztonságára, de zsidó mivoltuk – „kozmpolitikák, keresztbe-kasul vándorolnak a Földön és összevissza fosztogatják Európát”⁴ – még egy okkal szolgált, hogy hazafiatlansággal gyanúsítsák őket. A *New Witness* szerint a háború eredményeként „jó eséllyel fel kellene tudnunk szabadítani ezt a szerencsétlen országot a német zsidók uralma alól, amelyet évtizedeken át nyögtünk”.⁵

Sir Arthur Pinero drámaíró a *Times*nak küldött levelében azt javasolja, hogy azok a „németek, akik állampolgárságot szereztek Angliában és ott tekintélyes pozíciókra tettek szert, inkább emeljék fel a hangjukat Németország ellen ahelyett, hogy csak ölbe tett kézzel üldöggélnek”.⁶ Ezzel a „lojalitáslevelekként” (*loyalty letters*) ismertté vált levelek záporát indította meg, amelyet angol-német és angol-német-zsidó magánszemélyek „lojalításmegnyilatkozásai” (*loyalty displays*) követtek. Az utóbbi megnyilatkozások a honosítási papírjukat és az orosz katonaságnál eltöltött idejükről tanúskodó régi fényképeiket a boltjuk kirakatában kiállító zsidó kereskedőktől⁷ egészen a Kelet-Londonban megalapított Zsidó Toborzási Bizottságig (*Jewish Recruiting Committee*) és az 1915-ös, szegényeknek tartott jom kippuri istentisztelet félbeszakításáig terjedtek. A Mile Enden, a Pavilion Theatre-nél tartott istentiszteletet a főpolgármester üdvözlésével és a neki címzett hazafias beszéddel szakították félbe, és ezt követően a kórus elénekelte a *Rule Britanniát*.⁸

A háború alatt történt néhány incidens, és különféle biztonsági intézkedéseket vezettek be az úgynevezett ellenséges idegenek nagy-britanniai jelenléte miatt. Bizonyos háborús eljárások nyilvánvalóan indokoltak voltak. Ám míg a Németországból érkezett zsidókat indokkal tarthatták „ellenséges idegeneknek”, addig az Oroszországból érkezett zsidókat nem, ők „barátságos idegenek” voltak. Úgy tűnik, mégsem tettek különbséget a kettő között sem jogilag, sem pedig ami az emberekben feléledt indulatokat illeti. A németek elsüllyesztették a *Lusitaniát* 1915 májusában, ami háromnapos, kiterjedt zavargásokhoz vezetett a londoni East Enden, amikor is nemcsak keresztények és Németországból érkezett zsidók váltak célpontokká, hanem orosz zsidó idegenek is: „Az üzletek és házak többségét olyannyira feldúlták, hogy csak a csupasz falak maradtak” – számol be az egyik hírlap.⁹

A „barátságos idegenek” és „ellenséges idegenek” közötti különbségtétel hiánya megmutatkozott a londoni városi tanácsban (London County Council – LCC) elfogadott határozatokban is, amelyek az Aliens Restriction Act nevű idegenkorlátozási törvény (1914. augusztus 5-i) bevezetését követték. Elkerülhetetlen volt, hogy ezek a törvények leginkább a „barátságos idegenekre” legyenek hatással, mivel ők alkották az idegenek túlnyomó többségét. Az LCC által jóváhagyott egyik első határozat azt jelentette ki, hogy „London érdekeit tekintve felettébb nemkívánatos, hogy idegen ellenségeknek nagy számban... szabad bejárás biztosíttasson a város minden részébe”. Az indítvány elfogadásának csak a megvalósítás gyakorlati nehézségei vetettek gátat.¹⁰

Az LCC 1914. december 22-én fontolóra vette, tanácsos-e megengedni az „idegen ellenségek” gyermekeinek, hogy *central school*-ba* járjanak.¹¹ Végül úgy határoztak, hogy a már beiratkozottak befejezhetik tanulmányaikat, de előírás lett, hogy a továbbiakban ne engedjék be az idegenek gyerekeit.¹² 1916 áprilisában a már beiratkozott hallgatóktól megvonták az ösztöndíjakra és más jutalmakra való jogosultságukat,¹³ és 1918 márciusára az LCC Alapfokú Oktatási Albizottsága már az általános iskolai szinten is elvette az ösztöndíjakat a nem brit születésű vagy az 1914 januárjáig állampolgárságot nem kapott tanulóktól.¹⁴ Egy másik előírás, amelyet az LCC Üzleti és Szerződési Bizottsága fogadott el 1915-ben, azt kötötte ki, hogy (kivételes eseteket leszámítva) el kell utasítani az „ellenséges idegenek” irányítása alatt álló cégekkel kötendő szerződéseket.¹⁵

Emellett az idegen munkásokat – jóllehet befizették az adóikat és a társadalombiztosítási járulékokat – megfosztották a Prince of Wales National Relief Fund (a walesi herceg által létrehozott Nemzeti Segélyalap) juttatásaitól. Ezek igénybevételét számos brit munkás fontos jövedelmi forrásnak tartotta, amikor a háború kitörése szétzilálta a brit gazdaságot.¹⁶

Elkerülhetetlenül felmerül a kérdés, mivel az idegenek többsége köztudomásúlag orosz zsidó eredetű volt: vajon miért nem kísérelték meg törvénybe foglalni a

* A *central school* a brit iskolarendszerben a patinásabb, továbbtanulásra felkészítő *grammar school* és az általános középfokú oktatást nyújtó középiskola, a *secondary school* között helyezkedett el. A *central school*-ban a diákok többek közt kézművességet és kereskedelmi ismereteket tanulhattak. (A ford.)

„barátságos idegenek” és az „ellenséges idegenek” megkülönböztetését? Arra kell következtetnünk, hogy a megelőző három évtizedben, amikor újdonsült orosz zsidó szomszédait osztályozták, sokan inkább „ellenséges”, mint „barátságos” idegenekként könyvelték el őket.

Amikor 1916 őszén a vasárnapi kereskedelem szabályozásának érvényesítését követelték Anglia-szerte, a zsidó üzletek kifejezett említést kaptak, és számos közösségben tilalom lépett érvénybe. Ez az előírás vélhetően független volt a hadiállapottól, ugyanakkor egybeesett a gazdasági fellendüléssel, amely a háború nagyobb sebességre kapcsolásával következett be, és számos orosz zsidó idegen sorsát fordította meg. A „nyerészkedés” és a „munkaelorzás” (*job-snatching*) vádjai mindennaposakká váltak velük szemben.¹⁷ A zsebükben lapuló pénzzel felélénkítették a luxuscikkbizniszt: a szőrmekabátokét, zongorákét és ékszerekét. Az egyik üzletben „az ajtóig ért a tömeg, annyi reménybeli [zsidó] vásárló tolongott ott”.¹⁸ Ezt a pénzt arra is költötték, hogy keresztül-kasul beutazzák belőle Nagy-Britanniát, és utazásaikon a zsidóknak azt kellett tapasztalniuk, hogy a helyi lakosok nemcsak nagy számban megjelenésüket, hanem a hivalkodásukat is kifogásolják. A hadi vizsgálóbizottságok – amelyek a besorozás alóli mentességre irányuló kérelmeket tekintették át – általában a zsidók mentesítésére törekedtek, mivel nekik „meg kell engedni, hogy áldozatok meghozatala nélkül erősítsék meg pozíciójukat az iparban”.¹⁹

Mindezeket ügyeket kisebb csetepatéknak tekinthetjük, amelyek együttesen nagy ütközethez vezettek el: ahhoz, amelyet az orosz zsidó idegenek háborús részvételének ügyében kellett megvívni. A vita a britek és ezen zsidók között akörül zajlott, hogy az előbbieket szerint az utóbbiak húzódoztak az önkéntességtől – mint látni fogjuk, valóban ez volt a helyzet. Volt azonban egy szokatlan körülmény, ami miatt a hackney-i toborzóiroda, mint kiderült, visszautasította a katonai szolgálatra jelentkező zsidókat. Az egyik toborzótiszt a következő magyarázatot adta a visszautasításra.

„Az történt, hogy igen nagymértékű, markánsan jelentkező előítéletet találtunk egy bizonyos – nem a legjobb – szakasz tagjai között a zsidó újoncokkal szemben. Általános volt, hogy minden elképzelhető módon durván bántak a zsidókkal. Sértegették és taszigálták őket, eltorzították idegen csengésű neveiket, és általában véve támadólag léptek fel velük szemben. Ezért úgy láttuk a legjobbnak, maguknak a zsidóknak az érdekében, ha elutasítjuk őket.”²⁰

Más toborzóállomások is ugyanígy döntöttek, ahogy egyes katonai egységek is.²¹ Lehet, hogy egyes zsidókat a zsidókkal szembeni idegenkedés eredményeképpen zártak ki a háborús erőfeszítésekből, de sok orosz zsidó bevándorló „egyenetlen” reakciója, amelyre Lord Derby, a toborzásért felelős miniszter panaszkodott (még a kötelező katonai szolgálat bevezetése előtt) az ellenséges érzület kiáradását váltotta ki.²² A „barátságos idegen” zsidók besorozását 1916 júniusában engedélyezték. Alig egy hónap múlva a kormány némileg változtatott az álláspontján, és kijelen-

tette, ha a zsidók nem jelennek meg a sorozáson, kitoloncolják őket.²³ Ám a kormány és a zsidó közösség támogatása ellenére szinte senkit nem sikerült besorozni. Az Oroszországból érkezett, alkalmas zsidók összességéből London térségében kevesebb mint egy százalékot soroztak be (1916. október 10-től kevesebb mint négyszáz embert).²⁴ „Már nagyon sok szó esett a zsidóknak a háború idején tett erőfeszítéseiről – írta az *East London Observer* –, de a helyi lakosok körében igen erős az érzés, hogy a »zsidó fiúkat« – amiként nevezik őket –, akik utcasarkokon és kocsmákban meg az olcsó külföldi éttermekben és hasonló helyeken lebzselnek, rá kellene venni, hogy tegyenek valamit az országért, amelyet kitüntetnek a jelenlétükkel.”²⁵

Egy férfi sok más, háttérben maradó zsidó nevében beszélve kijelentette, hogy maga „a háború ellen van, mivel a szülei Oroszországból érkeztek, és ezért őt nem kellene besorozni”.²⁶ Még az orosz származású, de már Nagy-Britanniában született zsidók közül is sokan elhatárolódtak a háború ügyétől. Mivel nem azonosították magukat Nagy-Britanniával és semmibe vették, hogy Oroszország Nagy-Britannia szövetségese, közönyösen viszonyultak a háborúhoz, és nem látták okát annak, hogy a németek ellen harcoljanak. „Zsidó indítékok” is szerepet játszottak a katonai szolgálattól való idegenkedésben mind az ide született, mind az idegen zsidóknál. Egyes zsidók angol-német és angol-osztrák hittestvéreikkel fejezték ki szolidaritásukat. Mások úgy tartották, inkább a vallásuk, mintsem az állam gátolja meg őket abban, hogy lojálisak legyenek.²⁷ A vallási törvények, mint a szombat- és a kósértartás, továbbá a *kohaniták* esetében a halottak közvetlen közelségében tartózkodás tilalma szintén előkerült olyan okokként, amelyek lehetetlenné teszik szolgálatukat a hadseregben.²⁸

A kormány hangoztatta az idegen zsidók kitoloncolására vonatkozó fenyegetést, de nem váltotta be. Ráadásul különböző szakszervezetek, segélyegyletek és zsidó szocialista csoportok úgy döntöttek, küzdeni fognak a kötelező sorozás és a kitoloncolás ellen és a Külföldi Zsidókat Oltalmazó Bizottság létrehozásával megvédik a menedékjogot Nagy-Britanniában. Mindez tovább fokozta a lakosság körében elharapódzó ellenséges érzést. Két esemény is arra ösztönözte a kormányt, hogy mindenképpen megoldást találjon a zsidók katonai szolgálatának ügyében. Az egyik egy Kelet-Londonban, 1917 februárjában megtartott tanácskozás volt, ahol parlamenti képviselők, londoni tanácsi képviselők és valamennyi kelet-londoni választókerület döntőbíráóságainak képviselői gyűltek össze. Itt a leplezetlen zsidógyűlölet légkörében tárgyalták meg az „egyenlő áldozatvállalás” beteljesületlen kívánalmait.²⁹

A második esemény, mindössze három héttel később, az orosz forradalom kitörése volt. Első lépésként a kormány megfogalmazta az Aliens Military Service Bill elnevezésű, az idegenek katonai szolgálatáról szóló törvénytervezetet. Kikötötte, hogy a besorozás vagy kitelepítés kérdésében az „az új orosz kormány megerősítésére vár”. Mindeközben a rendőrfőnökök és a magas rangú helyi képviselők a belügyminisztérium égisze alatt találkoztak, és eldöntötték, hogy – tekintettel a zavargásokra, amelyekre sor kerülhet, ha a kelet-londoni közvéleményt tovább mérgezési a késle-

kedés és a növekvő nyomás” – „nagymeretű rendőri idegen-összegyűjtési akciót” kell végrehajani, „amely azokat az idegeneket érintené, akik megfelelő életkorban vannak a besorozáshoz és alkalmasak a katonai szolgálatra”. A razziát 1917. május vége felé meg is tartották, de az elfogottak számáról megoszlanak a vélemények. Biztos, hogy a számuk valahol hatszáz és négyezer közöttire tehető.³⁰

A Brit Munkások Nemzeti Ligája (The British Workers' National League) 1917 júliusában ülésezett. A Liga elnöki tisztét John Hodge munkáspárti parlamenti képviselő töltötte be, a főtisztviselők közt pedig számos előkelő személyt találhatunk; a szervezet motivációja nem titkoltan idegenellenes volt.³¹ A hónap sokkal jelentőségteljesebb eseményének viszont az Aliens Military Service Bill végrehajtása számított, az angol–orosz egyezményrel egyetértésben. A törvénynek megfelelően a kormány zsidó zászlóaljokat alakított.

Henry Myer, egy régen Nagy-Britanniában élő családból származó zsidó katona önéletrajzi írásában olvashatjuk, hogy a hadügyminisztérium kérését teljesítve magas rangú pozíció betöltését vállalta el ezeknél a zászlóaljaknál. A parancsnoksága alatt álló katonákról szóló beszámolója alátámasztja a közhangulatot, de ellentmond a hivatalos angol-zsidó feljegyzéseknek, amelyek dicsérték a zsidók háborús részvételét a háborús erőfeszítésekben. Ezek közül az újoncok közül csak néhányan számítottak „megfelelő alanyoknak”, többségükben azonban „olyan alakok [voltak], akiknek a katonák és a katonaság az utálatuk tárgyát képezte”, és rendszerint tömegesen jelentek meg a betegsorakozón. Hogy lehet az, kérdezi Myer, hogy amikor „annyit köszönhettek az Egyesült Királyságban élvezett vendégszeretetnek, [ennyire] vonakodtak attól, hogy hálaképpen részt vállaljanak a teherből, amely az összes brit vállára nehezedett?”³²

Az *East London Observer* szerint az egyezmény értelmében az alkalmas orosz zsidóknak több mint a fele visszatért Oroszországba.³³ Sharmin Kadish hevesen vitatja ezt a számadatot; ő egy sor forrás áttanulmányozása nyomán arra következtetett, hogy a hazatelepülők száma háromezer körül mozoghatott. Ám Kadish saját dokumentációján belül is találunk arra utaló jeleket, hogy ez a szám sokkal nagyobb lehetett. A *Workers' Circle Jubilee Publication* más folyóiratokkal együtt szövé tette, hogy a nagy-britanniai Zsidó Szociáldemokrata Szervezet (Jewish Social Democratic Organisation) „vesztére jutott”, mivel a tagsága megtizedelődött. A *Journal of the Amalgamated Society of Tailors* arról írt, hogy „a körzetben dolgozó szabók ezrei tértek vissza Oroszországba”. Ha, mint azt Kadish írja, „a tényleges utazási előkészületek a titokzatosság leple alatt zajlottak”, mi a biztosíték arra, hogy csakugyan a feljegyzett hazatelepülők elutazása képviselte a hazatértek teljes számát? Továbbá, hogy a hivatalos számadat, miszerint kilencszáz nőt hagytak hátra, nem több, mint hivatalos számadat.

Jóllehet a kormány vállalta, hogy anyagi támogatást nyújt ezeknek a nőknek és családjuknak (lásd alább), figyelembe kell venni az olyan kommentárokat, mint amilyen Emanuel Litvinoffé, akinek az anyját „otthagyták huszonkét évesen és terhesen úgy, hogy minden vagyona mi hárman, egy varrógép és a varrni tudása volt”. Feltehetően néhány nő és gyermekeik egyszerűen kikerültek a hivatalos

statisztikák látóköréből, és vagy önellátókká váltak, vagy a továbbiakban a családtagjaik támogatták őket.

A hazatelepülőeknek a Kadish által elfogadni kívántnál magasabb számában az is közrejátszik, hogy az egyezmény megkötése egybeesett a bolsevik forradalom kitörésével – az utóbbi mindössze négy hónappal követte az előbbi. Csakúgy, mint más helyekről, Nagy-Britanniából is ismeretlen számban indultak el orosz származású zsidók Oroszországba, hogy a forradalomban harcoljanak. Mint Robert Wilton írta, és amint Kadish idézi, *Russia's Agony* című könyvében: „A forradalmi időszak másik siralmas jellegzetessége az orosz és pseudo-zsidó forradalmárok folyamatos áramlása volt a szövetséges államokból... A számkivetettek a vonatból egyenesen a szentpétervári Mars-mezőre indultak, hogy ott »megkavarják« a forradalom fortyogó fazekát.”³⁴ Vajon hány olyan orosz zsidó férfi lehetett, akinek a forradalom adta meg a végső lökést a visszatéréshez? Hány olyan orosz zsidó férfit találunk, aki azelőtt késlekedett meghozni a döntést, hogy az egyezmény értelmében visszatérjen Oroszországba, most pedig azok között találjuk, akik visszatértek, hogy harcoljanak a forradalomban?

Nagyszámú orosz származású, Nagy-Britanniában élő zsidó (idegenek éppúgy voltak közöttük, mint olyanok, akik állampolgárságot szereztek) érzett ösztönzést arra, hogy önszántából és saját pénzén távozzon. E zsidók hajlandósága, sőt buzgó törekvése arra, hogy – akár az egyezmény értelmében, akár forradalmárokként – visszatérjenek Oroszországba, dacára a számos nehézségnek, nem utolsósorban annak, hogy így el kellett szakadniuk a családjuktól, igencsak megnehezíti, hogy amellet érveljünk: bármennyire is beolvadtak volna. A legegyszerűbben idegenek maradtak. Elmondható, hogy Arnold White kijelentése, miszerint a zsidók „kitartóan visszautasították, hogy más nemzetiségekkel egybeolvadjanak” – amely kijelentést csupán megfigyelésként tett, nem pedig vádként – igaz ezekre a zsidókra.

A bolsevik kormány 1918 februárjában kötött breszt-litovszki békéje a németekkel, gyakorlati szempontból hatálytalanította az egyezményt, jóllehet egy bírósági határozat értelmében továbbra is érvényben volt. A kormány ismételten megkezdte a toborzást, de ezúttal úgy döntött, hogy az orosz zsidó idegen újoncokat inkább munkasalakulatokba vagy segédcsoportokba küldi, mint a frontra. Ez a félmegoldás azonban csak még inkább feltüzeltette a zsidókkal szembeni ellenségeséget.

Az egyezmény értelmében hazaszupplott orosz zsidó idegen férfiak jelentős részének családja Nagy-Britanniában maradt (mivel a kormány nem támogatta az Oroszországba szóló viteldíjukat, bár az ottmaradásukban ezen kívül más okok is közrejátszhattak), és az ő eltartásukat közpénzekből finanszírozták, ami számos britet felháborított. Természetesen voltak olyanidegen orosz zsidó férfiak, akik nem kívántak visszatérni Oroszországba az egyezmény dacára, de akik alkalmasak voltak a katonai szolgálatra. Azok közül, akik úgy döntöttek, hogy nem települnek haza az egyezmény értelmében, jelentős számú – mintegy tízezer körüli – zsidó jelentkezett katonai mentességre a Különleges Törvényszéknél ami egy további fájó pontnak bizonyult a háborúba befáradt briteknek.³⁵ Hamarosan ezt követően, ők része-

sei volta annak az East End londoni orosz zsidó csoportnak, – akiknek a státusza ingadozott az idegentől, a honosítotttól át a helyben születettig. – akik elhagyták Londont a déli part irányába, és egyéb helyekre, amikor súlyos légítámadások vették célba a várost 1917-ben. Ez az irányzat számos panaszra adott okot a helybeli lakosoktól, széles körben találva a helyi és a nemzeti sajtóban: miszerint ezek a zsidók felelősek a lakberek emelkedéséért, továbbá betegségeket és koszt hoztak magukkal.³⁶ A Londonban maradt többséget pedig azzal vádolták meg, hogy már azelőtt megtöltik az óvóhelyeket és a metróállomásokat, hogy a légítámadás híre megerősítést nyerne, és ezzel terjesztik a pánikot.³⁷

Az idegen zsidók besorozásának megghiúsulását kísérő népharag tovább fokozódott, amint azt a leedsi rendőrfőnök a belügyminisztériumnak tett jelentése tanúsítja:

„Véleményem szerint a keresztény embereknek a zsidó népesség ellen táplált érzéseit azoknak a katonakorú, idegen orosz zsidóknak a nagy száma idézi elő, akik városunkban élnek, és folyamatosan láthatjuk, amint a főutcáinkon és a különféle üdülőhelyeinken korzóznak..., és hallani, amint a keresztény népesség tagjai azt kérdezik, miért nem szolgálnak ezek a férfiak a seregben éppúgy, mint ahogyan a keresztény népesség tagjainak férjei, fivérei és fiai kötelességüket teljesítve teszik.”³⁸

Alátámasztván dr. Rentoul Reid kijelentését (a zsidók „elfajzottak”) és Alderman Silver leírását („legyengültek” és „betegesek”), a katonai szolgálatra jelentkező zsidók visszautasítási rátája Leedsben háromszorosa volt a nem zsidókéénak (ötből egy); elsősorban tüdőbetegség vagy rövidlátás miatt utasították el őket.³⁹ Ebből következően tört ki heves erőszakhullám Leedsben 1917. június 2. és 4. között. Az első rohamról a *Yorkshire Post* a következőképpen tudósított: „minden zsidó üzlet kirakatát betörték, az utcákat pedig üvegszilánkok és a megrongált áruk maradványai borították..., a brit állampolgárok üzleteinek egyikét sem bántották... A bűnjelek világosan arra mutatnak, hogy zsidóellenes pogromról van szó.”⁴⁰ Az első és a második incidens között csupán a számokban mutatkozott különbség: a csőcselék mérete ezer főről háromezresre duzzadt.⁴¹

Az *East London Observer*ben megjelent figyelmeztetés újabb erőszakfellángolást vetített előre.

„Ha a kormány gyengének mutatkozik elszántságában és ellenkezés nélkül besétál a »politikai menekült« trükk csapdájába, félő, hogy komoly következményekkel kell számolnunk. Egy faragatlan és goromba külföldi alak helytelen viselkedése vagy éppen egy whitechapeli zsidó fiú pimaszsága lángra lobbanthatja a most még csak parázsló ellenséges érzületet. Hogy egy gyakori szófordulattal éljünk: Kelet-Londonnál »betelt a pohár«.”⁴²

Így történhetett meg, hogy egy 1917. szeptember 23-án, angolok és orosz zsidók részvételével zajlott incidens nyomán a következő napon ötezer fős csőcselék kez-

dett tombolni a londoni Bethnal Greenben. A rendőri jelentés „zsidóellenes tüntetésnek” nevezte az eseményt, amiből világos, hogy dühük a zsidókra irányult.⁴³

A *Jewish Chronicle* már arról számolt be 1918 márciusára, hogy a zsidóellenes érület „olyan fokot ért el, amelyhez hasonló a modern időkben még nem fordult elő”.⁴⁴

JEGYZETEK

- 1 *Jewish Chronicle*, 1914. augusztus 7.
- 2 *New Witness*, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 124–125.
- 3 Panayi, Panikos: *The Enemy In Our Midst: Germans in Britain During the First World War*, New York és Oxford, Berg Publishers Ltd., 1991, 188–191.
- 4 *New Witness*, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 124–125.
- 5 *National Review*, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 125.
- 6 Sir Arthur Pinerót idézi a *Times*, in Holmes: *Anti-Semitism*, 122.
- 7 Cesarani, David: *An Embattled Minority: The Jews in Britain During the First World War*, in Kushner, Tony és Lunn, Kenneth (szerk.): *The Politics of Marginality: Race, the Radical Right, and Minorities in Twentieth Century Britain*, London, Frank Cass & Co. Ltd., 1990, 65.
- 8 *Jewish Chronicle*, 1914. szeptember 11., 5., 7., 11.; 1915. október 1., 6.; *East London Observer*, 1915. május 1., 7.
- 9 *East London Observer*, idézi Bush, Julia: *Behind the Lines: East London Labour*, London, Merlin Press, 1984, 170. Itt megemlíthető, hogy a zavargást sajtókampány követte, amely a német zsidók uralmát panaszkolta. Cesarani: *Embattled Minority*, 64.; Geoffrey Alderman: *London Jewry and London Politics 1889–1986*, London és New York, Routledge, 1989, 62–63.
- 10 Greater London Record Office, *London County Council Minutes*, 1914. október 27., 673.
- 11 Ezek olyan szakiskolák és szakközépiskolák voltak, amelyekbe a tizenegy éves diákok ajánlás alapján kerülhettek be.
- 12 Greater London Record Office, *London County Council Minutes*, 1914. december 22., 1024., 1028.
- 13 Greater London Record Office, *London County Council Minutes*, 1916. április 4., 306.
- 14 Board of Deputies of British Jews, E3/42 (I), „Notes of interview between Sir Stuart M. Samuel, Bart, accompanied by Mr. Charles H. L. Emanuel, and Mr. Cyril Cobb, and Sir Robert Blair”, 1917. november 14.
- 15 Greater London Record Office, *London County Council Minutes*, 1915. január 26., 105.; 1915. április 27., 677.
- 16 Cesarani: *Embattled Minority*, 72. Noha végül is bekövetkezett valamiféle javulás, ennek a finanszírozása elsődlegesen az angol zsidó közösségre hárult. Alderman: *Jewish Community*, 88.
- 17 Alderman: *Jewish Community*, 73.; Holmes: *Anti-Semitism*, 135.
- 18 *Jewish Chronicle*, 1915. március 19.
- 19 *East London Advertiser*, idézi Bush: *Behind the Lines*, 173.
- 20 Idézi a *Jewish Chronicle*, 1914. október 9., 5., 17.
- 21 *Jewish Chronicle*, 1914. október 9., 5., 17.; 1914. október 23., 8.; 1914. december 4., 12–13.
- 22 *Jewish Chronicle*, 1914. október 9., 5., 17.; 1914. október 23., 8.; 1914. december 4., 12–13.; 1915. november 19., 16.
- 23 Bush: *Behind the Lines*, 173–176.
- 24 Cesarani: *Embattled Minority*, 65–69.; Kadish: *Bolsheviks and British Jews*, 253.; *Jewish Chronicle*, 1915. november 19., 7., 21., 23.
- 25 *East London Observer*, idézi Bush: *Behind the Lines*, 170–71.
- 26 *East London Observer*, idézi Bush: *Behind the Lines*, 172.
- 27 Bush: *Behind the Lines*, 167.
- 28 Bush: *Behind the Lines*, 173. A zsidókat – vallási célból – három csoportra osztották: a kohaniták, a lévíták és izraeliták csoportjára.
- 29 Bush: *Behind the Lines*, 173–176.
- 30 *East London Observer*, idézi Bush: *Behind the Lines*, 179–180.
- 31 Kadish: *Bolsheviks*, 47.
- 32 Henry Meyer, idézi Levene, Mark: *Going against the Grain: Two Jewish Memoirs of War and Anti-War (1914–18)*, in Berkowitz, Michael, Tananbaum, Susan L. és Bloom, Sam W. (szerk.): *Forging Modern Jewish Identities: Public Faces and Private Struggles*, London, Vallentine Mitchell, 2003, 104–105.

- 33 Bush: *Behind the Lines*, 181.
- 34 Kadish: *Bolsheviks*, 25., 209–211.; Robert Wilton idézve Kadish: *Bolsheviks*, 214.
- 35 Bush: *Behind the Lines*, 181–184.
- 36 *Jewish Chronicle*, 1917. október 5., 5., 18.; 1918. március 29., 3.; 1918. április 19., 6.
- 37 *Jewish Chronicle*, 1917. szeptember 28., 4.; 1918. február 1., 12.
- 38 A leedsi rendőrfőnököt idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 127.
- 39 Endelman: *Jews of Britain*, 136.
- 40 *Yorkshire Post*, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 131.
- 41 Holmes: *Anti-Semitism*, 131.
- 42 *East London Observer*, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 135.
- 43 Holmes: *Anti-Semitism*, 136.
- 44 *Jewish Chronicle*, 1918. március 15., 7.

15. FEJEZET

IDEGENELLENESSÉG NAGY-BRITANNIÁBAN A HÁBORÚ UTÁN

Röviddel a háború vége után elfogadták az Idegeneket Korlátozó (Módosított) Törvényt (Aliens Restriction [Amendment] Act, 1919) és az Idegenrendeletet (Aliens Order, 1920). Lehet, hogy ezek a törvények egyfajta „háborús gondolkodásmód” továbbélését jelezték, amely csak lassan foszlott szét, de békeidőben az állampolgárságot nem nyert emberek potenciális ellenségekként való törvénybe iktatása, továbbá az olyan zsidóké, akiknek az idegen származását már egy nemzedékkel korábban eltörölték, megerősíteni látszik, hogy a Nagy-Britanniában élő zsidókat nem tartották olyan mértékben asszimilálódottaknak, hogy már briteknek tekinthették volna őket.

A törvények értelmében az idegeneket ugyanúgy kellett kezelni, mint a háború idején, azaz potenciális ellenségekként; még azokat is gyakorlatilag bármilyen indokkal őrizetbe vehették vagy kitoloncolhatták, akik már évek óta laktak a szigetországban.¹ (És meg is tették: a Stepney-i Szakszervezeti Tanács és a Munkáspárt helyi szervezetének egy tagja az éves jelentésében szakszervezeti tisztségviselők őrizetbe vételét és kiutasítását jegyezte le.²) A *Jewish Chronicle* a korábbi idegenkorlátozási törvényt (Aliens Restriction Act) részesítette előnyben, mivel az legalább „valamilyen meghatározott formában” bemutatta az „idegenek kötelezettségeit”, ellentétben az újabb törvénnyel, amely „a tanácsban hozott rendeletek (Orders in Council) és a megyei tisztségviselők által hozott rendeletek” önkényességét és homályosságát hordozta magában.³ Ezért a „megyei tisztségviselők” – ebben az esetben az LCC tisztségviselői – felvételi politikájukban és az egyetemeknek nyújtott támogatásaikban az érvényben lévő idegenkorlátozási törvényt (Aliens Restriction Act) használták hivatkozási pontként, ahogyan azt a háború alatt is tették, és ez ezúttal is főként az orosz zsidó idegeneket érintette.

E. H. Coumbe örnagy, önkormányzati képviselő, 1919-ben javasolt egy jogelvet, mely szerint idegenek nem dolgozhatnak az LCC-nél, tekintet nélkül arra, hogy van-e állampolgárságuk vagy nincs. Jóllehet több mint egy évig tanácskoztak róla, az Önkormányzat Általános Célú Bizottsága végül szűk többséggel hagyta jóvá a javaslatot. Mentességet csupán az idegennyelv-tanárok és más, az önkormányzat által elfogadott kivételek élveztek.⁴ Az állampolgárságot nem szerzett szülők brit születésű gyerekei 1920 márciusa után elestek az oktatási ösztöndíjaktól. Az LCC munkaadóként a szóban forgó év júniusában úgy határozott, hogy akkortól csak brit születésű állampolgárokat fog alkalmazni. Ezzel kizárta az állampolgárságot nyert zsidókat.⁵

Ezek az intézkedések tükrözték, hogy az orosz és más kelet-európai bevándorló zsidók tökéletesen elidegenedve maradtak a brit társadalomban – mely észrevételt határozottan megerősítette a háborús szereplésük –, ugyanakkor ezek csak az angol zsidó népesség egy részét érintették. A világösszeesküvés-elmélet, a bolsevizmus és a zsidó állam létrehozására irányuló lépések a fentieknél is többet tettek azért, hogy a zsidókat idegenekként határozzák meg, és már az angol zsidóság egészére hatással voltak.

ZSIDÓ VILÁG-ÖSSZEESKÜVÉS

„Arról... értesültünk, hogy ennek a városnak a korábbi atyja és a kereszténység fáradhatatlan védelmezője, Sir John Barnard szobrának ledöntését rendelték el, és a helyébe Poncius Pilátus szobrát fogják állítani. Tegnap este a keresztényeknek állampolgárságot nyújtó törvényjavaslatot a Szanhedrin [a zsidó törvényszék] igen nagy többséggel elvetette.”⁶

Ez a jóslat az 1753-as zsidótörvény-tervezet vitájában hangzott el. Amint azt Todd Endelman megjegyezte: több volt ez politikai szatíránál, sokkal inkább azt tükrözte vissza, hogy a keresztények elkülönülő népként tekintettek a zsidókra, akik hatalomra törnek és ellenségesek. Az ezzel kapcsolatos félelem az 1920-as években nagy visszhangot keltve, teljes erővel bukkant felszínre. Az orosz zsidó bevándorlók egy ízben már bizonyosságot tettek idegenségükről; a háború pedig újból bebizonyította, hogy idegenek. A „pénzügyi jogart” a kezében tartó angol zsidó plutokrácia a „nemzetközi bankárok körébe” tartozott. Azután következett a brit mandátum kiszabása Palesztinában, amely azáltal, hogy a zsidókat saját hazával rendelkező népként ismerte el, erősebb alapot szolgáltatott lojalitásuk próbára tételéhez. Ezt a bolsevik forradalom, majd a német- és magyarországi kommunista felkelések követték, amelyekben a zsidók minden szinten feltűntek.

Míg a háború két pályagörbe mentén irányította a közvéleményt – egyfelől a zsidó idegen voltából fakadó potenciális ellenség volta, másrészt hazafiatlansága mentén –, egy másik ügy is elkezdett átszivárogni, amely majd a háború utáni években fog teljességében megmutatkozni. Ez az azzal kapcsolatos elgondolás volt, mely szerint a zsidók állnak egy bizonyos nemzetközi összeesküvés hátterében, amelynek célja a világ irányítása. J. H. Clarke a *The Call of the Sword* (A Kard hívása) című könyvében (1917) arra figyelmeztette a briteket, hogy országuk a pénzkölcsönzők kezébe került. Az Ian D. Colvin *The Unseen Hand in English History* (A láthatatlan kéz az angol történelemben) című könyvének (1917) címében szereplő kéz pedig nem másra utalt, mint a „[külföldi] szervezett érdek láthatatlan kezére”.⁷ Mindkét szöveg a világuralmat célzó zsidó összeesküvést kísérelte meg leleplezni.

Az 1920-as években az addigi elszórt esetek valóságos szöveglavinává nőttek ki magukat, amely a zsidó világ-összeesküvés elképzelését terjesztette. A népszerű történész és író, Nesta H. Webster munkái számos kiadást értek meg. Webster

könyveiben, cikkeiben és beszédeiben is azt a gondolatot fejtegette, hogy a világ-méretű forradalom zsidó összeesküvésnek köszönhető.⁸ Közvetlenül a háború után másokhoz hasonlóan ő is úgy vélte, hogy a bolsevizmusra egy bizonyos „német zsidó” befolyás hat. Ez a hit folyamatosan módosult egészen addig, amíg végül már csak a zsidókat tartották felelősnek mint „a jóval régebbi erőt, amely mindenfajta nemzeti szellem és az összes ország minden törvényes kormányának elpusztítására tör – beleértve Németországot”.⁹ Olyan, könnyedebb hangvételű munkák, mint F. Britten Austin *The War-God Walks Again*je vagy T. S. Eliot verse, a *Burbank be-dekkerrel, Bleistein szivarral** szintén foglalkoztak ezzel a kérdéssel.¹⁰

A világ-összeesküvéssel foglalkozó irodalom igazi ékessége a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* című munka volt.¹¹ Ebben a szövegben azoknak az eszközöknek a tételes leírásával találkozunk, amelyeken keresztül „[mi, a zsidók] annyira ki fogjuk meríteni a gójokat, hogy kénytelenek lesznek oly természetű nemzetközi hatalmat felajánlani nekünk, amely lehetővé teszi majd számunkra, hogy minden erőszak alkalmazása nélkül fokozatosan megszerezzünk minden államhatalmat és szuperkormányt létesítsünk”.^{12*} A *Jegyzőkönyvek* az éppen zajló eseményeket látszólag megerősíteni. Az első angol fordítást bizonyos George Shanks készítette, aki a bolsevik forradalom kitöréséig Moszkvában élt. Kiadója, amely hivatalosan jóváhagyta a könyv megjelenését, az Eyre and Spottiswoode, azaz Öfelsége Nyomdája volt.¹³ A távoli és titokzatos eredetű *Jegyzőkönyvek* a *Morning Post*nak köszönhetően kaptak széles körű nyilvánosságot, amely tizennyolc részletben, folytatásokban közölte őket a világ-méretű nyugtalanság jogcímén.¹⁴

Feleletképpen Lady Bathurst a *Morning Post* tulajdonosának azzal kapcsolatos félelmeire, hogy a *Jegyzőkönyvek* megjelentetése kedvezőtlenül hathat a lap jó hírére, H. A. Gwynne szerkesztő a következőket válaszolta: „Az utóbbi három [sic!] évben zsidóellenes hírünk volt, és mégis virágoztunk.”¹⁵ „Úgy tűnik, igen sokakban él a meggyőződés, hogy [a *Jegyzőkönyvek*] hitelesek – írta Sir Basil Thomson akkori hírszerzési igazgató –, ezért nem látom az okát, miért ne lehetne megjelentetni őket.”¹⁶

A *Jegyzőkönyvek* kijelentései akkora feltűnést keltettek, hogy a *Spectator* egy Parlamenti Vizsgálóbizottság (Royal Commission) felállítását követelte az igazságtartalmuk kivizsgálására. A *Blackwood's Magazine*, amely nem igényelt efféle biztosítékot, kijelentette, hogy ahol csak zendülés következik be, szükségképpen jelen van egy „zsidó szervezet, amelyik azt megerősíti és támogatja”.¹⁷ A *Times* a *Jegyzőkönyvek* hitelességén töprengvén nem állta meg, hogy fel ne tegye a kérdést:

„Hamisítványok lennének? Ha azok, akkor honnét származnak a hátborzongató próféciáik, amelyek részben beteljesültek, részben pedig jó úton haladnak a beteljesülés felé? Csak azért fáradoztunk minden erőnket megfeszítve ezekben a végzetes években a német világalom titkos szervezetének felrobbantásán és gyökerestül

* A vers eredeti címe: *Burbank with a Baedeker: Bleistein with a Cigar*, magyarra fordította Vas István.

** Az idézet magyar fordítása a fordító neve nélkül megjelent magyar fordításból származik: *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei*, Budapest, Flex Kiadó, 1999. A szövegben szereplő kiemelés jelen munka szerzőjétől származik. (A ford.)

való kiirtásán, hogy a mélyben egy másik, veszélyesebb, mert még titkosabb szerveződésre lelünk?”¹⁸

A *Times*nak a *Jegyzőkönyvek* valódiságába vetett hite elnyomott mindenfajta kételyt, így fogta magát, és megjelentette.* A *Patriot* arra vállalkozott, hogy a *Jegyzőkönyvek*ből vett hivatkozásokkal lábjegyzetelje a saját vitáit. A *Plain English* pedig éppenséggel nyíltan elmebetegeknek titulálta mindazokat, akik nem voltak meggyőződve arról, hogy a dokumentumban leírtak igazak.¹⁹ Végül aztán bebizonyosodott a *Jegyzőkönyvek* hamisítvány volta, de eddigre már széles nyilvánosságot kaptak az általuk terjesztett elméletek, és ami még fontosabb: láthatóvá lett, hogy a brit társadalom jelentős hányada rokonszenvezik az efféle elgondolásokkal.

BOLSEVIZMUS

„Aki látta, mit jelent valójában a bolsevizmus – írta a *Times* –, nem nyughat mindaddig, amíg a feleségét és az egész családját meg nem nyeri az ellene indított keresztes hadjáratnak és a brit nyilvánosság felvilágosítására irányuló kampánynak.”²⁰ A bolsevik forradalom nagyjából egybeesett a zsidó világ-összeesküvés elméletének felmerülésével, és idővel beleépült az előbbibe. A háború utáni, zsidókkal kapcsolatos attitűdök közül sokat a „bolsevik fenyegetés” táplált, mivel a kommunisták soraiban található zsidók nagy száma határozottan erősítette az abban való hitet, hogy ők álltak az oroszországi bolsevik hatalomátvétel mögött.

A *Morning Post* 1919 áprilisában azzal vádolta meg a zsidókat, hogy tömegesen együttműködtek a bolsevikokkal azon tervük végrehajtásában, hogy világméretű forradalommal segítsék elő a kommunizmus terjedését.²¹ Egy másik cikkük pedig a következőket írta:

„...a zsidók nagyszerű nemzet... Kezükben tartják az egész földről való hagyományos tudást, és egyetlen nemzetnek sem lehetnek olyan államtitkai, amelyeken ne osztoznának a zsidóság titkos vezetőivel... Kétségbe vonható, hogy a világ zsidóságának krémje nem fog-e hamarosan okot találni arra, hogy mélységes megbánást érezzen, amiért – mint az a legutóbb kiderültek fényében tűnik – valamiféle, az Ószövetség Németországával kötött zsidó szövetség visszaszerzi a világi hatalmat a Föld felett.”²²

Winston Churchill több ízben is kifejtette véleményét a bolsevizmusról és arról, hogy a zsidók miféle szerepet játszottak ebben a mozgalomban.

* Nem is annyira meglepő, hogy a *Times* valóban megjelentette a *Jegyzőkönyveket*, tekintve, hogy az orosz ügyekkel foglalkozó munkatársuk, Stephen Graham, továbbá Robert Wilton (a szentpétervári tudósító) és Henry Wickham Steed szerkesztő mindannyian nyíltan hangoztatták, hogy a zsidók a felelősek mind a cárral való szembeesésért, mind pedig a bolsevik forradalomért. Kadish: *Bolsheviks*, 22–32.

„Nem új ez a mozgalom a zsidók körében. Spartacus-Weishaupt idejétől fogva Karl Marxig és egészen Trockijig (Oroszország), Kun Béláig (Magyarország), Rosa Luxemburgig (Németország), valamint Emma Goldmanig (Egyesült Államok) folyamatosan növekszik ez a világméretű összeesküvés a civilizáció megdöntésére és a társadalomnak a fékezett fejlődés, az irigy rosszakarát és a kivitelezhetetlen egyenlőség alapjain történő újjáépítésére.”²³

Ezek a forradalmárok, írja Churchill egy másik cikkben, „minden országban a sikertelenek, bűnözők, alkalmatlanok, lázadók, betegesek, elmeháborodottak és megzavarodottak szövetségét” alkották.²⁴ A *Post* szerint a zsidók befolyásra törekedtek; Churchill szerint a pusztítás volt a céljuk – a bolsevik forradalom pedig termékeny talajul szolgált mindkét nézet szapora terjedésének.

B. S. Lombard tiszteletes, aki a brit haderők Oroszországban szolgálatot teljesítő lelkészeként közelről figyelhette meg a helyzetet, határozottan kijelentette: a „bolsevizmus a német propagandából fakad, és a nemzetközi zsidóság valósította és valósítja meg”.²⁵ Hirtelen megugrott a szemtanúk beszámolóinak száma is, és egyre több úti beszámolót lehetett olvasni, továbbá a diplomáták, a hadsereg tagjai és a helyszínről tudósító újságírók is mind gyakrabban tájékoztattak az aktuális eseményekről. A *National Review*-val és a *New Witness*-szel együtt további igen elismert lapok is, mint a *Spectator*, a *Nineteenth Century and After*, a *Quarterly Review* vagy az *English Review*, egytől egyig alátámasztották azt az állítást, mely szerint a zsidók jelentős szerepet játszottak a bolsevik forradalomban.²⁶

A *Morning Post* Gwynne nevű újságírója arra figyelmeztette a brit zsidókat, hogy jobban teszik, ha „elhatárolják magukat attól az ügytől, amely a világ minden részén kárt okoz a zsidóknak”.²⁷ (Leopold Greenberg, a *Jewish Chronicle* szerkesztője például 1919 tavaszán a következőket írta: „A bolsevizmus eszményképei számos ponton egybehangzanak a judaizmus legnagyobb és legértékesebb eszményeivel.”²⁸)

„Egyenesen bűnös dolog volna egészében a zsidóságnak tulajdonítani ezt az örült és veszélyes politikát [a „világméretű nyugtalanság” elősegítését]. Ebben rejlik a veszély: a heves és válogatás nélküli antiszemitizmus förtelmes veszélye. Ezt maguknak a zsidóknak kell kivédeniük. Elő kell lépniük a becsületes, hazafias zsidóknak, és el kell ítélniük... forradalmár fajtársaikat..., mivel eljött az idő, amikor már nem maradhatnak tovább várakozó állásponton; azok, akik nem velünk vannak, ellenünk vannak.”²⁹

E cikk eredményeképpen az angol zsidóság krémjének egy tízfős csoportja közös levelet jelentetett meg a *Morning Post*-ban, látszólag azzal a céllal, hogy az angol zsidóság és a brit lakosság összetartozásáról tegyenek bizonyosságot. Elutasították „az orosz bolsevikok elméleti alapvetéseit, s elismerték azt a kárt, amelyet a zsidó embereknek mindenfelé okozott az, amikor bolsevikpártiaknak hitték őket”.³⁰ Ugyanakkor a „Tízek Levelének” elnevezett szöveg további célja is kiténik egy újabb levélből, amelyet a brit zsidók League of British Jews nevű szövetségének

(vagyis annak a szervezetnek, amelybe a „Tízek” is tartoztak) egyik tagja jelentette meg a *Jewish World*ben. E szerint a „cél az volt, hogy elérjék, hogy a *Morning Post* szüntesse be az ellenünk, az ehhez az országhoz tartozó zsidók ellen irányuló antiszemita írásait azáltal, hogy megmutatják: ízig-vérig igazi britek vagyunk, és szívvel-lélekkel csatlakozunk a britekhez a bolsevizmus gyűlöletében”. Ám azzal, hogy így tettek, ez a tíz zsidó „elárulta a közösségét azért, hogy egy külföldi úrnak hízelegjen”, és *mosrim*, azaz árulók voltak. Egy bibliai verset idézve: „Ne járj rágalmazóként néped között; ne állj veszteg felebarátod vérénél”, vagyis az ember saját hittestvéreinek efféle nyilvános megvádolása a közösség oltalmazó körén kívül csupán ideiglenes megkönnyebbülést hozhat, és vádiratuk végső fokon csak a zsidóellenes érzület megnövekedését szolgálhatja, amely őket is elnyeli majd.³¹

PALESZTINA: A ZSIDÓ ÁLLAM KEZDETEI

Számos brit kedélyét tovább borzolta a fordulat, amikor a cionizmus eszményképe spirituális elgondolásból politikai elképzeléssé változott. Nagy-Britannia a maga régre visszanyúló hagyományával, miszerint a zsidó állam újjáépítését támogatja, most kívánsága tárgyával találta szembe magát: a zsidó állam létrehozását kellett jóváhagynia. Az immár kézzel fogható cionizmusra adott alapvető reakció azonban a Michaelishez hasonló felvilágosodáskori gondolkodók aggályaiból táplálkozott. Hazájuk nem esett egybe azzal az országgal, amelynek lakosai voltak és amelyet „reményeik szerint egy nap majd nagy boldogságukra elhagynak, és visszatérnek Palesztinába. Egy ilyen nép, amely az övékhez hasonló reményekkel bír, sohasem fogja teljesen otthon érezni magát, és nem fog hazafias szeretetet táplálni atyái otthona iránt.”³² A cionizmus világosan árulkodott a zsidók legjobb esetben is kettős lojalitásáról, vagy ami valószínűbb: lojalitásuk hiányáról az iránt az ország iránt, amelyikben laktak. Ahogyan a zsidó állam mindinkább valóságos alakot öltött, immár nem lehetett „Izraelt” holmi jelképként értelmezni, és már senki sem hihette, hogy a zsidók emancipálódásával ez az Izrael iránti vágyódásuk elhal majd.

Akadtak britek, akik valójában nem vallási okokból támogatták a cionista állam létrehozását, hanem azért, mert az végső vágyuk beteljesülését fejezte ki: egy modernkori kiűzetést,³³ amely a zsidókkal együttműködve oldja meg a zsidókérdést. Churchill, akinek a lelki szemei előtt Palesztina mint az „elnyomottak menedékhelye” lebegett, úgy találta, hogy az „...tiszteletet parancsoló nemzeti eszménykép; a brit birodalomnak és Európának is érdekében állna, és inkább keletre összpontosítaná a zsidók politikai energiáit, mint nyugatra – a cionizmus... a bolsevizmus ellenszereként [működhetne]”.³⁴ Churchill voltaképpen a kormány álláspontját fogalmazta meg.

* Az idézet magyar fordítása dr. Bernstein Béla Biblia-fordításából származik: <http://zsido.com/fejezetek/kodosim-3mozes-19-20/>

„Azt a tanácsot kaptuk, hogy az egyik legjobb módszer az oroszországi zsidó pacifista és szocialista propaganda ellensúlyozására az lenne, ha határozottan bátorítanánk a zsidó nacionalista törekvéseket Palesztinában... A cionizmus kérdése számos problémát vet fel, de örömmel... hallanám az Önök nézeteit arról, hogy ha az antant kifejezné a zsidó nacionalista törekvések iránti szolidaritását, segítene-e, már ami az Oroszországgal kapcsolatos belső és külső helyzetet illeti.”

Ugyanakkor a legtöbbeket a cionizmus spirituális elgondolásból politikai valósággá változása pusztán megerősítette abban a meggyőződésükben, hogy a brit zsidók csakugyan idegenek maradtak nem zsidó társaik között.³⁵ Ennek eredményeképpen Hilaire Belloc író és korábbi parlamenti képviselő megfogalmazott egy álláspontot, amely a zsidók kitörölhetetlen idegenségét állítja. Míg az átlagos antiszemita „olyan ember, akik nem szíveli a zsidókat”, a hozzá hasonlók olyan problémát ismertek fel a zsidókkal kapcsolatban, amely a nemzeti státusukat érinti: „kultúrájuk, hagyományaik, fajuk és vallásuk” folytán idegen nemzetet alkotnak. Az, hogy idegen testet képeznek, „súrlódásokhoz vezet, ami rossz hatással van mind saját magukra, mind arra a politikai-gazdasági szervezetre, amelynek részei”.³⁶ Az, hogy mindkét oldalon „felismerték” ezt a helyzetet, az első lépést jelentette a megoldás megtalálása felé vezető úton: Belloc megítélése szerint a legjobb megoldás a „különálló nemzetiség teljes elismerése”, „amely eleinte az erkölcs és a társadalmi szokások terén valósul meg, és majd csak később kerül bele a törvényekbe”.³⁷ Sokakhoz hasonlóan Belloc is abban látta a fő ellentmondást, hogy egyfelől a zsidók kijelentik magukról, hogy egyszerűen „Mózes-hitű” állampolgárok, és ezzel egyidejűleg arra tesznek erőfeszítéseket, hogy Palesztinában zsidó államot alapítsanak.

A *Daily Mail* különtudósítója közkeletű felfogásnak adott hangot, amikor kifejtette, hogy Palesztina benépesítésével a zsidók „zsidó összeesküvést szőnek a kereszténység ellen, továbbá zsidó jogi és pénzügyi ravaszkodást hajtanak végre, valamint a nemzetközi zsidó pénzügyi hatalmat és az orosz-zsidó-bolsevikok beszívargását valósítják meg”. Ezenkívül a zsidóknak nem is volt különösebb joguk arra, hogy ott tartózkodjanak; „[i]degen nép voltak, és éppúgy kell kezelni őket, mint bármely más bevándorlót”. „Visszataszító – írta a cikksorozat befejező darabjában –, hogy egy keresztény ország, mint Nagy-Britannia, a Szentföldet a szabadgondolkodó judeoszlávok kezére játssza. Atyáink kereszties hadjáratokba mentek, államférfiaiunk pedig... olyan hitetlenek kezére adják a Megváltó országát, mint akikkel Oroszlánszívű Richárd találkozott annak idején.”³⁸ Többek közt a *Daily Express* és a *Sunday Express* mutatott rá, hogy a brit adófizetők viselik a

* Részlet egy kormánymemorandumból, idézi Kadish: *Bolsheviks*, 139. Lloyd George az emlékirataiban a „háborús politika szempontjait”, a propagandát és a közvéleményt a Balfour-nyilatkozat megfogalmazásában meghatározó szerepet játszó elemekként idézi fel: „Azokban az időkben minden okunk megvolt, hogy azt higgyük, [Oroszországnak és Amerikának] a zsidó faj iránti barátságos vagy ellenséges érzülete számottevő különbséget jelentene.” Ez az ügy sokkal összetettebb, mint amennyit itt éreztetni tudunk belőle. Lásd Kaddish: *Bolsheviks*, 138–146, amely nemcsak alapos elszámolást nyújt, de további hivatkozásokkal is szolgál.

cionista kormány miatt keletkező terheket: „Júda borban mosta öltözetét és szőlővérben ruháját.* A zsidó állam a nagy háború hatalmas szőlőpréséből fakadt, amelyért pedig brit vérrel és brit kincsekkel fizettek.”³⁹

A *Morning Post* nem habozott két csoportra osztani a zsidókat. Az egyik csoportba a rossz, külföldi, cionista zsidók tartoztak, a másikba a jó, hűséges brit zsidók, „akik népszerűtlenségüket a zsidó nacionalista mozgalomnak és a zsidó forradalmi mozgalomnak köszönhetik”.⁴⁰ A *Spectator* még egy kettősséget alkotott meg: „Nagyobb figyelmet kellene szentelni az arabok érzékenységének, akik az indulatos és tébolyult zelóta zsidók hordáival találták szemben magukat... Ezeket az embereket a szenvedés és az üldöztetés arra képezte ki, hogy rossz polgárokká legyenek..., [ezért] intoleránsak.” A *Spectator* amellett érvelt, hogy a cionizmus hívta elő a zsidókérdést: „Amikor a régi megkülönböztető tényezők nyilvánosan egyre észrevehetőbbekké váltak, újabb megkülönböztető tényező adódott hozzájuk... Összeférhető-e a vallási és faji elzárkózás az állampolgársággal?”⁴¹

Valósággá váltak a *Jewish Chronicle*-ben két évtizeddel korábban hangoztatott félelmek: „A nacionalizmus, jóllehet menekülési útvonalat kínál az antiszemitizmusból, valójában a hozzá vezető út.”⁴²

JEGYZETEK

- 1 Elaine R. Smith: Jewish Responses to Political Anti-Semitism and Fascism in the East End of London, 1920–1939, in Kushner, Tony és Lunn, Kenneth (szerk.): *Traditions of Intolerance: Historical Perspectives on Fascism and Race Discourse in British Society*, Manchester, Manchester University Press, 1989, 55.
- 2 Smith: Jewish Responses, 55–56.
- 3 *Jewish Chronicle*, 1919. április 11., 7.
- 4 Greater London Records Office, *London County Council Minutes*, 1919. április 15., május 13.; LCC/MIN/6273: *Minutes of the General Purposes Committee*, 1919. május 19., október 13., 20., november 3.; LCC/MIN/6273: *Minutes of the General Purposes Committee*, 1920. június 28.
- 5 *Jewish Chronicle*, 1925. március 20., 19.
- 6 Hebrew Journal, a *London Magazine* cikkét idézi Endelman, *Jews of Georgian England*, 100–101.
- 7 Colvin, Ian D.: *The Unseen Hand in English History*, London, „The National Review” Office, 1917, x. Colvin egy sor olyan cikkben működött közre a *National Review*-ban, amelyek az e könyvben is körbejárt témában íródtak; 1909 óta a *Morning Post* vezércikkírója volt. Panayi: *Enemy In Our Midst*, 164–168.
- 8 Griffiths, Richard: *Fellow Travellers of the Right: British Enthusiasts for Nazi Germany, 1933–1939*, London, Constable & Company Ltd., 1980, 63.
- 9 Webster, Nesta H.: *The Origins and Progress of the World Revolution*, idézi Griffiths: *Fellow Travellers*, 64.
- 10 Griffiths: *Fellow Travellers*, 64.; Cheyette: *Jewish Stereotyping*, 27.
- 11 Lásd Cohn, Norman: *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, Eyre & Spottiswoode (Publishers) Ltd., 1967.
- 12 *Protocols of the Learned Elders of Zion*, Szergej A. Nyil orosz nyelvű szövegéből angolra fordította Victor E. Marsden, szerk. Clyde J. Wright, 1905; utánnyomás, Houston, Tex.: Pyramid Book Shop, 1932, 21. Magyarul *Cion bölcseinek jegyzőkönyvei* címmel jelent meg (a fordító személye ismeretlen), Hódmezővásárhely, Interseas Editions, 1999.
- 13 Lebzelter, Gisela C.: *Political Anti-Semitism in England, 1918–1939*, London, Macmillan Press Ltd., 1975, 24.
- 14 A lap szerkesztője, H. A. Gwynne röviddel ezután könyv formában is megjelentette a sorozatot, *The Cause of World Unrest: With an Introduction by the Editor of the Morning Post* címen (London, G. Richards Ltd.,

* Az idézet fordításához dr. Bernstein Béla Biblia-fordítását használtam fel (*A ford.*): <http://zsido.com/fejzetek/vajechi-1mozes-4728-5026/>

- 1920). A bevezetőben a következőket írta: „Vagy hitelesek, vagy pedig nem azok. Legfőbb érdekességük abban rejlik, hogy... a zsidó bolsevikok ma csaknem betűről betűre a *Jegyzőkönyvekben* felvázolt programot hajtják végre”.
- 15 H. A. Gwynne, idézi Wilson, Keith: *The Protocols and The Morning Post, Patterns of Prejudice* 19., 3. szám, 1985. július, 9. A *Morning Post*nak ezt a hozzáállását részben Victor Marsden, a lap orosz ügyekkel foglalkozó munkatársa határozta meg. Tudósításaiban nyíltan a „német származású orosz zsidókat” tette felelőssé a forradalomért, és új fordítást készített a *Jegyzőkönyvek*hez, amelyet a Britons Publishing Society jelentetett meg. Marsden, idézi Kadish: *Bolsheviks*, 33.
- 16 Sir Basil Thomson, idézi Thurlow, Richard C.: *Racial Populism, Patterns of Prejudice* 10., 4. szám, 1976. július–augusztus, 22.
- 17 *Blackwood's Magazine*, idézi Holmes: *Anti-Semitism*, 156.
- 18 *Times*, idézi Kadish: *Bolsheviks*, 31–32. Akadtak, akik a *Jegyzőkönyvek* megcáfolására irányuló kísérletekben csak a zsidó összeesküvés létezésének újabb bizonyítékát látták. Másoknak ez lényegtelen volt ahhoz a központi kérdéshez képest, hogy a nemzetközi erők ténylegesen aláássák a brit birodalmat, és „ha a szándék nem is, de a következménye összeesküvés volt”. Thurlow: *Racial Populism*, 27.
- 19 Holmes: *Anti-Semitism*, 156.
- 20 A *Times* idézi Lebzelter: *Political Anti-Semitism*, 17.
- 21 *Morning Post*, 1919. április 8., 6. Ehhez hasonló vádak már felmerültek a négy hónappal korábbi választási kampány során. *Jewish Chronicle*, 1919. január 24., 5.; Kadish: *Bolsheviks*, 10.
- 22 A *Morning Post*ot idézi Lebzelter: *Political Anti-Semitism*, 15.
- 23 Winston Churchillt idézi *Illustrated Sunday*, in Lebzelter: *Political Anti-Semitism*, 19.
- 24 Winston Churchillt idézi Lebzelter: *Political Anti-Semitism*, 17.
- 25 A brit haderők lelkészét idézi Lebzelter: *Political Anti-Semitism*, 15.
- 26 Kadish: *Bolsheviks*, 37–38., 252.
- 27 H. A. Gwynne, idézi Lebzelter: *Political Anti-Semitism*, 121.
- 28 Leopold Greenberg, idézi Lebzelter: *Political Anti-Semitism*, 121.
- 29 Gwynne: *Cause of World Unrest*, 13–14.
- 30 „Tizek Levele”, megjelent a *Morning Post*ban, idézi Lebzelter: *Political Anti-Semitism*, 121.
- 31 Idézi Kadish: *Bolsheviks*, 123., 120., 125.
- 32 J. D. Michaelis, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 91–92.
- 33 Kadish: *Bolsheviks*, 240.
- 34 Winston Churchill, idézi Kadish: *Bolsheviks*, 137.
- 35 Wasserstein, Bernard: *The British in Palestine*, London, Royal Historical Society, 1978, 237.
- 36 Belloc, Hilaire: *The Jews*, London, Constable & Co., 1928, 3–4.
- 37 Belloc: *Jews*, 301–303.
- 38 A *Daily Mail*t idézi Cesarani, David: *Anti-Zionist Politics and Political Anti-Semitism in Britain, Patterns of Prejudice* 23., 1. szám, 1989. tavasz, 35–38.
- 39 Idézi Cesarani: *Anti-Zionist Politics*, 38.
- 40 *Morning Post*, idézi Cesarani: *Anti-Zionist Politics*, 30.
- 41 *Spectator*, idézi Cesarani: *Anti-Zionist Politics*, 31., 35.
- 42 *Jewish Chronicle*, 1901. június 14., 17.

ZÁRSZÓ

Több magyarázat is van arra, hogy a britek a számtalanféle hozzáállás közül miért éppen azt választották a zsidókkal kapcsolatban, hogy idegeneknek tekintsék őket. Érvként fel lehet hozni a brit társadalom elszigeteltségét vagy Nagy-Britannia tizenkilencedik századbeli szerepét, hogy tehát birodalomként inkább az irányításhoz, mintsem az alkalmazkodáshoz szokott hozzá. Könyvünknek ezt a részét nem érdemes másnak tekinteni, mint jól megalapozott panaszok sorának, amelyek egy próbára tevő helyzetből nőttek ki. Ha az 1871-es számadat, amely hozzávetőleg százezer bevándorlóról tanúskodott, még nem is nyugtalanította a brit társadalmat, az azt követő húszéves periódusban történt folyamatos áramlás, amely több mint háromszorosára növelte ezt a számot (és ezenkívül az ideiglenesen ott-tartózkodók folyamatos áramlása, akik Amerikába utaztak tovább), már túlságosan igénybe vette őket. És hát nem vette-e már ki Nagy-Britannia az osztályrészét a zsidókból? Akárhogyan is, az 1881 utáni bevándorlási hullám rendkívül homogén és idegen volt. Ráadásul Nagy-Britannia nem vágyott bevándorlókra; valójában a britek özőnlöttek kifelé Britanniából.

Ugyanakkor a valóban józan érveléshez annak figyelembevételével is meg kell vizsgálni az orosz zsidók bevándorlását, amelyhez az közvetlenül kapcsolódik: a brit politikai menedékjog begyepesedett ethoszáról van szó.¹ A politikai menedékjog a brit politikai színtér lényegi részét képezte, és alapot szolgáltatott arra, hogy a bevándorlási törvények bármilyen megváltoztatásával szembe lehessen helyezkedni, még hozzá jelentősegteljesebben, mint ha arra a feltételezésre építve érvelnek, hogy az orosz zsidó idegenek *nincsenek* káros hatással a brit társadalomra. A korlátlan belépés ellen érvelőknek ezzel a joggal szembehelyezkedve kellett érvelniük.² Noha az említett aggodalmak egytől egyig érvényesek lehettek, egyik sem volt közülük eléggé nyomós ahhoz, hogy a segítségével áterőszakolhatóvá váljék a korlátozó törvény, mivel ezek egyike sem függött a politikai menedékjogtól, vagyis attól az úttól, amelyen át ezek a bevándorlók bejutottak Nagy-Britanniába.

Az igazi lendületet az adta meg a bevándorlási törvények megváltoztatásának kísérletéhez, hogy a britek ráébredtek: az Oroszországból érkezett zsidók nem alkalmazkodtak másokhoz, akik – létszámban és időben korlátozottan – azért kopogtattak Nagy-Britannia kapuján, hogy az elnyomás elől politikai menedékre leljenek. Ezek a zsidók inkább egy, az országukból a teljes zsidóság potenciális kitelepítését célzó folyamat részei voltak – abból az országból, amelyikben a legnagyobb

számban, hozzávetőleg hatmilliónyian éltek. A zsidóknak ez a bevándorlása még nem ért véget, és addig *nem is érhetett*, ameddig *véget nem vetettek neki*. Amint tudatosult a britekben, mi következik mindebből, a politikai menedékjog elve is megadta magát.

A britek tehát számvetésekbe kezdtek a hagyományos vonatkoztatási keretek között. Ezeket az Oroszországból érkezett „keleti” zsidókat, akár megkapták az állampolgárságot, akár nem, most arra kötelezték, hogy „beolvadjanak, és hajlandók [legyenek] a vérüket a miénkkel keverni”.³ De nemcsak a zsidó és nem zsidó közti házasodás kerülése (ami a házastárs vagy legalábbis a gyerekek áttéréséhez vezetett volna) tette kérdésessé a várákozás beteljesítését, hanem a munkásosztály ethosának meggyengítése is: a „zsidó” szokások előidézte lakhatási problémák, a semmi mást figyelembe nem vevő, megszállott pénzkeresés, az összetartás, a társadalmi elzárkózás és a szociális kohézió jegyei. Továbbá a belterjes házassági szokások, a bűncselekmények magas aránya – amiből a britek arra következtettek, hogy a zsidók híján vannak mindenféle erkölcsiségnek – és az orosz zsidó idegenek lealacsonyodott életmódja. Mindez szembement a várákózással.

Már a középkorban is félték attól, hogy a zsidóságnak ezen megnyilvánulásai kedvezőtlenül hatottak az egész brit társadalomra. Az angol–orosz egyezmény, ha megkésve is, de megoldotta a dologtalanul az utcákon lófráló fiatal „keleti” orosz zsidó férfiak mindenütt jelen lévő problémáját, azonban az idegen státusukra már nem hozott megoldást. Már Oroszországban sem fogadták el őket, de Nagy-Britanniába kerülve továbbra is idegenek maradtak, mivel úgy tűnt, nem tesznek erőfeszítéseket a beolvadásra. Az idegenség ügye akkor hágott tetőpontjára, amikor csaknem valamennyi orosz zsidó férfi visszautasította, hogy bevonuljon a brit hadseregbe. Ehhez képest enyhe végkifejlet volt, hogy az angol–orosz egyezménynek megfelelően oly sokuk visszatért Oroszországba. A bolsevik forradalom kitörése idején számos orosz zsidó árulta el a hajdani „hazájához” tartozását és tért vissza Oroszországba, hogy részt vehessen a forradalomban, ez azonban alig keltett több reakciót a britektől, mint néhány felhúzott szemöldököt.

Ami az eredeti zsidó letelepülőket és azokat a zsidókat illeti, akik a tizenkilencedik század folyamán bevándoroltak, de már „előasszimilálódtak” a származási országukban, mindkét csoport fájdalmas erőfeszítéssel próbálta kialakítani magáról „a tökéletes angol gentleman” képét. Meggyőződésük volt: így elérhetik, hogy az angol társadalom befogadja őket. A gentleman-arculat kialakítása azonban még nem bizonyult elégnek. Volt egy egységes követelmény, amely minden emancipálódott zsidóval szemben érvényesült. Ez pedig a „nyugati” zsidó képéhez kapcsolódott, aki a balkáni felkelés idején bizonyosságot tett a zsidó összetartás működőképességéről. A liberálisok az asszimilációra vonatkozó reményeiket azon keresztül fejezték ki, hogy széles körben elutasították ezt az eltérést a liberális normáktól. Az angol–búr háború ugyanígy elkülönült az orosz zsidók bevándorlásának ügyétől. Ez a háború éles megvilágításba helyezte a zsidó plutokrácia létezését, amelyet „nyugati” zsidók alkottak. A „nyugati” zsidók voltak azok, akik a nemzeti és nemzetközi pénzvilágban betöltött szerepük folytán és a kapitalista vállalkozásokban játszott

vezető szerepüknek tulajdoníthatóan „önkényesebb hatalomra [tettek] szert a királynál és teljes kabinetjénél”.⁴

Az emberek minden, nyilvános fórumként ismert helyen kifejezték véleményüket az orosz zsidó bevándorlók összetett negatív befolyásával kapcsolatban: a parlamentben, gyűléseken, a sajtóban, könyvekben és folyóiratokban, továbbá a parlamenti vizsgálóbizottság (Royal Commission on Alien Immigration) előtt. A panaszt, miszerint az angol társadalmat egy zsidó plutokrácia irányítja, első sorban az írott sajtó közvetítette. Minden panasz mélyén az húzódott meg, hogy a zsidók nem olvadtak be és nem tették magukévá annak az országnak a normáit, amelyben éltek.

De vajon a panaszkodók valóban a széles nyilvánosság nevében beszéltek-e?

Ha kiindulhatunk egy bizonyos népi versike hosszú életéből, amely vers az angolul beszélő világ legnagyobb részében utat tört magának – első feljegyzése 1846-ból származik, és 1892-ben még közkezen forgott –, a válasz igen. Ez a versike megmutatja, hogy a közvélemény világosan felfogta a zsidó asszimiláció körüli problémákat és azt is, hogy az asszimilációt folyamatos aggodalmak kísérték.

Volt darab húsa disznónak,
És villahegyre tűztem,
És adtam a „von, von” zsidónak.
(*English Folk Rhymes*, 1892)

Darab disznóhúsom, villahegyre szúrom,
És od'adtam a göndörfejű zsidónak:
Disznó, disznó, disznó, zsidó, zsidó, zsidó!
(New York, 1864)

Ha volna darab húsa a disznónak,
Villahegyre tűzném,
És adnám egy zsidó fiúnak, zsidónak.
(Hobart Town és Adelaide, Ausztrália, 1846, 1848)⁵

A fenti rímek változatos elemzésekre adnak lehetőséget, ám mind ugyanazt a helyzetet járják körül: disznóhúst ajánlanak fel bennük a zsidónak, miközben a disznóhús éppen annak szolgál a kvintesszenciális szimbólumaként, hogy a zsidók feladják a judaizmus előírásait. Ezért aztán ezek a versikék világosan megmutatják, hogy a zsidóktól igenis azt kérték, hogy adják fel összes zsidó sajátosságukat, helyettük a keresztény társadalomba tartozás megkülönböztető jegyeit és normáit öltse magukra. A zsidók összességének, legyenek bár „nyugatiak” vagy „keletiek”, azt rendelték el, hogy „beolvadjanak és hajlandók [legyenek] a vérüket a miénkkel keverni”. A brit társadalom pedig nagymértékben csalódott ebben a reményében.

JEGYZETEK

- 1 Porter: *Refugee Question*, 124–125., 218–219.
- 2 Gainer: *Alien Invasion*, 7. fejezet, 144–165.
- 3 White: *Modern Jew*, 208–209.
- 4 Thomas Macaulay, idézi Abrahams és Levy: *Macaulay on Jewish Disabilities*, 25.
- 5 Ez a vers újra megjelent Sarna, Jonathan *Pork on the Fork: A Nineteenth Century Anti-Jewish Ditty* című cikkében, *Jewish Social Studies* 44., 2. szám, 1982. tavasz, 170–171.

4. rész

MAGYARORSZÁG ÉS NAGY-BRITANNIA: ÖSSZEHASONLÍTÁS

ELEMZÉS

Angliában idegeneknek nevezték a zsidókat; Magyarországon azt mondták, nem olvadnak be. Ezzel a két kifejezéssel voltaképpen ugyanarra utaltak: a zsidók nem asszimilálódtak. Jelen munkát azoknak a reformoknak a felsorolásával kezdtük, amelyek beteljesítése sokak szerint a zsidók asszimilációjához és feltehetőleg a szélesebb társadalomban való elfogadásukhoz vezetett volna. A magyarok és a britek még száz év elmúltával is arra vártak, hogy ezek a reformok megvalósuljanak.

A magyarok és a britek egyaránt panaszolták a zsidók közt tapasztalható összetartást, szociális kohéziót és társadalmi elzárkózásukat – utóbbi kettő az emancipáció folyamatában bukkant elő, és ezzel bővítette a reform programját. Azáltal, hogy a zsidók a jellemzőik révén egyfajta szociális válaszfalat emeltek maguk és a társadalom többi része közé, ezeket a jellemzőiket arra is használták, hogy általuk tisztességtelen előnyre tegyenek szert a piacon. Mindezen jellemzők együtt járultak hozzá a zsidók beolvadásának elmaradásához, mivel gyakran kizárták őket „minden, asztal melletti beszélgetésből és a világ legszívélyesebb érintkezéseiből; következképpen abból, ami a keresztény hitre térésük legvalószínűbb eszköze lehetett volna”.¹

Nagy-Britanniában és Magyarországon a zsidó erkölcs jelentékeny ügy volt, egyszerre tekintették őket erkölcs nélkülinek (amorálisnak) és erkölcstelennek (immorálisnak). Az erkölcsnélküliségről a zsidóság mindkét rétege ismétlődően bizonyosságot tett: híján voltak erkölcsi elveknek, és egyetlen céljuk a vagyonuk gyarapítása volt – amint azt már von Knigge is megírta. Ekkoriban még közkezen forgott Kosmann változatlanul kedvelt, a zsidók erkölcstelen személyiségjegyeit felsoroló listája: „mohóság, csoportos előítélet, haragtartás, túlzott faji büszkeség, fondorlatossággal és szervilizmussal keveredő gyávaság; semmittevés; gyanakvás”. Akárcsak Goethe kijelentése: a zsidók elsődleges indítéka a keresztények „tárcájának elorzása” volt. Mind a zsidók által űzött foglalkozásokban, mind abban, ahogyan ezeket a foglalkozásokat űzték, világosan megmutatkozott, hogy a tőkének „nincs meggyőződése”.

A magyarországi galíciaiak és a nagy-britanniai orosz zsidók körében az erkölcstelenség legszembetűnőbben a zsidókhoz köthető bűnözés magas arányaiban mutatkozott meg. A zsidók bűnözésével foglalkoztak az asszimiláció összefüggéseiben, de a társadalomra kifejtett kézzelfogható hatása tekintetében is, ami a magyarokat és a briteket is aggasztotta. Ezeket a zsidókat csak „hulladéknak”²

tekinthették, és az „alacsony életszínvonaluk”³ arról tanúskodott, hogy még „ki kell művelni” őket.⁴ A britek talán a viselkedések szűkebb tartományából merítették a zsidó személyiségjegyekkel kapcsolatos panaszaik többségét, mint amennyit a magyarok figyeltek meg, de a leszűrt jellemvonások ugyanazok voltak. Ami nyilvánvaló volt, az, hogy a zsidóban „nincs meg... a mi erkölcsünk”.⁵

És mivel az erkölcsi reform összekapcsolódott a foglalkozási reformmal, ennek azt is kellett jelentenie, hogy a zsidók még mindig hagyományos foglalkozásait üzik – s ez valóban így is volt. „Lelki alkatuk a kereskedelemre hajlamosította őket és arra, hogy céljuk a pénzszerzés legyen”,⁶ ez pedig alig vagy mit sem változott. „A legnagyobb tőkeösszegek a zsidók kezében összpontosulnak, mivel a zsidók nem válogatnak az eszközökben céljuk eléréséhez.”⁷ A britek osztottak a magyarokkal komoly aggodalmukban, hogy a zsidók monopolizálják a gazdaság egyes ágazatait és befolyásos szerepet töltenek be a pénzügyi és hitelintézményekben mind helyi szinten, mind pedig a nemzetközi pénzügyek világának „szuperhatalmaiként”.

Nagy-Britanniában az ipar, a gyártás és a kereskedelem jóval kevésbé összpontosult a zsidók kezében, de a szegény orosz zsidó munkások sajátos fajtájú monopóliumot hoztak létre maguknak a gazdaság területén azzal, hogy elmozdították az angol munkásokat a dolgozói állományban elfoglalt helyükről. Gazdasági uralmuk itt nem volt annyira erős, mint a magyarországi nagytőkében tapasztalható zsidó túlsúly, de – akár az iparmágnások szintjét tekintjük, akár a vándorzeltségesek utcai elárúsítóhelyeit kisajátító orosz zsidó idegenekét – a magyarok és a britek ezt az uralmat egyaránt a zsidók „tárcaelzáró” személyiségjegyének megmutatkozásaként fogták fel egyfelől, másfelől a megszállott és szabályozatlan munkaerkölcsüknek tudták be. A tizenkilencedik század vége felé a magyarok és a britek is osztották a *Függetlenség* alábbi panaszát: „Bizonyára... kevésbé jutott volna eszébe valakinek a zsidó emancipációt bántani..., ha a zsidók maguk nem hívták volna ki mindenki gyűlöletét fékezhetetlen uralomra való törekvésükkel... A tőke uralma minden szellemet megmérgez.”⁸

Az Ázsiai Testvériség egy tagja abbéli meggyőződését fejezte ki, hogy a zsidók soha nem fognak megszabadulni az irányú „hajlam[uktól], hogy sajátos, különálló társaságot alkossanak”.⁹ Akár az „affektált nyíltság” formájában – amelyről Ritoók Emma magyar szerző írt –, akár abban a viselkedésben, amelyet az orosz zsidó idegenek otthon és az East End városrészben levő munkahelyeiken tanúsítottak. A magyarok és a britek a zsidóknak ebben a jellemző vonásában annak egyik jelét vélték felismerni, hogy a zsidók kívül állnak a „jó társadalmon”, amint azt Emil Reich megfogalmazta.

Az emancipációt követő korszak a zsidó vallás folytonos alapos vizsgálatát és bírálatát hozta magával. A megtérést továbbra is teológiai alapokon támogató papságtól teljesen függetlenül a magyarok és a britek olvasói leveleikben, újságcikkeikben, röpirataikban, beadványaikban és könyveikben egyaránt arra buzdították a zsidókat, hogy vagy reformálják meg a vallásukat, vagy térjenek át a keresztény hitre; a „teljes beolvadást” másképp nem érheték el.¹⁰ De nem, a zsidóság továbbra

is „magát főként a keresztényeket megalázó tisztátalansági tan fenntartásával, népfajként különít[ette] el a keresztény magyarságtól”.¹¹ Magyarországon a következő ügyek körül zajlottak a viták: a vasárnapi ünnepnap megtartásának problémája – amit mindkét ország előtérbe helyezett annak érdekében, hogy megtartsák a társadalom keresztény jellegét – és a zsidó munkaadók keresztény alkalmazottainak vasárnapi munkanapjainak a problémája. Nagy-Britanniában pedig a társadalom keresztény harmóniájának megzavarása került a figyelem középpontjába. Közben számos magyar és brit határozottan kijelentette, hogy a ragaszkodás a „mózesi törvényekhez gyakorlatilag ellehetetleníti, hogy a zsidók teljes polgárjogot nyerjenek és más népekkel egybeolvadjanak”,¹² Magyarországon számos hitehagyott zsidó lépett a nonkonformizmus vagy a kommunista forradalmárság útjára, míg Nagy-Britanniában sokan anarchisták vagy kommunista forradalmárokká lettek, meg a zsidó valláshoz fűződő kötelékeiket, ez még nem szükségszerűen segítette elő, hogy beolvadni vágyó lelkiállapotba kerüljenek. Vallásos és nem vallásos zsidók egyaránt nagy számban hajlottak arra, hogy szembeszegüljenek a társadalmi normák elfogadásával.

A zsidók körében érvényesítendő reformok elérésének problémájával küszködve sokan a keresztény hitre való áttérésben látták a legjobb módot arra, hogy azok végrehajthatóvá váljanak. A magyar és a brit társadalom minden szintjén jelen volt a várakozás vagy legalábbis a remény arra vonatkozóan, hogy a zsidók emancipációja megtérésükhöz fog vezetni. Ennek a várakozásnak a beteljesülését azonban mindkét országban nagymértékben akadályozta, hogy a zsidók többsége nem volt hajlandó otthagyni a közösségét. Emellett kétségek merültek fel azt illetően, hogy ennyire általános megoldás választhat-e a zsidókérdésre, tekintve, hogy a megtért zsidók továbbra is hajlandóságot éreztek zsidóságuk bizonyos velejáróira, különösen a szociális kohézióra. Mind a magyarok, mind a britek között akadtak olyanok, akik a zsidó-nem zsidó házassággal is beérték a teljes beolvadáshoz vezető út közbeeső lépéseként. Azt remélték, hogy az efféle kevert házasságok hasznaiból majd a belőlük született gyerekek részesülnek.

Azok a példák, amelyekből a magyarok és a britek meríthettek, ha a zsidóknak az államhoz való viszonyát negatív színben akarták bemutatni, 1920-ra felhalmozódtak. A zsidókat mindkét országban hazafiatlansággal vádolták. Az első világháború volt az az esemény, amely mindkét országnak bőséges alkalmat kínált arra, hogy az ott élő zsidók ismét hazafiatlannak bizonyuljanak. A besorozottak alacsony száma, a szegényes honvédségi teljesítmény és a nyereszkeskedés voltak a robbanékony ügyek mindkét országban.

Az emancipáció után az a gyanú, hogy a zsidók nem lojálisak, elsősorban a zsidók sorozással szembeni vonakodásában erősödött meg az 1880-as években, Britanniában pedig az angol zsidók reakciójában a balkáni helyzetre. A felvilágosodáskori gondolkodók jegyzéke – amely tartalmazta a zsidók alacsony részvételi arányát a hadseregben; hogy a zsidók politikai, nem pedig vallási entitást képeznek; hogy hatalmas államként vannak jelen; államként az államban és olyan nemzetet alkotnak, amelynek máshol található a hazája – kiegészült az időszéri listával: sok

zsidó háborús teljesítménye kétségbe vonta, hogy lojális polgárok lettek volna; bolsevik forradalmak vezetői és támogatói között (Oroszországban, Magyarországon és Németországban) számos zsidó tűnt fel; a bolsevizmus és a kapitalizmus csupán két, eltérő eszköz számukra egyazon cél, a világuralom elérésére; és küszöbön állt a zsidó állam megszületése.

Igaz, hogy – általánosságban – minden zsidót egy kalap alá vettek, de Magyarországon és Nagy-Britanniában egyaránt gyakorta meg is különböztették a zsidókat. A „mi” házi zsidóink jó zsidóknak számítottak, összehasonlítva „azokkal” a zsidókkal a galíciaiakkal és az Oroszországból érkezettekkel, vagyis a rossz zsidókkal. Mert az utóbbiak ugyan engedélyt kaptak a letelepedésre egy olyan országban, ahol emancipálják őket, de ez még nem bizonyult elegendő ösztönzésnek számukra, hogy végrehajtsák a reformot és beolvadjanak. Ezért a kormány mindkét országban próbálta megváltoztatni a „nyitott ajtók” politikáját és szabályozni a zsidók bevándorlását. Nagy-Britanniában legalább némi sikerrel jártak ezek a törekvések, míg Magyarországon sikertelenek maradtak – ami többet árul el a liberális kitaratásról Magyarországon, mint Angliában.

Mindazonáltal csak a „mi zsidóink”-ról szólva, temérdek olyan jellegzeteségről tettek bizonyosságot, amelyek a beilleszkedésük hiányosságaira utaltak. A magyarok és a britek egyaránt panaszkodtak a zsidók összetartására, szociális kohéziójára, társadalmi elzárkózásukra, a csoporton belüli házasság körökben elterjedt gyakorlatára, hivalkodásukra, visszatetszőségükre, a pénzkeresés iránti megszállottságukra, hogy a gazdaság egyes ágazatait kiszajátították maguknak, a nemzetközi zsidó kapcsolatokra, világpolgárságukra és a zsidókat jellemző, nem meghatározható további „különbözősége”.

A magyar és a brit parlamentben is hosszasan tárgyalták a bevándorlást és annak káros hatásait érintő problémakört. Azonban ez a kérdés számos további probléma villámhárítójaként szolgált, ezért a képviselők a zsidókérdés egészére keresték a megoldást. Lehet, hogy a brit parlamenti képviselők előrebocsátottak egy-egy finomító előszót, majd emögé bújva kezdték el sorolni észrevételeiket, mindazonáltal ők is ugyanazokat a kérdéseket hozták fel, mint magyar társaik: a bevándorlás miatti aggodalmakat, a zsidók befolyását a gazdaság területén és bűnözői tevékenységüket – ennek során pedig szóba került a zsidók erkölcsisége, összetartása, aggodalmat keltő elzárkózásuk, továbbá elviselhetetlen szokásaik, amelyeket az egész nemzetnek ki kell állnia.

A téma körül zajló kormányvita mellett mindkét országban szervezeteket hoztak létre, amelyek kifejezett célkitűzése a zsidók bevándorlásának korlátozása volt. A nyilvánosság is beszállt: Magyarországon petíciókat írtak alá, Nagy-Britanniában pedig beadványokat nyújtottak be a parlamenti vizsgálóbizottsághoz (Royal Commission on Alien Immigration). A magyar papság a helyi egyházközségeiben támogatta az ügyet, a brit klérus ugyanekkor idegenellenes egyesületekhez és társaságokhoz csatlakozott. Mindkét ország állampolgárai azokkal a kedvezőtlen hatásokkal szemben kerestek oltalmat, amelyeket elképzeléseik szerint ezek a zsidó bevándorlók fejtettek ki a társadalomra.

Magyarországon Tiszaeszlárt követően, míg Nagy-Britanniában az Idegentörvény elfogadása után váltak egyre élesebbé a zsidókra irányuló megjegyzések. Mindkét esemény azt jelezte, hogy a zsidókérdés társadalmi kérdésből politikáivá alakult át, jóllehet Magyarországon a politikai intézkedéseket eleve meggátolta a miniszterelnök, Tisza vaskezü kormányása. Az irodalomból kitűnik, hogy a magyarok és a britek is szociáldarwinista érvekhez nyúltak, és ezzel tovább alakították a zsidókérdés körüli vita jellegét.

Az emancipációt megelőzően a liberálisok világossá tették, hogy reformra számítanak a zsidóktól, ezért aztán a liberalizmust alig érte kifogás, hiszen a lakosság érdekeit védte. Azonban a türelem liberális reflexe (a türelmet itt a szó kiterjesztett jelentésében értjük) odáig ment, hogy különlegesen előzékenynek bizonyult a zsidókkal szemben mindazokon a helyeken, ahol elegendő számban voltak jelen: a zsidó ünnepnapokon bezárta a tőzsdét és elnapolta az aznapra kitűzött tárgyalásokat Magyarországon, a londoni East Enden pedig engedélyt adott a vasárnapi kereskedelemre és az általános iskolák „elzsidósítására”. Mindennek tetejébe a magyar és a brit liberális kormányok egyaránt megtagadták, hogy bármilyen törvényi ellenőrzést vezessenek be a monopolizálás ellen. A növekvő ellenállás végül mindkét országban zendülésekbe és erőszakba torkollott. A közvélemény Nagy-Britanniára 1905-ben az Idegentörvényt erőltette, Magyarországon pedig a *numerus clausus* erőszakolta ki 1920-ban: mindkét intézkedés jelezte a szégyenteljes állapotot, amelybe a liberalizmus zuhant.

Magyarország a korban bővelkedik a zsidókérdéssel foglalkozó irodalomban. Ha úgy is tűnhet, hogy Nagy-Britannia hiányt szenvedett a zsidókérdést érintő populista kiadványokban, azaz röpiratokban, pamfletekben és sajtómegjelenésekben, ezt a deficitet valamennyire pótolta az a nagyszámú regény és egyéb könyv, amelyek érintőlegesen, de akár központi témájként is foglalkoztak az említett problémával.

Olyan személyekből sem volt hiány, akik világosan szemléltették a probléma természetét. Magyarországon Prohászka Ottokár és Istóczy Győző volt közülük a legkiemelkedőbb: „...s a kik velünk assimilálódni, egybeforrni nem akarnak: mindazok váljanak meg tőlünk”.¹³ Nagy-Britanniában Arnold White-ot és William Evans-Gordon őrnagyot említhetjük azok közül a jól ismert alakok közül, akik nyíltan kifejtették véleményüket: „Ha a zsidók beleegyeznek abba, hogy beolvadjanak, és hajlandók a vérüket a miénkkel keverni, akkor minden rendben lesz.”¹⁴ Ezek a magyarok és zsidók szörnyű következményeket jeleztek előre a jövőre nézve arra az esetre, ha a zsidókérdésre – arra, hogy a zsidók nem lesznek egy test, egy lélek a befogadó társadalommal – nem születik megoldás.

Az emancipációt követően számos, a körülményekből adódó ok enyhítette a nagy-britanniai zsidókkal szemben felhozott panaszok erősségét, de ezek egyikét sem hozhatjuk fel amelletti érvként, hogy a britek ösztönösen nagyobb jóindulattal viselkedtek volna a saját zsidó lakosságuk iránt, mint a magyarok. Az egyik ilyen ok a zsidók rövid tartamú nagy-britanniai jelenléte. Ez nemcsak azt jelenti, hogy itt kevesebb olyan történelmi emléket kellett kitörölni, amely a zsidók marginalizását

őrizte, hanem azt is, hogy arányuk a teljes népességhez viszonyítva a magyarországi arányokhoz képest jelentéktelen maradt. Újabb tényezőt jelent az a különleges megbecsülés, amelyben a jókora millenarista keresztény közösség a zsidókat részesítette, és az a tény, hogy ők meglehetősen nagy befolyással bírtak. Ezen túl a britek inkább az idegenség hangsúlyozására hajlottak a reformok teljes, átfogó csomagjának hangsúlyozásával szemben, és ezért a beolvadás máshol elterjedt retorikája Nagy-Britanniában kevésbé volt jelentős. Ennek hatásaként csökkent az „asszimilációs nyomások” száma (vagyis azoké a módoké, amelyeket a zsidók használtak a társadalomba való „beolvadásra”, és amelyek azt testesítették meg, hogyan értették – félre – a zsidók a beolvadást), ez pedig csökkentette a zsidókkal szembeni panaszok számát. Végül pedig az 1881 után Nagy-Britanniába érkezett zsidók többsége csak annyi ideig maradt az országban, hogy megszervezze az átkelését Amerikába (igaz, ez gyakran beletelt némi időbe); azonkívül ezek az „ideiglenes lakosok” és azon viszonylag kevesek, akik valóban ott is maradtak, egyaránt a szigetország egy részén, a londoni East Enden tömörültek, és így Angliában a zsidókérdés egy meglehetősen szűk területre korlátozódott.

JEGYZETEK

- 1 *Spectator*, 495. szám, 1753. szeptember 27., szombat, 84.
- 2 Bary: *Vizsgálóbíró emlékiratai*, 16.
- 3 Dunraven grófja, *Parliamentary Debate*, 3. sor., 345. szám, 1890, 296–297. hasáb; Dunraven grófja: *Invasion of Destitute Aliens*, 993–994.
- 4 J. G. Herder, idézi Barzilai: *Jew in the Literature*, 91.
- 5 Buchan: *Thirty-Nine Steps*, 39.; Hueffer (Ford): *Mr. Fleight*, 213.
- 6 Schrötter báró, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 102.
- 7 Schrötter báró, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 102.
- 8 *Függetlenség*, 1884. május 13., 132.
- 9 Az Ázsiai Testvériség egy tagját idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 84–85.
- 10 Russell és Lewis: *Jew in London*, 12–13.
- 11 A tapolcai kérvény egyik pontját idézi Bary: *Vizsgálóbíró emlékiratai*, 434.
- 12 J. D. Michaelis, idézi Liberles: *From Toleration to Verbesserung*, 14.
- 13 Istóczy: *Istóczy Győző országgyűlési*, 59.
- 14 White: *Modern Jew*, 208–209.

ZÁRSZÓ

Schönfeld József, a *Zsidó Szemle* szerkesztője, amely lap (hasonlóan a londoni *Jewish Chronicle*-hoz) a zsidó közösség intézményes szócsöve volt, 1920-ban egy röpiratot írt azon magyarországi zsidóság helyzetéről, amely Magyarország háborút követő megcsonkítása miatt más országokban találta magát. Schönfeld kijelentette, hogy ezek a zsidók kulturális téren „egy[ek] marad[nak] Csonkamagyarország zsidóságával”. Továbbá „[a] zsidó nemzeti eszme jegyében szervezkedett zsidóság lesz az a láthatatlan erő, amely a mesterséges határokat le fogja dönteni és a kulturális kapcsolatok gazdasági kötelékeket is fognak létesíteni közöttünk”.¹ A keresztény magyar társadalomnak mindenképpen fel kellett ismernie ezekben a mondatokban annak a bizonyítékát, hogy a zsidók nemcsak, hogy nem olvadtak be, de még a beolvadás nyelve is idegen volt a számukra.

Schönfeld felhívta a figyelmet a zsidók körében megfigyelhető kulturális egyenmőség tényére. Az arra irányuló buzdítások ellenére, hogy legyenek „egyenrangú felekké... az emberiség közös kultúrájában”,² a zsidók ragaszkodtak ahhoz, hogy elkülönülő kulturális azonosságtudatot tartsanak fenn. Az összetartás, a szociális kohézió és a társadalmi elzárkózás jegyei, amelyek arra készítették őket, hogy ne „étkezzenek együtt velünk”,³ biztosították, hogy ez a kulturális azonosságtudat szilárdan a helyén maradjon és hogy a zsidók továbbra se olvadjanak be.

Schönfeld fenti állítása azáltal, hogy kifejezésre juttatta a gondolatot, miszerint a zsidók „a zsidó nemzeti eszme nevében szerveződtek”, automatikusan választóvonalat húzott a zsidók és honfitársaik közé. Kihirdette, hogy különálló státusú népről van szó, továbbá olyan képet idézett fel a zsidókról, amely szerint ők „állam az államban”, ennek minden lehetséges következményével együtt, amelyek közé tartozott az állampolgárság megtagadása és hogy esetleg a zsidók „megtagadják az állam törvényeit” „abban az esetben, ha az ő törvényeik ellentmondásba kerülnek az állam törvényeivel”.⁴ Amikor Schönfeld „láthatatlan erő”-ként hivatkozott a zsidókra, ezt nem egyszerűen beismerésként tette: azt mondta ki ezzel, hogy „a szervezett érdek láthatatlan keze” voltak.⁵ Ezek után utalt Schönfeld „a mi kulturális kapcsolat[ainkra] amelyek gazdasági kötelékeket is fognak létesíteni közöttünk”. Rég elmúltak azok az idők, amikor az ilyenfajta nemzetközi gazdasági kapcsolatokat még előnyösnek tekintették a befogadó társadalom számára, mert a zsidók „a világ minden kereskedelmi kikötőjén keresztül terjeszkedtek”.⁶ Az említett kötelékeken azidőtájt a kozmopolitanizmus, a nemzetekfelettség és

a nemzetközi zsidó összeesküvés íze érződött. Ezenfelül az efféle kapcsolatok létezése tisztességtelen gazdasági előnyhöz juttatta a zsidókat. (A „mesterséges határookra” való hivatkozás, jóllehet látszólag az itt bemutatott érvet fejti ki, egy olyan nézetet tükröz, amely a csonka Magyarországon élő magyarok általános támogatottságát élvezte volna.) Sokan úgy látták, hogy Schönfeld ezt a cikket zsidóként írta, és nem magyarként.

A köztük élő zsidók nem voltak „pont olyanok, mint mi”. Sok magyart – és számos britet – a zsidók részéről tapasztalt bármennyi tiltakozás sem tudott meggyőzni ennek az ellenkezőjéről. A zsidók megbuktak a szigorú előírások követésében, amelyek elvezethettek volna beolvadásukhoz azokba a nemzetekbe, amelyeknek a lakosai voltak; arra vonatkozóan pedig soha nem merült fel a szándék, hogy lefektessék a zsidók *zsidókként* való elfogadásának alapjait. Nagy-Britanniában az erre adott reakció a saját zsidóikkal szembeni növekvő ellenségeség formáját öltötte és a máshol élő zsidók nehéz helyzetével szemben tanúsított teljes érdektelenségét, amiről a politikai menedékjog elvének csaknem teljes megtagadása tanúskodott. Magyarországon hivatalos intézkedések meghozatalához járultak hozzá: a *numerus clausus* lett az eszköz, amellyel megpróbálták mérsékelni a zsidók társadalomra gyakorolt befolyását. Azonban ez az intézkedés elégtelennek bizonyult arra, hogy gátat vessen a felháborodásnak; az érzett károkozás, amelyek a magyarok szerint minden fronton érte a magyar társadalmat az emancipáció óta, kiváltotta a megbüntetésük vágyát.

„Apám soha nem volt antiszemita. Becsülte azt, amit lehetett náluk, főleg szellemi nyitottságukat. Én a Jászi Oszkár felkérésére a XX. Század-ba írtam erről egy cikket még talán a háború előtt... Cikkemet szörnyű antiszemitának tartották, pedig hol volt akkor még bennem a mai érzés! A zsidóság azt hiszi, hogy ha az ember nem szidja őket, akkor már teljesen velük érez... vitatkozni sem lehet velük, mert egyszerűen egy idegen nyelven, egy más fajta lelkének nyelvén mondták az érveket... Szerelmi élet, házassági hűség, a bátorság tekintetében volt ez a legfeltűnőbb, Blochnál, Lukácsnál is éreztem. [...]

A modern zsidók elvesztették a tradíció érzését. Egy zsidó asszony mondta Ignotusnak a Kossuth szobor mellett elmenve: »Mit jelenthetnek nekem, pesti zsidó asszonynak ezek a történelmi szobrok?« Egy keresztény asszony válasza: »Azt, hogy ezeknek köszönheti, hogy nagyapját acceptálta a nemzet.« A hagyomány nélkül megállás nélkül váltogathatják álláspontjukat, mint Balázs Béla, vagy Simmel, Bloch, Lukács, Bergson és Freud...

Apa nem engedte a más vallásúakkal szemben a türelmetlenséget, akkor arról szó se volt, hogy egy más faj... Nem általánosíthatok, fájdalmasan érzem, hogyha akit szeretünk, zsidók – velük szemben igazságtalanságot követnénk el... De nagyon sokat szenvedtünk miattuk, s az igazságtalanságot ennek kell tulajdonítani.”⁷

JEGYZETEK

- 1 Schönfeld József: A béke ratifikálása és a zsidóság, in *Harcban a zsidósággért*, Budapest, 1920, 53–54.
- 2 J. H. Herder, idézi Barzilay: Jew in the Literature, 108.
- 3 J. D. Michaelis, idézi Katz: *Out of the Ghetto*, 91–92.
- 4 E. T. von Kortum, idézi Katz: State Within a State, 64.
- 5 Colvin, Ian D.: *Unseen Hand in English History*, x.
- 6 *Spectator*, 495. szám, 1753. szeptember 27., szombat, 82.
- 7 Ritoók Emma, Kiadatlan napló. Az idézett részlet az 1927-es évből származik. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára. Fond jelzet: 473. Ritoók Emma (1868–1945) Lipcsében és Párizsban tanult, 1906-ban szerzett PhD-fokozatot. A háború előtti irodalmi pályafutását újságíróként, regényíróként és költőként is elsősorban a nők ügyeinek szentelte, feminista szellemben. A háborút követően számos munkájában Magyarország háború előtti határainak helyreállítását támogatta.

EPILÓGUS

Részlet egy 2001-ben készített interjúból egy magyar zsidóval, az akkor hatvanhárom éves Márkus Györggyel,* akinek apja Mauthausenben veszett el.

„Annyira asszimilálódtam, amennyire csak tudtam; de nem vagyok vallásos.” Látszólagos ellenmondásra, sőt összefüggéstelenségre lehetünk figyelmesek, amikor a fenti mondat két felét külön-külön értelmezzük, de együtt meggyőző az állítás, amely az egész, a felvilágosodás koráig visszanyúló asszimiláció problémát megvilágítja. A mondat első fele – hogy (amennyire csak lehet) asszimilálódni kell – nyugtázza, hogy a „megbízás” az egész csomagra szól, épp csak az asszimiláció még nem fejeződött be. Hogy ez a saját magának kiszabott korlát miatt van-e így – egy pont, amelynél tovább ő nem volt hajlandó asszimilálódni – vagy esetleg ő maga a teljes asszimilációra törekedett, csak éppen ez nem bizonyult elegendőnek, nem tudhatjuk. Tiltakozása: „de nem vagyok vallásos”, ugyanannyira ténymegállapítás, mint amennyire arra irányuló próbálkozás, hogy ellensúlyozza a korábbi beismerést az asszimiláció elégtelenségéről.

Mivel a tőle telhető legnagyobb mértékben asszimilálódott, Márkus csupán a következő módokon tesz bizonyosságot a zsidóságáról. Alaposan tájékozott az összes, Budapesten fellelhető holokauszt emlékhelyről; ismerős az országban fellelhető zsidó kötődésű helyekről, és fel is keresi ezeket. Kötődik egy zsinagógához, de kizárólag az általa támogatott kulturális eseményeken vesz részt. Lelkesen gyűjti a magyar zsidóságról szóló könyveket. A háború óta mindössze egyetlen pészachi szokást tart meg: maceszgombócokat készít, és az ünnep ideje alatt kizárólag maceszt eszik, ezt is főképp azért, mert szereti a kávéjához fogyasztani.

Márkus, miközben tudomásul veszi az antiszemitizmus jelenlétét, abban a hitben él, hogy ő maga asszimilálódott. Márkus György a tipikus magyar zsidó.

* Márkus György elhunyt 2012 februárjában. Jóval halála előtt hozzájárult, hogy ez a hivatkozás itt megjelenjen.

IRODALOM

NYILVÁNOS DOKUMENTUMOK

Képviselőházi Napló
Nemzetgyűlési Napló
Országgyűlési Irományok
Országgyűlési Jegyzőkönyv
Országos Levéltár
Parliament (Commons), Royal Commission on Alien Immigration, Vol. 2. [Parlament (alsóház), a Külföldi Bevándorlás Parlamenti Vizsgálóbizottságát (Royal Commission on Alien Immigration) a, 2. kötet]
United Kingdom. Parliamentary Debates [Egyesült Királyság. Parlamenti viták]
London County Council Minutes [londoni városi tanács jegyzőkönyvei]

KÖNYVEK, CIKKEK

- Abrahams, I. és S. Levy (szerk.): *Macaulay on Jewish Disabilities*, Edinburgh, 1910.
- Acsády Ignác: *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után*, Budapest, Weismann testvérek, 1883.
- Ady Endre: *A zsidóságról*, Az eredeti cikkek utánnyomása: 1901. augusztus 27. – 1903. április 12., Nagyvárad, 1919.
- Ágoston Péter: *A zsidók útja*, Nagyvárad, A Nagyváradai Társadalomtudományi Társaság, 1917.
- Alderman, Geoffrey: *English Jews or Jews of the English Persuasion? Reflections on the Emancipation of Anglo-Jewry*, in Birnbaum, Pierre és Katznelson, Ira (szerk.): *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*, Princeton, Princeton University Press, 1995.
- *The Jewish Community in British Politics*, Oxford, Oxford University Press, 1983.
- *London Jewry and London Politics 1889–1986*, London és New York, Routledge, 1989.
- *Modern British Jewry*, Oxford, Clarendon Press, 1992.
- Kritika Feldman, David: *Englishmen and Jews: Social Relations and Political Culture, 1840–1914* és Cesarani, David: *The Jewish Chronicle and Anglo-Jewry, 1841–1991*. *English Historical Review* 109 című könyveiről (1994. szeptember).

- Almog, Shmuel: *Nationalism & Antisemitism in Modern Europe 1815-1945*, Oxford, Pergamon Press, 1990.
- Altenburg Gyula: *A választójog és a zsidóság*, Budapest, A Cél, Hornyánsky Viktor, dátum nélkül.
- Alter, Robert: Emancipation, Enlightenment and All That, *Commentary* 13., 2. szám, 1972. február.
- Altmann, Alexander: *Moses Mendelssohn: A Biographical Study*, London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1973.
- Anderson, Robert: The Problem of the Criminal Alien, *Nineteenth Century and After* 49., 408. szám, 1911. február.
- Andrássy Gyula: *A magyar értelmiség feladatairól*, Budapest, Magyar Kultúra, 1921.
- *A Zsidókérdésről, Új Magyar Szemle*, 1920. július.
- Arendt, Hannah: *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age*, New York: Grove Press / Random House, 1978.
- *The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace, 1951.
- Privileged Jews, in Duker, Abraham G. és Ben-Horin, Meir (szerk.): *Emancipation and Counter-Emancipation: Selected Essays from Jewish Social Studies*, New York, Ktav Publishing House, Inc., 1974.
- Aris, Stephen: *The Jews in Business*, 1970; utánnyomás, London, Jonathan Cape Ltd., 1971.
- Aronsfeld, C. C.: German Jews in Victorian England, *Leo Baeck Institute Year Book* 7., 1962.
- Aschheim, Steven E.: *In Times of Crisis: Essays on European Culture, Germans, and Jews*, Madison, Wis., University of Wisconsin Press, 2001.
- Avineri, Shlomo: A Note on Hegel's View on Jewish Emancipation, *Jewish Social Studies* 35., 1963.
- Bajcsy-Zsilinszky Endre: *Újjászületés és sajtó*, oldalszám nélkül, Budapest, Táltos, 1920.
- Balázs Béla (szerk.): *A klerikális reakció, a Horthy-fasizmus támasza*, Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1953.
- Baldwin, Peter (szerk.): *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*, Boston, Beacon Press, 1990.
- Balla, Erzsebet: The Jews of Hungary: A Cultural Overview, *Hungarian Jewish Studies* 2., 1969.
- Balogh, Eva S.: Istvan Friedrich and the Hungarian Coup d'Etat of 1919: A Reevaluation. PhD diss., utánnyomás, *Slavic Review* 35., 2. szám, 1976. június.
- Bandholtz, H. H.: *An Undiplomatic Diary by the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary, 1919-1920*, szerk. Fritz-Konrad Kruger, New York, AMS Press, Inc., 1966.
- Bangha Béla: *Magyarország újjáépítése és a kereszténység*, Budapest, Szent István Társulat, 1920.
- Barany, George: Magyar Jew or: Jewish Magyar? (To the Question of Jewish Assimilation in Hungary), *Canadian-American Slavic Studies* 8., 1. szám, 1974. tavasz.

- Barnett, R. D.: Anglo-Jewry in the Eighteenth Century, in Lipman, V. D. (szerk.): *Three Centuries of Anglo-Jewish History: A Volume of Essays*, Cambridge, Jewish Historical Society of England, 1961.
- Baron, Salo W.: Great Britain and Damascus Jewry in 1860-61: An Archival Study, *Jewish Social Studies* 2., 2. szám, 1940. április.
- The Impact of the Revolution of 1848 on Jewish Emancipation, in Duker, Abraham G. és Ben-Horin, Meir (szerk.): *Emancipation and Counter-Emancipation: Selected Essays from Jewish Social Studies*, New York, Ktav Publishing House, Inc., 1974.
 - The Revolution of 1848 and Jewish Scholarship, *Jewish Social Studies* 11., 1949.
 - *The Russian Jews under Tsars and Soviets*, New York, Macmillan Company, 1964.
 - *Steeled by Adversity: Essays and Addresses on American Jewish Life*, Baron, Jeannette Meisel (szerk.), Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1971.
- Barta István: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951.
- Bartha Miklós: *Kazár földön*, Kolozsvár, Ellenzéki Könyvnyomda, 1901.
- Bary József: *Vizsgálóbíró emlékiratai – A tiszaezlári bűnper*, Budapest, 1933.
- Barzilai, Isaac Eisenstein: The Jew in the Literature of the Enlightenment, in Duker, Abraham G. és Ben-Horin, Meir (szerk.): *Emancipation and Counter-Emancipation: Selected Essays from Jewish Social Studies*, New York: Ktav Publishing House, Inc., 1974.
- The Jews in the Literature of the Enlightenment, *Jewish Social Studies* 18., 1950. október.
- Bauman, Zygmunt: *Modernity and the Holocaust*, Cambridge, Polity Press / Basil Blackwell Ltd., 1989.
- Baumann, A. A.: Possible Remedies for the Sweating System, *National Review* 12., 69. szám, 1888. november.
- Beck, Wolfgang (szerk.): *The Jews in European History*, Cincinnati, Hebrew Union College Press, 1992.
- Beksics Gusztáv: *Magyarosodás és magyarosítás: különös tekintettel városainkra*, Budapest, Az Atheneum R. Társulat Kiadása, 1883.
- Beller, Steven: *Vienna and the Jews: A Cultural History, 1867-1938*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- Belloc, Hilaire: *The Jews*, London, Constable & Co., 1928.
- *Pongo and the Bull*, London, Constable & Co. Ltd., 1910.
- Bennett, Solomon: *Critical Remarks on the Authorized Version of the Old Testament*, London, 1834.
- Bereczky Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, 1945; utánnymás, Traktátus kiadás, Magyarországi Református Egyház, 1984.
- Berend, Ivan T. és Ranki, György: The Horthy Regime 1919-1944, in Pamlenyi, Ervin (szerk.): *A History of Hungary*, angolra fordította Laszlo Boros, Istvan

- Farkas, Gyula Gyulas és Eva Rona. A fordítást átnézte Margaret Morris és Richard E. Allen, Budapest, Corvina Press, 1973.
- Berkovitz, Jay R.: *The Shaping of Jewish Identity in Nineteenth-century France*, Detroit, Wayne State University Press, 1989.
- Bermant, C.: *Point of Arrival: A Study of London's East End*, London, Eyre Methuen Ltd., 1975.
- Bernard, Paul C.: *The Limits of Enlightenment: Joseph II and the Law*, Urbana, Ill., University of Illinois Press, 1979.
- Bernardini, Paolo: The Silent Retreat of the Fathers: Episodes in the Process of Re-appraisal of Jewish History and Culture in Eighteenth-Century England, in Jones, Sian, Kushner, Tony és Pearce, Sarah (szerk.): *Cultures of Ambivalence and Contempt: Studies in Jewishnon-Jewish Relations*, London, Vallentine Mitchell, 1998.
- Bernstein Béla: Az 1848/49-iki magyar szabadságharc és a zsidók, Budapest, 1898; utánnyomás új címmel: *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, Budapest, Tábor-Kiadás, 1939; Budapest, Múlt és Jövő Könyvek, 2000.
- Bernstein, Michael Andre: *Foregone Conclusions: Against Apocalyptic History*, Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1994.
- Bethlen Pál (szerk.): *Numerus Clausus*, Budapest, A Magyar Zsidóság Almanachja Könyvkiadóvállalata, 1925.
- Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, *Válasz* 10–11., 1948.
- Bihar Jenő: *Egán Edét meggyikolták*, Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1901.
- Birnbaum, Pierre: *Jewish Destinies: Citizenship, State, and Community in Modern France*, angolra fordította Arthur Goldhammer, New York, Hill and Wang, 1995.
- Birnbaum, Pierre és Katznelson, Ira: Emancipation and the Liberal Offer, in Birnbaum, Pierre és Katznelson, Ira (szerk.): *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*, Princeton, Princeton University Press, 1995.
- Blanning, T. C. W.: *Joseph II.*, New York, Longman Publishing, 1994.
- *Joseph II and Enlightened Despotism*, London, Longman Group Limited, 1970.
- Bloom, Solomon: Karl Marx and the Jews, *Jewish Social Studies* 4., 1942.
- Bonyhádi Perczel István: *Jüdische Delikatessen*, 75 kötet, újságkivágások privát gyűjteménye, 1880–1887, Országos Széchényi Könyvtár archívuma, OH. 750.
- Bosnyák Zoltán: *Harc a zsidó sajtó ellen*, Budapest, Held János Könyvnyomdája, 1938.
- *Prohászka és a zsidó kérdés*, Budapest, A Magyar Kultúrliga kiadása, 1938.
- Bovill, W. B. Forster: *Hungary and the Hungarians*, London, Methuen, 1908.
- Bowler, Peter J.: *Charles Darwin: The Man and his Influence*, Oxford, Basil Blackwell Ltd., 1992.
- Braham, Randolph L.: *The Hungarian Jewish Catastrophe: A Selected and Annotated Bibliography*, 2. kiadás, New York, Columbia University Press, 1984.
- *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, 1. kötet, New York, Columbia University Press, 1981.

- Breuer, Edward: *The Limits of Enlightenment: Jews, Germans, and the Eighteenth-century Study of Scripture*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1996.
- Bristow, Edward: The German-Jewish Fight Against White Slavery, *Leo Baeck Institute Year Book* 28., 1983.
- Bryce, James: The Migrations of the Races of Men Considered Historically, *Contemporary Review*., 1892. július–december.
- Buchan, John: *The Thirty-Nine Steps*, 1915; utánnymás, London, Hodder & Stoughton Ltd., 1936.
- Büchler Sándor: Zsidók a magyar egyetemen, in Bacher Vilmos és Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv*, Budapest, Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1897.
- Buckle, George Earl: *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, 6. kötet, London, John Murray, 1920.
- Budaváry László: *Zöld bolsevizmus*, Budapest, 1941.
- Bush, Julia: *Behind the Lines: East London Labour*, London, Merlin Press, 1984.
- Cannadine, David: The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the „Invention of Tradition”, c. 1820–1977, in Hobsbawm, Eric és Ranger, Terence (szerk.): *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.
- Carlebach, Julius: *Karl Marx and the Radical Critique of Judaism*, London, Henley and Boston, Routledge & Kegan Paul, 1978.
- Carsten, F. L.: The Court Jews, *Leo Baeck Institute Year Book* 3., 1958.
- Cesarani, David: Anti-Zionist Politics and Political Anti-Semitism in Britain, *Patterns of Prejudice* 23., 1. szám, 1989. tavasz.
- An Embattled Minority: The Jews in Britain During the First World War, in Kushner, Tony és Lunn, Kenneth (szerk.): *The Politics of Marginality: Race, the Radical Right, and Minorities in Twentieth Century Britain*, London, Frank Cass & Co. Ltd., 1990.
- *The Jewish Chronicle and Anglo-Jewry, 1841–1991*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- *The Making of Modern Anglo-Jewry*, Oxford, Basil Blackwell Ltd., 1990.
- Reporting Antisemitism: The Jewish Chronicle, 1879–1979, in Jones, Sian, Kushner, Tony és Pearce, Sarah (szerk.): *Cultures of Ambivalence and Contempt: Studies in Jewish-non-Jewish Relations*, London, Vallentine Mitchell, 1998.
- Chamberlain, Houston Stewart: *Foundations of the Nineteenth Century*, 2 kötet, London, J. Lane, 1911.
- Chamberlain, Joseph: The Labour Question, *Nineteenth Century* 32., 189. szám, 1892. november.
- Tariff Reform and Unemployment, in Boyd, Charles W. (szerk.): *Mr. Chamberlain's Speeches*, 2. kötet, London, 1914.
- Champion, Justin: Toleration and Citizenship in Enlightenment England: John Toland and the Naturalization of the Jews, 1714–1753, in Grell, Ole Peter és Porter, Roy (szerk.): *Toleration in Enlightenment Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

- Cheyette, Bryan: Preface to *Between „Race” and Culture: Representations of „the Jew” in English and American Literature*, Stanford, Stanford University Press, 1996.
- *Constructions of „The Jew” in English Literature and Society: Racial Representations, 1875-1945*, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
 - Hilaire Belloc and the „Marconi Scandal” 1913-1914: A Reassessment of the Interactionist Model of Racial Hatred, in Kushner, Tony és Lunn, Kenneth (szerk.): *The Politics of Marginality: Race, the Radical Right, and Minorities in Twentieth Century Britain*, London, Frank Cass & Co. Ltd., 1990.
 - Jewish Stereotyping and English Literature, 1875-1920: Towards a Political Analysis, in Kushner, Tony és Lunn, Kenneth (szerk.): *Traditions of Intolerance: Historical Perspectives on Fascism and Race Discourse in British Society*, Manchester, Manchester University Press, 1989.
- Cheyette, Bryan és Marcus, Laura (szerk.): *Modernity, Culture, and the Jew*, Cambridge, Polity Press / Blackwell Publishers Ltd., 1998.
- Clapham, J. H.: *The Bank of England: A History*, 1. kötet, New York, Macmillan Company, 1945.
- *An Economic History of Modern Britain*, 3. kötet, Cambridge, 1930-1938.
- Cobbett, William: *Good Friday: Or, The Murder of Jesus Christ by the Jews*, London, The Author, 1830.
- Cohen, Asher: The Attitude of the Intelligentsia in Hungary Toward Jewish Assimilation Between the Two World Wars, in Bela Vago (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*, Boulder, Colo., Westview Press, Inc., 1981.
- Cohen, Carl: The Road to Conversion, *Leo Baeck Institute Year Book* 6., 1961.
- Cohen, Israel: The Jews in Hungary, *Contemporary Review* 11., 1939. november.
- Cohn, Norman: *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, Eyre & Spottiswoode (Publishers) Ltd., 1967.
- Collins, Kenneth E.: *Second City Jewry: The Jews of Glasgow in the Age of Expansion, 1790-1919*, Glasgow, Scottish Jewish Archives, 1990.
- Colvin, Ian D.: *The Unseen Hand in English History*, London, National Review Office, 1917.
- Condorcet, Marquis de: *Outlines of an Historical View of the Progress of the Human Mind*, London, 1796.
- Cowen, Anne és Cowen, Roger (szerk.): *Victorian Jews through British Eyes*, Oxford és New York, Oxford University Press, 1986.
- Cranfield, G. A.: The London Evening Post and the Jew Bill, *Historical Journal* 8., 1965.
- *The Press and Society*, London, Longman Group Ltd., 1978.
- Csernátorny Lajos: Zsidóinkról. Öt cikkből álló sorozat, *Ellenőr*, 1874.
- Cunningham, W.: *Alien Immigrants to England*, szerk. Kenelm D. Cotes, Social England Series, London: Swan Sonnenschein & Co. Limd, 1897.
- Dánér Béla: *Pénz és hatalom*, Budapest, Pallas Részvénytársaság, 1921.

- Dangerfield, George: *The Strange Death of Liberal England*, New York, Harrison Smith & Robert Haas, 1935.
- Deak, Istvan: Homeless Defenders of the Homeland: The Officers of the Habsburg Monarchy, in *Hungarians and Their Neighbors in Modern Times, 1867–1950*, szerk. Ferenc Glatz, New York, Columbia University Press, 1995.
- Hungary, in Rogger, Hans és Webber, Eugen (szerk.): *The European Right: A Historical Profile*, Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1966.
- Dersi Tamás: *A századvég katolikus sajtója*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- *Századvégi üzenet*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1973.
- Diderot, Denis: *Humanité*, in *Oeuvres*, 15. kötet.
- Dohm, Christian Wilhelm von: *Concerning the Amelioration of the Civil Status of the Jews (Über die bürgerliche Verbesserung der Juden)*, fordította Helen Lederer, 1781; utánnnyomás, Cincinnati, Hebrew Union College-Jewish Institute of Religion, 1957.
- *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden II.*, Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg, Germany, Call No. SWB 02442963.1783.
- Don, Yehuda: Patterns of Jewish Economic Behaviour, in Don, Yehuda és Karady, Victor (szerk.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick, N. J. és London, Transaction Publishers, 1990.
- Don, Yehuda és Karady, Victor (szerk.): *A Social and Economic History of Central European Jewry*, New Brunswick, N. J. és London, Transaction Publishers, 1990.
- Don, Yehuda és Magos, George: The Demographic Development of Hungarian Jewry, *Jewish Social Studies* 45., 3–4. szám, 1983. nyár/ősz.
- Dubnow, S. M.: *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times until the Present Day*, fordította I. Friedlander, 1916–1920, 3. kötet; utánnnyomás, New York, Ktav Publishing House, Inc., 1975.
- Dunraven, Earl of: The Invasion of Destitute Aliens, *Nineteenth Century* 31., no. 184, 1892. június.
- Dyche, John A.: The Jewish Immigrant, *Contemporary Review* 75., 1899. január–június.
- The Jewish Workman, *Contemporary Review* 73., 1898. január–június.
- Ébredő Magyarok Egyesülete: *Antiszemizmus Magyarországon*, Budapest, 1920.
- Eckhart, Ferenc: *A Short History of the Hungarian People*, London, Grant Richards Fronto Limited, 1931.
- Eighty Club: *Hungary, Its People, Places, and Politics: The Visit of the Eighty Club in 1906*, London, Unwin, 1907.
- Elbogen, Ismar: *A Century of Jewish Life*, Philadelphia, 1944.
- Elon, Amos: *The Pity of it All: A History of the Jews in Germany, 1743–1933*, New York, Metropolitan Books, 2002.
- Emanuel, Charles H. L.: *A Century and a Half of Jewish History*, London, George Routledge & Sons Ltd., 1910.

- Endelman, Todd M.: *The Englishness of Jewish Modernity in England*, in *Toward Modernity: The European Jewish Model*, szerk. Jacob Katz, New Brunswick, N. J.: Transaction Books, 1987.
- *The Jews of Britain, 1656 to 2000*, Berkeley és London, University of California Press, 2002.
- *The Jews of Georgian England 1714–1830*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1979.
- *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656–1945: The Modern Jewish Experience*, Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1990.
- *The Social and Political Context of Conversion in Germany and England, 1870–1914*, in *Jewish Apostasy in the Modern World*, szerk. Todd M. Endelman, New York, Holmes & Meier Publishers, Inc. 1987.
- Endelman, Todd M. és Kushner, Tony (szerk.): *Disraeli's Jewishness*, London, Vallentine Mitchell, 2002.
- Engelman, Uriah Zevi: *Intermarriage Among Jews in Germany, U.S.S.R., and Switzerland*. *Jewish Social Studies* 2., 2. szám, 1940. április.
- *The Rise of the Jew in the Western World: A Social and Economic History of the Jewish People of Europe*. 1944; utánnnyomás, New York, Arno Press Inc., 1973.
- Englander, David (szerk.): *A Documentary History of Jewish Immigrants in Britain, 1840–1920*, London, Leicester University Press, 1994.
- *Landlord and Tenant in Urban Britain, 1838–1918*, Oxford, Clarendon Press, 1983.
- Eötvös, József: *Eötvös összes munkái*, szerk. Voinovich Géza, 12. kötet, Budapest, 1902–1904.
- *A zsidók emancipációja*, in *Eötvös József művei Reform és hazafiság: publicisztikai írások*, 1840; utánnnyomás, Budapest, Magyar Helikon, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978.
- Essays in Liberalism: Being the Lectures and Papers which Were Delivered at the Liberal Summer School at Oxford, 1922*, London, W. Collins Sons & Co. Ltd., 1922.
- Falk, Gerhard: *The Jew in Christian Theology: Martin Luther's anti-Jewish Von Schem Hamphoras, Previously Unpublished in English, and Other Milestones in Church Doctrine Concerning Judaism*, Jefferson, N.C., McFarland & Company, Inc., Publishers, 1992.
- Farber, W. S.: *Hungary's Alibi*, London, Lincoln's-Prager (Publishers) Ltd., 1944.
- Feiner, Shmuel: *Towards a Historical Definition of the Haskalah*, in *Feiner, Shmuel és Sorkin, David (szerk.): New Perspectives on the Haskalah*, London és Portland, Oreg., Library of Jewish Civilization, 2001.
- Feldman, David: *Englishmen and Jews: Social Relations and Political Culture, 1840–1914*. New Haven, Yale University Press, 1994.
- Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2000.

- Fiala Ferenc és Nyékhegyi István: *A magyar sajtó igazi arca*, Budapest, Az Összetartás Kiadása, 1938.
- Ferguson, Niall: *The House of Rothschild: The World's Banker, 1849-1999*, New York, Viking, 1999.
- Finestein, Israel: *Anglo-Jewry in Changing Times: Studies in Diversity 1814-1914*, London, Vallentine Mitchell, 1999.
- *Jewish Society in Victorian England: Collected Essays*, London, Valentine Mitchell, 1993.
 - The New Community, 1880-1918, in Lipman, V. D. (szerk.): *Three Centuries of Anglo-Jewish History: A Volume of Essays*, Cambridge, Jewish Historical Society of England, 1961.
 - *Post-emancipation Jewry: The Anglo-Jewish Experience; The Seventh Sacks Lecture Delivered on 8th June 1980*, Oxford, Oxford Centre for Postgraduate Hebrew Studies, 1980.
- Fishman, William: *East End Jewish Radicals, 1875-1914*, Gerald Duckworth & Co., 1975.
- Jewish Immigrant Anarchists in East London, 1870-1914, in Lunn, Kenneth (szerk.): *The Jewish East End 1840-1939*, London, Jewish Historical Society, 1981.
- Foa, Anna: *The Jews of Europe after the Black Death*, fordította Andrea Grover, 1992; utánnomás, Berkeley, Los Angeles és London, University of California Press, 2000; eredeti megjelenés: *Ebrei in Europa: Della Peste nera all'emancipazione, XIV-XVIII secolo*, Gius: Laterza & Figli, 1992.
- Dr. Frank Mór: *Helyesen ítélte-e meg Csernátony Lajos a zsidókat?* Budapest, Wodianer F., 1874.
- Frankel, Jonathan és Zipperstein, Steven J. (szerk.): *Assimilation and Community: The Jews in Nineteenth-Century Europe*, Cambridge, UK és New York, Cambridge University Press, 1992.
- Freedman, Maurice: *Jews in the Society of Britain*, in Freedman, Maurice (szerk.): *A Minority in Britain: Social Studies of the Anglo-Jewish Community*, London, Valentine, Mitchell & Co., Ltd., 1955.
- Freifeld, Alice: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848-1914*, Washington, D.C., Woodrow Wilson Center Press / Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.
- Friedman, Elisha M.: *Survival or Extinction: Social Aspects of the Jewish Question*, New York, T. Seltzer, 1924.
- Gainer, Bernard: *The Alien Invasion: Origins of the Aliens Act of 1905*, London, Heinemann Educational Books Ltd., 1972.
- Garrard, John A.: *The English and Immigration 1880-1910*, London, Oxford University Press, 1971.
- Gartner, Lloyd P.: *The Jewish Immigrant in England, 1870-1914*, London, Allen & Unwin Publishers Ltd., 1960.
- Gay, Peter: *The Enlightenment: An Interpretation*, 2 kötet, New York, Knopf, 1966-1969.

- Gergely Jenő: *A püspöki kar tanácskozásai: A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944.*
- Gilam, Abraham: *The Emancipation of the Jews in England 1830–1860*, New York és London, Garland Publishing, Inc., 1982.
- Glaser, Anthony: The Tredegar Riots of August 1911, in Henriques, Ursula R. Q. (szerk.): *The Jews of South Wales: Historical Studies*, Cardiff, University of Wales Press, 1993.
- Glassman, Bernard: *Anti-Semitic Stereotypes Without Jews: Images of the Jews in England, 1290–1700*, Detroit, Wayne State University Press, 1975.
- *Protean Prejudice: Anti-semitism in England's Age of Reason*, Atlanta, Scholars Press, 1998.
- Goldscheider, Calvin és Zuckerman, Alan S.: *The Transformation of the Jews*, Chicago és London, University of Chicago Press, 1984.
- Goldstein, Moritz: German Jewry's Dilemma Before 1914, *Leo Baeck Institute Year Book* 2., 1957.
- Gollomb, Abraham: Jewish Self-Hatred, *YIVO Annual of Jewish Social Science* 1., New York, Yiddish Institute, 1946.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*, Budapest, Századvég Kiadó, 1992.
- Gonda, Moshe Elijahu: *A debreceni zsidók száz éve; a mártírhaltalt halt debreceni és környékbeli zsidók emlékére*, Haifa, Debreceni Zsidók Emlékbizottsága, 1970.
- Graetz, Heinrich: The Correspondence of an English Lady on Judaism and Semitism, in Schorsch, Ismar (ford. és szerk.): *The Structure of Jewish History, and Other Essays*, New York, Jewish Theological Seminary, 1979.
- Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora, 1918–1920*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.
- Grayzel, Solomon: *A History of the Jews: From the Babylonian Exile to the Present*, 1947; utánnnyomás, Canada: Meridian / Penguin Books Canada Ltd., 1984.
- Grégoire, Henri: *Essai sur la régénération physique, morale et politique des Juifs*, 1789.
- Grell, Ole Peter és Porter, Roy: Toleration in Enlightenment Europe, in Grell, Ole Peter és Porter, Roy (szerk.): *Toleration in Enlightenment Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Griffiths, Richard: *Fellow Travellers of the Right: British Enthusiasts for Nazi Germany, 1933–1939*, London, Constable & Co. Ltd., 1980.
- Grunwald, Kurt: Europe's Railways and Jewish Enterprise, *Leo Baeck Institute Year Book* 12., 1967.
- Windsor-Cassel - The Last Court Jew, *Leo Baeck Institute Year Book* 14., 1969.
- Gwynne, H. A. (szerk.): *The Cause of World Unrest: With an Introduction by the Editor of the Morning Post*, London, G. Richards Ltd., 1920.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

- Hajdu, Tibor és Nagy, Zsuzsa L.: Revolution, Counterrevolution, Consolidation, in Sugar, Peter F. (szerk.): *A History of Hungary*, Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1990.
- Haller István: *A zsidókérdés és a keresztény térfoglalás végleges megoldása*, Budapest, A szerző kiadása, Stephaneum Nyomda, 1938.
- Hanak, Peter: The Dual Monarchy 1867-1918, in Pamlenyi, Ervin (szerk.): *A History Of Hungary*, angolra fordította Laszlo Boros, Istvan Farkas, Gyula Gulyas és Eva Rona, a fordítást átnézte Margaret Morris és Richard E. Allen, Budapest, Corvina Press, 1973.
- Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy: Preponderancy or Dependency? *Austrian History Yearbook* 3., 1. rész, 1967.
 - (szerk.): *One Thousand Years: A Concise History of Hungary*, fordította Zsuzsa Beres, a fordítást átnézte: Christopher Sullivan, Budapest, Corvina, 1988.
 - Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a tizenkilencedik században. *Történelmi Szemle* 4., 1974.
 - (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*, Budapest, Gondolat, 1984.
- Hanák Péter, Diószegi István, Vörös Károly, Kövér György, Gábor Eszter, M. Rainer János, Varga László, Fábri Anna, Mihancsik Zsófia, Hidvégi Violetta, Jalsovszky Katalin és Tomsics Emőke: *Az Andrássy út, Budapesti Negyed* 1., 1. szám, 1993.
- Handler, Andrew: *Blood Libel at Tiszaeszlár*, Boulder, Colo., East European Monographs / New York, Columbia University Press, 1980.
- *An Early Blueprint for Zionism: Gyozo Istoczy's Anti-Semitism*, Boulder, Colo., East European Monographs, 261 / New York, Columbia University Press, 1989.
- Haraszi György: *Magyar zsidó levéltári repertórium: hazai levéltárak zsidó vonatkozású anyagának áttekintése a kiadott levéltári segédletek alapján*, 2 kötet, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Harsányi László: *A szentesi izraelita hitközség története*, Budapest, 1970.
- Hart, Mitchell B.: *Social Science and the Politics of Modern Jewish Identity*, Stanford, Stanford University Press, 2000.
- Hegedűs Sándor: *A tiszaezlári vérvád*, Budapest, 1966.
- Henriques, H. S. Q.: The Civil Rights of English Jews, *Jewish Quarterly Review* 18., 1906.
- The Jewish Emancipation Controversy in 19th Century Britain, *Past and Present* 40., 1968.
 - The Political Rights of English Jews, *Jewish Quarterly Review* 19., 1907.
- Henriques, Ursula R. Q.: *Religious Toleration in England, 1787-1833*, Toronto, University of Toronto Press, 1961.
- Herder, Johann Gottfried: Bekehrung der Juden, in *Herders sämtliche Werke, herausgegeben von Bernhard Suphan*, 24. kötet, Berlin, 1883.
- *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, Leipzig, 1812.
- Hertz, Deborah: *Jewish High Society in Old Regime Berlin*, New Haven és London, Yale University Press, 1988.

- Seductive Conversion in Berlin, 1770-1809, in Endelman, Todd M. (szerk.): *Jewish Apostasy in the Modern World*, New York, Holmes & Meier Publishers, Inc. 1987.
- Hertzberg, Arthur: *The French Enlightenment and the Jews: The Origins of Modern Anti-Semitism*, New York, Columbia University Press, 1968, 1990.
- *The Zionist Idea: A Historical Analysis and Reader*, New York, Atheneum, 1959.
- Herzl, Theodor: *The Jews' State (Judenstaat)*, fordította Henk Overberg, 1896; utánnomás, Northvale, N. J., Jason Aronson Inc., 1997.
- Heschel, Susannah: Abraham Geiger on the Origins of Christianity: Wissenschaft vom Judentum As A Strategy For and Against Assimilation, in Mor, Menachem (szerk.): *Jewish Assimilation, Acculturation and Accommodation: Past Traditions, Current Issues and Future Prospects*, Lanham, Md., University Press of America, Inc., 1992.
- Hillerbrand, Hans J.: Religious Dissent and Toleration: Introductory Reflections, in Kiraly, Bela K. (szerk.): *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*, New York és London, East European Quarterly, Boulder, Colo. / Columbia University Press, 1975.
- Himmelfarb, Gertrude: *Darwin and the Darwinian Revolution*, Gloucester, Mass., Peter Smith, 1967.
- Hirschfeld, C.: The British Left and the Jewish Conspiracy, *Jewish Social Studies* 41., 1981. tavasz.
- Hobson, J. A.: Capitalism and Imperialism in South Africa, *Contemporary Review* 77., 1900. január-június.
- *The Crisis of Liberalism: New Issues of Democracy*, London, P.S. King & Son, 1909.
- Free Trade and Foreign Policy, *Contemporary Review* 74., 1898. július-december.
- *Imperialism: A Study*, 1902, 2. kiadás; utánnomás, Mich., University of Michigan Press, 1967.
- *Problems of Poverty: An Inquiry into the Industrial Condition of the Poor*, 1891; utánnomás, New York, Augustus M. Kelley Publishers, 1971.
- *The War in South Africa: Its Causes and Effects*, 1900; utánnomás, New York és London, Garland Publishing, Inc., 1972.
- Hoffmann Mór: *Zsidóinkról! Igaza van-e Csernátony Lajos úrnak vagy nem?* Nagy-Kanizsa, Fischel Fülöp, 1874.
- Holmes, Colin: *Anti-semitism in British Society 1876-1939*, London, Edward Arnold (Publishers) Ltd., 1979.
- East End Crime and the Jewish Community, 1887-1911, in Holmes, Colin (szerk.): *The Jewish East End, 1840-1939*, London, Jewish Historical Society, 1981.
- Goldwin Smith (1823-1910): A Liberal Anti-Semite, *Patterns of Prejudice* 6., 1972. szeptember-október.

- J. A. Hobson and the Jews, in in Holmes, Colin (szerk.): *Immigrants and Minorities in British Society*, London, 1978.
- The Tredegar Riots of 1911: Anti-Jewish Disturbances in South Wales, *Welsh History Review* 11., 1982. december.
- Horkheimer, Max és Adorno, Theodor W.: *Dialectic of Enlightenment*, fordította John Cumming, 1944; utánnnyomás, New York, Continuum, 1982.
- Horváth János: *Aranytól Adyig*, Budapest, 1921.
- Szomorýzmusok a Nemzeti színpadján, in *Magyar Nyelv*, 2. kötet, Budapest, 1914.
- Hueffer (Ford), Ford Madox: *Mr. Fleight*, London, H. Latimer, 1913.
- Hyamson, Albert M.: *A History of the Jews in England: With 26 Illustrations and 2 Maps*, 2. kiadás 1908; utánnnyomás, London, Methuen & Co. Ltd., 1928.
- *The Sephardim of England: A History of the Spanish and Portuguese Jewish Community 1492-1951*, London, Methuen & Co. Ltd., 1951.
- Hyman, Paula E.: *The Emancipation of the Jews of Alsace: Acculturation and Tradition in the Nineteenth Century*, New Haven és London, Yale University Press, 1991.
- Incze István: *Keresztény vagy? – Milyen lapot olvasol?* Budapest, Katolikus Hölgyek Országos Sajtóegyesülete, év nélkül, megjelenés dátuma nélkül, az OSzK-hoz beérkezett 1928-ban.
- Istóczy Győző: *Istóczy Győző országgyűlési beszédei, indítványai és törvényjavaslatai, 1872-1896*, Budapest, Buschmann F. Könyvnyomdája, 1904.
- Iitzkowitz, D. C.: Cultural Pluralism and the Board of Deputies of British Jews, in Davis, R. W. és Helmstedter, R. J. (szerk.): *Religion and Irreligion in Victorian Society: Essays in Honor of R. K. Webb*, New York, Routledge, 1992.
- Jacobs, Joseph: Notes on the Jews of England, *Jewish Quarterly Review* 4., 1892.
- Janos, Andrew C.: *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825-1945*, Princeton, Princeton University Press, 1982.
- Jászi, Oszkár: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago, University of Chicago Press, 1929.
- *Revolution and Counter-Revolution in Hungary*, London, P. S. King, 1924.
- Jenks, William A.: The Jews in the Habsburg Empire, 1879-1918, *Leo Baeck Institute Year Book* 16., 1971.
- The Jewish Chronicle 1841-1941*, London, Jewish Chronicle, 1949.
- Kadish, Sharman: *Bolsheviks and British Jews: The Anglo-Jewish Community, Britain, and the Russian Revolution*, London, Frank Cass & Co. Ltd., 1992.
- „A Good Jew and A Good Englishman”: *The Jewish Lads' and Girls' Brigade 1895-1995*, London, Vallentine Mitchell, 1995.
- Kaiser, Gerhard: *Pietismus und Patriotismus im Literarischen Deutschland*, Wiesbaden, 1961.
- Kann, Robert: Hungarian Jewry during Austro-Hungary's Constitutional Period, *Jewish Social Studies* 7., 4. szám, 1945. október.
- Kaplan, Marian A.: For Love or Money: The Marriage Strategies of Jews in Imperial Germany, *Leo Baeck Institute Year Book* 28., 1983.

- Karady, Viktor: *Demography and Social Mobility: Historical Problem Areas in the Study of Contemporary Jewry in Central Europe*, in Don, Yehuda és Karady, Victor (szerk.): *A Social and Economic History of Central European History*, New Brunswick, N. J. és London, Transaction Publishers, 1990.
- *Jewish Enrolment Patterns in Classical Secondary Education in Old Regime and Inter-War Hungary*, in Frankel, J. (szerk.): *Studies in Contemporary Jewry*, 1. kötet, Bloomington, Ind., 1984.
 - *Zsidóság Európában a modern korban: társadalomtörténeti vázlat*, franciából magyarra fordította: Tóth László, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.
 - *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás: tanulmányok*, magyar fordítás: 1997, Budapest, Cserépfalvi Kiadása, 1997.
- Karsai Elek: *A budai Sándor Palotában történt, 1919–1941*, Budapest, Táncsics Könyvkiadó, 1964.
- Katz, David S.: *The Hutchinsonians and Hebraic Fundamentalism in Eighteenth-Century England, on Sceptics, Millenarians, and Jews*. Katz, David S. és Israel, Jonathan I. (szerk.): Leiden, N. Y., E. J. Brill, 1990.
- *The Jews in the History of England 1485–1850*, Oxford, Oxford University Press, 1994.
 - *Philo-Semitism and the Readmission of the Jews to England, 1603–1655*, Oxford, Clarendon Press / New York, Oxford University Press, 1982.
- Katz, Jacob: *Emancipation and Assimilation: Studies in Modern Jewish History*, Westmead, Farnborough, Hants, UK, Gregg International Publishers Limited, 1972.
- *Exclusiveness and Tolerance: Studies in Jewish-Gentile Relations in Medieval and Modern Times*, New York, Schocken Books, 1961.
 - *From Prejudice to Destruction: Anti-Semitism, 1700–1933*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1980.
 - *A House Divided: Orthodoxy and Schism in Nineteenth-Century Central European Jewry*, Hannover és London, Brandeis University Press, 1998.
 - *Jewish Emancipation and Self-Emancipation*, Philadelphia, New York, Jerusalem, Jewish Publication Society, 1986.
 - *Jews and Freemasons in Europe 1723–1939*, fordította Leonard Orschy, Cambridge, Harvard University Press, 1970.
 - *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770–1870*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1973.
 - *A State Within a State*, in Katz, Jacob (szerk.): *Emancipation and Assimilation*. Westmead, Farnborough, Hants, UK, Gregg International Publishers Limited, 1972.
 - *The Term „Jewish Emancipation”: Its Origin and Historical Impact*, in Katz, Jacob (szerk.): *Emancipation and Assimilation*, Farnborough, Hants, UK, Gregg International Publishers Limited, 1972.
 - *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, New York, Free Press of Glencoe, Inc., 1961.

- Katzburg, Nathaniel: *Anti-Semitism in Hungary 1867-1914*, Tel Aviv, Dvir Co. Ltd., 1969.
- Hungarian Antisemitism: Ideology and Reality (1920-1943), in Shmuel Almog (szerk.): *Antisemitism Through the Ages*, fordította Nathan H. Reisner, Oxford, Pergamon Press, 1988.
 - *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 1999.
 - Hungarian Jewry in Modern Times, in Braham, Randolph L. (szerk.): *Hungarian Jewish Studies*, New York, Gantt Publishers Printing Representative, 1966.
 - *Hungary and the Jews: Policy and Legislation 1920-1943*, Jerusalem, Bar-Ilan University Press, 1981.
 - Political Anti-semitism in Hungary in the 1880s and the 1890s, PhD. diss., Hebrew University, 1963.
 - The Struggle of Hungarian Jewry for Equal Rights in the Nineties of the Nineteenth Century, [héberül] *Zion: A Quarterly for the Study of Jewish History* 22., 1957.
- Keresztény magyar orvosbajtársunk, *hív a MONE*, Budapest, 1940.
- Kereszty Viktor: A zsidórepció a tudomány szempontjából, *Magyar Sion* 7., 1893.
- Kertzer, David I.: *The Popes against the Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, New York, Alfred A. Knopf, 2001.
- Kiraly, Bela K.: Protestantism in Hungary Between the Revolution and the Ausgleich, in Kiraly, Bela K. (szerk.): *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe*. New York és London, East European Quarterly, Boulder, Colo. / Columbia University Press, 1975.
- Kisch, Guido: *The Jews in Medieval Germany: A Study of Their Legal and Social Status*, New York, Ktav Publishing House, 1970.
- Kiss József: December huszadikán, in *Zsidó dalok*, 1868.
- Klein, Bernard: Hungarian Politics and the Jewish Question in the Interwar Period, *Jewish Social Studies* 28., 2. szám, 1966. április .
- Klein, Charlotte Lea: The Changing Image of the Jew in Modern English Literature, *Patterns of Prejudice* 5., 1. szám, 1971. január-február.
- Knight, Gershom A.: The Rothschild-Bleichroder Axis, *Leo Baeck Institute Year Book* 28., 1983.
- Kőbányai János (szerk.): *A zsidóság útja: esszék (1848-1948)*, Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2000.
- Kobler, Franz (szerk.): *A Treasury of Jewish Letters: Letters from the Famous and the Humble*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1952.
- *Napoleon and the Jews*, New York, Schocken Books Inc., 1976.
- Kóbor Tamás: A zsidó kérdésről, *Múlt és Jövő*, 1920. április 23.
- Kohler, Max L.: *Jewish Rights at the Congress of Vienna (1814-1815) and Aix-la-Chapelle (1818)*, Baltimore, Lord Galtimore Press, 1918.
- Kohn, Hans: *The Idea of Nationalism: A Study in its Origins and Background*, New York, Macmillan Company, 1994.

- Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma*, Budapest, Stádium, 1943.
- Komlós Aladár: A századvég költői, in *Tegnap és ma*, Budapest, 1956.
- Komoróczy, Géza (szerk.): *Jewish Budapest: Monuments, Rites, History*, angolra fordította Vera Szabo, 1995, Budapest, Central European University Press, 1999.
- Kontler, Laszlo: *A History of Hungary: Millenium in Central Europe*, Houndmills, Basingstoke, UK, Palgrave / Macmillan, 2002.
- Komlós Aladár [Koral Álmos álnéven]: *Zsidók válaszáton*, Budapest, Eperjes, 1921.
- Kosary, Dominic G.: *A History of Hungary*, Cleveland és New York, Benjamin Franklin Bibliophile Society, 1941.
- Kovács Alajos: *A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében*, Budapest, 1935.
- *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*, 1923; utánnnyomás, Budapest, Kellner, 1935.
- Ö. Kovács József: *Zsidók a Duna-Tisza közén. Társadalomtörténeti esettanulmányok, XVIII-XIX. század*, Kecskemét, Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, 1996.
- Kovacs, Maria M.: *Liberal Professions and Illiberal Politics: Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*, Washington, Woodrow Wilson Center Press, 1994.
- *A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években*, *Budapest Negyed* 8. (1995/2), <http://www.bparchiv.hu/magyar/kiadvany/bpn/08/kovacs1.html>
- Kovacs, Martin L.: National Minorities in Hungary, 1919–1980, in Horak, Stephan M. (szerk.): *Eastern European National Minorities 1919–1980*, Littleton, Colo., Libraries Unlimited, 1985.
- Kozma, Gyorgy: *The Background of the Denial of Anti-Semitism: Psycho-Historical Case Study of Emma Ritook, a Pre-War Hungarian Writer*, Masters thesis, Central European University, 2001.
- Kramer, T. D.: *From Emancipation to Catastrophe: The Rise and Holocaust of Hungarian Jewry*, Lanham, Md., New York és Oxford, University Press of America, Inc., 2000.
- Krúdy Gyula: *A tiszaezlári Solymosi Eszter*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1975.
- Kubinszky Judit: *Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1976.
- Kushner, Tony (szerk.): *The Jewish Heritage in British History: Englishness and Jewishness*, Totowa, N. J., Frank Cass, 1992.
- *The Politics of Marginality: Race, the Radical Right, and Minorities in Twentieth Century Britain*, London, Frank Cass & Co. Ltd., 1990.
- Landa, Myer Jack: *The Alien Problem and Its Remedy*, London, P. S. King & Son, 1911.
- *The Jew in Drama*, 1926; utánnnyomás, Port Washington, N. Y., Kennikat Press, 1968.

- Láng Gyula: *A pápai zsidóság emlékkönyve. A mártírhaltalt halt pápai és környékbeli zsidók emlékére*, Haifa, The Author, dátum nélkül.
- Laszlo, Erno: A Demographic Overview, 1918-1945, *Hungarian Jewish Studies* 2., 1969.
- Lebzelter, Gisela C.: *Political Anti-Semitism in England, 1918-1939*, London, Macmillan Press Ltd., 1975.
- Lendvai István: *A harmadik Magyarország – jóslatok és tanulságok*, Budapest, Pallas, 1921.
- Lépes Andor: *Zsidók keresztény álarcban*, Budapest, Mérnökök Nyomdája, 1935.
- Letter to the Right Honourable Sir Thomas Chitty, Lord Mayor of London*, London, 1760.
- Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről*, Budapest, Officina, 1946.
- Levene, Mark: Going against the Grain: Two Jewish Memoirs of War and Anti-War (1914-18), in Berkowitz, Michael, Tananbaum, Susan L. és Bloom, Sam W. (szerk.): *Forging Modern Jewish Identities: Public Faces and Private Struggles*, London, Vallentine Mitchell, 2003.
- Lewis, C. S.: The Unchristening of Europe, in *De Descriptione Temporum. An Inaugural Lecture*, Cambridge, Cambridge University Press, 1955.
- Liberles, Robert: From Toleration to *Verbesserung*: German and English Debates on the Jews in the Eighteenth Century, *Central European History* 22., 1989.
- Lilly, W. S.: Illiberal Liberalism, *Fortnightly Review* 58., 1895. november.
- Linehan, Thomas P.: Fascist Perceptions of Cable Street, in Kushner, Tony és Valman, Nadia (szerk.): *Remembering Cable Street: Fascism and Anti-fascism in British Society*, London és Portland, Oreg., Vallentine Mitchell, 2000.
- Lipman, V. D.: The Age of Emancipation, 1815-1880, in Lipman, V. D. (szerk.): *Three Centuries of Anglo-Jewish History: A Volume of Essays*, Cambridge, Heffer, 1961.
- *A History of the Jews in Britain since 1858*, Leicester, Leicester University Press, 1990.
- *Social History of the Jews in England 1850-1950*, London, C. A Watts & Co. Ltd., 1954.
- Locke, John: A Letter Concerning Toleration, in *The Works of John Locke*, 6. kötet, London, 1823.
- Low, Leopold: *Die Emanzipation der Juden*, Szegedin, Dend v. Sigmind Burger, 1863.
- Lunn, Kenneth (szerk.): *Hosts, Immigrants and Minorities: Historical Responses to Newcomers in British Society, 1870-1914*, Folkestone, Kent, UK, Wm Dawson & Sons Ltd., 1980.
- Macartney, C. A.: *A History of Hungary, 1929-1945*, 1. kötet, New York, Praegar, 1956.
- *Hungary and her Successors: The Treaty of Trianon and its Consequences, 1919-1937*, London, Oxford University Press, 1937.

- *October Fifteenth: A History of Hungary 1929-1945*, 1. kötet, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1956.
- Macaulay, Thomas Babington: *Reviews, Essays, and Poems: Including Essays from The Edinburgh Review, Lays of Ancient Rome, and Miscellaneous Writings in Prose and Verse*, London Ward, Lock, G. T. Bettany, dátum nélkül.
- Machin, G. I. T.: *Disraeli*, London és New York, Longman Publishing, 1995.
- MacKnight, Thomas: *(The Right Honourable) Benjamin Disraeli, M.P.*, London, Richard Bentley, 1854.
- Mahler, Raphael: The Austrian Government and the Hasidim During the Period of Reaction 1814-1848, *Jewish Social Studies* 1., 2. szám, 1939.
- *A History of Modern Jewry 1780-1815*, London, Vallentine, Mitchell & Co. Ltd., 1971.
- Major, Robert: The Churches and the Jews in Hungary, *Continuum*, negyedévenként megjelenő független folyóirat, a Saint Xavier College támogatásával, Chicago, Ill., 4., 1966. ősz.
- *25 év ellenforradalmi sajtója 1919-1944*, Budapest, Cserépfalvi, 1945.
- Marcus, Jacob R.: *The Jew in the Medieval World: A Source Book; 1315-1791*, 1938; utánnymás, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1961.
- Marczali Henrik: Emlékeim, *Nyugat* 22., 1929. október.
- Marrus, Michael R.: European Jewry and the Politics of Assimilation, in Vago, Bela (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*, Boulder, Colo., Westview Press, Inc., 1981.
- *The Holocaust in History*, Hanover, University Press of New England, 1987.
- *The Politics of Assimilation: A Study of the French Jewish Community at the Time of the Dreyfus Affair*, London, Oxford University Press, 1971.
- The Theory and Practice of Anti-Semitism, in Marrus, Michael R. (szerk.): *The Nazi Holocaust: The Origins of the Holocaust*, 2. kötet, Westport, Meckker Corporation, 1989.
- Marschalkó Lajos: *Tiszaeszlár: A magyar fajvédelem hőskora*, Debrecen, 1943.
- Martin, Kingsley: *French Liberal Thought in the Eighteenth Century: A Study of Political Ideas from Bayle to Condorcet*, London, Phoenix House, 1962.
- Marton Ernő (szerk.): *Az emancipáció múltja és jövője*, Kolozsvár, Fraternitas R.T., 1942.
- Massingham, H. W.: *The London Daily Press*, London, Religious Tract Society, 1892.
- Maurois, Andre: *Disraeli: A Picture of the Victorian Age*, fordította Hamish Miles, USA, D. Appleton & Company, 1928.
- Maxwell, Elisabeth: Silence or Speaking Out, in Jones, Sian, Kushner, Tony és Pearce, Sarah (szerk.): *Cultures of Ambivalence and Contempt: Studies in Jewish-non-Jewish Relations*, London, Vallentine Mitchell, 1998.
- Mayer, Gustav: Early German Socialism and German Emancipation, *Jewish Social Studies* 1, 4. szám, 1939. október.
- Mayer, Sigmund: *Die Wiener Juden: Kommerz, Kultur, Politik 1700-1900*, Vienna, 1918.

- McCagg, William O.: *A History of Habsburg Jews, 1670–1918*, Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1989.
- Jewish Conversion in Hungary in Modern Times, in Endelman, Todd M. (szerk.): *Jewish Apostasy in the Modern World*, Holmes & Meier Publishers, Inc. 1987.
- *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*, East European Quarterly, Boulder, Colo. / New York, Columbia University Press, 1972.
- Mearns, A.: *The Bitter Cry of Outcast London*, 1883.
- Meizler Károly (szerk.): *Prohászka, a napbaöltözött forradalmár*, 1. kötet, Buenos Aires, Editorial Pannonia, 1964.
- Merrick, Leonard: *Violet Moses*, 3 kötet, London, Richard Bentley & Son, 1891.
- Mill, John Stuart: *Utilitarianism, Liberty, and Representative Government*, 1863; utánnomás, New York, E. P. Dutton, 1950.
- Mendelsohn, Ezra: *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Bloomington, Ind., Indiana University Press, 1987.
- Mendes-Flohr, Paul és Reinhartz, Jehuda (szerk.): *The Jew in the Modern World*, 2. kiadás, New York és Oxford, Oxford University Press, 1995.
- Menes, A.: The Conversion Movement in Prussia during the First Half of the Nineteenth Century, *YIVO Annual of Jewish Social Science* 6., 1951.
- Meyer, Paul H.: The Attitude of the Enlightenment Towards the Jew, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 26., 1963.
- Meyers, Maurice: Some Miscellaneous Sidelights on Anglo-Jewish Emancipation, in *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 6. kötet, 1912.
- Mikszáth Kálmán: *Összes művei. Kritikai kiadás: Cikkek és karcolatok*, 62–67. kötet, 1904; utánnomás, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.
- Miller, Michael Laurence: *Rabbis and Revolution: A Study in Nineteenth-Century Moravian Jewry*, PhD. dissz., Columbia University, 2004.
- Mitchell, Harvey: Hobson Revisited, *Journal of the History of Ideas* 26., 1965.
- Modder, M. F.: *The Jew in the Literature of England*, 1939, 2. kiadás, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1944.
- Molino, Frances: The Right to be Equal: Zalkind Hourwitz and the Revolution of 1789, in Molino, Frances és Sorkin, David (szerk.): *From East and West: Jews in a Changing Europe, 1750–1870*, Oxford, Basil Blackwell Ltd., 1990.
- Molnar, Miklos: *A Concise History of Hungary*, angolra fordította Anna Magyar, 1996; utánnomás, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- Montesquieu, Charles Louis: *Lettres Persanes. Texte établi et présenté par Elie Carcassonne*. 1721; utánnomás, Párizs, 1929.
- Mor, Menachem (szerk.): *Jewish Assimilation, Acculturation and Accommodation: Past Traditions, Current Issues and Future Prospects*, Lanham, Md., University Press of America, Inc., 1992.
- Móricz Miklós: Budapest amerikai kivándorlása, *Nyugat* 1., 1911.
- Moskovits, Aron: *Jewish Education in Hungary (1848–1948)*, New York, Bloch Publishing Company, 1964.

- Mosse, George L.: *Germans and Jews: The Right, the Left, and the Search for a Third Force in pre-Nazi Germany*, London, Orbach & Chambers Ltd., 1970.
- *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, New York, H. Fertig, 1978.
- Mosse, Werner E.: From „Schutzjuden” to „Deutsche Staatbürger Jüdischen Glaubens”: The Long and Bumpy Road of Jewish Emancipation in Germany, in Birnbaum, Pierre és Katznelson, Ira (szerk.): *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*, Princeton, Princeton University Press, 1995.
- Murray, Robert K.: *Red Scare: A Study in National Hysteria, 1919–1920*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1955.
- Nagy Péter Tibor: A numerus clausus – hetvenöt év után, *Világosság* 36., 2. szám, 1995.
- Nagy-Talavera, Nicholas M.: *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism in Hungary and Rumania*, Stanford, Calif., Hoover Institution Press / Stanford University, 1970.
- Necheles, Ruth F.: Abbé Grégoire and the Jews, *Jewish Social Studies* 33., 1971.
- Nemes Dezső: *Az ellenforradalom története*, Budapest, 1962.
- Newman, Aubrey: *The Jewish East End, 1840–1939*, Jewish Historical Society of England, 1981.
- Néző István: *A kisvárdai zsidóság története*, Nyíregyháza, Ardlea Kiadó, 1998.
- Oliphant, L.: The Jew and the Eastern Question. *Nineteenth Century* 12., 1882. július–december.
- 100 éves a cionista mozgalom*, Budapest, 1997.
- Orwell, George: Antisemitism in Britain, in Orwell, Sonia és Angus, Ian (szerk.): *The Collected Essays, Journalism and Letters of George Orwell*, 3. kötet, London, Martin Secker & Warburg Ltd., 1968.
- Osterman, Nathan: The Controversy over the Proposed Readmission of the Jews to England. *Jewish Social Studies* 3., 1941.
- Panayi, Panikos: *The Enemy In Our Midst: Germans in Britain During the First World War*, New York és Oxford, Berg Publishers Ltd., 1991.
- Panitz, Esther L.: *The Alien in Their Midst: Images of Jews in English Literature*, East Brunswick, N. J., Associated University Presses, Inc., 1981.
- Parkes, James W.: *An Enemy of the People: Antisemitism*, 1943, utánnymás, New York, American Pelican Books, 1946.
- The History of the Anglo-Jewish Community, in Freedman, Maurice (szerk.): *A Minority in Britain*, London, Valentine, Mitchell & Co., Ltd., 1955.
- *The Jew and His Neighbour*, London, Student Christian Movement Press, 1930.
- *The Jew in the Medieval Community: A Study of his Political and Economic Situation*, London, Soncino Press, 1938.
- Jewish-Christian Relations in England, in Lipman, V. D. (szerk.): *Three Centuries of Anglo-Jewish History*, Cambridge, Jewish Historical Society of England, 1961.
- *The Jewish Problem in the Modern World*, London, Thornton Butterworth Ltd., 1939.

- Pastor, Peter (szerk.): *Hungary Between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918-1919 and The Big Three*, New York, Columbia University Press, 1976.
- Patai József: Zsidó asszimiláció, in Patai József (szerk.): *Harc a zsidó kultúráért*, Budapest, Múlt és Jövő Jubileumi Kiadása, 1937.
- Patai, Raphael: *The Jews of Hungary: History, Culture, Psychology*, Detroit, Wayne State University Press, 1996.
- Pearce, Sarah: Attitudes of Contempt: Christian Anti-Judaism and the Bible, in Jones, Sian, Kushner, Tony és Pearce, Sarah (szerk.): *Cultures of Ambivalence and Contempt: Studies in Jewish-non-Jewish Relations*, London, Vallentine Mitchell, 1998.
- Pearson, Karl: *National Life from the Standpoint of Science*, London, 1905.
- Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938-1944*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2001.
- Pellew, Jill: Communication: The Home Office and the Aliens Act, 1905, *Historical Journal* 32., 1989.
- Perkin, Harold: *Origins of Modern English Society*, 1969; utánnymás, London, Routledge, 1991.
- Perry, Thomas W.: *Public Opinion, Propaganda, and Politics in Eighteenth-Century England: A Study of the Jew Bill of 1753*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962.
- Pesti Ernő (szerk.): *Az Est-lapok 1920-1939*, Budapest, Repertórium, Petőfi Irodalmi Múzeum, 1982.
- Petrassevich Géza: *Magyarország és a zsidóság*, Budapest, Szent Gellért Könyvnyomda, 1900.
- Petty, Sir William: A Treatise on Taxes and Contributions, in *The Economic Writings of Sir William Petty*, 2 kötet egyben, 1662; utánnymás, Fairfield, N. J., Augustus M. Kelley Publishers, 1986.
- Philipson, David: *The Jew in English Fiction*, 1889; utánnymás, New York, Robert Clarke & Co., 1918.
- Picciotto, James: *Sketches of Anglo-Jewish History*, London, Trubner & Co., 1875.
- Pinsker, Polly: English Opinion and Jewish Emancipation 1830-1860, *Jewish Social Studies* 14., 1952.
- Pollák Miksa: *A zsidók története Sopronban*, Budapest, Franklin-Társulat Nyomdája, 1896.
- Pollins, Harold: *Economic History of the Jews in England*, East Brunswick, N. J., Associated University Presses, Inc., 1982.
- Porter, Bernard: *Critics of Empire: British Radical Attitudes to Colonialism in Africa 1895-1914*, London, Macmillan & Co. Ltd., 1968.
- *The Refugee Question in mid-Victorian Politics*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979.
- Porter, Roy: *The Enlightenment*, 2. kiadás, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, UK és New York, Palgrave, 2001.

- Porter, Roy és Teich, Mikulas (szerk.): *The Enlightenment in National Context*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, UK és New York, Palgrave / St. Martins Press, 2001.
- Posener, Solomon V.: The Immediate Economic and Social Effects of the Emancipation of the Jews in France, *Jewish Social Studies* 1., 3. szám, 1939. július.
- Priestly, Joseph: *A Comparison of the Institutions of Moses with Those of the Hindoos and Other Ancient Nations . . . and An Address to the Jews on the Present State of the World and the Prophecies Related to It*, Northumberland, 1799.
- Prohászka Ottokár: *Föld és ég: Kutatások a geológia és theológia érintkező pontjai körül*. 1–2. kötet, Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, 1921.
- *Pro juventate catholica*. Alkotmány, 1918. május 26.
- [Dr. Pethő álnéven]: A zsidó recepció a morális szempontjából, *Magyar Sion* 7., 1893.
- Protocols of the Learned Elders of Zion*, szerk. Clyde J. Wright, Nyil orosz nyelvű szövegéből angolra fordította Victor E. Marsden, 1905; utánnyomás, Houston, Tex., Pyramid Book Shop, 1934.
- Puskas, Juliana: Jewish Leaseholders in the Course of Agricultural Development in Hungary, 1850–1930, in Silber, Michael K. (szerk.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945: Studies Dedicated to Moshe Carmilly on his Eightieth Birthday*, Jeruzsálem, Magnes Press / Hebrew University, 1992.
- Rabinbach, Anson: *In the Shadow of Catastrophe: German Intellectuals between Apocalypse and Enlightenment*, Berkeley Calif., University of California Press, 1997.
- Ranki, Vera: *The Politics of Inclusion and Exclusion: Jews and Nationalism in Hungary*, New York és London, Holmes & Meier Publishers, Inc., 1999.
- Redwood, John: *Reason, Ridicule and Religion: The Age of Enlightenment in England 1660–1750*, London, Thames & Hudson, 1976.
- Reich, Emil: *Hungarian Literature*, Boston, L. C. Page & Company [Incorporated] Publishers, 1898.
- The Jew-Baiting on the Continent, *Nineteenth Century* 40., 1896.
- Rentoul, Robert Reid: *Race Culture: Or, Race Suicide?* 1906; utánnyomás, New York, Garland Publishing, Inc., 1984.
- Ritoók Emma: *Kiadatlan napló*, az idézett részlet az 1927-es évből származik, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fond jelzet: 473.
- Robertson, Ritchie: *The „Jewish Question” in German Literature 1749–1939: Emancipation and its Discontents*, Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Rogers, Colin: *The Battle of Stepney*, London, Robert Hale, 1981.
- Romsics, Ignac: *Istvan Bethlen: A Great Conservative Statesman of Hungary, 1874–1946*, Boulder, Colo., Social Science Monographs. Highland Lakes, N. J., Atlantic Research and Publications / New York, Columbia University Press, 1995.

- Rosenberg, Edgar: *From Shylock to Svengali: Jewish Stereotypes in English Fiction*, Stanford, Stanford University Press, 1960.
- Tabloid Jews and Fungoid Scribblers, in H. R. S. Van Der Veen: *Jewish Characters in Eighteenth Century English Fiction and Drama*, 1935; utánnymás, New York, Ktav Publishing House, Inc. 1973.
- Roth, Cecil: *Anglo-Jewish Letters (1158–1917)*, London: Soncino Press, 1938.
- Are the Jews Unassimilable? *Jewish Social Studies* 3., 1941.
- *A History of the Jews in England*, Oxford, Oxford University Press, 1941.
- *Magna Bibliotheca Anglo-Judaica*, No. B. 1, 109, 2. kiadás, London, 1937.
- Rothschild, Joseph: *East Central Europe between the Two World Wars*, 8. utánnymás, Seattle és London, University of Washington Press, 1998.
- Rowe, William V.: *Difficult Liberty: The Basis of Community in Emmanuel Levinas*, in Myers, David N. és Rowe, William V. (szerk.): *From Ghetto to Emancipation: Historical and Contemporary Reconsiderations of the Jewish Community*, Scranton, Scranton University Press, 1997.
- Rubinstein, W. D.: *A History of the Jews in the English-Speaking World: Great Britain*. London, Macmillan Press Ltd., 1996.
- Ruderman, David B.: *Jewish Enlightenment in an English Key*, Princeton, Princeton University Press, 2000.
- Rurup, Reinhard: *Jewish Emancipation and Bourgeois Society*, *Leo Baeck Institute Year Book* 14., 1969.
- Ruse, Michael: *The Darwinian Revolution*, Chicago, University of Chicago Press, 1979.
- Russell, C. és Lewis, H. S. (szerk.): *The Jew in London: A Study of Racial Character and Present-Day Conditions: Being Two Essays prepared for the Toynbee Trustees*, in *Aspects of the Jewish Question*, by A Quarterly Reviewer, London, John Murray, Albemarle Street, 1902.
- Sachar, Howard Morley: *The Course of Modern Jewish History*, 1977, átdolgozott kiadás; utánnymás, Vintage Books / New York, Random House, Inc., 1990.
- Sacher, Harry: *Jewish Emancipation: The Contract Myth.*, London, English Zionist Federation, 1917.
- Salbstein, M. C. N.: *The Emancipation of the Jews in Britain: The Question of the Admission of the Jews to Parliament, 1828–1860*, East Brunswick, N. J., Associated University Presses, Inc., 1982.
- Saltman, Avrom: *The Jewish Question in 1655: Studies in Prynne's Demurrer*, Ramat Gan, Bar Ilan University Press, 1995.
- Samuel, Horace B.: *The Weltanschauung of Miss Marie Corelli*, in Samuel, Horace B. (szerk.): *Modernities*, London, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd., 1913.
- Sándor Iván: *A vizsgálat iratai: Tudósítás a tiszaezslári per körülményeiről*, Budapest, Kozmosz, 1976.
- Sárközi Mátyás: *Színház az egész világ*, Budapest, Osiris–Századvég, 1995.
- Sarna, Jonathan D.: *The Pork on the Fork: A Nineteenth Century Anti-Jewish Ditty*, *Jewish Social Studies* 44., 2. szám, 1982. tavasz.

- Sas, Meir: *Vanished Communities in Hungary*, angolra fordította Carl Alpert, Toronto, Memorial Book Committee, 1986.
- Schatz, Jeff: *The Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communities of Poland*, Berkeley, Los Angeles és Oxford, University of California Press, 1991.
- Scheiber Sándor: *Évkönyv*, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1970.
- *Magyarországi zsidó feliratok: a III. századtól 1686-ig*, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiadása, 1960.
- Schmidt, H. D.: *The Terms of Emancipation*, *Leo Baeck Institute Year Book* 1., 1956.
- Schmidt, James (szerk.): *What is Enlightenment?* Berkeley és Los Angeles, University of California Press, 1996.
- Schmitt, Carl: *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, fordította George Schwab, Cambridge, Mass., MIT Press, 1985.
- Scholem, Gershom: *Jews and Germans*, *Commentary* 42., 1966. november.
- Schopflin, George: *Jewish Assimilation in Hungary: A Moot Point*, in Vago, Bela (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*, Boulder, Colo., Westview Press, Inc., 1981.
- Schorsch, Ismar: *Jewish Reactions to German Anti-Semitism, 1870–1914*, New York, Columbia University Press, 1972.
- (szerk.): *The Structure of Jewish History, and Other Essays*, New York, Jewish Theological Seminary, 1979.
- Schulvass, Moses A.: *From East to West*, Detroit, Wayne State University Press, 1971.
- Schweitzer József: *A pécsi izraelita híközség története*, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1966.
- Scult, Melvin: *The Conversion of the Jews and the Origins of Jewish Emancipation in England*, PhD. dissz., Brandeis University, 1968.
- *Conversionism in the Age of Emancipation*, *Jewish Social Studies* 35., 1973.
- Seton-Watson, Hugh és Seton-Watson, Christopher: *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*, Seattle, University of Washington Press, 1981.
- Seton-Watson, Robert W.: *Corruption and Reform in Hungary: A Study of Electoral Practice; With Numerous Documents*, London, Constable, 1911.
- *Racial Problems in Hungary*, London, Archibald Constable & Co. Ltd., 1908.
- Shannon, R. T.: *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, London, Thomas Nelson & Sons Ltd., 1963.
- Sherard, R. H.: *The Child Slaves of Britain*, London, 1905.
- Sherman, A. J.: *German-Jewish Bankers in World Politics*, *Leo Baeck Institute Year Book* 28., 1983.
- Silber, Michael K.: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskalah and Reform in Hungary*, New Brunswick, N. J. és Oxford, Transaction Books, 1987.
- (szerk.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*, Jeruzsálem, Magnes Press / Hebrew University, 1992.

- Silberner, Edmund: Anti-Jewish Trends in French Revolutionary Syndicalism, *Jewish Social Studies* 15., 1953.
- The Fourierist School and the Jews, *Jewish Social Studies* 9., 1942.
- Simon, Oswald John: The Mission of Judaism, *Fortnightly Review* 50., 1896.
- Sinor, Denis: *History of Hungary*, London, George Allen & Unwin Ltd., 1959.
- Skinner, Patricia (szerk.): *The Jews in Medieval Britain: Historical, Literary and Archaeological Perspectives*, Woodbridge, Suffolk, UK, Boydell Press, 2003.
- Smith, Elaine R.: Jewish Responses to Political Anti-Semitism and Fascism in the East End of London, 1920–1939, in Kushner, Tony és Lunn, Kenneth (szerk.): *Traditions of Intolerance: Historical Perspectives on Fascism and Race Discourse in British Society*, Manchester, Manchester University Press, 1989.
- Smith, Goldwyn: Can Jews be Patriots? *Nineteenth Century* 3., 1878. január–június.
- The Invasion of Pauper Foreigners, *Nineteenth Century* 23., 1888. január–június.
- The Jewish Question, *Nineteenth Century* 10., 1881. július–december.
- The Jews: A Deferred Rejoinder, *Nineteenth Century* 12., 1882. július–december.
- The Moral of the Late Crisis, *Nineteenth Century* 20., 1886. július–december.
- Smith, John: The Jewish Immigrant, *Contemporary Review* 76., 1899. július–december.
- Sombart, Werner: *The Jews and Modern Capitalism*, fordította M. Epstein, 1902; utánnnyomás, New York, Collier Books, 1962.
- Sorkin, David: Emancipation and Assimilation: Two Concepts and their Application to German-Jewish History, *Leo Baeck Institute Year Book* 35., 1990.
- Jews, the Enlightenment and Religious Toleration – Some Reflections, *Leo Baeck Institute Year Book* 37., 1992.
- *The Transformation of German Jewry, 1780–1840*, New York és Oxford, Oxford University Press, 1987.
- Sós Endre.: *Zsidók a magyar városokban*, Budapest, Lebanon kiadása, dátum nélkül.
- Southern, R. W.: *Western Society and Church in the Middle Ages*, Harmondsworth, UK, Penguin Books, 1970.
- Stapleton, Julia (szerk.): *Liberalism, Democracy, and the State in Britain: Five Essays, 1862–1891*, Bristol, Thoemmes Press, 1997.
- Steinweis, Alan E.: The Holocaust and Jewish Studies, in Hayes, Peter (szerk.): *Lessons and Legacies*, 3. kötet, Evanston, Ill., Northwestern University Press, 1999.
- Sterling, Eleonore O.: Jewish Reaction to Jew Hatred in the First Half of the Nineteenth Century, *Leo Baeck Institute Year Book* 3., 1958.
- Stern Samu.: *A zsidókérdés Magyarországon*, Budapest, Pesti Izr. Hitközség, 1938.
- Stillschweig, Kurt: Jewish Assimilation as an Object of Legislation, *Historia Judaica* 7., 1946.
- Strauss, Raphael: The Jewish Question as a Problem of Nationalism, *Historia Judaica* 12., 1950.

- The Jews in the Economic Evolution of Central Europe, *Jewish Social Studies* 3., 1941.
- Sugar, Peter F.: Governments and Minorities in Austria-Hungary – Different Policies with the same Result IV., in *Eastern European Nationalism, Politics, and Religion*, Aldershot, UK / Brookfield Vt., Ashgate, 1999.
- Sutcliffe, Adam: *Judaism and Enlightenment*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*, 2 kötet, 1939–1944; utánnnyomás, Budapest, Püski, 1991.
- *A magyar káosz*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- Szabó Ervin: *Hol az igazság!?* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1977.
- Szabó Miklós: Új vonások a századforduló magyar konzervatív politikai gondolkodásában, *Századok*, 1974.
- Szabolcsi Lajos: *Két emberöltő 1881–1931*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993.
- Szajkowski, Zosa: The Alliance Israelite Universelle and East European Jewry in the '60s, *Jewish Social Studies* 4., 2. szám, 1942. április.
- How the Mass Migration to America Began, *Jewish Social Studies* 4., 4. szám, 1942. október.
- The Jewish Saint-Simonians and Socialist Antisemites in France, *Jewish Social Studies* 9., 1. szám, 1942.
- Szárász György: *Egy előítélet nyomában*, Budapest, Magvető, 1976.
- Szatmári Mór: *Hűsz esztendő parlamenti viharai*, Budapest, Amicus, 1928.
- Szécsy János: *Az ittfelejtett nép*, Budapest, Magyar Enciklopédisták Társasága, 1945.
- Szegvári Katalin: *Numerus Clausus*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, 1920; utánnnyomás, Budapest, AKV – Maecena, 1989.
- Tannenbaum, Edward R.: 1900, Garden City, N. Y., Anchor Press / Doubleday, 1977.
- Teleki Pál: *Gróf Teleki Pál programbeszéde*, Szeged, Tevel Nyomda, 1919.
- Teleki, Paul (Pal): *The Evolution of Hungary and Its Place in European History*, szerk. Kiraly Bela K., 1922, utánnnyomás, Gulf Breeze, Fla., Academic International Press, 1975.
- Thomas of Monmouth: *The Life and Miracles of St. William of Norwich, Now First Edited from the Unique MS. . . .* fordította és szerkesztette A. Jessop és M. R. James, Cambridge, Cambridge University Press, 1896.
- Thompson, E. P.: *The Poverty of Theory*, London, Merlin Press, 1978.
- Thurlow, Richard C.: The Powers of Darkness, *Patterns of Prejudice* 12., 6. szám, 1978. november–december.
- Racial Populism, *Patterns of Prejudice* 10., 4. szám, 1976. július–augusztus.
- Satan and Sambo: The Image of the Immigrant in English Populist Thought since the First World War, in Lunn, Kenneth (szerk.): *Hosts, Immigrants and Minorities*, Folkestone, Kent, UK, Wm Dawson & Sons Ltd., 1980.

- Tökéczki László: *Magyar liberalizmus*, Budapest, Századvég, 1993.
- Toland, John: *Reasons for Naturalizing the Jews in Great Britain and Ireland on the Same Foot with all Other Nations, Containing also Defense of the Jews Against all Vulgar Prejudices in all Countries*, London, 1714.
- Tormay, Cécile: *An Outlaw's Diary: Revolution*, ismeretlen fordító, 1. kötet, London, Philip Allan & Co., 1923.
- Toury, Jacob: 'The Jewish Question' – A Semantic Approach, *Leo Baeck Institute Year Book* 11., 1966.
- Traverso, Enzo: *The Jews and Germany*, fordította Daniel Weissbort, Lincoln and London, University of Nebraska Press, 1995.
- Trefort Ágoston: Riehl sociológiája és munkássága, *Budapesti Szemle* 16., 53. szám, 1862.
- 12 *Ellenröpirat*, Nagyvárad, Laszki Ármin, 1880.
- 12 *Röpirat*, szerk. Istóczy Győző.
- Ungvari, Tamas: *The Jewish Question in Europe: The Case of Hungary*, Social Science Monographs. Highland Lakes, N. J., Atlantic Research and Publications, Inc. / Columbia University Press, New York, 2000.
- Vago, Bela (szerk.): *Jewish Assimilation in Modern Times*, Boulder, Colo., Westview Press, Inc., 1981.
- Vambery, Rustem: *Hungary – To Be Or Not To Be*, New York: Frederick Ungar Publishing, 1946.
- Van den Berg, J.: Priestley, the Jews and the Millenium, in Katz, David S. és Israel, Jonathan I. (szerk.): *Sceptics, Millenarians, and Jews*, Leiden, N. Y., E. J. Brill, 1990.
- Van Der Veen, H. R. S.: *Jewish Characters in Eighteenth Century English Fiction and Drama*, 1935; utánnnyomás, New York, Ktav Publishing House, Inc. 1973.
- Vardy, Peter: Epiphanies: Hungarian Jewish Experiences and the Shoah, in Berkowitz, Michael, Tananbaum, Susan L. és Bloom, Sam W. (szerk.): *Forging Modern Jewish Identities: Public Faces and Private Struggles*, London, Vallentine Mitchell, 2003.
- Vardy, Steven Bela: The Origins of Jewish Emancipation in Hungary: The Role of Baron Jozsef Eotvos, *Ungarn-Jahrbuch* Band 7., Jahrgang 1976, München.
- Vázsonyi Vilmos: *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*, Budapest, Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság Kiadása, 1927.
- Veghazi, Istvan: The Role of Jewry in the Economic Life of Hungary, *Hungarian Jewish Studies* 2., 1969.
- Venetianer, Lajos: *A magyar zsidóság története – Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században*, Budapest, Fővárosi Nyomda, 1922.
- Verhovay Gyula: *Az ország urai*, Budapest, Buschmann F. Könyvnyomdája, 1890.
- Vida Márton: *ÍTÉLJETEREK! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*, Budapest, 1939.
- Virág István: *A zsidók jogállása Magyarországon 1657–1780*, Budapest, Sárkány Nyomda R.T., 1935.

- Volgyes, Ivan (szerk.): *Hungary in Revolution, 1918-19: Nine Essays*, Lincoln, University of Nebraska Press, 1971.
- Voros, Karoly: *One Thousand Years*, szerk. Peter Hanak, Budapest, Corvina, 1988.
- Wasserstein, Bernard: *The British in Palestine*, London, Royal Historical Society, 1978.
- Webber, G. C.: *Ideology of the British Right*, London, Croom Helm, 1986.
- Weber, Eugen: *Varieties of Fascism*, New York, Van Nostrand Reinhold Company, 1964.
- Wedgewood, Julia: The Message of Israel: The Newer Criticism and the Ancient Ideals. *Contemporary Review* 64., 1893. július–december.
- Weintraub, Stanley: *Disraeli: A Biography*, New York, Truman Talley Books / Dutton, 1993.
- Wiesel, Elie: Looking Back, in Hayes, Peter (szerk.): *Lessons and Legacies*, 3. kötet, Evanston, Ill., Northwestern University Press, 1999.
- Wesprémy, Kálmán: *A zsidóságról*, Debreczen, A szerző kiadása, 1907.
- Wetzlarische Nebenstunden, 3. kötet, Ulm, 1756.
- Whaley, Joachim: A Tolerant Society? Religious Toleration in the Holy Roman Empire, 1648-1806, in Grell, Ole Peter és Porter, Roy (szerk.): *Toleration in Enlightenment Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- White, Arnold: *The Destitute Alien in Great Britain: A Series of Papers Dealing with the Subject of Foreign Pauper Immigration*, London, Swan, 1892.
- *The Modern Jew*, New York, Frederick A. Stokes Company, 1899.
- *Problems of a Great City*, London, Remington & Co., 1887.
- The Truth About the Russian Jew, *Contemporary Review* 61., 1892. május.
- Whitman Sidney: The Anti-Semitic Movement, *Contemporary Review* 63., 1893. január–június.
- Wilkins, W. H.: *The Alien Invasion*, London, Methuen & Co., 1892.
- Williams, Bill: The Anti-Semitism of Tolerance: Middle Class Manchester and the Jews 1870-1900, in Kidd, Alan J. és Roberts, K. W. (szerk.): *City, Class and Culture*, Manchester, Manchester University Press, 1985.
- Wilson, Keith: The *Protocols* and *The Morning Post*. *Patterns of Prejudice* 19., 3. szám, 1985. július.
- Wischnitzer, Mark: The Historical Background of the Settlement of Jewish Refugees in Santo Domingo, *Jewish Social Studies* 4., 1. szám, 1942.
- *To Dwell in Safety: The Story of Jewish Migration since 1800*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1948.
- Wistrich, Robert S.: *Antisemitism: The Longest Hatred*, 1991; utánnymás, London, Thames Mandarin, 1992.
- Austrian Social Democracy and the Problem of Galician Jewry 1890-1914, *Leo Baeck Institute Year Book* 26., 1981.
- *Between Redemption and Perdition*, London and New York, Routledge, 1990.
- *The Dilemma of Assimilation in Germany and Austria-Hungary*, East Brunswick, N. J., Associated University Presses, Inc., 1982.

- Wolf, Lucien: *Essays in Jewish History*, szerk. Cecil Roth, London, Jewish Historical Society of England, 1934.
- *Gleanings: Essays in Jewish History, Letters and Art*. New York, Herman Press / Bloch Publishing Company, 1967.
- *Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question*, London, Spottiswoode, Ballantyne & Co. Ltd., 1919.
- Yahil, Leni: *The Rescue of Danish Jewry*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1969.
- Yerushalmi, Yosef Hayim: *Zachor: Jewish History and Jewish Memory*, New York, 1989.
- Young, B. W.: *Religion and Enlightenment in Eighteenth-Century England: Theological Debate from Locke to Burke*, Oxford, Clarendon Press / Oxford és New York, Oxford University Press, 1998.
- Zadravec István páter *Titkos naplója*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967.
- Zangwill, Israel: *Children of the Ghetto: A Study of a Peculiar People*, 3. kiadás, London, William Heinemann, 1897.
- Zichy Hermán: *Magyar zsidók a millenniumon*, Budapest, Miljkovic Dragutin, 1896.
- Zimandy Ignác (szerk.): *Ébresztő hangok műveltebb kath. körök számára*, 6. kötet, Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1884.
- *Kossuth Lajos*, Budapest, Szent-Gellért Könyvnyomda, 1896.
- Zimmermann, Moshe: *Wilhelm Marr: The Patriarch of Anti-Semitism*, New York és Oxford, Oxford University Press, 1986.
- Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora 1919–1923*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- A zsidókérdés Magyarországon, Huszadik Század 2.*, 1917.
- Zsoldos Jenő: *1848–1849 a magyar zsidóság életében*, Budapest, Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának és Ipari Leányközépiskolájának 48-as Ifúsági Bizottsága, 1948.
- (szerk.): *Magyar Irodalom és Zsidóság. Költői és prózai szemelvények*, Budapest, 1943.
- Zsolt Béla: *Villámcsapás (Schwartz András önéletrajza)*, Budapest, Pantheon, dátum nélkül.
- (szerk.): *A zsidó*, in Bozóki András: *A végzetes toll*, Budapest, 1992.

AZ EMLÍTETT VÁROSOK

Miskolc, Pécs, Debrecen, Győr, Zalaegerszeg, Sopron, Szeged, Szombathely, Kécskemét.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- adóztatás, 36; adózási profil 1735, 39
- akkulturáció: Felvilágosodás gondolkodóinak nézetei erről, 64; a művészetekben, 186
- Acsády Ignác, 145, 147
- Az 1867. Törvénycikk (Act of 1867): XVII, 124
- Adamovics József, 137, 137j
- Adorno, Theodor, 20
- Andreánszky Gábor, 154
- Akers-Douglas (MP), 264
- Alderman, Geoffrey, 241
- Alliance Israelite Universelle*, 131
- Almássy Sándor, 171
- Altaras, Jacob Isaac, 93
- anarchista mozgalom, 264, 265
- Andrássy Gyula, 229 jegyzet141; és a liberalizmus fokozatos gyengülése, 224
- Anglia beengedi a zsidókat újra, 40
- angol-német zsidók: céljuk, 242; mint ellenséges idegenek, 291; és hűségük, 285; vállalkozásban, pénzügyben, iparban, 276–77
- Angol-Orosz Egyezmény, 295; számos orosz zsidó hazatérése eszerint, 295–96
- antiszemita, téves meghatározás, 157–58
- Antiszemita Kongresszus, 151
- Antiszemita Liga, 131
- Antiszemita Sajtó Vállalat, 209
- antiszemitizmus, 17–19, 73–74; főbb vonásai, 17–18; historiográfiai analízise, 43; kifejezés eredete, 25–26 jegyzet21
- Antiszemita Káté*, 151
- Apponyi Albert, 217
- Arendt, Hannah, 15, 71
- Argyll, hercege, 254
- Arnold, Thomas, 249
- Askenázi zsidók. *lásd* kelet-európai zsidók
- asszimiláció, Angliában: az angol-német zsidóké, és szefárd, 268
- asszimiláció: a csökkenő fontossága Tiszaeszlár után, 147; a Felvilágosodás gondolkodóinak meghatározása szerint, 53–54; hogyan mérték a zsidók, 161; jelentések az állítólagos sikereiről, 107, 108jegyzet, 231; lehetősége a felvilágosodás gondolkodói szerint, 54; nem-zsidók megértése, 102, 104, 207, 268–69; mint a reform tetőpontja, 54; vegyesházasság mint a jele, 193, 195. *Lásd szintén* reform
- asszimiláció, historiográfiai analízis: akkulturáció mint tartozéka, 101–02; az asszimiláció és akkulturáció megkülönböztetése, 101; átmeneti sikere Magyarországon, 104–05; nacionalizmus, 103–04; mint negatív, 102–03; kölcsönösség, mint ennek összetevője, 101, 112 jegyzet16; kudarca, 103–04; területi megközelítése, 103
- asszimiláció, intézményes formái: vegyesházasság, 193–96; zsidók mint osztály, 191–93
- asszimiláció, ügyek Magyarországon: akkulturáció, 186–87; egyetemi részvétel, 184; ellenállás, 143; emancipáció előtti szerepek megtartása, 160, 169, 171; erkölcstelenség, 180–81, 233–34; földbérlet, 173; földtulajdon, 171–74; a galíciaiak bevándorlása, 130; háborúban, 167–68; hazafiasság, hazafisággal kapcsolatos kételyek a a jogászatban, 176–77; katonai szolgálat elkerülése, 167–68, 206, 208; a kereskedelembe, 175–76; méltatlan magavi-selet a hivatásokban, 179–80; munkaerkölcs, 129; a művészetekben, 186–87; ortodox zsidók ellenállása a közoktatással szemben, 181–82jegyzet; orvoslásban, 176–77; a pénzügyben, 175–76; ragaszkodás a német nyelvhez, 129jegyzet; a rendőrségben, 178; rituális gyilkosság, 137–38; kitérés, 159, 207; a sajtó kisajátítása, 187–89; szolidaritás, 206; szombat társadalmi összetartás, 129, 130, 206–07; a sajtó kisajátítása, 187–89; társadalmi elzárkózás, 129–30, törvénytelen mesterségek, 177–79; és ünnepnapok megtartása, 182–83, 184; üzleti erkölcs, 160; uzsora, 140, 161, 163, 174, 177–78; vallási reform, 140, 145, 180, 184

- vasárnapi munkavégzés, 183; vegyesházasság, 193–96; vegyesházassággal szemben, 143; zsidó nacionalizmus, 168; zsidó sajátosságok, 180–83, 203–04
- Attwood, Thomas, 251
- Augustus Frederick (Sussex hercege), 248
- Austria, intézkedések a zsidók ellen 1848–49, 123
- az állam keresztény karaktere, 68–69
- Az Est*, 189
- az 1871. évi népszámlálás, 255
- az 1901. évi népszámlálás, 255
- Ágoston Péter, 102, 203, 205–08
- Ágoston, Szent, 46
- állam az államban, zsidók mint 65–67, 205–06
- állam és egyház elválasztása, a zsidókkal kapcsolatban, 67–68, 74
- állami alkalmazottak, zsidók mint: (*employees of state, Jews as:*) Felvilágosodás gondolkodójának véleménye erről, 69
- Ázsiai Testvériség Rendje, 56
- Bach-rendszer és törvények a zsidók gazdasági hasznosságának megjavítására, 123
- Bajcsy-Zsilinszky Endre, 212, 219
- Balfour, Arthur (miniszterelnök), 236–37
- Balfour Nyilatkozat, 236
- Balkán felkelés. *Lásd* Bulgáriai vérengzések
- Bandholtz, H. H. (vezérőrnagy), 213, 217
- Bangha Béla, 209
- barátságos idegenek, 292–93,
- Barnato, Barney, 276
- Barnes, Julian, 19
- Bartholdy, Salomon, 71
- Barzilay, Isaac, 20
- Basnage, Jacques, 55
- Batthyány Lajos, 122
- bányászvárosok, a zsidók kitiltása, 39
- Becstelen Dekrétum, 86, 96 jegyzet28
- bedfordi jótékonyági ügy, 44, 49 jegyzet75
- Behr, Issachar Falkenson, 63
- Behrens, S. L., 276
- Beit, Alfred, 276
- Beksics Gustáv, 108
- Béla IV. (király), 36
- Belgrave (Viscount), 250
- Beller, Steven, 95, 103
- Belloc, Hilaire, 284, 285, 286, 288 jegyzet4, 307
- Benedek XII. (pápa), 46–47 jegyzet11
- Bentinck, Lord George, 250–51
- Berényi János, 122
- Bergmann, Hugo, 108–09
- Bernstein, Michael, 15
- Bethlen István, 217, 218
- Bethlen Pál, 224
- Bethnal Green [London], idegenellenes tüntetések itt, 298
- Bettmann, Siegfried, 276
- bevándorlás: galiciánerek Magyarországra, 130, 116–17; kelet-európai zsidók közép-nyugat Európába, 65; orosz zsidók Britanniába, 255–56; orosz zsidók a menedékjoggal kapcsolatban, 256, 256jegyzet, 311; és az orosz zsidók statisztikái, 255–56
- Bevándorlási Reform Egyesület, 267
- bevándorlási korlátozások, Britanniában, kormány erőfeszítései ezirányban: Idegenek Törvény 1905, 267; Idegenek Törvény 1905, Balfour érvelése emellett, 268; Királyi Bizottság erről, 257–58; a menekültjog immár mérlegelés kérdése, 267; parlamenti viták erről, 256–57; válogatott bizottságok, 257; vizsgálat, 257; vizsgálóbizottság, 257
- bevándorlási korlátozások Magyarországon, 130, 140, 135 jegyzet6; erkölcsstelenség, 61, 85, 118, 179 180–183, 233, 268
- Bexley (Lord), 247
- Bécsi Szerződés, 98 jegyzet56
- Birnbaum, Pierre, 16
- Black Death, 46
- Bleichroder, Gerson von, 277
- bolgár atrocitások agitáció, 253–54; és angol zsidó álláspont erről, 253–54; brit közösségi reakciók az angol zsidó álláspontra erről, 254; és Disraeli álláspontja erről, 253; és zsidó szolidaritás, 253–54
- bolsevizmus, 304–06, Churchill erről, 304–05; *a Morning Post* erről, 305
- Bolsevik Forradalom, 295; orosz zsidók távozása vissza Oroszországba, 295–96; zsidók, mint elsőrendű felbújtói ennek, 304; zsidók osztályozása mint etnikai kisebbség, 236
- Bonyhádi Perczel István, 105
- Booth, Charles, 261
- Bosanquet (rendőrfőnök), 287
- Breszt-litovszki béke, 296
- Bright, John, 248
- Brit Fivérek Ligája, 266–67
- Brit kontext: kitért zsidók (*conversók* és *maranók*) milleneumi keresztények befolyása, 247–48, 251 jegyzet4; rövidített zsidó jelenlét, 243; sajátosságai, 241–42, 247, 312, 321–22;

- mint „semleges” zsidók, 243; ügyek az idegen-
séggel kifejezve, nem assimilálódás, 243–44
- Brit Munkások Nemzeti Ligája, 295
- Bródy Sándor, 22, 7jegyzet, 206
- Brown (a Királyi Bizottság tanúja), 258
- Buda, 38–39
- Budaváry László, 218; és az ő tízpontos prog-
ramja, 221, 128 jegyzet120
- Burnett, John, 259
- Búr háború: Hobson véleménye erről, 278; libe-
rálisok nézetei erről, 278–79; munkáspárti
nézetek erről, 279; munkáspárti nézetek er-
ről, 278–79; mint zsidó háború, 278
- bűnözés: anarchizmussal kapcsolatos, 263–64;
és brit zsidók a 18. században, 42; a Felvilá-
gosodás gondolkodóinak nézetei erről, 56;
leánykereskedelem, 179, 264; magyar zsidók
részvétele ebben, 177–79; nevezetes gyilkos-
ságok, 263–64; orosz zsidó idegenek 264; és
prostitució, 264
- Callaghan, James, 261
- Cassel, Ernst, 276–77
- Chamberlain, Joseph, 265, 267
- Charles II. (Király), 40
- Chartristák (Chartists), 251
- Chesterton, G. K., 284, 288 jegyzet4
- Cheyette, Bryan, 26 jegyzet23
- Churchill, Winston: és bolsevizmus, 304–05; és
a zsidó állam, 306
- Cion Bölcséinek Jegyzőkönyvei*, 303–04, 303 jegy-
zet14, 304 jegyzet18
- Cionista irodalom, öt fázisa, 89–90
- Cionizmus, 20, 168; befolyásoló tényezők, 89–
90, 94. *Lásd szintén* Palesztina, helyreállítása
- Clerk, George Russel, 214
- Clermont-Tonnerre, Stanislas de, 66, 207
- Cobbett, Richard, 249
- Cohen, Asher, 17, 103
- Colquhoun, Patrick, 42
- Concerning the Amelioration of the Civil Status of
the Jews*, 76 jegyzet34
- Condorcet, Marquis de, 51
- conversók, 40
- Corelli, Marie, 285
- Coumbe, E. H., 301
- Creagh, atya, 287
- Csemegi-kódex, 181
- Csemegi Károly, 181, 218
- Csernátony Lajos, 129
- Cunningham, W., 258
- Császári Kancellária, 84
- Császári rendelet, 85–86, 94
- Császári Kiváltságlevél 1853, 123
- Dáner Béla, 218
- Dangerfield, George, 280
- Deák Ferenc, 124
- Deizmus, 52, 78–79 jegyzet104
- Deisták, 52
- Derby, Lord, 293
- Dessewffy Aurél, 116
- Dél-afrikai Egyeztetőbizottság, 278
- diák szervezetek, 184, 220, 221, 228 jegyzet108
- Diderot, Denis, 52, 55, 59
- Diéta 1839–40, 115–16, 117–18; törvényeket ér-
vénytelenítették az 1840. XXIX alapszabály-
lyal, 117
- Diéta 1843–44, 119–121; a zsidó egyenjogúsítási
petíció elutasítása, 119
- Diéta 1847–48, 121–22; ellenzik a zsidó egyen-
jogúsítást, 121
- Diez, H. F., 75 jegyzet16
- Disraeli, Benjamin, 253–54; és az 1880-as vá-
lasztások, 254–55; és az ő álláspontja a bol-
gár atrocitásokkal és izgatással kapcsolatban,
253; kitérése, 254
- D’Israeli, Isaac, 45
- Dissenters. *Lásd* nonkonformisták
- dogmatikus türelem, 82, 85
- Dohm, Christian Wilhelm von, 53, 58, 61, 67,
69–70, 75–76 jegyzet34, 79 jegyzet111, 82
- dolgozat pályázat Franciaországban, 54–55,
88
- Dominikánusok, 30
- Dunraven, gróf, 259, 266
- East End-i Konzervatívok Egyesületei, 266
- Ébredő Magyarok Egyesülete, 216, 227 jegyzet85
- Eduard I. (Király), 40–44
- Egán, Ede, 174–75, jegyzet174, 197 jegyzet35; a
Zsidó Kérdésről, 175
- 1840 Törvénycikk XXIX, 117
- 1884 választások, 151–53; agitáció, 152–53; a
papság részvétele ebben, 151–52; Tisza be-
széde a választás után, 153; és Tisza körren-
delete, 151, 154; és zsidóellenes iratok forgal-
mazása, 151–52
- 1887 választások, a kampányban felmerült ügyek
szinopszisa, 154–55
- Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, 219
- Egyetemes Antiszemita Szövetség, (*Alliance An-
ti-semitique Universelle*) 154

- Egyetemes Antiszemita Kongresszus (*Universal Anti-Semitic Congress*), 154
- egyház és állam szétválasztása, amint az a zsidókat illeti, 67–68, 74
- Ellenforradalom. *Lásd* fehérterror
- ellenséges idegenek: London város tanácsának határozatai az orosz zsidó idegenek ellen, 292; orosz zsidó idegenek úgy tekintve, mint az első világháború idején, 292, 292–93
- előrevetítés, 15
- első világháború Nagy-Britanniában: angol-német zsidóság hiányzó polgári öntudata, 291; a legtöbb orosz zsidó nem hajlandó jelentkezni a hadseregbe, 293–94; orosz zsidók számbavétele mint ellenséges idegenek, nem mint baráti idegenek, 292; zavargások tiltakoznak az orosz zsidó idegenek ellen, 297–98
- első világháború Magyarországon, és a zsidók: a bujkálás és árurejtegetés, 208–09; egyházi támadás a hazafiatlanság miatt, 209–10; feketepiac, 208–09; katonai szolgálat elkerülése, 208–09; katonaszökevények, 209; nyereszkedés, 208–09; razzziák a kormány módszere a törvénytelenek ellen, 209; visszaélések a hadiszállításokkal, 209
- Első Nemzetközi Zsidóellenes Kongresszus, 143
- elzárszi zsidók, 86
- emancipáció: és dogmatikus türelem, 82; az eljárás Nagy-Britanniában, 247–51; az eljárás Magyarországon, 115–124; Felvilágosodás gondolkodóinak feltételei erre, 53–54; feltételek megváltoztatása a zsidóknak fájja nyilvánításával, a *Numerus Clausus* révén, 236; a francia elzárszi zsidóké, 86; a francia szefard zsidók, 85; Franciaországban korlátozások bevezetése, 86–87; a kifejezés eredete, 82jegyzet; a liberális megközelítés, 82–83; a Magyar Katolikus Egyház álláspontja erről, 139; és politikai türelem, 83; újratárgyalása 1920-ra, 236; törvényjavaslatok, 85–86, 122, 122jegyzet, 124; visszavonva az 1848–49-e magyar forradalom után, 123; vizsgálat a visszavonásról Franciaországban, 86
- Eisler, Edmund, 91
- elfogadása a zsidónak, csak mint nem zsidó: kitérés útján, 29–35 *passim*; reformok sorozata útján, 53–54, 74
- elzsidósítása a társadalomnak, 116, 140, 205, 234
- emancipációs viták Nagy-Britanniában, 247–50
- emancipációs viták Magyarországon, 115–118, 119–121, 121–23, 124, 127 jegyzet35
- Emden, Jacob, 70
- Endelman, Todd, 241
- Eötvös József, nézetei a zsidó emancipációról, 118–119
- Ereky Károly, 220
- erkölcsi reform, kapcsolódva a mesterségek reformjához, 58
- erkölcstelenség, 58, 85, 180–81, 234
- Escott, T. H. S., 277
- Etnikai kisebbségek. *Lásd* nemzetiségek
- Evans-Gordon, William, 264, 267
- Fehér Kereszt Kávéház, Arad, 159
- fehérterror, 213–19; Budapesten, 214–15; kormánytagok támogatásával, 214, 217–19; nyilvános, hazafias egyesületek és szervezetek, 216–17; szervezői, 215; vidéken, 214; a vörösteror mint az alapja, 212–13; zsidókérdés a terror alapja, 215; zsidó komunisták eltávolítása, 213–14
- fejlődés, eszméje, 51
- Feldman, David, 15
- felháborodás gyűlések, 256
- felkelések, idegenellenes, Angliában: Bethnal Greenben [London], 297–98; Leedsben, 297–98; Tredegarban, 287–88
- Felvilágosodás, 19–20; elképzelése, 51–53; az eszmék, amelyek indítatásul szolgáltak a zsidók helyzetének a fontolóra vételéhez, 51–53; historiográfiai kezelése, 11–17
- Felvilágosodás felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszményei, 20, 53–54, 74, 86–87, 88, 139; megtestesíti a *Toleranzpatent* és egyéb rendeletek, 84–85; a vita a megvalósulásukról, 54
- Felvilágosodás gondolkodói arról, hogy: akkultúráció, 64; bűnözés, 56; egyház és állam szétválasztása, 67–68; foglalkozási reformok szükségessége, 58–59; kitérés, 61–64; megőrizni az állam keresztény karakter, 68–69; optimisták a zsidók reformjairól, 53, 57; pesszimisták a zsidók reformjairól, 53, 57; reform, vagy az asszimiláció előtt, vagy az után, vagy az lehetetlen, 54; túlbecsülik Európa zsidó népességének a számát, 55–56; a zsidók, mint állam az államban, 65–67; a zsidók fokozott részvétele a gazdaságban, 59–60; jellegzetességek, 56–57; zsidók a katonaságban, 69–70; zsidók a kormányban, 69; a zsidók mint nemzet, 65; a zsidók szükséges erkölcsi nevelése, 56–57; zsidók viszonya az államhoz, 65–70

- Fichte, Johann Gottlieb, 54, 57, 60, 65, 75 jegyzet
 filozemitizmus, 18, 33
 Finestein, Israel, 241
 Fleury (kardinális), 59
 foglalkozások reformja: Ágoston erről, 205; a Felvilágosodás gondolkodóinak eszméi erről, 58–60, 76 jegyzet35; lehetősége, 58–59; mint meghatározó tényező a zsidók helyzetének javítására, 58
 fogyasztási szövetkezetek, 160–61; és Prohászka, 161; vatikáni kezdeményezés, 161
 Fonseca Brandon, Joshua és Jacob de, 43
 Ford, Madox, 283, 288
 föld: elárverezték zsidóknak, 174; mint kapitalista vállalkozás, 172; mint a karakter sajátosságait kijavító eszköz, 58; a magyar gazdaság biztonságának alapja, 171; tulajdonlás, 171–74; zsidók elárverezték, 172; zsidók jelzalogot adtak rá, 173; zsidók kibérelték, 173, 197 jegyzet31
 földbérlet, 173
 ferencesek, 30
 Frankfurti hagyomány, nemzetköziesedés, 277
 Freak, Charles, 260
 Freeman, Edward, 254
 Freund, Ismar, 68
 Friedlander, David, 89, 170, 170jegyzet
 Friedrich István, 213, 218, 220
Függetlenség, 106, 106jegyzet
 Gajáry Ödön, 153
 galiciánerek, 116–117, 130, 205, 232, 214–15; Egan erről, 174–75. *Lásd szintén* hasszidok, erkölcstelenség, petíciók
 Gawler, George, 248
 gazdasági alulteljesítés, 32, 34, 176, 280–81
 gazdasági tényező, a zsidók, mint, 35
 gazdasági beilleszkedés. *Lásd* mesterségek reformja
 gazdasági hasznossága a zsidóknak, 32, 59–60, 169; Bach rendszer rendeletei a javulásra, 123; Nagy-Britanniában, 281; nemesség ajánlott cserében, 169 gazdaság, a zsidók szerepe: 1937 profilja, 235jegyzet; földbérlet, 173; földtulajdon, 171–74; ipar, 175; kereskedelem, 42–43, 175–76, 276; pénzügy, 42, 175–76, 276–77; Pollins erről, 43; *Toleranzpatent*, 84
 gazdasági túlteljesítés, 32, 176, 205, 280–81
 Geiger, Abraham, 114
 General Pachtung *ld.* földbérlet
 gettók, 31; Rómában, 31
 Gilam, Abraham, 242
 gimnáziumok, 185
 Gladstone, William, 248, 253; és 1880 választások, 254–55
 Glyn (örnag), 286
 Goethe, Johann Wolfgang von, 56, 63
 Goldstein, Moritz, 234
 Gömbös Gyula, 216
 Graetz, Heinrich, 114
 Grant, Robert, 248
 Grattenauer, Karl Wilhelm, 58, 63, 64, 68, 69
 Greenberg, Leopold, 305
 Grégoire, Henri (Abbé), 55, 59, 61, 67
 Guenée, Antoine (Abbé), 63
 Guizot, Francois, 88, 93, 97 jegyzet36
 Gwynne, H. A., 303, 305
 gyártörvény 1859, 123
 Gyurgyák János, 101
 Hackney toborzó iroda, 293
 Halevy, Elie, 271 jegyzet40
 Haller István, 222; és a liberalizmus végét bejelentő beszéde, 235–36
 Handler, Andrew, 190
 Harnack, Adolf von, 113
 Hartley, David, 67
 Hartmann, Friedrich Traugott, 62, 67, 68 Hase, Karl August von, 114
 Hasfelmetsző Jack gyilkosságok, 263, 264–272 jegyzet64
 haszidok, 117, 126 jegyzet22
 Hatvany Lajos, 159, 189
 hazafiasság, hiányzott a magyar zsidókból az Első Világháború idején, 206, 208. felszines fitogtatás Magyarországon, 167; gesztusai Britanniában, 291; orosz zsidó idegenek mint ellenséges idegenek, 292–93. *Lásd szintén* lojalitás
 Hazlitt, William, 248
 héber nyelv, 65, 96
 Heine, Heinrich, 114, 125
 Hell, Francois, 78 jegyzet87
 Henry III. (Király), 33
 Herczeg Ferenc, 224
 Herder, Johann Gottlieb, 51, 58
 Herman Ottó, 141
 Herzl Tivadar, 200 jegyzet137, 267
 Hess, Moses, 90
 Hezel, Wilhelm Friedrich, 63

- Hirsch, Baron de, 256
 Hirst, Hugo, 276
Hitel, 115
 Hobhouse, John Cam, 248
 Hobson, J. A., 259, 278; Holmes és Rubinstein
 erről, 279
 Holland, Lord Henry, 247
 Holmes, Colin: a Marconi Botrányról, 286; Hobson
 és Smith tárgyában, 279
 Holokauszt, 11–13, 24
 Horváth Boldizsár, 124
 Horváth János, 187
 Hounsdtich gyilkosság, 263
 Hourwitz, Zalkind, 55, 75 jegyzet19
 Humboldt, Wilhelm von, 67, 78 jegyzet100
Husadik Század, 188; kérdőív ebben, 203– 207
 hűség, a zsidóké: angol német zsidók a világhá-
 ború idején, 291; *en bloc* szavaznak, 168–69;
 felszínes fitogtatása, 167, 291; hiányzik a bol-
 gár atrocitások és tüntetések idején, 253–54;
 és a katonai szolgálat elkerülése Magyaror-
 szágon, 167–68; kétségek között a zsidó állam
 létesítése miatt, 306; Magyarországon a vi-
 lágháborúban, 206, 208; és nemességek ado-
 mányozása, 169–70; nem zsidók elismerése a
 zsidók hűségének, 210; orosz zsidó idegenek
 kijátszák a katonai szolgálatot Britanniában,
 293–94; szöveges utalás Cionra, illetve hazá-
 ra, 65–67; zsidónak érzi magát, nem magyar-
 nak, 168
- idegenek, zsidók Britanniában mint, 243–44
 Idegenek Bevándorlásának Parlamenti Vizsgá-
 lóbizottsága 1902–03, 257–58, 258, 267
 idegenség: és angol zsidó plutokrácia, 243– 44,
 275–77; és az angol zsidó részvétel a búr há-
 borúban, 278–79; és angol zsidó támogatás
 Törökországnak, 253–54; és bolsevizmus,
 304–06; a háború előtti brit irodalomban,
 284; az orosz zsidó idegenek alacsony rész-
 vétele a háborús erőfeszítésekben, 293–94,
 296; orosz zsidók hazatérése, hogy a bolsevik
 forradalomban harcoljanak, 295–96; és a zsi-
 dó haza létrehozása, 307; a zsidók különálló
 nemzetisége, 307, 308; és a zsidó világgraszoló
 összeesküvése, 302–04
 idegenprobléma: anarchista ideológia impor-
 tálása, 264, 265; angol-német zsidók hűsége
 az első világháborúban, 281; angol-orosz
 idegenek sztatisztikái, 255–56; bűnözés,
 263–64; katonai szolgálat kerülése, 293–94,
 296; lakhatással kapcsolatos ügyek, 261–63,
 271 jegyzet50; leszorított bérek által fenyege-
 tett politikai biztonság, 265; munkaerő ügyek,
 258–61, 271 jegyzet40; orosz zsidó idegenek
 visszatérése az Angol-orosz Egyezmény sze-
 rint, 295–96; összefüggés a brit kivándorlás
 és az idegenek bevándorlása között, 265;
 szociális darwinista nézetek erről, 265–66;
 vegyesházasságok kudarca, 268. *Lásd még*
 munkahely; lakhatási ügyek
 Idegentörvény 1905: Arthur Balfour miniszter-
 elnök beszéde erről, 268; tartalma, 267
 Idegentörvény tervezet 1904, 267jegyzet
 Idegenek Katonai Szolgálatáról Szóló Törvény-
 tervezet, 294
 idegenrendelet, 301
 Idegenkorlátozási törvény (1914), 292
 Idegeneket korlátozó (módosított) törvény
 (1919), 301
 indiai botrány, 286; és a zsidó plutokrácia, 286
 Inglis, Robert, 249
 Ince (Innocent) IV. (Pápa), 30
 Inkvizíció, 30
 ipar *ld.* gazdaság, a zsidók szerepe ebben
 Irányi Dániel, 141
 irodalom, háború előtti brit: középkori képze-
 tek ebben, 285; zsidók aláássák a nemzetet
 és a társadalmat, 284–85; a zsidók hatalma a
 pénzügyekben, 284–86; a zsidók kapitalista
 irányultsága, 284; zsidók mint kémek és anar-
 chisták, 284; a zsidók politikai hatalma, 284,
 285; zsidók társadalmilag nem elfogadottak,
 283–84; zsidók, mint világpolgárok, 284, 285
 iskolák: korlátozott részvétel a francia általános
 iskolákban, 87; különlegesség a francia zsidó
 gyerekeknek, 87; magyar zsidó diákok jelen-
 léte szombaton, 184; magyar zsidó diákok
 magatartása az egyetemi diákokkal szemben,
 184–85; magyar zsidó diákok részaránya,
 184, 185–86; a *Toleranzpatent*, szerint zsidó
 gyerekek részvétele megengedett, 84; zsidó
 formátumban működtek a londoni East En-
 den, 262
 Isaacs, Godfrey, 286
 Isaacs, Rufus, 286
 ismételt beengedés, zsidóké Nagy-Britanniába,
 40–41
 Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 159
 Izraelita Nőegylet, 159
 Istóczy Győző, 130jegyzet, 135 jegyzet8; be-
 vándorlási korlátozásról (a Keleti Kérdés),

- 130–31; „a Zsidó Állam feltámasztása Palesztinában” beszéde, 132; a zsidó kérdésről, 131–32
- István I. (király), 36
- Itzkowitz, David, 241
- Jaffe, Otto, 276
- Janzenisták, 62
- Jászi Oszkár, és a *Huszedik Század* kérdőíve, 188
- jellegzetességek, zsidóké: a Felvilágosodás gondolkodóinak felfogása erről, 56–57; kitartó erkölcstelenség, 233–34; a reform lehetősége, 57
- Jewish Chronicle*, 114, 245 jegyzet7, 253, 264, 267, 268, 270 jegyzet16, 272jegyzet64, 284, 291, 298, 301
- Jeyes, S. H., 265, 272
- Jiddis, 65, 65jegyzet, 84
- John (János király), 40
- Jókai Mór, 132
- judaizálás, 34
- Judeofil Társaság, 247
- Jüdische Delikatessen*, 105–106
- Kalischer, Zvi Hirsch, 90
- Kant, Immanuel, 52, 63, 65
- Károlyi Mihály (gróf), 211
- Katolikus Néppárt, *ld.* Néppárt
- katonai szolgálat, első világháború, Nagy-Britannia: kiközösítve ebből, 293; kormány intézkedések az önkéntesség előmozdítására az orosz zsidó idegenek között, 293–94, 294–95; a közönség reakciója az alacsonyszámú jelentkezésekre az az orosz zsidó idegenek, 295, 294, 297–98; magyarázatai, hogy miért nem jelentkeznek önkénteseknek, 294; orosz zsidó katonák teljesítménye, 295; orosz zsidók okai amiért elkerülik, 261–62; orosz zsidók részéről, elkerülése, 294, 296
- katonai szolgálat, a Felvilágosodás gondolkodóinak nézetei erről, 69–70
- katonai szolgálat, első világháború, Magyarország: a szolgálat elkerülése a zsidók között, 208; a szolgálat elkerülése a *Huszedik Század* kérdéseiben, 206
- Károlyi Sándor (gróf), 171
- Katz, Jacob, 23, 56, 103–4
- Katznelson, Ira, 16
- Kazárs, *ld.* galiciánerek
- Kelemen, VI. (pápa), 30
- kelet-európai zsidók: bevándorlás Nagy-Britanniába, 40–41; bűnözés, 42; a magyarországi és britanniai jelenlét, mint a ‘mi zsidóink’ és az ‘azok a zsidók’ ellentét forrásai, 93. *Lásd még* galiciánerek
- keleti kérdés, Nagy-Britanniában, *ld.* bulgáriai kegyetlenkedések és bűjtogatások
- keleti kérdés, Magyarországon, 130
- „keleti” zsidó, 312
- keresztes hadjáratok, 30, 36
- keresztény hebraisták, 60, 77jegyzet 56
- keresztény nemzeti kurzus, 215–16
- Keresztény Nemzeti Párt, 219
- Keresztény Nemzeti Egység Párt, 219
- keresztény megfigyelő (a *Jewish Intelligence* lap szerzője), 92
- Keresztényszocialista Párt, 219
- Kiss József, 129, 129 jegyzet2, 133
- kisajátítás, zsidóké Magyarországon, *ld.* zsidó dominancia Magyarországon
- kisebbségvédelmi záradékok, 236, 237jegyzet
- kitérés, 207, 214, 216; Disraeli, 254; az elfogadtatás eszköze, 31–32, 159; emancipáció mint segítség ebben, 55; erőszakolt, 34; a Felvilágosodás gondolkodói erről, 61–64, 77 jegyzet67; hivatali előmenetel érdekében, 232; javasolták a Felvilágosodás vallásos és szekuláris gondolkodói egyaránt, 63–64; kapcsolatos a zsidók eltűnésével, 33–34; vegyesházasság mint lépcsőfok hozzá, 268
- kitérés pártiság, 33, 36–37, 41, 247
- kitért szefárd zsidók (*conversók*) 40–41
- kivándorlás: a briteké, az orosz zsidók bevándorlása miatt, 265; a magyar zsidóké, 134 jegyzet2; társaságok, 92–93
- Királyi (Habsburg) Magyarország, 37–38
- Királyi Művészeti és Tudományos Társaság, 54–55
- kiűzetés, 34–35; Angliából, 41; Magyarországról, 36–38 *passim*
- Klapka György, 142
- Knigge, Adolf von, 56
- kommunizmus: brit reakciók erre, 304; magyar reakciók erre, 212
- Kormányzatokra vonatkozó törvény, 45
- Kortum, Ernst Traugott von, 65
- Kosmann, George, 56
- Kossuth Lajos, nézetei a galiciánér bevándorlásról, 116; a zsidó vallás reformja, 119–20
- kölcsönösség mint az asszimiláció egy eleme, 156–57
- körrendelet, 151, 154, 164 jegyzet3

- központi konzisztórium, 86
 Központi Sajtóvállalat, 209–210
 kultúra, magyar: mint áru, 187; *utánérzés*, 186; vélemények róla a *Huszedik Század*-ban, kérdőív, 204; és zsidó érzékenységek, 186–87; a zsidók befolyása erre, 186–87
 Kún Béla, 212, 213
 Külföldi Zsidókat Oltalmazó Bizottság, 294
 Különleges Törvényszék, 296
- Lacratelle, Louis, 53
 Lajos I. (Király), 33, 36
 Lajos II. (Király), 37
 lakhatási ügyek és orosz zsidók: egészségre veszélyes, 262; helyi lakosok áthelyezése, 262, 271 jegyzet50; viszony a szomszédokkal, 262–63; zsidó háziurak emelik az East End lakbéreket, 261–62
 Lamey (miniszter), 114
 László V. (király), 37
 Lavater, Johann Caspar, 62
 leánykereskedelem, 179, 264
 Leeds, idegenellenes zendülés, 297
 Leiser, Isaac (rabbi), 90
 Lencz Géza, 224
 Lesznai Anna, 195–96
 Levél a Hittestvérekhez, 89
 levélölés, 48 jegyzet39
 Levi (Levy), David, 89
 liberálisok: Hobson és Smith, antiszemitizmusról, 279; meghatározásai, 81–82, 251
 liberalizmus, átfedése a zsidó vándorlással és cinizmussal, 94; definíciók, 81jegyzet, 81–82; eredendő kettőssége, 83; folyamat Nagy-Britanniában, 247–50; Franciaországban, 85–88; késői XIX. századi Nagy-Britanniában, 279–81; kifejlődése, 94–95; Magyarországon, a kimúlása, 221–22, 224; politikai türelem jellemzi, 93–94
 Limerick: bojkot, 286–87; esetek, 286–87
 Lipski, Israel, 263
 Lisles de Sales, Jean Baptiste Nicolas de, 53
 Lloyd George, David, 307jegyzet
 Locke, John, 52
 lojalitás-megnyilatkozások, 291
 lojalitáslevelek, 291
 londoni központi zsinagóga rabbija, 254
 Londoni Liga, 266
 Londoni Városi Tanács (London County Council) (LCC), határozatai, 292–93, 301
 Ludovika Katonai Akadémia, 221
- Lusitania*, 292
 Luther Márton, 33
- Macaulay, Thomas, 250–51
 magyarosítás: kormány elősegíti a magyar nyelv és magyar nevek használatát, 108, 129jegyzet, 132–33jegyzet; a közönség válasza a zsidók erőfeszítéseire a magyarosítás terén, 133; zsidók indíttatása a nevük magyarosítására, 133
 Magyar Forradalom 1848–49, 121–23, 124; emancipációs törvénytervezet ennek idején, 121–22; felkelések a zsidók ellen ezalatt, 127 jegyzet44; a zsidókat külön hibáztatták és büntették érte, 123
 Magyar Egyetemisták és Középiskolák Diákok Országos Uniója, *ld.* MEFHOSZ
 Magyarosítás irodák, 132–33
 Magyarország: a demokratikus köztársaságra való áttérés idején, 213–19; a dualista monarchiában, 124; a háború előtti évek, 163; az Osztrák–Magyar Monarchiában, 125–26 jegyzet9; a Tanácsköztársaság alatt (proletárdiktatúra), 212–13
 Magyar Keresztény Szociális Unió, 146, 149 jegyzet56
 Magyar Országos Véderő Egylet (M.O.V.E.), 216, 227 jegyzet86
 Magyarországi Nem Zsidók Szövetsége, 132
 Magyar Tanácsköztársaság, 212–13: fehérterror mint válasz, 213–19; mint a vörösteror időszak, 212–13; a zsidók túlnyomó részvétele, 212
 Magyar Védelmi Egyesület, 143
 Magyar Zsidó Hadi Archivum, 208
 Magyar Zsidók Állandó Bizottsága, 121
 Marconi botrány, 286; és a zsidó plutokrácia, 286
 Marr, Wilhelm, 25 jegyzet22
 Marranos, *ld.* *conversók*
 Marrus, Michael R., 14
 Mátyás, Corvinus (király), 37
 McCagg, William O., 169
 Marcus Samuel, 276
 Mária Terézia (császárnő), 34, 39
 Márkus Gyuri, Epilógus 227
 Medina, Solomon de, 42
 MEFHOSZ, 219–20, 228 jegyzet108
 Mendelsohn, Ezra, 86
 Mendelsohn, Moses, 62; és az ő eltérése a hagyományos zsidóságtól, 70; mint a kitérés propagálók céltáblája, 70–71

- messianizmus, 67
 Mérsékelt Ellenzéki Antiszemita Párt nyilatkozata, 154
 Michaelis, Johann David, 54, 56, 60–61, 67
 migráció, kelet-európai zsidóké, 91–92; befolyásoló tényezők, 94, 97; Oroszország hajlandósága segíteni ebben 93, 97 jegyzet53; mint a társadalmi érzelmek és a legális bevándorlás barométere, 92–93, 98 jegyzet56
 Miklós Andor, 189
 Mikszáth Kálman, 24, 231
 millenarianizmus, befolyása az emancipációra, 62, 247–50, 251 jegyzet4
 millennium idején, Magyarországon: fogyasztási szövetkezetek és takarékpénztárak alapítása, 160–61; hazafiság elvadulva, 159; jelei annak, hogy a zsidók nem asszimilálódnak, 159–62; a zsidók asszimilációjának mértéke ez idő szerint, 159, 161–62; zsidók iránti közöny jelei, 160, 163
 millet-rendszer, 37, 38
 Mills, John, 248
 mohácsi csata, 37
 Mond, Ludwig, 276
 Montagu, Edwin, 286
 Montagu, Samuel, 276
 Montefiore, Moses, 277
 Montesquieu, Charles Louis, 59, 61
 Moreau, Agricole, 87
Morning Post: a *Jegyzőkönyvek*-ről, 303; „Tizek Levele” megjelent, 305; a zsidókról mint bolsevikokról, 305
 Morris, William, 254
 Mózesi Zsidóság, 60–61
 Möser, Justus, 114
 Mosse, George, 16
 munkaelorzás (*job-snatching*), 293
 munkahely ügyek az orosz zsidó jelenlétből kifolyólag: a brit munkások szükséges védelme a külföldi munkásoktól, 261; munkásnyúzó munkáltatók, 260; a munkásnyúzó üzemekben (*sweatshops*) előállított áruk hozzájárultak a piac eséséhez és a munkanélküliséghez, 260; munkásvédelmi követelmények hanyatlása, munkások életszínvonala és bérszínvonala, 259; olcsó munkaerő készlet, 258–59; szakszervezetesítés, 260; tisztességtelen üzleti gyakorlat, 260–61; versenyszellem, 259
 Müller, Adam, 72
 művészetek, a zsidók részvétele ebben Magyarországon, 23, 186
 Myer, Henry, 295
 Napoleon Bonaparte, 82
National Review, 285
 nemzeti kontextus, összehasonlító vizsgálata, 16
 nemzetiségek és viszonyulás a zsidókhoz, németek, 190; szlovákok, 189–90
 Nedtlich Károly, 144–45
 nemesség adományozása, 169–70; aránytalanul nagy számú nemességet kínálnak fel a zsidóságnak, 169; mint a gazdasági hasznosság jutalma, 169; újítások az adományozás formájában, 169–70
 neológ zsidók, asszimiláltak a galiciánerekhez képest, 232, 232jegyzet
 német irányzatok, mint befolyásoló tényezők a magyarországi emancipációs vitában, 113–15
 népességbecslés, a zsidók száma: eltűlése a Felvilágosodás idején, 55; hozzávetőleges becslések Nagy-Britanniában, 255; Istóczy számai, 130, 135 jegyzet8; az orosz zsidóké Nagy-Britanniában, 255
 Néppárt, 160–61; és fogyasztási szövetkezetek, 160–61
 Noah, Mordecai, 92
 nonkonformisták, 248
numerus clausus: egyetemeken, 219–20; az eszme kiterjesztése, 220–21; a zsidókérdés egy megoldási módja, 220
numerus clausus Törvénycikk 1920. XXV, 219–25; mint az asszimiláció kierőszakolásának eszköze, 235–36; a célja, 219; érvek ellene, 222–23; a törvény megfogalmazásának nehézségei, 222; a végrehajtás módszerei, 221; a zsidók ellen irányult, 236; a zsidók visszaosztályozása vallásból fajjá, 236
 nyereszkesedés, első világháború: Nagy-Britanniában, 293; Magyarországon, 208–09
 „nyugati” zsidók, 312
 oblava, rajtaütés, kormány által jóváhagyott 209; *Lásd szintén* zsidórazziák
 okiratok, 32
 okirat: mely feltételekkel tartózkodhatnak a zsidók Angliában, 32
 oktatás Britanniában, működés a zsidó formában Londonban az East Enden, 262
 oktatás Franciaországban: különleges iskolák zsidó diákoknak, 87; a zsidó diákok korlátozott részvétele, 87
 oktatás Magyarországon: beiratkozási szokások, 185–86, 199 jegyzet114, 199 jegyzet117; ke-

- resztény megközelítés, 285; magyar zsidó diákok aránya az egyetemen, 184; megjele-
nés az iskolában szombaton, 184; ortodox
zsidók ellenállása a szekuláris szemben,
181–82jegyzet; mint a reformhoz vezető út,
183; zsidó egyetemi diákok magatartása,
184–85; zsidó középiskolások kultúra és sza-
badfoglalkozások felé irányítása, 184; zsidó
megközelítés, 185
- Októberi Diploma, 123
- Októberi Forradalom, 211–12; mint alkalom a
zsidókon bosszút állni, 211–12
- oldalravetítés, 15
- Ónódy Géza, 148 jegyzet12
- orosz zsidó idegenek: Angol–orosz Egyezmény,
295–96; és bevándorlási korlátozások, 256–
58; bolsevik forradalom, 295–96; mint a brit
kivándorlás oka, 265; a brit népesség első re-
akciója az érkezésükre, 256; a háborúval kap-
csolatos panaszok, 296–97; katonai szolgálat
elkerülése, 293–98; Királyi Bizottság erről,
256–57; munka ügyek, 258–61; népességi
statisztikák erről, 255; összefüggésben ezzel
lakhatási ügyek, 261–63; parlamenti viták
erről, 256–57; és szakszervezetek, 260; társa-
dalmi összetartás, társadalmi kizárólagosság
és szolidaritásuk, 262–63; mint veszély a poli-
tikai stabilitásra, 265
- orosz forradalom, *ld.* bolsevik forradalom
- Orwell, George, 11, 24, 283
- Országos Antiszemita Párt, 146, 152–53, 160,
165 jegyzet43
- osztályrendszer, 191–92; az osztályon kívüli álla-
pot jelentősége, 192–93, 200 jegyzet158; ran-
gok rendszere, 191; zsidók és jobbágyok ösz-
szehasonlítása, 192; zsidók mint osztály tagjai,
192–93
- ottománok: Magyarország elfoglalása, 37–38;
millet-rendszer, 37–38
- önmeghatározás művészete, a művészetekben,
233; a gazdaságban, 232–33; és hűség, 233;
és kitérés, 232; neológ zsidók asszimiláltak a
galiciánerekhez képest, 232; az oktatásban,
233; és részvétel a háborús erőfeszítésekben,
233; a szabadfoglalkozásokban, 233; és a tár-
sadalom elzsidósítása, 234; a vállalkozásban,
233; és vallási reform, 231–32
- összehasonlítás: Magyarország és Nagy-Britan-
nia, 23
- Palesztina: restaurációja a zsidó emancipációval
kapcsolatban, 247, 251 jegyzet4, 306; mint a
zsidókérdés megoldása, 91jegyzet, 132, 306,
Lásd szintén zsidó állam; millenarianizmus;
cionizmus
- pápai bullák, 29
- pápai rendeletek, 31
- párizsi békekonferencia, 211, 214, 217, 237
- Parkes, James W., 18
- pátens-listák (*rotuli litterarum patentium*) 1274, 40
- Pál III. (pápa), 38
- Paulus, H. E. G., 66
- Pázmány Péter Egyetem, 220
- Pearson, Karl, 266
- Pereira, Francis, 42
- pénzkielcsönzés, *ld.* uzsora
- pénzügy, *ld.* gazdaság, a zsidók szerepe ebben
kutyabőr (pergamen), 192, 200 jegyzet156
- Petrassevich Géza, 168, 171, 172, 187
- Pietizmus, 114
- Pinero, Arthur, 292
- Pinsker, Leo, 91
- polgári házasságról szóló törvényjavaslat: egy-
házi ellenállása, 143, 149 jegyzet35, 156–57;
liberalisok általi támogatása, 144
- politikai menedékjog, jogcím: mint a beván-
dorlás korlátozásának alapja, 256, 256jegy-
zet, 311, az orosz zsidó bevándorlás nincs
összhangban vele, 311–12; tetszés szerinti az
„idegen törvény” elfogadása után1905, 267
- politikai biztonság, veszélyezteteti: leszorított
munkabérek, 265; a nagyszámú zsidó az anar-
chista mozgalomban, 264, 265
- politikai türelem, 82, 85
- Pollins, Harold, 43
- Potter, Beatrice, 259
- Poujol, Louis, 86
- Priestly, Joseph, 248, 251 jegyzet4
- Prohászka Ottokár, 157–58, 204, 208; életrajza,
157–58jegyzet; és részvétele a fogyasztási
szövetkezetekben, 160–61; és a zsidók rész-
vétele a háborúban, 208
- Püspöki Zsinat, 212
- rangok rendszere, 191
- realista iskola, és elkerüli az emancipációs vi-
tákat, 242–43; feltételezés, hogy ez az alkalmazkodás
egyedülálló Nagy-Britanniában,
241–43; a többség alkalmazkodása a kisebb-
séghez, 242

- Recepció, 156–58, 158; és katolikus egyház ellen-
kezése, 156–57
- reform: akkulturáció, 64; alkotóelemei, 56–70;
felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifi-
kus eszményei, 53–54; a francia zsidók ku-
darca, 86–88; karaktersajátosságok, 56–57;
kiemelkedik Tiszaeszlár után, 163; kudarca,
235; liberálisok csökkentették a parancsot
várakozásra vagy reményre, 83; meghiúsítva
a zsidók oktatással kapcsolatos álláspontja
miatt, 184, 158; zsidó vallás, 60–61; a zsidók
viszonya az államhoz, 65–70. *Lásd szintén*
asszimiláció; felvilágosodás zsidókra vonatko-
zó specifikus eszményei
- reformáció, 33–34
- Reformkor, 115
- Reich, Emil, 162
- rendeletek, összhangban a *Toleranzpatent*-tel,
84–85
- Rentoul, Robert Reid, 266
- Ritoók Emma, 318
- rituális gyilkosság, 30; Tiszaeszlár, 137–38
- rituális megalázás, 31
- Roebuck, Arthur James, 249
- Rohling, Augustus, 180
- Római Katolikus Egyház álláspontja emancipá-
cióról, 139; a katonai szolgálat elkerüléséről
az első világháborúban, 209–10; a *Recepció*-
ról, 156–58
- Románia, 192
- Roth Cecil, 253
- Rothschild, Lionel von, 277
- Rothschild, Nathan Meyer, 276–77
- Rubinstein, W. D., Hobson és Smith tárgyában,
279
- Rupert Rezső, 220
- ruszinok, és Egán Ede programja, 174–75;
eladósodás zsidó uzsorásoknál, 174; a föld
elvesztése a zsidók javára, 174
- sajtó, zsidó kisajátítása: angol zsidó pénz, 277–
78; és a b0úr háború, 278; hatása a magyar
társadalomra, 187–88; magyar liberális, 106–
07; magyar nem-liberális, 146; Miklós Andor,
188–89
- Salbstein, M., 243
- Salomons, David, 277
- Salvador, Joseph, 42
- Samuel, Stuart, 286
- Sasinek Frantisek, 189
- Scharf József, 144
- Schelven, A. A. van, 82
- Schleiermacher, Friedrich, 63
- Schlettwein, Johann August, 76 jegyzet35
- Schnitzler, Arthur, 108–09
- Scholem, Gershom, 14
- Schönfeld József, 323
- Schöpfung György, 101, 103
- Schrötter (Báró), 66
- Schuckmann, F. von, 114jegyzet
- Schuster, Felix, 291
- Schwarcz Salamon, 144
- Seton-Watson, Robert, 163
- Shaftesbury (Lord), 249
- Sherard, J. H., 259
- Shneur Zalman (Szerencsés [Fortunatus]), 37
- Silver, James Lawson, 261, 266
- Simonyi-Semadam Sándor, 217
- Smith, Goldwin, 254; Holmes és Rubinstein er-
ről, 279
- Solymosi Eszter, 108jegyzet, 138
- Sombart, Werner, 13, 42
- Sorkin, David, 102, 103
- Spanyol Inkvizíció, 30
- Speyer, Sir Edgar, 291
- Stepney-i Szakszervezeti Tanács és a Munkás-
párt, 301
- Stepney Kerület Pénzügyi és Parlamenti Bizott-
ságának Jelentése, 271 jegyzet50
- status in statu*, ld. állam az államban
- Steiner József, 108
- szabad királyi városok, zsidók kitiltva, 38
- Szabó Balázs, 220
- Szabó Dezső, 17, 224
- Szabolcsi Lajos, 159
- szabolcsi zsinat, 36
- szakmai szabályoknak meg nem felelés, méltat-
lan munkák, 179–80
- Szakszervezeti Kongresszus, 278–79
- szalonok, életbevágóan fontos szerepe, 71–72;
mint semleges társadalom, 71
- szavazás: szokások, 168–69; nők megszerzik a
szavazati jogot, 186
- Szechenyi István, 108, 115, 120–21
- szefárd zsidók: céljuk, 242; gazdagsága, 42–44,
275; képzetek róluk, 41, 43–44;
- szerepük a kereskedelemben, 43; vállalkozásban,
pénzügyekben, és iparban, 276–77; a vissza-
fogadás után, 40–41
- Szeged, 24, 107–108, 108jegyzet
- Szegedi Férfiak, 215–16; vezérmotívumuk, 215–16

- Szegedi Gondolat, 215–16
 szekularizáció, XIX. századi Magyarországon, 127–28 jegyzet50
 Szemnecz Emil, 140
 Szép Ernő, 204
 szervezetek: alapításuk a vörösteror után, 216–17; a bevándorlás megfékezésére, 266–67; a nem-zsidók védelme a zsidó versenytől, 132; a zsidó uralom megfékezésére 132, 143
 Szmrecsányi György, 221
 szociáldarwinizmus mint a migrációs politika meghatározója, 265–66
 szolidaritás, 130, 138, 146, 206, 232, 253–54, 262–63, 294
 szombat és az ünnepnapok megtartása, 262, 182–83
 Szörényi Lipót Dr., 184
- talmudi judaizmus, 60–61
 tanulmány pályázat Franciaországban, 54–55, 88
 Tapolcai Petíció, és mások: parlamenti tárgyalása, 141–42; pontjai, 140–41; sajtóvisszhangja, 141–43
 Társadalmi Egyesületek Szövetsége, 216
 társadalmi összetartás, 57, 129, 130, 135 jegyzet5, 168, 206–07, 232, 233, 262–63
 társadalmi kirekesztés, amint azt a magyarok tették Tiszaeszlár után, 155–56
 társadalmi elzárkózás, 129–30, 135 jegyzet5, 232, 233
 Társaság a Nincstelen Idegenek Bevándorlásának az Elnyomására, 266
 Teleki Pál, 215, 218, 220, 221, 228 jegyzet104
 termékenység, a zsidóknál, 135 jegyzet8
 Theobald of Cambridge, 33
 Thiery, Adolphe, 75 jegyzet18
 'Tizek Levele', 305
 tizenégy pont, Wilson amerikai elnöké, zsidók a kisebbségi egyezmény részei, 236
 Thomson, Sir Basil, 303
Times (London): bolsevizmusról, 304; a *Jegyzőkönyvek-ről*, 303–04, 304jegyzet
 Tisza István, 169
 Tisza Kálmán: és Acsády Ignác, történelmi rekonstrukciókról, 147; erkölcsről, 181; a katolikus klérusról (Tiszaeszlár esetére utalva), 138; a magyarországi antiszemitizmusról, 146; új évi beszéde, 154; vallásról, 145
 Tiszaeszlár, 148 jegyzet1
 Tiszaeszlár rituális gyilkosság esete, 148 jegyzet4; belefoglalva a zsidókérdésbe, 146; a bírósági tárgyalás, 143–44, 149 jegyzet37; az egyház válasza, 138, 144, 147; jelzi az asszimiláció átalakulását szociális ügyből politikai üggyé, 147 a liberális kormány válaszára, 139–40, 145; országos izgatás, 138, 139, 144–45, 148 jegyzet18; ; petíciókat provokált, 140–41; zsidó szolidaritás kidomborítva, 138, 146
 Toland, John, 55, 59
 Tormay Cécile, 205, 210, 211
 törvénytervezetek, zsidó emancipációra: az 1849: IX. emancipációs törvény 122; az 1867: XVII, 124; A Hűség, Főhatalom és Lemonadás Esküit Helyettesítő Eskü Törvénye, 250; Őfelsége Zsidó Vallást Gyakorló Alattvalóinak Felszabadítását Lehetővé Tevő Törvény, 250; Parlamenti Eskü Törvény, 250; törvényjavaslat az elzászi francia zsidók egyenjogúsítására, 86; törvényjavaslat a francia szefárd zsidók egyenjogúsítására, 85
 törvénytervezetek Magyarországon visszautasítva, 121–22
 türelem: Ágostoni szempont, 29; vallási alapja, 29–30; világi alapja, 32–33
 türelem kora, 19; Nagy-Britanniában, 40–46; egyházi doktrínák szabják meg, 29–30; Magyarországon, 36–40, 125–26 jegyzet9; a világi hatóságok szabják meg, 32–33; visszatérés hozzá a háború utáni Magyarországon, 235; a zsidó állapot, 29–35
 türelmi rendelet, 83–85; a Felvilágosodás zsidókra vonatkozó specifikus eszméinek a megtestesítője, 84–85
 türelmi adó, 39, 39jegyzet, 117, 121, 125–26 jegyzet9
 Traverso, Enzo, 101
 Tredegar zavargások, 287–88, 289 jegyzet23
 Trefort Ágoston, 123, 124–25, 153, 184, 199 jegyzet103
Turul, 220, 221, 228 jegyzet108
12 Ellen Röpirat, 107
12 Röpirat, 131, 132
- udvari zsidók (*Hofjuden*), Sir Ernst Cassel, az utolsó, 276–77
 újkeresztények, 35
 uralom, 58; zsidók Angliában, 277, 286, 302–03, 304; a zsidók Magyarországon, 86, 130, 146–47, 150 jegyzet60, 175
 uzsora, 47 *passim*, 47 jegyzet32, 47 jegyzet38, 86, 140, 177–78, 161, 163, 174, 249

- Vámbéry Rusztem, 82, 224
 vándorzőldségek, 260–61
 városi polgári jogok, 45
 vasárnapi árusítási szabályok: betartatása a zsidó üzletekkel az első világháború alatt, 293; eseti bizottság, 257; zsidó vándorárusok felmentést kaptak, 260
 Vázsonyi Vilmos, 208, 218
 vegyesházasság, 130; az alacsony aránya az Idegen törvénnyel 1905 kapcsolatos, 268; az arányukat befolyásoló feltételek, 193–95; mint az asszimiláció jele, 193, 195–96; az asszimiláció egyik mechanizmusa, 195; keresztény szempontból, 195; keresztények hajlandók, 195; magyar statisztikák erről, 193, 193jegyzet; meghatározása, 193; zsidó szempontból, 195
 Verhovay Gyula, 106
 veszprémi püspök, 138
 vérvád, *ld.* rituális gyilkosság
 világösszeesküvés, *ld.* zsidó világösszeesküvés
 Vilmos (William) III. (király), 42
 Vincent, Sir Howard, 264
 Voltaire (Francois-Marie Arouet), 60
 vörösteror, 211, 213
- Walesi Herceg Nemzeti Segély Alapja, 292
 Webber, G. C., 280
 Webster, Nesta H., 302–03
 Wekerle Sándor, 211
 Wenckheim Béla, 131
Westerungarische Grenzbote, 139
 Whately, Richard, 248
 White, Arnold, 262, 266, 267, 268, 269
 Wiesel, Elie, 19
 Wilton, Robert, 296
 Wistrich, Robert, 13, 17
- Zákány Gyula, 217
zik-zak zene, 146, 149 jegyzet54
 Zimándy Ignác, 151–52
- zsidók állapota, vallásos alapja: ágostoni nézet, amely a zsidóság fennmaradását megengedte, 29–30; kitérés, a befogadás egyetlen útja, 31–32; zsidók kapcsolata keresztényekkel, kereszténység becsmérése és rituális gyilkosságok pápai rendeletekhez, gettókhoz és rituális megszegényítésekhez vezettek, 30; a zsidók képtelensége arra, hogy Jézust messiasnak fogadják el és a felelősségük a halálában a zsidókat kívül helyezte az emberiségen, 29–31
 zsidók állapota, világi alapja: a világi monarchiák felemelkedése a velejáró szabályozással a zsidóknak gazdasági hasznosságot tulajdonít és a zsidók mint tulajdon, 32–33
zsidók emancipációja, 118–19
 Zsidó Kivándorlási Egylet, 92–93
 zsidó törvények, Frigyes II. (a Harcias), 36
 zsidókérdés, 14, 130–31
 zsidókérdés Nagy-Britanniában: cionizmus mint provokáció, 308; mint a zsidó összeesküvés, 307
 zsidókérdés Magyarországon: Ágoston erről, 203; és a *Huszádi Század* kérdései, 203–07; Istóczy erről, 130–31, 131–32, kormánytámogatással, a háború után, 218; a liberális kormány álláspontja, 131; mint politikai kérdés, 157; szociális kérdésből politikai kérdés Tiszaeszlár után, 147; vegyesházassággal kapcsolatban, 195–96; és Verhovay, 106
 zsidó állam felállítása: mint a bolsevizmus ellen-szere, 271; a brit kormány támogatása, 307, 307jegyzet; Churchill támogatása, 306; el-lentmondás egyfelől zsidók támogatása, másfelől csak mőzeshitű állampolgárok, 307; megerősített zsidó idegenség, 307; és megosztott hűség a zsidók között, 307; mint a zsidó összeesküvés, 307
 zsidó hadtestek, 295
 zsidók mint tulajdon, 32, 48 jegyzet39
zsidórazziák (oblava), 209
 Zsidó Területi Szervezet, 267
 Zsidó Törvénytervezet, 1753, 29
 zsidó világösszeesküvés, 302–04; irodalma, 302–04; és a *Jegyzőkönyvek (Protocols)*, 303–04; széles körben hitték a háború után Nagy-Britanniában, 303–04
Zsidók útja, 203
 Zsigmond (király), 37

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-414-465-6 (L'Harmattan Kiadó)
ISBN 978-615-81035-1-0 (Kossuth Klub)

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: (36) 1-267-5979
www.harmattan.hu
webshop.harmattan.hu

Korrektúra: Kálmándy Karolina
Borítóterv: Kőmíves Kristóf
Tördelés: Csernák Krisztina
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter

A könyv egyrészt a magyar zsidóság 1867 és 1920 közötti asszimilációs erőfeszítéseit kutatja, másrészt ezt párhuzamba állítja a Nagy-Britanniában zajló hasonló törekvésekkel. Mindkét esetben a többségi társadalom nézőpontjából vizsgálja az eseményeket és folyamatokat. A könyv fő állítása, hogy az asszimilációs program mindkét országban sikertelen volt, és a többségi társadalom mindkét országban hasonlóan türelmetlen reakciókkal felelt a nem reformált zsidók jelenlétére. Az „zsidó kérdés” elnevezés mindkét országban ezt a jelenséget volt hivatva jelölni egy emancipált politikai közegben.

Janet Kerekes PhD. Kanadában élő történész, tudományos fokozatát a University of Torontón szerezte.

3990 Ft

ISBN 978-963-414-465-6

9 789634 144656

webshop.harmattan.hu

L'Harmattan